October - 2025 E-ISSN : 2348-7143

International Research Fellows Association's

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Issue – 367 (B)

Indian Knowledge System

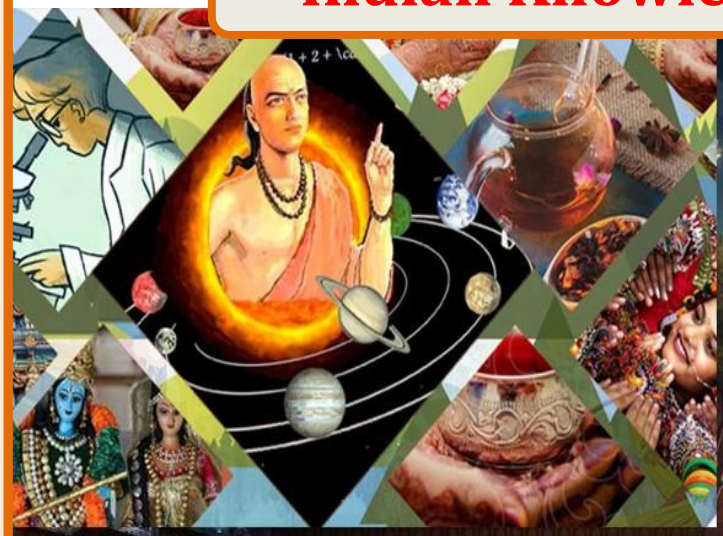

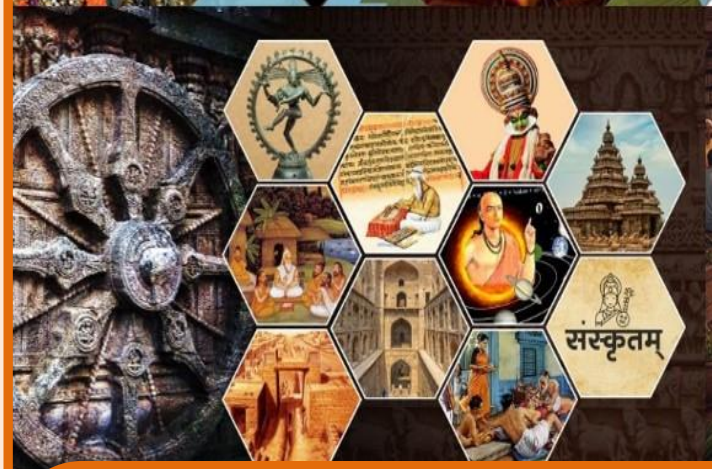

Guest Editor -
Dr. Rajendra Sayabu More,
Principal
Chhatrapti Shivaji College,
Satara, Dist-Satara (M.S. India)

Executive Editors :
Dr. Manohar Subhash Nikam
Co Editors :
Dr. Dhanaji Baburao Masal
Dr. Dattatraya Korade

Chief Editor - Dr. Swati Lawange-Sonawane

For Details Visit To : www.researchjourney.net SWATIDHAN PUBLICATIONS

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATIONS

October 2025 E-ISSN : 2348-7143

International Research Fellows Association's

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Issue – 367 (B)

Indian Knowledge System

Editorial Board of this Issue

Guest Editor -
Dr. Rajendra Sayabu More,
Principal
Chhatrapti Shivaji College,
Satara, Dist-Satara (M.S. India)

Executive Editors :
Dr. Manohar Subhash Nikam
Co Editors :
Dr. Dhanaji Baburao Masal
Dr. Dattatraya Korade

Chief Editor - Dr. Swati Lawange-Sonawane

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible, answerable and accountable for their content, citation of sources and the accuracy of their references and bibliographies/references. Editor in chief or the Editorial Board cannot be held responsible for any lacks or possible violations of third parties' rights. Any legal issue related to it will be considered in Yeola, Nashik (MS) jurisdiction only.

- Chief & Executive Editor

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details Visit To : www.researchjourney.net

***Cover Design :** Source AI

© All rights reserved with the authors & publisher Price : Rs. 1000/-

Editorial Board

Chief Editor -
Dr. Swati Lawange-Sonawane,
Assist. Prof. (Marathi) (CHB)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Co-Editors -

- **Prof. Mohan S.** - Dean faculty of Arts, Delhi University, **Delhi, India**
- **Prof. Milena Brotaeva** - Head, Classical East Department, Sofia University, **Sofia, Balgeria**
- **Dr. R. S. Sarraju** – Center for Translation Studies, University of Hydeabad, **Hydrabad, India**
- **Mr.Tufail Ahmed Shaikh**- King Abdul Aziz City for Science & Technology, Riyadh, **Saudi Arabia.**
- **Dr. Anil Dongre** - Head, Deptt. of Management, North Maharashtra University, Jalgaon **[M.S.] India**
- **Dr. Shailendra Lende** - R.T.M. Nagpur University, Nagpur **[M.S.] India**
- **Dr. Dilip Pawar** - BoS Member (SPPU), Dept. of Marathi, KTHM College, Nashik. **[M.S.] India**
- **Dr. R. R. Kazi** - North Maharashtra University, Jalgaon **[M.S.] India**
- **Prof. Vinay Madgaonkar** - Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India**
- **Prof. Sushant Naik** - Dept. of Konkani, Govt. College, Kepe, **Goa, India**
- **Dr. G. Haresh** - Associate Professor, CSIBER, Kolhapur **[M.S.] India**
- **Dr. Munaf Shaikh** - N. M. University, Jalgaon & Visiting Faculty M. J. C. Jalgaon **[M.S.] India**
- **Dr. Sanjay Kamble** -BoS Member Hindi (Ch.SU, Kolhapur), T.K. Kolekar College, Nesari **[M.S.]**
- **Prof. Vijay Shirsath**- Nanasaheb Y. N. Chavhan College, Chalisgaon **[M.S.] India**
- **Dr. P. K. Shewale** - BoS Member (SPPU), MGV's LVH College, Panchavati-Nashik **[M.S.] India**
- **Dr. Hitesh Brijwasi** - Librarian, K.A.K.P. Com. & Sci. College, Jalgaon **[M.S.] India**
- **Dr. Sandip Mali** - Sant Muktabai Arts & Commerce College, Muktainagar **[M.S.] India**
- **Prof. Dipak Patil** - S.S.V.P.S.'s Arts, Sci. and Com. College, Shindhkheda **[M.S.] India**
- **Prof. K. M. Waghmare** - Librarian, Anandibai Raorane College, Sawantwadi **[M.S.] India**
- **Prof. Vidya Surve-Borse**- MGV's LVH Arts, Sci. & Com.College, Panchavati-Nashik **[M.S.] India**

Advisory Board -

- **Dr. Marianna Kosic** - Scientific-Cultural Institute, Mandala, **Trieste, Italy.**
- **Dr. M.S. Pagare** - Director, School of Languages Studies, North Maharashtra University, Jalgaon
- **Dr. R. P. Singh** -HoD, English & European Languages, University of Lucknow **[U.P.] India**
- **Dr. S. M. Tadkodkar** - Rtd. Professor & Head, Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India.**
- **Dr. Pruthwiraj Taur** - Chairman, BoS, Marathi, S.R.T. University, Nanded.
- **Dr. N. V. Jayaraman** - Director at SNS group of Technical Institutions,**Coimbatore**

Review Committee -

- **Dr. B. V. Game** - Principal, MGV's Arts and Commerce College, Yeola, Dist. Nashik.
- **Dr. J. S. More** - BoS Member (SPPU), Dept. of Hindi, K.J.Somaiyya College, Kopargaon
- **Dr. S. B. Bhambar,** BoS Member Ch.SU, Kolhapur, T.K. Kolekar College, Nesari
- **Dr. Uttam V. Nile** - BoS Member (NMU, Jalgaon) P.S.G.V.P. Mandals ACS College, Shahada
- **Dr. K.T. Khairnar**- BoS Member (SPPU), Dept. of Commerce, L.V.H. College, Panchavati
- **Dr. Vandana Chaudhari** KCE's College of Education, Jalgaon
- **Dr. Sayyed Zakir Ali,** HoD, Urdu & Arabic Languages, H. J. Thim College, Jalgaon
- **Dr. Sanjay Dhondare** - Dept. of Hindi, Abhay Womens College, Dhule
- **Dr. Amol Kategaonkar** - M.V.P.S.'s G.M.D. Arts, B.W. Commerce & Science College, Sinnar.
- **Dr. R.D. Shinde,** HoD, Marathi, KPG Arts, Commerce & Science College, Igatpuri.

Published by –

© **Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik**
Email : swatidhanrajs@gmail.com **Website :** www.researchjourney.net **Mobile :** 9665398258

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
01	Minting Technique of Punch Marked Coins	**Ms. Ashwini Patange**	05
02	Transmission of Indian Knowledge to the World : Trade, Travel and Translation	**Mrs. Ashvini Patil, Dr. D. A. More**	09
03	Reconstructing Ancient History of Science and Technology From Indian Knowledge Systems (IKS) Perspective	**Dr. Bhimashankar Birajdar**	12
04	Transmission of Indian Knowledge to the World : Trade, Travel and Translation : A Descriptive Analysis	**Dr. Khanderao Shinde**	21
05	Water Conservation Work of Satara District : A Geo-Historical Perspective	**Dr. Pandurang Vhatkar, Dr. Gouri Pund**	27
06	Contribution of Greek Philosophers to the Development of Geography	**Mr. Vitthal Sawant, Dr. A. G. Nimase**	36
07	Reimagining Education through the Philosophical Lens of Yoga and Indian Knowledge System	**Dr. Jyoti Waghmare**	39
08	The Impact of English as a Medium of Instruction on Students'Academic and Language Advancement	**Dr. Martik Prajapat**	44
09	Influence of Buddhist Philosophy on the Constitution of India	**Dr. Pradeep Waghmare**	48
10	Reclaiming the Economy : The Role of Swadeshi and Indigenous Industries in Shaping Indian Nationalism	**Dr. Rohini Deshpande**	53
11	Impact of Vedic Philosophy on Indian Life	**Dr. Tanaji Havaldar**	58
12	Importance of Tārīkh-i Firishta : Describing the Deccan in the Perspective of the Indian Knowledge System	**Dr. Prabhakar Kolekar, Dr. Tariq Tamboli**	61
13	Digital Media Role in Dissemination of Indian Knowledge System	**Mr. Vitthal Eadke**	67
14	The Double Entry Accounting System : A Fundamental Pillar of Modern Accounting	**Mr. Bhairawanth Jadhav**	73
15	An Analysis of Livestock Rearing and Livelihoods in the Shepherd Community of Khandala Tehsil, Satara District	**Mr. Tanaji Hake, Dr. Abhijit Pore**	79
16	Adivasis : Indigenous Knowledge Systems and Environmental Conservation	**Ms. Harshada Pawar**	84
17	Concept and Nature of Indian Knowledge System (IKS) : A Geographical Perspective	**Prof. (Dr.) R. R. Salunkhe**	90
18	Ancient Science nd Technology : Foundations of Human Civilization	**Mr. Shankar Gejage**	94
19	The Enduring Influence of Geography on the Development of Indian Civilization and Culture	**Sarika Shedage, Dr. D. B. Nalawade**	97
20	Swami Vivekananda's Role in Introducing Indian Philosophy to the West Country	**Mr. Dipesh Kekane**	106
21	Decoding Indian Knowledge Systems through Interpersonal and Masss Communication Lenses	**Dr. Tejaswini Kamble**	111
22	The Impact of Globalization on Local Cultures: A Sociological Perspective	**Dr. Mahendra Singh**	119
23	Empowerment through Law : An analysis of Women's Right and Legal Provisions in India	**Dr. Priyanka Jadhavar**	122
24	Applying Indian Philosophical Wisdom to Workplace Stress and Quality Work Life in the Modern Era	**Apeksha Nigade, Dr. Ravindra Deshmukh**	126

25	A Study of Religious Figures in the Television Adaptation of the Mahabharata : Perspectives from Media and the Indian Knowledge System **Bhairavnath Bhusare, Vikram Barade**	134
26	Educating for Employment : Strategies for Skill Development **Dr Beanish Khan**	139
27	Integrating Indian Knowledge Systems into Sustainable Agricultural Practices **A. K. Wavare, G. G. Pawar**	145
28	Emotional Regulation and Stress Management : Insights from the Bhagavad Gita **Dr. Jayshri Patil**	152
29	The Role of Sanskrit in the Transmission of Knowledge **Dr. Mrs. Jayashri Aphale**	156
30	Family, Kinship, and Social Organization in Indian Tradition : A Knowledge System Perspective **Mr. Ganesh Satarkar**	161
31	Self-Esteem and Manifestation : An Empirical Study **Vrushti Shah, Mahin Mulla, Ms. Samprati Kulkarni**	165
32	प्राचीन भारतीय शिक्षण पद्धती व विद्यापीठे **प्रा. डॉ. डी. पी. खराडे**	171
33	दलितमित्र श्री दीनानाथ शिरेप्पा यांचे कार्य : एक अभ्यास **डॉ. धनंजय मोगले, विशाल शिरसटराव**	176
34	जागतिक ज्ञानाचे प्रतिक कृत्रिम बुध्दिमत्ता **डॉ. मधुकर जाधव**	180
35	प्राचीन भारतीयांचे गणितातील योगदान **प्रा. पोपट खेमनर**	187
36	महाविद्यालयीन युवक-युवतींमधील स्व- संकल्पना अभ्यासणे **श्री. विष्णू अडसरे**	191
37	प्राचीन भारतातील व्यापार व श्रेणी **डॉ. अश्विनकुमार राठोड**	196
38	प्राचीन भारतीय शिक्षण पद्धती व राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण - 2020 यातील साम्य घटकांचा अभ्यास : भारतीय ज्ञान परंपरा **डॉ. युवराज सुरवसे, भूमिका दळवी**	203
39	तक्षशिला आणि नालंदा विद्यापीठांचे भारतीय ज्ञान परंपरेच्या विस्तारातील योगदान **डॉ. शोभा पाटील**	208
40	प्राचीन भारतीय शिक्षण पद्धती : एक चिकित्सक अभ्यास **प्रा. डॉ. युवराज सुरवसे, रुख्मिणी जोशी**	213
41	भारतातील स्त्रीवाद आणि महिला चळवळ **प्रा. डॉ. राज चव्हाण**	218
42	भारतीय ज्ञान परंपरेचा ऐतिहासिक विकास **डॉ. एस. एन. गायकवाड**	228
43	भारतीय ज्ञान प्रणाली आणि रखमाबाई खटला : परंपरा, कायदा आणि सामाजिक सुधारणांचा संगम **प्रतिक सोनावले, डॉ. मीना साळे**	232
44	लोककथा, दंतकथा व म्हणी - ग्रामसंस्कृतीतील नैतिक मूल्ये : एक समालोचनात्मक अभ्यास **डॉ. संतोष जेठीथोर**	238
45	पिरकोन येथील वाघेश्वर मंदिरातील घंटेचा प्रवास **श्री.तुषार म्हात्रे**	242
46	आटपाडी तालुक्याचे शिक्षण महर्षी श्रीमंत बाबासाहेब देशमुख **डॉ. सुजाता देशमुख**	246
47	भगवद्गीता का दार्शनिक संदेश और प्रबंधन विज्ञान : एक समकालीन अध्ययन **डॉ. हरीश कुमार सिंह**	252
48	भारतीय साहित्य का विविध भाषाओं से संबंध **डॉ. अमृत लाल जीनगर**	256
49	भारत की बहुभाषी क्षेत्रो में ज्ञान का प्रचार- प्रसार **प्रा. ज्ञानेश्वर बगनर**	260
50	भारतीय ज्ञान और पारंपरिक प्रथाओंका वैज्ञानिक विश्लेषण **डॉ. धर्मराज पवार**	263

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Issue 367 (B) : Indian Knowledge System
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
October 2025

Minting Technique of Punch Marked Coins

Ms. Ashwini Patange,
Bhavans College (Autonomous)
Andheri West, Mumbai 58
Contact- 8140306887
ashwini.patange@bhavans.ac.in

Abstract :

Coin, is a piece of metal to say, is the witness of that time period, when it was used. The history of mankind is about development from barter system to the use of coin, as a medium of exchange, evolved time to time. In early period, precious metal was used as a medium of exchange, mostly Silver and from that, the "Face Valued" coins and currency of now days is evolve. This study deal with brief understanding of first coinage system of Indian Subcontinent, that is the punch marked coin and its minting technology.

Introduction :

Coins not only served as purpose of exchange during their own time, but beyond that they are important and valuable. They served as important historical document, gives brief idea about life and time of those who had issued them.

In Indian subcontinent, Cow was used as medium of exchange for long period, that follow by metal. However, transaction involving metal required scale for every transition. To overcome this problem, metallic piece of definite weight and value began to be used. Also there is no guarantee of quality of metal, so there was need of touchstone every time.

To overcome this problem they started practicing of stamping marks on metal blank. These marks gave responsible authority as a sign of guarantee led to birth of coins. The benefit of this was numerous, money exchange for purpose of business become very convenient now. So there is scope to believe that stamping on metal is an initiative which may be taken by merchant community only. The earliest definite literary and archaeological evidence of coins in Indian subcontinent dates from 6th to 5th century BCE. The word such as *Karshapana/Kahapana, Nishka, Shatamana, Vimshtika , Trinshatika And Suvarna* refer to coin in *Ashtadhyayi* and other Buddhist text. The basic unit of Indian coin weighting system was *Gunja* seeds or *Krishnalu* [*Abrus Precatorius*], also known as *Rattika, Ratti or Rati*. While in south of India, the suspended weight of coin was theoretically calculated on basis of relationship between two kinds of bean, the *Manjabdi* and the *Kalanju*. Although the coins were introduced, the barter system was also in practiced simultaneously. In fact both the system coinage and barter system coexisted for very long time together.

Punch Marked Coins :

Oldest coins of Indian subcontinent are punch marked coins. These Coins bears stamps or punches of certain symbol, so termed as Punch Mark Coins[1]. This coins generally made of silver and rarely of copper, were issued by smaller states, bankers, trader as well as the Municipal Corporation. They are usually rectangular, round or square and irregular of shapes. Many times, one corner of coin cut-off to balance the weight, so irregular of shape. Although, there is no legend (that is anything written on them) found, it was mainly issued by state and

[1] The term first used by James Princep.

trader guilds. Symbols in these coins includes geometric design, plants, hills, animal, the sun, wheel, mountain, tree, tree in railing, branches and human being etc. Some symbols are religious or political but their specific significance is not clear yet. The coins have primary and secondary punch marks. The latter are "counter-stamp" or "counter-mark" which were added on later without heating of coin.

In *Arthshastra*, four denominations of coins are mentioned, they are followings.

1. *Pana [karshapana]*
2. *Arthropana [*half *pana]*
3. *Pada [* quarter *pana]*
4. *Asht-bhag or ardha pada [*one-eighth *of pana]*.

But so far coins of only one denomination weighting 50 to 52 grain are known throughout the empire; and they are identified as *Pana* also known as K*arshapana*. However, in number of hoards, a few coins have been found which pieces are cut from full coins. They suggest that full coins were cut into two halves for the purpose of half denomination and they were accepted as legal tender[1].

Minting Technology of Punch Marked Coins

It is nowhere recorded in in literature how coins were manufacture in ancient time. However, in *Arthashastra, Kautilya* refers about counterfeits of coins [*kuta-rupakaraka*]. Therein he has given a list of objects that were used in manufacture of coin. Metal was first melted in crucibles [*musha*] and purified with alkalis [*kshara*]. It was then beaten into sheets of an anvil [*adhikarin*] with a big hammer [*mushtika*] , cut into pieces with clippers [*sandansa*] and finally, stamp with dies or punches having symbol [*bimba-tanka*]. Almost the same process is still used even today, for manufacturing of coin in mint all over the world, the difference is new automatic devices are used.

Device on a large number of silver and copper coins do not cover the whole or the most of the flan. Here the device are impressed by separate punches with various dies 'applied' irregularly at various points on the surface. This peculiarity led *James Princep* to use the term '*punch- mark'* for describing the series of coin.

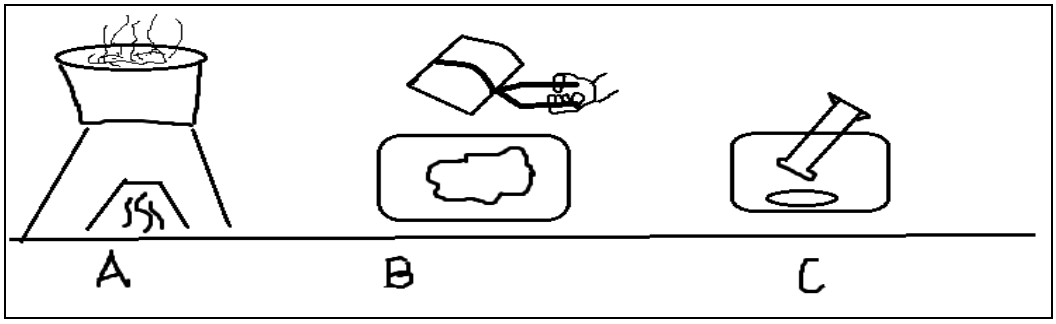

A)Melting Metal B) Formation Of Coin Blank and C) Punching Of Blank To Make Coin

For manufacturing such piece of coin of prescribe amount of metal and alloying material should have been melted in a crucible and molten metal was left to be cooled as a lump or was cast into sheets of required thickness. In case of a lump, it had to be beaten out into a sheet. Strips, cut from sheet of this type, were divided into pieces of same weight and final adjustment was made by cutting small bit of the corner of heavier piece. Where such trimming was not

[1] Coins, P L Gupta, pg.no. 21

necessary, the piece cut out from sheet could be roughly of require size. If the shit was very thick, the rectangular, round or square piece cut out of it will look like ingots. These piece of prescribed technically known as blanks, were probably side slightly heated and then impressed with device from different dies punched on them on one or both of their sides. The deeply struck device will look like independent incuse of flat and fairly broad surface. If a bar shaped blank was struck heavily, it would naturally bend in middle resulting into *Bent Bar Coin*.

Some irregularly, oblong or roundish coined give the impression of having been formed out of drops of molten stage means molten metal. A number of saucer shaped coins and numerous small coin might have been minted with the help of dropped blanks. If the quantity of dropped metal was sufficient enough to be impressed by only one die and if the die was struck very hard the blank will be have resulted in *saucer shaped* coin. In case of the drop metal having been very small quantity the resultant of blank was often not being spacious enough to receive the impression of even one die. However, such cup-shaped and minute coins could well have been produced out of beaten out or cast-blanks.

All this variety of specific was struck with dice. So all of them, can be broadly called die-struck coins. However they lack the more sophisticated technique and appearance of regular die-struck coins. Both sides mostly appear to have been struck simultaneously. Such pieces that's why called as punch marked.

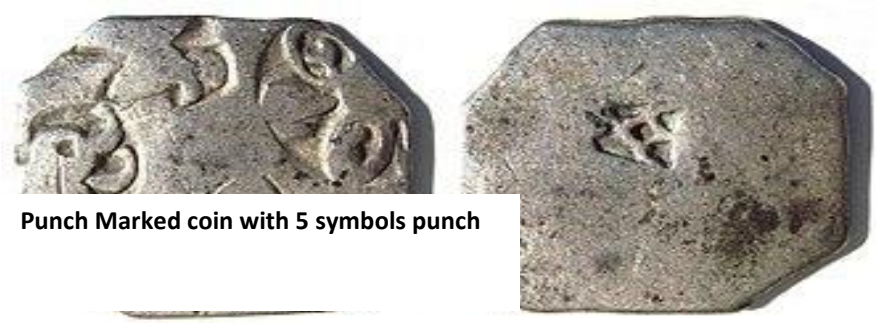

Punch Marked coin with 5 symbols punch

Punch Marked coin from CSMVS Collection, MUMBAI

Three Marked Puch Mark coin

Bibliography :

1. Bhandarkar, D.R., Carmichael Lectures On Ancient Indian Numismatics, Calcutta, 1917
2. Chaudhari, Radhakrishna, Indian Numismatics Chronicle, New Delhi, 1961.
3. Cunningham, A., Coins Of Ancient India, Asian Educational Series, New Delhi, 1891.
4. Gupta, P. L., Coins, National Book Trust India, New Delhi, 1996.
5. Gupta, P.L., *The Amravati Hoard Of Silver Punch Marked Coins* ,Hyderabad, 1963.
6. Kosambi, D.D. *Indian Numismatics*, Orient Longman, New Delhi 1981.
7. Ranade,A., samel S., Nadar S., *Introduction To Archaeology*, Manan Publication, Mumbai, 2018.

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Issue 367 (B) : Indian Knowledge System
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
October 2025

Transmission of Indian Knowledge to the World : Trade, Travel and Translation

Mrs. Ashvini A. Patil[1] & Dr. D. A. More[2]
Contact details : email –11ashupatil95@gmail.com
Mob no: 9420296094
Shashikant Patil, Ramratna Niwas, Dattanagar, Vasud Road, Sangola 413307

Abstract

India has historically been a cradle of intellectual traditions in science, mathematics, medicine, philosophy, and spirituality. These knowledge systems traveled across Asia, the Middle East, and Europe through the channels of trade, travel, and translation. This paper explores the processes and mechanisms of such transmission, emphasizing the role of commercial exchange, religious pilgrimage, translation movements, and cultural interactions. Case studies such as Nalanda University, the Baghdad House of Wisdom, and Buddhist maritime networks highlight how Indian knowledge shaped global intellectual history.

Introduction

India's intellectual and cultural traditions span over five millennia and include contributions to mathematics, astronomy, linguistics, medicine, and philosophy. These were not isolated achievements but part of wider systems of transmission that connected India with the rest of the world. Through trade routes, pilgrimages, and systematic translations, Indian ideas influenced civilizations from China and Southeast Asia to the Islamic world and medieval Europe. This research examines these routes of transmission and their long-term impact on global knowledge.

Literature Review

Scholars such as David Pingree (1970) have documented the transmission of Indian mathematical and astronomical ideas into the Islamic world. Amartya Sen (2005) emphasizes the argumentative and dialogical traditions that allowed knowledge to be debated and exchanged. Sheldon Pollock (2006) highlights the centrality of Sanskrit in shaping intellectual life beyond India. Meanwhile, H.P. Ray (1994) has traced maritime networks that facilitated the movement of Buddhist knowledge across the seas. These works, among others, provide a foundation for understanding the dynamics of knowledge transmission.

Knowledge Systems in Ancient India

Indian civilization contributed substantially to multiple domains of knowledge. In mathematics, the decimal place-value system and the concept of zero originated in India, developed by scholars such as Aryabhata, Brahmagupta, and Bhaskaracharya. Ayurveda, through texts like the Charaka Samhita and Sushruta Samhita, established a holistic approach to medicine. Panini's Ashtadhyayi systematized Sanskrit grammar, influencing global linguistics. Philosophical traditions—Hindu, Buddhist, and Jain—produced rigorous explorations of logic, metaphysics, and ethics. Technological expertise was also demonstrated in metallurgy, evidenced by the Delhi Iron Pillar and wootz steel. These formed the intellectual foundations transmitted to the wider world.

Trade as a Vehicle of Knowledge

Trade networks, both overland and maritime, were crucial in spreading Indian knowledge. The Silk Road facilitated exchanges between India, Central Asia, Persia, and China, carrying not only goods such as spices and textiles but also scientific and religious ideas. Maritime trade connected Indian ports with Southeast Asia, the Arabian Peninsula, and East Africa. Through these exchanges, Indian scripts, epics, and technologies spread widely. The Indian numeral system, transmitted via Arab traders, eventually reached Europe and laid the groundwork for modern mathematics.

Travel and Pilgrimage as Channels of Knowledge

Pilgrimages and scholarly travels played a vital role in transmitting Indian knowledge. Chinese pilgrims like Faxian and Xuanzang visited India's learning centers, translating Buddhist texts into Chinese and enriching East Asian intellectual traditions. Indian monks carried Buddhist scriptures and practices to Sri Lanka, Myanmar, Thailand, and Tibet, where they were adapted into local contexts. Arab scholars such as Al-Biruni traveled to India, documenting its sciences and philosophies, thus transmitting them to the Islamic world.

Translation as Intellectual Exchange

Translation movements were instrumental in spreading Indian knowledge. Buddhist texts were translated from Sanskrit into Pali, Tibetan, and Chinese, shaping the intellectual landscape of East Asia. During the Abbasid Caliphate, Indian works on astronomy, mathematics, and medicine were translated into Arabic in Baghdad's House of Wisdom. These Arabic texts later entered Europe through Spain and Sicily, influencing medieval science and the Renaissance. The Indian numeral system, transmitted through Arabic translations, became the foundation of modern arithmetic and computation.

Case Studies

Nalanda University in Bihar (5th–12th centuries CE) was a global hub for Buddhist and secular learning, attracting students from across Asia. The Baghdad House of Wisdom (8th–9th centuries CE) systematically translated Indian astronomical and mathematical texts into Arabic, making them available to the wider Islamic world. Buddhist maritime networks spread Indian epics and philosophies into Southeast Asia, visible in the adaptations of the Ramayana in Indonesia and Thailand. Each of these cases illustrates the diverse mechanisms of transmission.

Impact on Global Knowledge Systems

The transmission of Indian knowledge significantly shaped global intellectual traditions. Indian mathematics, especially the decimal system and concept of zero, became foundational for modern science and technology. Ayurveda and Indian medical traditions influenced Islamic and later European medicine. Philosophical ideas such as karma and non-violence resonated across Asia, while Indian epics and art forms left indelible marks in Southeast Asia. This exchange fostered a culture of syncretism, enriching world civilizations.

Conclusion :

The transmission of Indian knowledge through trade, travel, and translation underscores the interconnectedness of ancient civilizations. Far from being isolated, India was a central node in global intellectual history. Its ideas traveled across continents, shaped foreign cultures, and in turn absorbed influences from abroad. The study of these exchanges demonstrates how knowledge transcends boundaries, creating a shared heritage of human progress.

References :

- Pingree, D. (1970). History of Mathematical Astronomy in India. Harvard University Press.
- Al-Biruni. (1030). Kitab fi Tahqiq ma li'l-Hind (Al-Biruni's India).
- Goyal, S. R. (1987). A History of Indian Buddhism. Kusumanjali Prakashan.
- Sen, A. (2005). The Argumentative Indian. Penguin Books.
- Pollock, S. (2006). The Language of the Gods in the World of Men. University of California Press.
- Ray, H. P. (1994). The Winds of Change: Buddhism and the Maritime Links of Early South Asia. Oxford University Press.

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Issue 367 (B) : Indian Knowledge System
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
October 2025

Reconstructing Ancient History of Science and Technology From *Indian Knowledge Systems* (IKS) Perspective

Dr. Bhimashankar Birajdar
Head, Department of History,
Kisan Veer Mahavidyalaya, Wai, Dist: Satara (Maharashtra) – 412 803
E-mail:bmbirajdar83@gmail.com
X: @Bhimashankar83
Cell: **+91 9421953082, 8208994664**

Abstract :

'Indian Knowledge Systems' (IKS) has a long and rich heritage dating back thousands of years. It comprises miscellaneous fields of knowledge such as mathematics, science, astronomy, medicine, engineering, philosophy and spirituality. This paper explores the ancient history of science and technology from the IKS perspective by focusing on contributions that predate and parallel modern Western science. It argues that India's intellectual traditions—spanning Vedic, Buddhist, Jain, and Islamic scholarship—offer not only early innovations in mathematics, astronomy, metallurgy, medicine, and architecture, but also distinct epistemologies grounded in holistic and ethical frameworks. The progress and achievements within a de-colonial approach that challenges Eurocentric historiographies of science, emphasizing epistemic pluralism and intellectual autonomy. Moreover, an attempt has been made for the comprehensive understanding of historical legacy and heritage of Indian science-technology, and education for resolving contemporary complex problems. Simultaneously, an effort to provide a fresh relook at the corpus and revitalize relevant portions that would generate renewed interest in the subject and motivate several to engage in a study of IKS from the multidisciplinary approach. Basically, this article also attempts to explore, evaluate the historical developments and transitions in imparting holistic and multidisciplinary education through IKS with special reference to the 'National Education Policy' (NEP), 2020.

Key-Words: *Indian Knowledge Systems (IKS), Western science, Intellectual traditions, Eurocentric historiographies, De-colonial and Multidisciplinary approach, National Education Policy (NEP), 2020.*

Introduction:

India is a land of diverse heritage and cultural pluralities. The history of science and technology is often narrated through a Eurocentric lens that foregrounds the scientific revolution and industrial modernity as universal milestones. Such narratives obscure the profound contributions of other civilizations, including India, which developed sophisticated systems of knowledge that shaped global progress. Historians also observe that the students were not only exposed to technical subjects of their interests but also their all-round holistic development.[1]

[1] Dhaya S. and Thanuskodi S. 'Indian Knowledge in Higher Education' in '*University News*', Vol. 60, No. 17, 25th April- May 01, 2022, pp.03-06.

Ancient *Bharat* was renowned for its strong philosophy, scientific approach and spiritual knowledge but such a system declined over time due to the introduction of Macaulay's system during the British colonial regime.[1] Indian Knowledge Systems (IKS) provide a critical view-point for re-examining the glorious histories through integrating indigenous epistemologies, methods, and innovations. James Grant Duff, British soldier and historian famously quoted the contributions of the Indian science as follows,

''*Many of the advances in the sciences that are considered today to have been made in Europe were made in India centuries ago. The place value system, the decimal system, was developed in India in 100 BCE. Algebra, trigonometry and calculus came from India.*''.[2]

Objectives:

- To elucidate the historical background and context concerned with the science and technology in India with special reference to 'Indian Knowledge Systems' (IKS).
- To elaborate briefly the ancient to modern Indian scientific and technological developments from IKS perspective.
- To explore the contemporary relevance of IKS for scientific, technological innovations and educational transformations in India, through encouraging multidisciplinary approach, integrating scientific temperament, and indigenous technology in the context of new 'National Education Policy' (NEP): 2020.

Methodological Framework:

The present study is intended at understanding the scientific and technological scenarios and transformations in India with the rich legacy and heritage of IKS. The most appropriate tool for collecting the data was primary sources such as original books, documents, reports. The secondary sources such as articles in journals, periodicals, newspapers etc. The historical methodology has been strictly followed while writing this research article.

Conceptual Understanding of 'Indian Knowledge Systems' (IKS):

'*Indian Knowledge Systems*' (IKS) refers to the diverse and rich knowledge systems that have originated in India and have been developed over several millennia.[3] There are many ways to define, identify what constitutes in IKS for e.g. one approach is to mainly pick the important topics representative of the knowledge to select of Indian arts, dance and architecture and put together related works into it to construct IKS.[4]

---

[1] Sahare Namita, 'Teacher Education Linked with Indian Knowledge Systems through Interdisciplinary Approach' in '*Education and Society*', Pune, Issue- 01, Oct.- Dec. 2022, pp. 115-22

[2] Dhanya and Thanuskodi, Op. cit., p. 06

[3] Shokeen Anjali, 'Revisiting the Notion of Quality Education Through the Lens of the Indian Knowledge System in Teacher Education' in '*University News*', Vol. 61, No. 16, April, 17th - 23, 2023, pp.19-22.

[4] Mahadevan, B., Bhat, Vinayak Rajat, Nagendra Pavana R.N., 'Introduction to Indian Knowledge System: Concepts and Applications', Delhi, PHI Learning Private Limited, 2022, pp. 09-10.

Metallurgy and Material Science:

In the Kautilya's *Arthsastra* there are references of metal production from the excavations of different mining sites.[1] The practice of separating metals and refining them into pure metal is called Metallurgy. Metals are mentioned in a variety of ways in ancient Sanskrit texts. Metals are mentioned in the *Rigveda*, smiths (skilled metal workers) are mentioned in the *Yajurveda*, and the smelting process is mentioned in the *Atharvaveda*. *Vikramaditya* built the famous 7.32-meter-tall, 98 per cent wrought iron New Delhi iron pillar nearly 1600 years ago, around the 5th century BC. This iron pillar is a shining example of the high level of skill that Indian craftsmen had at the time. The Indian metallurgist *Nagarjuna* wrote the book *Rasaratnakara* in the 9th century BC. In it, he explains how to make different metallic compounds and how to extract and purify different metals from their ores, like gold, silver, tin, and copper.[2] Indians were extraordinary in steel making until the 17th century. The Indian '*wootz*' steel was used to manufacture what was famously known as '*Damascus Blades*'.[3] The high-quality *wootz* steel from South India was exported globally and influenced the development of Damascus steel.[4] The Persian courts made a lot of swords out of Indian *wootz* steel around the middle of the first millennium BC. The goal of industrialising Britain and the threat of gun manufacturing by potential nationalists both played a role in the decision to outlaw India's metal works. The steel exporting industry in India was systematically destroyed and moved to Britain.[5]

Ayurveda and Medicine:

Medical Science in the form of Ayurveda is the indigenous system of medicine that was developed in ancient India. The word *Ayurveda* literally means the science of good health and longevity of life. *Charka* is called the father of ayurvedic medicine and *Susruta*, the father of surgery in ancient India. The scope of Ayurveda is not limited to physical health alone. It also seeks to promote a totality of physical, mental, and spiritual health in the context of man's interaction with his environment.[6] The *Atharvaveda* is the oldest work containing medical

[1] See for detailed information and extended reading in Shamasastry, R., '*Kautilya's Arthasastra'* (Translated into English), Mysore, Publishing and Printing House, 1967 and Rathod Ashwinkumar in '*Prachin Bhartiya Gnyana Parampara*' (Marathi), 2023, Nagpur, Sainath Prakashan, pp. 153-198.

[2] Mahadevan B. et, al. Op. cit., p. 36

[3] *Ibid:*09-05

[4] Bhardwaj, H. C., '*Aspects of Ancient Indian Technology*', Munshiram Manoharlal, N. Delhi, 1979 and Srinivasan, S., and Ranganathan, S. 'Wootz Steel: An Advanced Material of the Ancient World', '*Indian Journal of History of Science*', 39(4), 2004, 507–527.

[5] Naik Ruchika and Tari Siddhesh, 'Contribution of Indian Knowledge and UGC'S Guidelines on the Indian Knowledge System', in '*Educational Resurgence Journal*' Vol. 06, Issue: 01, Jul.-2023 Retrieved on 07th October, 2023 from https://coed.dypvp.edu.in/documents/july-2023/addpapers/5-Ruchika-K-Naik-&-Siddhesh-Tari-32-44.pdf pp.32-44.

[6] Sharma P.V., '*History of Medicine in India*' (from Antiquity to 1000 A.D.), Indian National Science Academy, New Delhi, 1992.

writings.[1] The *Yoga-Sutras* of Patanjali (fountainhead), which exhort good thoughts, good deeds, *Asanas* (yoga poses), *Pranayama* (control of breathing), and meditation to achieve *Samadhi* (meditative contemplation to attain higher consciousness), are a source of inspiration. In the medical compendium known as the *Susrutasamhita* (code of practice), (which Western scholars inaccurately dated between 600 and 200 BCE), the use and construction of surgical instruments are mentioned. Copper surgical instruments from this early period were found in Taxila.[2] *Charaka Saṃhitā* and *Suśruta Saṃhitā* codified principles of physiology, pathology, surgery, and pharmacology.[3] It is generally believed that the holistic emphasis on diet, lifestyle, and environment anticipates modern integrative medicine.

Environment, Ecology and Water Harvesting:

The relationship between nature-culture, and ecology was an integral aspect of ancient Indian societies. People lived in close harmony with nature and its resources, as documented in historical records. Before the Indus Civilization, Indians had been developing methods for water conservation. Throughout the history of Indian civilization, advanced technologies were used to build wells, ponds, lakes, dams, and canals. Over a million man-made ponds and lakes are estimated to exist in India today. Indigenous technologies of India were extremely sophisticated, as evidenced by the intricate layout of Harappan towns. The world's first planned towns with underground drainage, civil sanitation, hydraulic engineering, and air-cooling architecture were constructed by the Indus Valley Civilisation.[4]

Mathematics and Astronomy:

India's contributions in the fields of Number systems, Mathematics and Astronomy in the first millennia of CE contributed to several other developments. These ideas were percolating into the West through the Arabic countries, and they must have influenced the scientific developments in the West beginning 15th century CE.[5] The transmission of the decimal system and algebra to the Islamic world and later Europe shaped global mathematics.[6] The *Sulbasutras*,

---

[1] Vedam Raj, 'Selected Contributions of India to Knowledge Systems' in '*Vedic Traditions for Education and Learning*', Paper No. 2018-14, Proceedings of WAVES, the 13th '*International Conference of the World Association for Vedic Studies*', Dallas, Texas, USA, August 02-05, 2018 Retrieved on 09th October, 2023 from https://www.academia.edu/download/60648328/WAVES2018Paper1420190919-72263-1qz0jca.pdf pp.01-10.

[2] Naik and Tari, Op. cit., p. 37 and see for extended reading in Chattopadhyaya, Debiprasad (Ed.), 'Studies in the History of Science in India' (2 Vols.), N. Delhi, Editorial Enterprises, 1982.

[3] See for detailed information and extended reading in Sharma, P. V. '*History of Medicine in India: Ayurveda from the Earliest Times*' to 1200 A.D. Delhi, Indian National Science Academy, 1992, and Bose , D. M ., Sen , S. N., and Subbarayappa B. V. (Eds.), '*A Concise History of Science in India,* N. Delhi, Indian National Science Academy, 1971.

[4] Birajdar Bhimashankar, '*Environmental and Ecological History: A Multidisciplinary Approach*', Delhi, Studera Press, 2025, pp. 177-198.

[5] Mahadevan B., et, al. Op. cit., p. 05.

[6] Katz, V. J., '*A History of Mathematics: An Introduction*' (3rd ed.), 2009, Addison-Wesley, Boston, USA, pp. 27-55.

written between the 8th and 6th centuries BCE, are the first Indian texts that explicitly deal with mathematics.[1] The *Rig-Veda*, describes a year with 360 days divided into twelve equal parts and a five-year yuga (era), probably as a first attempt to reconcile the solar and lunar years (by adding a month after those five years). The *Yajurveda* also provided the first list of 27 *nakshatras* or lunar mansions, which are constellations along the moon's path across the sky. However, India had contributed to the development of the new science in many ways because the Arabs had imparted some of the methods developed by Indian astronomers and mathematicians to Europe centuries earlier. *Panini* is credited with starting linguistics, and his Sanskrit grammar is still the most comprehensive and advanced of any language. It is said by many experts that for '*Artificial Intelligence* (AI) and '*Machine Learning*' Sanskrit grammar is suitable.[2]

Indian astronomy was integrated in the forms of observation, calculation, and cosmology: - Aryabhata's *Āryabhaṭīya* (c. 499 CE) proposed a rotating Earth and calculated the length of the year with remarkable precision.[3] Varāhamihira's *Bṛhatsaṃhitā* combined astronomy with meteorology and natural science. Kerala School astronomers developed advanced trigonometric methods.

Architecture, Agricultural Science and Engineering:

The great bath at *Mohenjo-daro* is an excellent example of architectural techniques in the Indus civilization.[4] In a rock-cut architecture temple design used sophisticated geometry, acoustics at Ajanta, and Ellora. The step wells and tank systems illustrate hydrological engineering suited to diverse ecologies. Indian farming technology was ahead of its time and mostly developed locally. It covered things like crop rotation, irrigation plans, environmentally friendly pesticide and fertilizer application, crop storage, and soil testing techniques.[5]

National Education Policy (NEP): 2020 and Limitations of '*Indian Knowledge Systems*' (IKS):

India has a long tradition of holistic and multidisciplinary learning, from universities such as Takshashila and Nalanda, to the extensive literature of India combining subjects across fields. Ancient Indian literary works such as Banabhatta's Kadambari described a good education as knowledge of the 64 *kalaas* (Arts) and among these 64 'arts' were not only subjects, such as singing and painting, but also 'scientific 'fields, such as chemistry and mathematics, 'vocational' fields such as carpentry and clothes-making, 'professional 'fields, such as medicine and engineering, as well as 'soft skills' such as communication, discussion, and debate. The very idea that all branches of creative human endeavour, including mathematics, science, vocational subjects, professional subjects, and soft skills should be considered 'arts', has distinctly Indian

[1] Rathod Ashwinkumar, Op. cit., p.155.

[2] Naik and Tari, Op. cit., pp. 38-39.

[3] Pingree, D., '*Jyotiḥśāstra: 'Astral and Mathematical Literature*', Otto Harrassowitz, Wiesbaden, Germany, 1981, pp. 127-48

[4] Rathod Ashwinkumar, Op. cit., p.154 and Haldane, J. B. S., '*Science and Indian Culture*', New Age Publishers Pvt. Ltd., Calcutta, 1965.

[5] Naik and Tari, Op. cit., p. 38

origins.[1] Ancient Indian education was not merely theoretical, but also practical; vocational training in professions such as animal husbandry, agriculture, and dairy farming were given.[2] 'Indian Knowledge Systems' (IKS) was established in October 2020 at AICTE, New Delhi, under the Ministry of Education. IKS is to actively participate in the dissemination of our nation's rich heritage and traditional knowledge in the fields of arts and literature, agriculture, basic sciences, engineering and technology, economics, among other fields, and to encourage interdisciplinary research on all aspects of IKS.[3] The ancient Indian universities such as *Takshashila*, *Nalanda*, *Vallabhi*, and *Vikramshila*, which had thousands of students from India and the world studying in vibrant multidisciplinary environments, amply demonstrated the type of great success that large multidisciplinary research and teaching in the universities.[4] The UGC decision is in line with the NEP-2020, which directed that knowledge from ancient India and its contributions to modern India must be part of the curriculum.[5]

On the contrary, while deconstructing and decolonizing the historical research from the nationalist historical perspective, the IKS proponents should be aware of claiming scientific Western knowledge as indigenous origins. As a result, it would bear the risk of appropriating the diverse knowledge of communities in India.[6] G.N. Devi, an eminent scholar, linguist already warns us,

''If an ideology that nurtures the fantasy that all knowledge was developed in ancient Indian attempts to force educators to bring IKS to replace Western knowledge it is predictably going to result in the greatest intellectual disaster known in history'' .[7]

Therefore, one should understand the limitations of IKS scientifically while disseminating, assessing a rich repository of knowledge in diverse fields, including scientific and technological legacy and heritage as well.

[1] *NEP, GOI, (Ministry of Human Resource Development, Government of India, N. Delhi)*: '*National Education Policy*'*(NEP)*, Final Draft (2020),Retrieved on 30th September, 2022 from *https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/NEP_Final_English_0.pdf* p. 36

[2] Mahesh K. M., Aithal P. S., and Sharma K. R. S., 'Literature Review on Indian Ancient University in Imparting Holistic and Multidisciplinary: To Create Indian Knowledge System (IKS)', '*International Journal of Philosophy and Languages*' (IJPL), 2(1), 01-17, Retrieved on 05th October, 2023, https://supublication.com/index.php/ijpl/article/view/9

[3] Naik and Tari, Op. cit., pp.34-35

[4] *NEP, GOI,* 2020, Op. cit., p. 34

[5]*The Hindu*, Jigeesh A. M., Chakrabarty Sreeparna, '*UGC to Train over 1000 Teachers to Teach Indian Knowledge Systems from Degree Level*', Oct. 07, 2023, N. Delhi.

[6] Aiyadurai and Shandilya, 'Environmental Humanities as a Way Forward' in '*Economic and Political Weekly*', (EPW), Aug. 05, 2023, Vol. LVIII, No. 31, pp.10-12.

[7]*The Indian Express*, Devy G.N.: '*Replacing 'Western Knowledge' With 'Indian Knowledge' Could Result in Intellectual Disaster*', Apr. 18, 2023, Retrieved on 11th October, 2023 from https://indianexpress.com/article/opinion/columns/g-n-devy-writes-replacing-western-knowledge-with-indian-knowledge-could-result-in-intellectual-disaster-8561778/

Major Findings:

After brief discussions of the evolution of science and technology in ancient India from an IKS perspective, the major findings are mentioned below;

1) The history of science and technology from IKS perspectives reveals a rich legacy of innovations that shaped global knowledge systems. Far from being archaic, these traditions offer principles—holism, sustainability, ethical responsibility—that resonate with contemporary challenges in climate change, public health, technological and social equity.
2) Intellectual decolonization requires while integrating IKS as coequal to Western traditions, advancing a plural and inclusive vision of science without compromising to the Indian myths, legends, irrational and non-scientific glorifications.
3) The key domains of knowledge—mathematics, astronomy, ayurveda, medicine, metallurgy, architecture, and craft traditions. The epistemological foundations such as *pramāṇa* (valid means of knowledge), holistic approaches, and ethical underpinnings have been either unacknowledged or isolated due to diverse regions in the course of reconstructing or deconstructing history of science and technology in India.
4) It recognizes diverse scientific traditions and legacy for creating new insights intended to resolve complex societal and national problems, and promote multifaceted innovation, addition, adaptation towards sustainable development and vision *Viksit Bharat*.[1] The implications for contemporary debates on intellectual decolonization with scientific temperament would ultimately contribute to a broader historiography with its strengths and limitations.

Conclusion:

'*Indian Knowledge Systems*' (IKS) is deeply rooted in the country's rich cultural heritage and legacy. IKS has been integrated for promoting holistic, multidisciplinary education in NEP-2020 and it is indeed revitalizing Indian education during contemporary times. While revitalizing Indian education there should be an adequate balance of blending traditional, indigenous knowledge, education, skills, employability and moral values. Moreover, IKS should suit modernity, scientific temperament, and present-day necessities before incorporation and implementation of it. However, while acknowledging the hegemony of the Western science-based pedagogy, we must not blindly embrace the orientations of the promoters of IKS without critical questioning and assessment.

Ancient history of science and technology from IKS perspective reveals a rich legacy of innovations that shaped global knowledge systems. Far from being archaic, these traditions offer principles—holism, sustainability, ethical responsibility—that resonate with contemporary challenges in context with sustainable development, public health, technological and social equity. Thus, intellectual decolonization requires integrating IKS as co-equal to Western traditions, advancing a plural and inclusive vision of science and technology.

References and Endnotes :

1. Dhaya S. and Thanuskodi S. 'Indian Knowledge in Higher Education' in 'University News', Vol. 60, No. 17, 25th April- May 01, 2022, pp.03-06.

[1]*GOI*, Ministry of Culture, launched *Gyan Bharatam* portal for digitizing India's vast manuscript heritage in the International Conference on '*Reclaiming India's Knowledge Legacy through Manuscript Heritage*', Delhi, 11th -13th Sept., 2025.

2. Sahare Namita, 'Teacher Education Linked with Indian Knowledge Systems through Interdisciplinary Approach' in 'Education and Society', Pune, Issue- 01, Oct.- Dec. 2022, pp. 115-22
3. Dhanya and Thanuskodi, Op. cit., p. 06
4. Shokeen Anjali, 'Revisiting the Notion of Quality Education Through the Lens of the Indian Knowledge System in Teacher Education' in 'University News', Vol. 61, No. 16, April, 17th - 23, 2023, pp.19-22.
5. Mahadevan, B., Bhat, Vinayak Rajat, Nagendra Pavana R.N., 'Introduction to Indian Knowledge System: Concepts and Applications', Delhi, PHI Learning Private Limited, 2022, pp. 09-10.
6. See for detailed information and extended reading in Shamasastry, R., 'Kautilya's Arthasastra' (Translated into English), Mysore, Publishing and Printing House, 1967 and Rathod Ashwinkumar in 'Prachin Bhartiya Gnyana Parampara' (Marathi), 2023, Nagpur, Sainath Prakashan, pp. 153-198.
7. Mahadevan B. et, al. Op. cit., p. 36
8. Ibid:09-05
9. Bhardwaj, H. C., 'Aspects of Ancient Indian Technology', Munshiram Manoharlal, N. Delhi, 1979 and Srinivasan, S., and Ranganathan, S. 'Wootz Steel: An Advanced Material of the Ancient World', 'Indian Journal of History of Science', 39(4), 2004, 507–527.
10. Naik Ruchika and Tari Siddhesh, 'Contribution of Indian Knowledge and UGC'S Guidelines on the Indian Knowledge System', in 'Educational Resurgence Journal' Vol. 06, Issue: 01, Jul.-2023 Retrieved on 07th October, 2023 from https://coed.dypvp.edu.in/documents/july-2023/addpapers/5-Ruchika-K-Naik-&-Siddhesh-Tari-32-44.pdf pp.32-44.
11. Sharma P.V., 'History of Medicine in India' (from Antiquity to 1000 A.D.), Indian National Science Academy, New Delhi, 1992.
12. Vedam Raj, 'Selected Contributions of India to Knowledge Systems' in 'Vedic Traditions for Education and Learning', Paper No. 2018-14, Proceedings of WAVES, the 13th 'International Conference of the World Association for Vedic Studies', Dallas, Texas, USA, August 02-05, 2018 Retrieved on 09th October, 2023 from https://www.academia.edu/download/60648328/WAVES2018Paper1420190919-72263-1qz0jca.pdf pp.01-10.
13. Naik and Tari, Op. cit., p. 37 and see for extended reading in Chattopadhyaya, Debiprasad (Ed.), 'Studies in the History of Science in India' (2 Vols.), N. Delhi, Editorial Enterprises, 1982.
14. See for detailed information and extended reading in Sharma, P. V. 'History of Medicine in India: Ayurveda from the Earliest Times' to 1200 A.D. Delhi, Indian National Science Academy, 1992, and Bose , D. M ., Sen , S. N., and Subbarayappa B. V. (Eds.), 'A Concise History of Science in India, N. Delhi, Indian National Science Academy, 1971.
15. Birajdar Bhimashankar, 'Environmental and Ecological History: A Multidisciplinary Approach', Delhi, Studera Press, 2025, pp. 177-198.
16. Mahadevan B., et, al. Op. cit., p. 05.
17. Katz, V. J., 'A History of Mathematics: An Introduction' (3rd ed.), 2009, Addison-Wesley, Boston, USA, pp. 27-55.
18. Rathod Ashwinkumar, Op. cit., p.155.
19. Naik and Tari, Op. cit., pp. 38-39.
20. Pingree, D., 'Jyotiḥśāstra: 'Astral and Mathematical Literature', Otto Harrassowitz, Wiesbaden, Germany, 1981, pp. 127-48
21. Rathod Ashwinkumar, Op. cit., p.154 and Haldane, J. B. S., 'Science and Indian Culture', New Age Publishers Pvt. Ltd., Calcutta, 1965.
22. Naik and Tari, Op. cit., p. 38

23. NEP, GOI, (Ministry of Human Resource Development, Government of India, N. Delhi): 'National Education Policy'(NEP), Final Draft (2020),Retrieved on 30th September, 2022 from https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/NEP_Final_English_0.pdf p. 36

24. Mahesh K. M., Aithal P. S., and Sharma K. R. S., 'Literature Review on Indian Ancient University in Imparting Holistic and Multidisciplinary: To Create Indian Knowledge System (IKS)', 'International Journal of Philosophy and Languages' (IJPL), 2(1), 01-17, Retrieved on 05th October, 2023, https://supublication.com/index.php/ijpl/article/view/9

25. Naik and Tari, Op. cit., pp.34-35

26. NEP, GOI, 2020, Op. cit., p. 34

27. The Hindu, Jigeesh A. M., Chakrabarty Sreeparna, 'UGC to Train over 1000 Teachers to Teach Indian Knowledge Systems from Degree Level', Oct. 07, 2023, N. Delhi.

28. Aiyadurai and Shandilya, 'Environmental Humanities as a Way Forward' in 'Economic and Political Weekly', (EPW), Aug. 05, 2023, Vol. LVIII, No. 31, pp.10-12.

29. The Indian Express, Devy G.N.: 'Replacing 'Western Knowledge' With 'Indian Knowledge' Could Result in Intellectual Disaster', Apr. 18, 2023, Retrieved on 11th October, 2023 from https://indianexpress.com/article/opinion/columns/g-n-devy-writes-replacing-western-knowledge-with-indian-knowledge-could-result-in-intellectual-disaster-8561778/

30. GOI, Ministry of Culture, launched Gyan Bharatam portal for digitizing India's vast manuscript heritage in the International Conference on 'Reclaiming India's Knowledge Legacy through Manuscript Heritage', Delhi, 11th -13th Sept., 2025.

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Issue 367 (B) : Indian Knowledge System
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
October 2025

Transmission of Indian Knowledge to the World : Trade, Travel and Translation : A Descriptive Analysis

Dr. Khanderao Shinde,
Department of History,
Rajarshi Shahu Arts and Commerce
College, Rukadi, Kolhapur, 416118
khandushinde1967@gmail.com

Abstract :

Indian knowledge spread throughout the world through trade, travel, and translation. Trade routes, the travels of Buddhist monks, and the translation of knowledge into various languages led to the development of Indian mathematics, Knowledge in many fields such as astrology, Ayurveda, yoga, and philosophy reached countries in Europe, the Middle East, and Asia. In ancient times, Indian knowledge spread across the world using trade routes. Traders not only spread goods but also our culture, customs, traditions, and knowledge. Along with the spread of Buddhism, monks and scholars spread Indian knowledge through travel. They traveled from India to other countries, spreading knowledge and culture. Indian knowledge was translated into various languages. Scholars like Al-Khwarizmi translated Indian mathematical and astronomical texts into Arabic, which made them accessible to the Western world.

Key words: Indian knowledge, Education, Culture Transmission, Trade, Travel, Government, Environment etc.

Introduction:

India gave the world Indian mathematical concepts like zero and the decimal system, which were also used by Europeans. Indian medical traditions such as Ayurveda and Yoga spread around the world, increasing understanding of health and physical and mental well-being. The philosophy of the Upanishads and other religious texts spread throughout the world, influencing human spiritual and moral thought. Indian art, literature, and social norms also have an influence on other cultures. The Indian knowledge system encompasses diverse fields such as philosophy, mathematics, medicine, astronomy, art and literature, agriculture, engineering, and environment. Knowledge is passed down from one generation to the next through the guru-shishya tradition and oral tradition. The Government of India has established the Department of Indian Knowledge System to disseminate and revitalize Indian knowledge, and to promote education, research, and cultural programs. Vedic literature, the Upanishads, and the Vedas are the foundation of the Indian knowledge system, which emphasizes cosmology and ethics. Ancient Indian knowledge includes basic sciences, mathematics, and astronomy. Deep knowledge about medicines, medicinal plants and their uses is found in Indian medicine. The Indian knowledge system also includes art, literature and traditional fine arts. A lifestyle in harmony with nature is given importance and environmental protection ideas are presented. Knowledge is transferred orally from one generation to the next through the Guru-Shishya tradition. Initially, knowledge was preserved through the Shruti tradition, where the Vedas and Upanishads were preserved orally, ahead of time. Now, Indian knowledge is being integrated into the modern education system.

Problems of the Study:

The Government of India has set up the Department of IKS under the Ministry of Education, which promotes the Indian knowledge system. The National Education Policy is guided by the rich heritage of timeless Indian knowledge and philosophy. Universities and colleges offer credit courses on Indian knowledge systems and Indian culture and organize activities for the dissemination of knowledge. Research and academic institutions are actively working to revitalize and mainstream the Indian knowledge system for the contemporary world. The use and importance of ancient Indian knowledge for stress, morality, and the overall development of society is increasing. All these branches of knowledge have made the Indian knowledge system comprehensive. Indian philosophy is a unified and holistic approach to religion, science, Ayurveda, yoga, art, literature, and social values, which passes knowledge on from one generation to the next. Emphasis is placed on preserving the legacy of knowledge in Indian tradition and examining its contribution to the modern world.

Objectives of the Study:

The main objective of this research is to promote and commercialize Indian knowledge throughout the world. The main objective of this research is to study the Indian knowledge system and trade travel and translation. Some specific objectives have been given by the researchers related to the Indian knowledge system as follows.

1. To Study the Indian Knowledge System.
2. To Study the global factors affecting the Indian Knowledge System.
3. To Study the Indian Knowledge System and Trade Travel Translation.

Significance of the Study:

This holistic and interdisciplinary system is not limited to just one subject, but encompasses various fields such as philosophy, religion, science, Ayurveda, yoga, mathematics, astrology, and literature. All these subjects are interconnected and viewed in an integrated manner. IKS emphasizes the interconnectedness and interdependence of all beings and the entire universe, reflected in the concept. This knowledge system places special emphasis on the self-realization and inner transformation of the individual. The ancient Guru-Shishya tradition is an important method for knowledge transfer, which promotes systematic and deep dissemination of knowledge. IKS helps in nurturing moral and cultural values in social organizations. Ancient knowledge systems can be used to address contemporary challenges in areas such as education, health, science, and technology.

Scope of the Study:

The Indian knowledge tradition is a rich and extensive tradition of India spanning thousands of years, encompassing many fields such as philosophy, science, mathematics, medicine, astronomy, yoga, Ayurveda, and art. This tradition has its roots in the Vedas, Upanishads and Vedic literature. It is not only spiritual and philosophical, but also full of practical knowledge and skills, which focus on the physical, mental and spiritual development of human life. Efforts are being made to introduce this ancient knowledge to the younger generation through the National Education Policy. Even in modern times, this knowledge can make significant contributions in the fields of science, technology, and education. The Indian knowledge system has had a significant impact on global thought.

Limitation of the Study:

Limitations of Indian knowledge systems include lack of comprehensive research, difficulty of application in modern contexts, and less commercialization compared to Western knowledge systems. Historically, oral traditions passed down knowledge from generation to generation, reducing the number of written records and scientific experiments, which posed challenges to their widespread adoption in the modern era. Much of the knowledge is based on oral traditions and philosophical treatises, but in some areas, it lacks extensive experimental verification consistent with the modern scientific method, as seen in Western knowledge systems. Integrating ancient Indian knowledge systems into modern society, technology and global education systems is a challenge. Dissemination of knowledge was often through libraries in the guru-disciple tradition, which limited the spread of knowledge and was not as widespread as the modern education system.

Period of the Study:

The researchers conducted this research based on data from 2025 to study the Indian knowledge system and the overall picture of trade travel and translation in developing India. The Indian knowledge system has been a major benefit of globalization and trade patterns for every segment of India.

Research Methodology:

Researchers have used a variety of secondary sources to study the impact of the Indian knowledge system on trade patterns, as well as on two factors: travel and translation. This secondary research uses research papers, articles, journal articles, newspapers, audio videos, reference books, serials, annual reports and texts, etc.

Research Method:

Even though the Indian knowledge system is influenced by the entire world, India has benefited greatly from Indian knowledge through trade, travel and translations. The Indian knowledge system continues to exist in every aspect. Trade, travel and translation are important factors in the dissemination and dissemination of Indian knowledge systems to the entire world. To conduct this research, researchers have used descriptive analysis methods with Indian knowledge systems.

Results and Discussion:

Due to globalization, western knowledge systems have dominated many fields, thereby hindering Indian knowledge systems from establishing themselves and remaining relevant. Attempts to successfully represent Indian knowledge systems in commercial and marketing form in the modern world have been lacking, while Western knowledge systems have made a significant presence in the global market. While ancient India had significant contributions to science and art, in modern times there may be a lack of a systematic and integrated approach to research and innovation. These are some of the major boundaries that need to be addressed to establish the Indian knowledge system as a complete and comprehensive knowledge system in today's context. It plays a role in business innovation and economic growth. The Indian knowledge system is a legacy of knowledge accumulated over generations in the Indian subcontinent and thoughtfully passed down to posterity. Offers illuminating insights into ethical business practices, sustainable economic conduct, and community-centered development.

Objectives of Indian Knowledge System:

The Indian knowledge system seeks to encourage and enable more study in a few areas, including holistic health, psychology, neuroscience, nature, the environment, and sustainable

development, to address current societal problems. The main goal of learning from the past and integrating Indian knowledge systems is to use our ancient knowledge systems, which are characterized by an unbroken tradition of knowledge transfer and a distinctive point of view, to solve current and emerging problems in India and the world.

Functions of IKS:

The primary role of the IKS division is to encourage private sector organizations to get involved in IKS-based and related multidisciplinary and transdisciplinary work being done by numerous universities, national importance institutions, Research and Development labs, and ministries both in India and overseas. The other is to form, direct, and oversee multidisciplinary research groups focused on certain subjects, made up of researchers from various institutes, centres, and individuals. In addition, popularization campaigns should be developed and promoted, funding for different projects should be made easier, procedures for doing research should be established, and policy suggestions should be developed as needed to advance IKS.

Indian Knowledge System:

Indian Knowledge Systems is an innovative cell under Ministry of Education at AICTE, New Delhi. It is established to promote interdisciplinary research on all aspects of IKS, preserve and disseminate IKS for further research and societal applications. It will actively engage for spreading the rich heritage of our country and traditional knowledge in the field of Arts and literature, Agriculture, Basic Sciences, Engineering and Technology, Architecture, Management, Economics etc.

Research and Indian Knowledge System:

Research in the Indian Knowledge System focuses on a broad interdisciplinary study of ancient Indian traditions, texts, philosophies, and practices to address contemporary issues and integrate this wisdom into modern education and technology. Key areas of research include traditional medicine, environmental sustainability, mathematics and astronomy, spiritual practices such as yoga and meditation, and the preservation of classical languages. Institutions and initiatives across India actively promote this research to foster innovation, preserve cultural heritage, and provide a holistic perspective for sustainable development and human well-being.

IKS and Business:

IKS encompasses areas like economics, finance, and management, providing lessons and frameworks for business innovation and growth. Concepts such as strategic planning, transformational leadership, crisis management, and sustainable development are discussed in ancient Indian texts, offering timeless guidance for modern business. The IKS emphasizes hands-on learning and real-world application, which helps develop problem-solving skills and adaptability for the challenges of the professional world.

Integration into Modern Systems:

IKS is being integrated into education through initiatives like the National Education Policy 2020, encouraging interdisciplinary research and societal applications of traditional wisdom. The Ministry of Education, through its Indian Knowledge Systems cell, aims to preserve and disseminate IKS knowledge for research and societal applications, promoting its relevance for contemporary issues.

Integration of IKS in Modern Entrepreneurship:

The findings indicate that businesses incorporating IKS often exhibit enhanced ethical standards and sustainability. Entrepreneurs in sectors like Healthcare and Agriculture who

integrate IKS demonstrate a commitment to cultural and ethical values. This commitment translates into business models. that prioritize long-term sustainability over immediate profits, aligning with global trends towards more responsible and sustainable business practices.

Ethical Decision-Making:

The principles derived from IKS guide entrepreneurs in making decisions that balance profit with social responsibility. This approach not only adheres to traditional values but also resonates with contemporary consumer demands for ethical and sustainable products.

Innovation through Tradition:

The ability to modernize traditional practices is evident in sectors like healthcare, where Ayurvedic principles are integrated with modern scientific research. This fusion of tradition and innovation creates unique value propositions that cater to both traditional and modern consumer preferences.

Sustainability Performance:

Companies that leverage IKS tend to perform better in sustainability metrics. The traditional practices embedded in IKS often align with contemporary environmental and social goals, contributing to improved sustainability performance

Balancing Tradition and Commercialization:

Entrepreneurs face the delicate task of balancing the preservation of traditional knowledge with the demands of modern business practices. Ensuring that commercialization does not dilute the essence of IKS is crucial for maintaining authenticity and value.

Integration and Motivation:

Businesses across different sectors, particularly Industry, Healthcare and Agriculture, demonstrate a high degree of IKS integration. This reflects a strong commitment to leveraging traditional knowledge for ethical and sustainable practices. Motivations for using IKS are also notably high in these sectors, driven by a desire to uphold cultural values and differentiate themselves in the market.

Modern Entrepreneurship and Trade:

The incorporation of Indian Knowledge Systems into modern entrepreneurship presents immense potential for ethical and sustainable business development. Entrepreneurs who align their ventures with traditional wisdom can foster innovation while maintaining cultural integrity. Addressing the challenges related to standardization and commercialization will be crucial for maximizing the benefits of IKS. Moving forward, collaborative efforts among policymakers, educators, and industry leaders can unlock the full potential of IKS driven entrepreneurship.

Conclusion:

Knowledge is passed down systematically from one generation to the next through the Indian Knowledge System Rather from being a custom, it is an organized system and a method of knowledge transfer. The National Education Policy, or NEP-2020, takes as its guiding premise the rich legacy of timeless Indian knowledge and philosophy. Observation, experimentation, and thorough analysis. Our education, arts, administration, law, justice, health, manufacturing, and commerce have all been touched by this legacy of validating and putting into practice. This has had an impact on Bharat's classical and other languages that were passed down through creative, oral, and literary traditions. It encompasses knowledge of ancient India, its achievements and

difficulties, as well as an understanding of India's future goals regarding ecology, health, education, and really every facet of existence.

References:

1. Gamini (2025), Traditional Knowledge Systems and the conservation and management of Asia's heritage, pp. 42-49.
2. Jafri et. al. (2025), Education and transmission of knowledge in medieval India, pp. 72-81.
3. et. al. (2023), The Wisdom of Bharat: An Exploration of the Indian Knowledge System, pp. 63-67.
4. Shenjun (2025), A network analytical framework for modelling the global transmission of classics through translation, pp. 90-95.
5. David (2025), The tourism knowledge translation framework: bridging the canyon between theory and practice, pp. 34-62.
6. Deodhar (2017), Globalization and its Impact on Indian Traditional Knowledge Systems, pp. 45-60.
7. Nair (2019), Commercialization of Traditional Knowledge: Challenges and Solutions, pp. 200-215.
8. Patwardhan (2015), Innovations in Healthcare: Integrating Ayurvedic Knowledge with Modern Practices, pp. 34-50.
9. Prabhu (2016), Ethical Entrepreneurship in India: The Role of Dharma and Karma, pp. pp. 55-70.
10. Rao (2018), Case Studies in Traditional Agriculture: Success Stories from India, pp.72-89.
11. Roy et. al. (2020), Consumer Trends in Sustainable Products: The Rise of IKS-Based Offerings, pp. 88-102.

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Issue 367 (B) : Indian Knowledge System
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
October 2025

Water Conservation Work of Satara District : A Geo-Historical Perspective

Dr. Pandurang Ramchandra Vhatkar,
Assistant Professor,
Department of Geography,
Chhatrapati Shivaji College, Satara.
Gmail: pandurangvhatkar@gmail.com

Dr. Gouri Mahadeo Pund,
Assistant Professor,
Department of Geography,
Chhatrapati Shivaji College, Satara.
Gmail: gourikoli036@gmail.com

Abstract:

Water conservation is the efficient and responsible management of water resources to reduce waste, prevent pollution, and ensure a sustainable supply for current and future generations. It involves implementing strategies and daily practices like fixing leaks, taking shorter showers, installing water-efficient fixtures, and using water-saving cycles on appliances. Conserving water also saves energy, reduces strain on sewage systems, protects habitats, and can save money. Water conservation is the prudent management of water resources to minimize waste and meet current and future demands. Work involves daily practices like turning off taps, taking shorter showers, and fixing leaks, as well as larger efforts such as installing water-saving devices, implementing efficient irrigation, collecting rainwater, and managing water usage in businesses and communities. Water conservation efforts in Satara District include government-led minor irrigation projects for water replenishment, such as percolation tanks and weirs, alongside community-driven initiatives like the Naam Foundation's work with deep CCTs and soil bunds in Wai Tahsil. Other initiatives involve tree planting to improve groundwater, rainwater harvesting to reduce reliance on groundwater, and efforts by NGOs like Art of Living to empower villagers in drought-prone areas to revive water reservoirs. Water conservation work offers sustainable, community-driven, and climate-resilient traditional practices like johads, stepwells, and talabs that have proven effective for millennia in managing water resources and ensuring livelihoods. Reviving and integrating these "nature-based solutions" with modern technology enhances water security, fosters environmental harmony, and creates equitable, resilient water management strategies that can address contemporary challenges like climate change and water scarcity.

Keywords: Water conservation, groundwater, rainwater harvesting, modern technology, water management, climate change, water scarcity.

Introduction:

Water conservation is the practice of managing and using water efficiently to reduce waste, preserve this limited resource, and protect ecosystems for current and future generations. It involves actions like fixing leaks, installing water-saving devices, taking shorter showers, avoiding running water unnecessarily, and practicing water-wise gardening. Conserving water also saves energy, reduces strain on water treatment facilities, and can lower your utility bills. The history of water conservation spans from prehistoric times, with early settlements practicing simple storage methods, to the sophisticated systems of ancient civilizations like the Indus Valley and Chola dynasties, and into the modern era where climate change research and

technological advancements, including smart meters, drive ongoing conservation efforts. Conservation has been driven by necessity, religion, culture, and evolving scientific understanding, leading to diverse regional techniques in places like India, with water harvesting structures and practices evolving from simple dams and tanks to complex canal and reservoir systems.

Study Region:

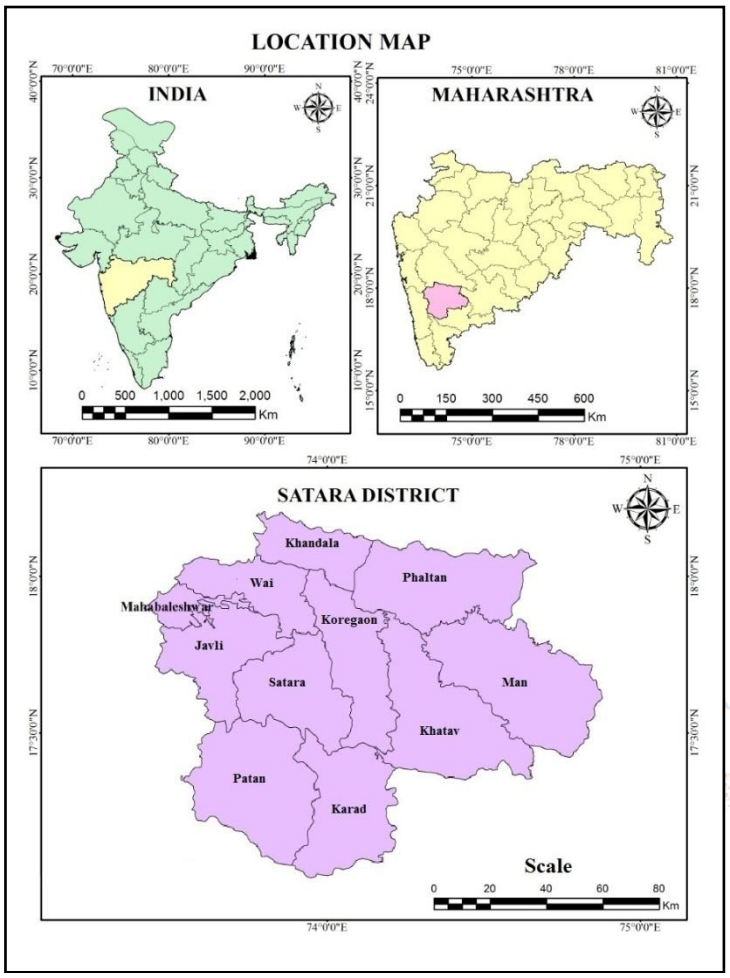

Satara district lies in southern Maharashtra, particularly at the western limit of Deccan table land. The latitudinal and longitudinal extent of Satara district is $17^0 5'$ to $18^0 11'$ north latitude and $73^0 33'$ to $74^0 54'$ east longitude respectively. The district is bordered by Pune district and Sangli district in the north and south respectively and by Solapur district and Ratnagiri district in the east and west respectively. It also shares small boundary of about 24 k.m. in North West with Raigarh district. Satara district is having heterogeneous physiography. Administratively, Satara district is being divided in to 11 Tahsils namely Satara, Wai, Khandala, Koregaon, Phaltan, Man, Khatav, Karad, Patan, Jaoli and Mahabaleshwar. Satara district is experiences a monsoon type of climate. This climate is favorable and healthy. Satara district is having glorious social, cultural and historical background. Satara district is situated in the river basins of the Bhima and Krishna but from the point of view of the peninsular drainage, the entire land of the district belongs to the larger drainage system of the Krishna River.

Objectives:

1) To investigate the historical water conservation work in study region.
2) To examine ancient water conservation methods in study area.
3) To examine modern water conservation methods in study area.

Data Sources:

Both primary and secondary data sources have been used for present research work. Primary data related to water conservation has collected with the help of questionnaire, field work, interview and observation. The secondary data have been taken from District Census Hand Book of Satara district, Gazetteer of Satara district, Socio-economic reviews and District Statistical Abstracts of Satara District and available published and unpublished relevant literature, research journals, books, magazines and other periodicals, dissertations, different websites etc.

Research Methodology:

In the present study collected primary and secondary data has used for geo-historical study of water conservation in Satara district. Numbers of water conservation measures are practiced in different places depending on availability of water, local requirements and traditions. To the geo-historical study of water conservation in Satara district, used the fieldwork with questionnaires and observation method. The use of fieldwork and observation method gives a real experience of the phenomenon. Satara district and Tahsil boundaries are demarcated by use of toposheets. For the identification and inventory of the historical water availability places personal camera has been used and certain photographs have been taken. All the collected data is finally classified, tabulated and by applying various cartographic and statistical techniques presented in the form of diagrams, tables, graphs and maps etc. Graphical model have been represents in Microsoft Excel.

Major water sources in Satara District:

Water is used for various purposes. Pure water is used for drinking, domestic use, industry and business, agricultural development. In Satara district, water is being used extensively not only in agriculture but also in industry. Overuse leads to wastage of water. Water is a major source of agricultural development. Wells, bore wells, dams, lakes, canals are the major means of water sources used in Satara district. In year 2023-24, total 10 major dams including Veer, Kanher, Dhom, Urmodi are available in Satara district and the benefit area of these dams is 2.90 lakh hectares. Apart from this, total of 10 medium projects are in operation and the benefit area under this medium type project is 73 thousand hectares. Satara district has a net sown area (NSA) of 5.34 lakh hectares of which net irrigated area accounts for 1.78 lakh hectares. This indicates that only per cent of net sown area is irrigated. The gross irrigated area of the district is 2.23 lakh hectares which is 31.85 per cent of gross cropped area (GCA). The irrigation cropping intensity in the district is 124 per cent.

Table No. 1.1: Tahsil wise major water sources (number) in Satara district

Sr. No.	Tahsil	Major Water Source (number)					Total
		Wells	Boar wells	Major Dams	Lakes	Vasant Bandhare	
1	Mahabaleshwar	286	128	0	8	8	430
2	Wai	8,050	346	2	12	45	8,455
3	Khandala	2,702	389	1	49	60	3,201
4	Phaltan	12,948	1,248	1	90	88	14,375
5	Man	12,393	1,668	0	86	134	14,281
6	Khatav	6,637	1,745	0	50	242	8,674
7	Koregaon	2,695	902	1	49	70	3,717
8	Satara	6,973	891	2	14	73	7,953
9	Jaoli	3,600	487	0	19	28	4,134
10	Patan	1,180	799	2	28	21	2,026
11	Karad	11,716	1,773	2	24	96	13,611

Source: Socio-Economic Review, Statistical Abstract of Satara District 2024

Water Conservation Work In Satara District:

Water is a natural resource. We all know water is essential, but But considering the season, water should be conserved. Agricultural system still depends on nnreliable monsoon. Water conservation is a key element of any strategy that aims to alleviate the water scarcity crisis. **Wells, Bore wells, Artificial lake, Vasant Bandhare, Kund/ Bawadi, River, Shet Tale, Rainwater harvesting etc.** these historical methods are simple and eco-friendly for the most part, they are not just highly effective for the people who rely on them but they are also good for the environment.

A) Water Conservation Work in Ancient Period:

History tells us that both floods and droughts were regular occurrence from ancient period. Perhaps this is why Satara district has its own traditional water harvesting techniques that reflect the geographical peculiarities and cultural uniqueness of the regions. The basic concept underlying all these techniques is that rain should be harvested whenever and wherever it falls. Archaeological evidence shows that the practice of water conservation is deep rooted in Satara district. Chanakya's Arthashashtra mentions irrigation using water harvesting systems. In Satara district, drawing upon centuries of experience, peoples continued to build structures to catch, hold and store monsoon rainwater for the dry seasons to come. These traditional techniques, though less popular today, are still in use and efficient. Here is a brief account of the unique water conservation systems prevalent in Satara district even existed.

1. Ancient Baramotichi Vihir

Bara motechi vihir is an example of Public well, which was built in 1640s during rule of Shahu Raje. Its a private property of heirs but open to all. It is 110 feet deep and 50 feet in perimeter. One would be surprise to this marvel which looks like a mini Mahal / palace that too underground. Well stepped arrangement, arches adds to the beauty of well. It is named due the fact that it has twelve outlets for pulling water from well with bullocks in mot (leather bucket tied to rope). Baramotichi Vihir is an ancient step well situated near Limb in Satara district of Maharashtra. It is one of the popular places of sightseeing in Satara. It was meant to be a water source to all the farms around with its 12 moats. From the top, visitors can see few tiny walls and water channels. It is a historical place and hence needs to be maintained properly.

2. Tale /Khan

Tale or Khans are reservoirs that store water for household consumption and animal drinking water purposes. They may be natural, such as the ponds at plain plateau region or manmade Tale. A reservoir with an area less than five bighas is called a Tale, and a medium sized lake is called a Khan. There are Tale / Khans ponds near every village in Satara district.

3. Wells

A well is an excavation or structure created in the ground by digging, driving, or drilling to access water resources, usually water. The oldest and most common kind of well is water well, to access groundwater in underground aquifers. The well water is drawn up by a pump, or using containers, such as buckets, that are raised mechanically or by hand. Water can also be injected back into the aquifer through the well. Wells were first constructed from at least eight thousand years ago. Wells have traditionally been sunk by hand digging, as is still the case in rural areas of Satara district. These wells are inexpensive and low-tech as they use mostly manual labour, and the structure can be lined with brick or stone as the excavation proceeds. Drilled wells can access water at much greater depths than dug wells. The depth of wells is generally 30 feet to 120 feet and the perimeter is 30 to 40 feet. Total 69,180 wells are available in Satara district.

4. Bore wells/Tube wells

Farmers depend mainly on groundwater for irrigation in agriculture. With increasing population, lesser land holdings and urbanization, deeper bore wells are dug for groundwater abstraction. Bore wells & tube wells, are very similar. Both are basically vertical drilled wells. Electrical pumps are usually used to pump out the water for the bore wells, though the government is now giving subsidy for solar pumps. This convenience of pumps may increase the depletion of the groundwater at an increased pace. Excessive drilling of Bore wells has led to exploitation of groundwater at higher rates than the rate of water recharge and caused depletion of the groundwater levels. Total 10,376 Bore wells are available in Satara district.

5. Vasant Bandhara

Vasant Bandhara was constructed for the development of horticulture. In the year 1972, the concept of Vasant Bandhara useful for water conservation emerged in Maharashtra. Since then, priority has been given to the construction of Vasant Bandhara in Satara district. Due to the Vasant Bandhara, the water in the streams and ditches is blocked in places during the rainy season, so the water is not carried away and it seeps into the ground. The Vasant Bandhara helps in raising the ground water level, thus making drinking water available even in summer as well as taking two to three crops a year or horticulture. In order to liberate the dry zone, priority has been given to the construction of Vasant Bandhara in the eastern part of Satara district. At present there are a total of 865 Vasant Bandhara in Satara district.

6. Dams

A dam is a structure built across a river or stream to hold back water. People have used different materials to build dams over the centuries. Ancient dam builders used natural materials such as rocks or clay. Modern-day dam builders often use concrete. A dam is a barrier that stops or restricts the flow of surface water or underground streams. Reservoirs created by dams not only suppress floods but also provide water for activities such as irrigation, human consumption, industrial use, aquaculture, and navigability. Hydropower is often used in conjunction with dams to generate electricity. A dam can also be used to collect or store water which can be evenly distributed between locations. Dams generally serve the primary purpose of retaining water, while other structures such as floodgates or prevent water flow into specific land regions. In the local language it is called Dharan. Total 11 large Dams are available in Satara district. Eg. Kanher, Koyna, Dhom, Morana Veer etc.

7. Talav / Pazar Talav / Lakes

When springs start flowing downhill, they turn into streams. The springs allow the water stored in the mountains to move beyond a certain limit, as well as the land in that area to absorb, store and allow the water to flow further downhill. This is the water that seeps into the soil from all around. Depending on the properties of the soil there, water is allowed to flow. Manmade Talav create artificial lakes called reservoirs. Currently, the most popular and relatively simple solution for water conservation is percolation ponds. Total 429 Pazar Talav / Lakes are available in Satara district. The use and purpose of a seepage pond is not only to carry away the falling rainwater, but also to stop it for a while and thus increase groundwater reserves by soaking it in the soil. Note that this is not a storage pool. If the seepage lake is at the top of the village, the rain water will stop in this seepage lake for some time and will slowly seep down into the ground. After the end of the drought period of 1972 in Satara district, the work of built Pazar Talav was started in some places.

8. Kund

A Kund is a circular-shaped water availability area that gently slope towards the central circular underground well. Its main purpose is to harvest rainwater for drinking. Besides, the Kund was also used for bathing in the past. In particular, it is mentioned that the Kund was used for religious work. Traditionally, these well-pits were covered in disinfectant lime and ash, though many modern Kunds have been constructed simply with cement. The number of Kunds is less in Satara district.

9. Bawadi

Bawadi is a perennial water source that has existed since ancient times. Especially in summer days when there is scarcity of drinking water, one has to depend on the available water in the Bawdi. Bawadi built by the nobility for civic, strategic or philanthropic reasons, were secular structures from which everyone could draw water. All the people of the village are

allowed to take water from this Bawadi. Bawadi is a stone construction in which cold water is available. Arrangements of washing clothes has made at near Bawadi.

10. Aad (Historic Wells with Rahat)

This is a historic well known as Aad. Installed rahats on these wells helped to easily draw water from deep wells. This historical well never lacks water in any season. This well provides water to whole the village. In recent times, the use of this historic well has diminished and its importance has diminished. Now every Gram Panchayat provides pure tap water to the people of the village.

11. Shet Tale

The concept of Shet Tale already exists. The use of water that flows from your farmland during the rainy season is called a Shet Tale. This is a great remedy for erratic rainfall. In Satara district rainfall has been low and unpredictable in the last few years. Therefore, it is seen to have an adverse effect on rain-fed crops as well as its production in dryland areas. Shet Tale is being constructed to prevent rain and water scarcity and damage to crops. Shet Tale is useful in bringing sustainability in agricultural production as well as in overcoming drought. The creation of Shet Tale has helped in raising the standard of living of the farmers by increasing their production and income.

B) Water Conservation Work In Modern Period:

It is our duty to study the modern methods along with the geographical study of water conservation. Every drop of rain water is important. For this reason, rainwater harvesting has gained importance in modern times. In the field of agriculture also progress is being made in the means of irrigation. Water scarcity is being considered by giving priority to sprinkler and drip irrigation system. Water conservation must be given priority to alleviate water scarcity permanently.

1. Rainwater Harvesting

Rainwater harvesting (RWH) is the collection and storage of rain, rather than allowing it to run off. Rainwater is collected from a roof-like surface and redirected to a tank, cistern, deep pit (well, shaft, or borehole), aquifer, or a reservoir with percolation, so that it seeps down and restores the ground water. Rainwater harvesting differs from storm water harvesting as the runoff is typically collected from roofs and other surfaces for storage and subsequent reuse. Its uses include watering gardens, livestock, irrigation, domestic use with proper treatment, and domestic heating. The harvested water can also be committed to longer-term storage or groundwater recharge.

Rainwater harvesting is one of the simplest and oldest methods of self-supply of water for households, having been used for many thousands of years. Installations can be designed for different scales including households, neighborhoods and communities and can also be designed

to serve institutions such as schools, hospitals and other public facilities. Rainwater harvesting is a viable option. Rooftop rainwater harvesting is used to provide drinking water, domestic water, water for livestock, water for small irrigation, and a way to replenish groundwater levels. Rainwater harvesting in urban areas reduces the impact of runoff and flooding. However, it needs to be remodeled in order to use water more efficiently, especially in an urban setting.

2. Drip and Sprinkler Irrigation

Drip irrigation is sometimes called trickle irrigation and involves dripping water onto the soil at very low rates (2-20 liters/hour) from a system of small diameter plastic pipes fitted with outlets called emitters or drippers. Water is applied close to plants so that only part of the soil in which the roots grow is wetted, unlike surface and sprinkler irrigation, which involves wetting the whole soil profile. With drip irrigation water, applications are more frequent (usually every 1-3 days) than with other methods and this provides a very favourable high moisture level in the soil in which plants can flourish.

Sprinkler irrigation is a method of applying irrigation water which is similar to rainfall. Water is distributed through a system of pipes usually by pumping. it is then sprayed into the air and irrigated entire soil surface through spray heads so that it breaks up into small water drops which fall to the ground. Sprinklers provide efficient coverage for small to large areas and are suitable for use on all types of properties. it is also adaptable to nearly all irrigable soils since sprinklers are available in a wide range of discharge capacity.

3. Polypond:

In recent times the modern concept of Polypond has come to the fore. In a large artificial pit, a thick layer of polyethylene is drained and rainwater is stored in it. Polypond lining helps in water conservation. Polypond offers 100% seepage control affordable, durable, quality range of geomembrane lining systems and Water Storage ponds to conserve valuable water resources.

Conclusion:

From historical period, various strategies have been adopted to cope with water conservation in Satara district. In spite of the fact that Satara district already has more or less available water conservation resources, the water resources are not in good condition and they are disappearing and being neglected. State, district and local administrations must work together to protect historic water resources, such as conserving local wetlands, managing and conserving water resources, raising collective funds, preventing water pollution, and avoiding disputes, water recycling, water conservation, and consumption. Water is most used in agricultural or industrial development. It is need to make maximum use of modern water conservation tools that can be considered as the best option to ensure that our generation does not face shortage of clean

water in future. Give priority the implementation of water policy to make of effective water system in future.

Many organizations like **Pani Foundation, NAAM Foundation** are making their valuable contribution for water conservation in the drought prone areas of Satara district. Besides, **Jalyukt shivar** scheme is to solve the problem of water in the district. This included alleviating water scarcity in villages, improving water conservation measures and providing adequate water in drought-prone areas. **Pani Panchayat** is a voluntary activity of a group of farmers engaged in the collective management (harvesting and distribution) of surface water and groundwater (wells and percolation tanks). Pani Panchayat is the first movement by Mr. Vilasrao Salunke for motivating farmers at the drought-prone area of Maharashtra in 1974. The government's inability to deal with the drought situation prompted develop a recharge pond in the recharge area of the village, a dug well in the discharge zone and a lift irrigation system. Pani Panchayat scheme have leads to increased productivities of agricultural land, water and agriculture in Satara district. **Naam Foundation** known for its work in the Khatav tahsil, the foundation has supported communities in Varud, Tarasvadi, and Morale by building percolation tanks, reviving odhas, and installing drip irrigation systems. Efforts have included repairing traditional water bodies like 'Odhas' and Percolation Tanks, implementing modern techniques such as drip irrigation, and promoting tree plantation and watershed development to combat drought and improve groundwater levels, as seen in villages like Varud and Morale.

In modern peiod, water resource management in Satara district includes government initiatives for rural drinking water supply under the Jal Jeevan Mission, and large-scale irrigation projects like the Pradhan Mantri Krishi Sinchayee Yojana (PMKSY), which focus on creating new and renovating existing water sources. Community-driven efforts and various soil and water conservation structures, such as cement bandharas, nala bunding, farm ponds, and percolation tanks, are also crucial for water harvesting, groundwater recharge, and mitigating drought. Micro-irrigation techniques are promoted to maximize crop yield per drop of water, enhancing agricultural efficiency.

References:

1. **Athavale, R. N. (2003):** Water Harvesting and sustainable supply in India, Centre for Environmental Education, Rawat Publications, Jaipur and New Delhi, pp.13-14.
2. **Census of India (2011):** "District Census Handbook of Satara", Maharashtra series 14, Part XII, A & B. pp. 37.
3. **Cunliffe, D. (2004):** "Guidance on the use of rainwater tanks." National Environmental Health Forum Monographs, Health Council, Water Series No. 3, pp. 29.
4. **Dean, R. B., and Lund, E (1981):** Water Reuse – problems and solutions, Academic Press, New York.
5. **Ghosh, P. (2008):** "Impact of climate change on the world's water." Terragreen, Vol. 1, Issue 3, June, pp. 8.
6. **Kothyari U. C. and Grade, R. J. (1991):** "Estimation of annual runoff from catchments in India". J. Wat. Resour. Plan Manag., ASCE 117 (1), 1-10.
7. **Kshirsagar S. R. (2000):** "Water for the 21st Century." Journal of Indian water works association.
8. **Marsalek, J., Schaefer, K., Exall, K., Brannen, L., Aidun, B. (2002):** Water reuse and recycling, In – CCME Linking Water Science to Policy Workshop Series. Pp. 39.
9. **Thorntwaite C. W., J. R. Mather (1955):** "The water balance", Publ. Climbatol. 10(3).

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Issue 367 (B) : Indian Knowledge System
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
October 2025

Contribution of Greek Philosophers to the Development of Geography

Mr. Vitthal Sawant
Research Student
K.B.P.University Satara
Email-vinodsawant174@gmail.com

Dr. A. G. Nimase
Research Guide
Department of Geography
KBP University Satara.

Abstract

The foundations of geography as a scientific discipline were laid by ancient civilizations. Among them, the Greek philosophers stand out for their systematic approach to geographical knowledge through measurement, mapping, and theoretical inquiry. India, on the other hand, cultivated rich traditions of geographical thought embedded in cosmology, astronomy, sacred texts, and environmental observations. This paper examines the contributions of Greek philosophers such as Herodotus, Eratosthenes, Strabo, and Ptolemy to the development of geography and explores their influence on the Indian knowledge system. It highlights the intellectual exchanges between the Greek and Indian worlds, particularly during the Indo-Greek period, and argues that geography evolved as a product of cross-cultural interaction.

Keywords: Greek Philosophy, Ancient Geography, Cartography, Eratosthenes

Introduction

Geography, derived from the Greek words geo (earth) and graphia (description), developed as a scientific discipline in ancient Greece, where philosophers sought to understand the spatial organization of the world. Simultaneously, India developed geographical ideas embedded in its religious scriptures, astronomical treatises, and political texts. The invasion of Alexander the Great in 327 BCE and the establishment of Indo-Greek kingdoms facilitated intellectual exchanges between Greece and India. This interaction created a foundation for shared geographical knowledge. The present study explores how Greek philosophers contributed to geography and how their ideas influenced and interacted with the Indian knowledge system.

Objectives

1. To study the major contributions of Greek philosophers to geography.
2. To analyze the interaction of Greek geographical ideas with Indian traditions.

Research Methodology

The present research adopts a qualitative and historical-analytical approach to study the contribution of Greek philosophers to the development of geography within the Indian knowledge system. The methodology is structured as follows:

1**. Sources of Data**

Secondary Sources:

Scholarly books, journals, and research articles on the history of geographical thought.

Comparative studies of Greek and Indian philosophies.

Publications from academic institutions, archives, and digital libraries.

2. Data Collection Method

Data has been collected through:

Literature Review of ancient manuscripts, classical commentaries, and modern interpretations., Archival Research in libraries and digital repositories.

Literature Review

Scholars such as D. R. Sharma (1990) and D. C. Sircar (1971) emphasize the originality of Indian geographical traditions, while others, like Richard Hartshorne (1939), discuss the systematic contributions of Greek thinkers. Primary sources such as Herodotus' Histories, Eratosthenes' Geography, Strabo's Geographica, and Ptolemy's Geographia provide valuable insights into Greek geographical philosophy. Similarly, Indian texts like Kautilya's Arthashastra, Aryabhata's Aryabhatiya, and Varahamihira's Brihat Samhita showcase the indigenous geographical framework of India. Comparative studies (Bagchi, 1951; McCrindle, 1885) highlight the convergence of Greek and Indian knowledge through cultural exchanges.

Contributions of Greek Philosophers to Geography

1. Herodotus (484–425 BCE)

Often regarded as the "Father of History," Herodotus described regions, peoples, and cultures based on his travels and inquiries. His ethnographic accounts included information on India, its customs, and the Indus River system, which influenced later Greek and Indian travelers.

2. Eratosthenes (276–194 BCE)

Known as the "Father of Geography," Eratosthenes was the first to calculate the Earth's circumference (~39,700 km), a remarkable achievement. He introduced the concepts of latitude and longitude, which later resonated with Indian astronomical traditions. His attempt to measure and divide the Earth scientifically was a landmark in geographical studies.

3. Strabo (64 BCE–24 CE)

Strabo emphasized the interrelationship between geography and history. In Geographica, he described India's climate, rivers, and agricultural practices. His accounts of the monsoon winds and the diversity of India connected physical geography with human activity.

4. Claudius Ptolemy (90–168 CE)

Ptolemy's Geographia was a landmark text that used a coordinate-based mapping system. Though his maps of India were partially inaccurate, they became influential in both Islamic and European geography. His work indirectly influenced Indian cartographic practices during the Gupta period and later maritime trade maps.

Influence on the Indian Knowledge System

Astronomy and Cosmology

Greek concepts of a spherical Earth and celestial measurements influenced Indian astronomers such as Aryabhata, who described Earth's rotation and circumference with striking accuracy.

Cartography and Mapping

Ptolemaic mapping methods influenced Indian maritime geography, particularly in trade routes connecting India with the Mediterranean world.

Descriptive Geography

Accounts of Megasthenes (Indica) provided a Greek perspective on Indian landscapes and societies, which later blended with indigenous descriptive geography in the Puranas and Arthashastra.

Cross-Cultural Synthesis

The Indo-Greek kingdoms acted as cultural bridges where Hellenistic rationalism merged with Indian cosmological traditions, enriching both traditions.

Findings

- Greek philosophers provided systematic methods such as measurement, coordinate mapping, and ethnographic observation.
- Indian traditions provided rich observational data on monsoons, river systems, agriculture, and sacred landscapes.
- The interaction of Greek rationalism and Indian spiritual-environmental thought created a more holistic understanding of geography.
- The Greek legacy persisted in Indian astronomical and cartographic traditions and influenced later Islamic and European geography.

Conclusion

The contributions of Greek philosophers to geography represent one of the earliest attempts to systematize the study of the Earth. When these ideas encountered Indian traditions of cosmology and environmental observation, they created a unique intellectual synthesis. This cross-cultural exchange laid the foundation for medieval and modern geography. The study highlights that geography, as a discipline, was not the product of one civilization but a collective effort that emerged through continuous global interaction.

References :

3. Herodotus. (c. 440 BCE). Histories. Translated by Aubrey de Sélincourt. London: Penguin Classics.
4. Eratosthenes. (c. 276–194 BCE). Fragments of Geography. In: Roller, D. W. (2010). Eratosthenes' Geography. Princeton: Princeton University Press.
5. Strabo. (c. 64 BCE–24 CE). The Geography of Strabo. Translated by H. L. Jones. Cambridge, MA: Harvard University Press (Loeb Classical Library).
6. Ptolemy, Claudius. (c. 150 CE). Geographia. Translated and edited by J. Lennart Berggren & Alexander Jones (2000). Princeton: Princeton University Press.
7. Megasthenes. (c. 300 BCE). Indica. Translated by J. W. McCrindle (1927). Calcutta: Thacker, Spink & Co.
8. Kautilya (Chanakya). (c. 300 BCE). Arthashastra. Translated by R. Shamasastry (1961). Mysore: Government Press.
9. Aryabhata. (c. 499 CE). Aryabhatiya. Translated by K. S. Shukla & K. V. Sarma (1976). New Delhi: Indian National Science Academy.
10. Varahamihira. (c. 6th Century CE). Brihat Samhita. Translated by M. Ramakrishna Bhat (1981). Delhi: Motilal Banarsidass.
11. Sharma, D. R. (1990). Geographical Thought in Ancient and Medieval India. Delhi: Concept Publishing Company.
12. Bagchi, P. C. (1951). India and Central Asia: Cultural Contacts through the Ages. Calcutta: Firma K. L. Mukhopadhyay.
13. Hartshorne, R. (1939). The Nature of Geography: A Critical Survey of Current Thought in the Light of the Past. Lancaster, PA: Association of American Geographers.
14. Sircar, D. C. (1971). Studies in the Geography of Ancient and Medieval India. Delhi: Motilal Banarsidass.
15. Mukherjee, B. N. (2001). The Foreign Names of the Indian Subcontinent. Kolkata: Firma KLM.
16. McCrindle, J. W. (1885). Ancient India as Described by Megasthenes and Arrian. Calcutta: Thacker, Spink & Co.

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Issue 367 (B) : Indian Knowledge System
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
October 2025

Reimagining Education through the Philosophical Lens of Yoga and Indian Knowledge System

Dr. Jyoti Pradeep Waghmare
Associate Professor,
Department of Philosophy,
Ramnarain Ruia Autonomous College,
Matunga (East), Mumbai – 400019.
jyotiwaghmare@ruiacollege.edu

Abstract :

Philosophical pedagogy seeks to nurture the learner's intellectual, ethical, and spiritual dimensions, promoting holistic development rather than fragmented knowledge. In this context, Yoga and Indian Knowledge Systems (IKS) offer profound philosophical foundations for reimagining education. Rooted in experiential wisdom and self-inquiry, Yoga cultivates self-discipline, mindfulness and inner harmony qualities essential for meaningful learning. Similarly, IKS, encompassing diverse disciplines like Nyaya (logic), Vedanta (metaphysics), Ayurveda and classical arts, embodies an integrated worldview where knowledge is interconnected and purposeful.

This paper explores how the integration of Yoga and IKS can stimulate educational innovation by shifting the focus from rote learning to reflective, value-based and inquiry-driven pedagogy. Drawing insights from ancient texts and contemporary applications, it highlights how these systems foster critical thinking, ethical sensitivity and creative exploration. Aligned with the vision of NEP 2020, this approach invites educators to design curricula that balance tradition with innovation and personal growth with societal responsibility. Philosophically grounded pedagogy based on Yoga and IKS can transform classrooms into spaces of conscious learning and compassionate citizenship.

Keywords: Indian Knowledge Systems (IKS), Yoga, Holistic Development, Mindfulness, NEP 2020, Philosophical Pedagogy, Value-based Education, Well-being.

Introduction

Education is not merely a process of transferring information but a transformative journey that shapes human consciousness. As John Dewey said, Education is a social process, education is growth and education is not a preparation for life but life itself. Dewey's pragmatism views education as living, dynamic process where learners engage with their environment, think critically and grow through experience. NEP 2020 echoes this by promoting experiential learning, multidisciplinary education and competency-based pedagogy that develops not only cognitive skills but also values, creativity and emotional intelligence. Modern education systems, however, often emphasize fragmented knowledge and utilitarian skills at the cost of deeper values, ethical grounding, and holistic well-being. In response, philosophical pedagogy provides a framework that seeks to integrate knowledge, ethics, and self-realization. Yoga and Indian Knowledge Systems (IKS) stand as repositories of such integrative wisdom. While Yoga emphasizes discipline, mindfulness, and union of body-mind-spirit, IKS reflects a holistic vision where diverse disciplines are interconnected, fostering harmony between self, society, and cosmos. The National Education Policy (NEP) 2020 also advocates the revival and integration of these traditions into the curriculum, offering new avenues for educational innovation. This paper examines how Yoga and Indian Knowledge System can reframe education by grounding pedagogy in philosophy, thereby promoting reflective inquiry, creativity and ethical citizenship.

Philosophical pedagogy seeks to nurture the learner's intellectual, ethical, and spiritual dimensions, promoting holistic development rather than non-intricated knowledge. In this context, Yoga and Indian Knowledge Systems (IKS) offer profound philosophical foundations for reimagining education. Rooted in experiential wisdom and self-inquiry, Yoga cultivates self-discipline, mindfulness and inner harmony qualities essential for meaningful learning. Similarly, IKS, encompassing diverse disciplines like Nyaya (logic), Vedanta (metaphysics), Ayurveda and classical arts, embodies an integrated worldview where knowledge is interconnected and purposeful. This paper explores how the integration of Yoga and IKS can stimulate educational innovation by shifting the focus from rote learning to reflective, value-based, and inquiry-driven pedagogy. Drawing insights from ancient texts and contemporary applications, it highlights how these systems foster critical thinking, ethical sensitivity, and creative exploration. Aligned with the vision of NEP 2020, this approach invites educators to design curricula that balance tradition with innovation, and personal growth with societal responsibility. Philosophically grounded pedagogy based on Yoga and IKS can transform classrooms into spaces of conscious learning and compassionate citizenship.

The Indian Knowledge System (IKS) is an intricate web of philosophy, science, culture, and spirituality developed over millennia. Its core mission is to elevate human consciousness and promote holistic well-being through a harmonious blend of physical, mental, emotional, and spiritual dimensions. Rooted in ancient scriptures like the Vedas, Upanishads, Bhagavad Gita and the teachings of various philosophical schools both orthodox and heterodox, IKS presents a unified worldview that values self-realization, ethical living and universal harmony. In a contemporary context, marked by rapid technological change and existential stress, the principles embedded in Yoga and IKS offer profound insights for nurturing spiritual well-being and inner peace.

Philosophical Foundations of Yoga and IKS

Yoga as a Pedagogical Philosophy

Yoga is considered as a spiritual practice it is a way of promoting mental and physical well-being. It is a spiritual discipline based on subtle science to bring harmony between body and mind. The word 'Yoga' is derived from the Sanskrit root 'Yuj' meaning 'to join' or 'to unite'. The practice aims to create union between body, mind as well as the individual self and universal consciousness. Such a union is tending to create awareness of thought and behaviour. Practice of yoga increases the amount of oxygen to the brain or yoga increases oxygen intake therefore practice of yoga helps one to analyse their thoughts carefully and mindfully. Patanjali, who is the founder of yoga system says, yoga is a spiritual effort to attain perfection through the control of sense organs, gross body, subtle mind, intellect and ego. Patanjali's yoga sutras are systematic presentation for understanding theory and practice; theory to understand principles and practice to regulate mind and body. The higher state of divinity is depended on the practice of control mind. The inclusion of yoga in education is essential for the holistic development of students. In today's fast-pace and competitive world, students face multiple challenges, yoga provides an effective way to address challenges such as physical, mental emotional stress.

Yoga Discipline in Education :

Yoga is not merely a set of physical exercises but a way of life that integrates body, mind and spirit. When understood as a discipline, yoga becomes a systematic and consistent practice aimed at achieving self-mastery, inner harmony and holistic development.

Self-Discipline (Tapas): Encourages learners to cultivate focus, perseverance, and responsibility.
Mindfulness (Dhyana): Trains students to engage with attention and presence, countering distraction.
Balance (Samatva): Develops emotional regulation, resilience, and harmony in learning environments.

Educational Implications of the Eightfold Path of Yoga
Yama (Ethical Discipline): Encourages non-violence, truth fulness and respect key qualities for character education.
Niyama (Personal Discipline): Promotes cleanliness, self-study, and contentment, nurturing responsibility and self-awareness.
Asana (Postures): Improves physical health and concentration, enhancing classroom engagement.
Pranayama (Breath Regulation): Reduces stress, supports emotional regulation, and increases cognitive focus.
Pratyahara (Sense Withdrawal): Teaches students to manage distractions, crucial in the digital era.
Dharana (Concentration): Builds deep focus, improving learning outcomes.
Dhyana (Meditation): Fosters emotional balance, empathy, and mindfulness.
Samadhi (Absorption): Cultivates a sense of purpose and inner peace, contributing to moral and spiritual growth.

Indian Knowledge Systems (IKS)

The Indian Knowledge system refers to the vast body of traditional wisdom, philosophy, science, art and culture. Its relevance today lies in its ability to provide holistic, sustainable and value-based solutions to modern challenges. IKS integrates body, mind and spirit offering a comprehensive understanding of life. Ancient Indian texts emphasise coexistence with nature (Prakriti) which aligns with present day concerns about climate change and sustainability. IKS promotes integrated education combining intellectual, moral, physical and spiritual development. Indian philosophy as a part of IKS teaches relevance of Dharma (Duty), Satya (Truth), Ahimsa (Non-violence) which are crucial for building an ethical and just society. IKS offers practical guidance for modern education, health, ethics and sustainability. Its relevance lies in its ability to balance scientific progress with human values, helping create a compassionate, sustainable and enlightened world.

IKS embodies interconnected domains of learning:
Nyaya (Logic and Epistemology): Encourages critical reasoning and debate. Nyaya is one of the six schools of Indian philosophy. Nyaya is primarily a school of logic and epistemology. It seeks to establish valid knowledge (Prama) as a means of attaining liberation. Nyaya encourages rational inquiry and analytical thinking. It helps students to distinguish between knowledge and false belief. Its method supports fair judgement, cross examination, and logical argumentation.

Vedanta (Metaphysics): Inspires reflection on purpose, values, and ultimate reality.
Ayurveda (Health and Well-being): Integrates physical and mental health into education.
Classical Arts and Literature: Fosters creativity, aesthetic refinement, and cultural grounding.

Together, these systems propose a synoptic view of education where intellectual, ethical, spiritual, and aesthetic dimensions are integrated.

The Bhagavad Gita as an Educational Tool

The Bhagavad Gita, a timeless philosophical text, provides a framework for self-management, decision-making, and ethical action. As a dialogue between Krishna and Arjuna, it addresses human dilemmas and offers practical solutions. Self-Management through Bhagavad Gita possible with the teaching of equanimity (*samatva*). Equanimity describes a state of mental calmness, balance and impartiality. Practicing equanimity helps students to develop emotional stability and mental clarity. In success and failure, reducing student anxiety. Duty and Discipline emphasize karma yoga (selfless action), motivating learners to focus on effort rather than results, helps students deal with confusion, fear, and stress by developing clarity of thought. Lessons on value education offers integrity, responsibility, and resilience. Ethics of Bhagavad Gita helps to strengthen leadership Skills Inspires students to take courageous decisions guided by ethical principles.

The Gita's pedagogy is dialogical, reflective, and transformative. It moves beyond rote instruction and encourages deep inquiry and self-realization. The teacher (Krishna) engages in a compassionate dialogue, guiding the learner (Arjuna) to think critically. Experiential Learning encourages self-exploration, relating philosophical teachings to real-life dilemmas.

Socratic Questioning promotes curiosity and problem-solving by asking probing questions.
Moral Reasoning guides students to consider dharma (duty) and consequences of actions.
Reflective Practice encourages meditation, self-reflection, and journaling on moral choices.
Personalized Learning: Krishna tailors his guidance based on Arjuna's psychological state, offering differentiated instruction. This pedagogical model can inspire teachers to adopt a more empathetic, discussion-oriented approach that helps students internalize values rather than memorize them.

Pedagogical Implications

Integrating Yoga, IKS, and the Bhagavad Gita into education requires innovative teaching methods. Mindfulness Practices to begin the school day with meditation or chanting to enhance attention span. Interdisciplinary Approach helps to connect IKS with science, ethics, and art subjects. Experiential Learning encourage project-based assignments exploring Indian philosophical systems. Textual Analysis use Gita shlokas for value-based discussions and reflective journaling. Introducing the meaning of dialogue (Lord Krishna and Arjuna) for shaping thoughts, clarity of mind and effectiveness of decision making.

Philosophy-driven pedagogy enables learners to move beyond memorization toward critical reflection and experiential understanding. Yogic practices like meditation and mindful breathing can help students deepen focus and comprehension. IKS emphasizes dharma (ethical living) and karuna (compassion). Education rooted in these values equips learners to become responsible citizens, addressing the moral challenges of contemporary society. The Nyaya framework demonstrates how logical reasoning and structured debate can be integrated into classroom practices, encouraging inquiry rather than passive reception of knowledge. Yoga and Ayurveda contribute directly to student well-being by enhancing self-awareness, stress management, and emotional resilience, thereby linking education with mental health.

Integration with NEP 2020

The National Education Policy (2020) emphasizes the holistic development of learner rather than rote learning and exam-centric education. Its holistic approach focuses on the integration of cognitive, social-emotional, physical, ethical and creative capacities. Holistic and Multidisciplinary Learning aligned with Yoga and IKS philosophy helps in cultivating social and moral values. Ethics and Values as central to curriculum design foster character development. Yoga and IKS provide the philosophical and practical tools to realize NEP 2020's vision by offering experiential methods for integrated learning and fostering both personal and social transformation.

Conclusion

Innovating education through Yoga and Indian Knowledge Systems means reimagining pedagogy not as information transfer but as a transformative process of self-discovery, ethical grounding, and holistic well-being. Philosophically grounded education fosters critical thinking, compassion, creativity, and resilience—qualities essential for the 21st century. By aligning with NEP 2020, the integration of Yoga and IKS offers a path toward conscious learning and compassionate citizenship, where classrooms become spaces of harmony, reflection, and innovation. The Indian Knowledge System offers a profound and timeless framework for understanding and cultivating spiritual well-being. Through its emphasis on self-realization, ethical living, meditative practices, and holistic integration of the mind-body-spirit triad, IKS stands as a beacon of inner transformation in a chaotic world. Whether through the philosophical depth of the Upanishads, the practical wisdom of the Bhagavad Gita, or the meditative insights of Buddhism and Jainism, IKS provides tools to navigate modern life with serenity, resilience, and purpose. By embracing this ancient wisdom and adapting it to contemporary contexts, individuals and societies can rediscover a deeper sense of meaning and harmony.

References

1. Alter, Joseph (2004). Yoga in Modern India: The Body between Science and Philosophy. Princeton University Press.
2. Baldwin, J.D. and Baldwinn J.I. (1986). Behavior principals in everyday life. New Jersey: Engle Wood Cliffs.
3. Debroy, Bibek (2010). The Bhagavad Gita. India: Penguin.
4. Feuerstein, Georg (2001). The Yoga Tradition: Its History, Literature, Philosophy and Practice. Hohm Press.
5. Goleman, Daniel (1998). Emotional Intelligence. New York: A Bantham Book.
6. Goleman, Daniel, Annie McKee and Richard Boyatzis (2002). Primal Leadership: Realizing the Power of Emotional Intelligence. Boston: Harvard Business Review Press.
7. Government of India. National Education Policy 2020. Ministry of Education.
8. Kolb, David (1984). Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development. Prentice Hall.
9. Larson, Gerald James, and Ram Shankar Bhattacharya. eds. (2008). Encyclopaedia of Indian Philosophies: Yoga: India's Philosophy of Meditation. New Delhi: Motilal Banarsidass.
10. Radhakrishnan, S. (1999). Indian Philosophy (Vol. 1 and 2). Oxford University Press.
11. Sen, Madhucchanda (2010). An Introduction to Critical Thinking. Delhi: Pearson.
12. Swami, Bhaskarananda (2002). Meditation: Mind and Patanjali's Yoga. Chennai: Sri Ramkrishna Math.
13. Tiwari, Kamlesh (2015). Yoga and Indian Philosophy. New Delhi: Motilal Banarsidass.
14. https://spiritualityhealth.com/blogs/pathfinding-yoga-and-mindfulness/2012/06/01/jc-peters-yoga-critical-thinking
15. https://thriveglobal.com/stories/10-benefits-of-yoga-for-personal-growth/
16. https://www.yogapedia.com/2/8458/meditation/silence/yogas-chitta-vritti-nirodha

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Issue 367 (B) : Indian Knowledge System
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
October 2025

The Impact of English as a Medium of Instruction on Students' Academic and Language Advancement

Dr. Martik Prajapati
Assistant Professor, Department of English,
Faculty of Humanities and Social Sciences,
Madhav University, Pindwara (Sirohi) Rajasthan.
Email: martikprajapati@gmail.com

Abstract:-

The adoption of English as a Medium of Instruction (EMI) is increasingly common in higher education institutions in non-native English-speaking countries. EMI offers benefits such as enhancing students' global competitiveness, improving cross-cultural communication skills, and providing access to a broader range of academic resources. However, challenges arise from language barriers that can hinder comprehension and create unequal learning opportunities among students with varying English proficiency. This balance between advantages and difficulties calls for effective pedagogical strategies to support students, ensuring that EMI improves both academic achievement and language skills without disadvantaging any learners.

Key Words: - Higher Education, Cross-culture, Proficiency, Pedagogy.

Introduction:-

English has established itself as the predominant language in various fields, including education, science, technology, and international communication. As a result, numerous educational institutions across the globe have embraced English as the Medium of Instruction (EMI). This shift is particularly significant in non-English-speaking countries, where the use of English in academic settings is perceived to broaden students' academic horizons and enhance their professional prospects. By facilitating access to a wealth of resources and research published in English, EMI can potentially equip students with the necessary skills to thrive in a globalized job market.

However, the effectiveness of EMI in improving academic performance and language proficiency is not uniform and is influenced by several critical factors. Students' previous exposure to the English language plays a crucial role in determining their comfort and competence in an English-medium environment. Additionally, the teaching methodologies employed by educators can significantly impact how well students grasp the content and develop their language skills. Institutional support, including access to language resources and training for both students and faculty, further shapes the overall effectiveness of EMI. Therefore, while the adoption of English as a Medium of Instruction presents opportunities, its success hinges on a comprehensive understanding of these influencing factors.

Objectives of the Study:-

1. To analyze the effect of EMI on students' academic performance.
2. To examine how EMI influences students' English language proficiency.
3. To identify challenges faced by learners in EMI classrooms.

Review of Literature :-

Research on English as a Medium of Instruction (EMI) has grown rapidly in the last decade across contexts (Europe, Asia, Africa, and Latin America). Studies address two broad

outcome domains: (a) subject-matter academic achievement (grades, content understanding, and exam performance) and (b) English language proficiency (vocabulary, grammar, listening, speaking, reading, and writing). Findings are mixed: EMI can boost some language outcomes while sometimes producing costs in content learning when students are weaker in English. Several experimental and administrative-data studies show that taking courses or exams in a language other than students' L1 can reduce grades or require an adjustment period. For example, evidence using administrative university data found that students who took examinations in a second language experienced a measurable loss in grade points (noteworthy short-term effect of testing/learning in L2). This suggests an immediate performance cost when content is delivered/examined in a non-native language. Many studies report that EMI increases exposure to English and helps students improve specialized vocabulary, reading comprehension of academic texts, and some grammar knowledge. However, improvements in oral fluency and productive writing are less consistent, especially if classroom interaction remains limited or teachers rely on lecture-style delivery. The literature shows that EMI can improve certain English language outcomes (particularly receptive skills and specialized vocabulary) but can create short-term challenges for content learning when students' English proficiency and teacher capacity are low. The decisive factors are initial proficiency, pedagogical scaffolding, and institutional language support. Policy and practice should therefore avoid one-size-fits-all EMI rollouts and prioritize preparatory language support and teacher training.

Methodology:-

This study adopts a qualitative and descriptive approach, reviewing secondary data from journals, articles, and case studies. Focus is placed on the experiences of undergraduate students in non-native English-speaking contexts.

Findings and Discussion:-

- **Impact on Academic Achievement**

Research on how English as a Medium of Instruction (EMI) affects subject-matter learning paints a mixed picture — effects depend heavily on context, prior student proficiency, teacher capacity, and how EMI is implemented. Short-term performance costs are well documented. Experimental and quasi-experimental studies (including large randomized designs) have found that students placed into EMI versions of courses sometimes answer fewer exam questions correctly and show higher dropout rates compared with peers taught/examined in their L1. These results point to an immediate cognitive-load and comprehension penalty when learners face complex content in a weaker language.

But effects are heterogeneous. Recent multi-level meta-analytic work and systematic reviews report substantial variability: some studies find no statistically significant difference in academic performance between EMI and non-EMI groups, while others show negative effects — the average effect size is small and highly context dependent. This heterogeneity implies that blanket claims (EMI always helps or always harms achievement) are unsupported; instead, local conditions matter.

Key mediators. Across studies the same set of mediators repeatedly appears: (a) students' incoming English proficiency (low proficiency → greater risk of content loss), (b) teachers' EMI competence and pedagogical training, and (c) the presence of language support measures (bridge courses, scaffolding, adapted assessments). Where institutions pair EMI with preparatory language instruction and teacher development, content outcomes tend to be better.

Practical implication for measurement. Many studies use grades/GPA or course exam scores as outcome measures; these are sensitive to assessment language. Researchers should distinguish between true content misunderstanding and test-taking difficulty caused by language barriers (e.g., misreading a question). Designs that combine objective content tests, comprehension checks, and qualitative classroom observation provide stronger evidence.

- **Impact on Language Proficiency:-**

EMI's effect on English language development is more consistently positive for certain skills, but gains are neither uniform across skill domains nor automatic.

Receptive and domain-specific gains. Multiple empirical studies report that EMI students typically show measurable gains in receptive skills (reading comprehension of academic texts, listening for lecture content) and in disciplinary/technical vocabulary, because EMI increases exposure to academic registers and content-linked language. These improvements are especially pronounced when EMI classes require engagement with authentic texts and subject vocabulary.

Productive skills less certain. Improvements in speaking fluency and academic writing are less consistently observed. When classroom interaction is limited (lecture-heavy formats) or when opportunities for sustained, scaffold productive practice are absent, students' oral and written production may lag despite gains in receptive knowledge. Several studies therefore call for integrated language-in-content teaching to build productive skills.

Role of pedagogical strategies.(strategic use of students' L1 alongside English), scaffold input, and explicit instruction in academic registers substantially enhance language gains under EMI. Teacher development in these methods is a recurring recommendation in the literature. When teachers are trained to use scaffolds, EMI both improves language proficiency and reduces negative impacts on content learning.

Challenges :

- Students with weak English proficiency struggle to understand subject content, which directly affects their academic performance.
- Limited vocabulary and grammar knowledge restrict classroom participation.
- Limited access to English learning resources (books, internet, and technology) widens inequalities.
- Many teachers are not adequately trained to teach complex subjects in English.
- Overemphasis on English proficiency may overshadow content mastery.
- Lack of communicative practice outside classrooms limits language proficiency.
- Exams and evaluations conducted in English may measure language ability more than subject knowledge.

Conclusion:-

English as a Medium of Instruction has both positive and negative implications. While it improves students' English language proficiency and global employability, it may hinder subject comprehension for those with weaker language skills. A balanced approach that includes bilingual support, teacher training, and learner-centered strategies can maximize the benefits of EMI.

Recommendations:-

- Provide language support programs for students with limited English skills.
- Train teachers in EMI pedagogy to ensure clarity and inclusivity.

- Adopt a gradual shift to EMI with bilingual scaffolding.
- Use technology and interactive methods to support comprehension.

References:-

- Coleman, J. A. (2010). English-medium teaching in European higher education. Language Teaching, 43(1), 1–14.
- Hu, G., & Lei, J. (2014). English-medium instruction in Chinese higher education: A case study. Higher Education, 67(5), 551–567.
- Kirkpatrick, A. (2014). The language(s) of HE: EMI and multilingualism in Asia. Current Issues in Language Planning, 15 (1), 1–15.

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Issue 367 (B) : Indian Knowledge System
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
October 2025

Influence of Buddhist Philosophy on the Constitution of India

Dr. Pradeep D. Waghmare
Associate Professor and Head, Department of History,
Ramnarain Ruia Autonomous College, Matunga (East), Mumbai – 400019.
Mobile – 9664684825, pradeepwaghmare@ruiacollege.edu

Abstract :

The Constitution of India is not only a legal framework for modern democratic governance but also a moral charter for social transformation. It is often described as a living document that balances political democracy with social and economic justice. While it borrows structural elements from various constitutions worldwide, its foundational philosophy is deeply rooted in India's own intellectual, cultural and ethical traditions. Buddhism profoundly influenced the ethical framework, principles of equality, liberty, fraternity, non-violence, compassion, rationality, social justice and welfare orientation that shaped constitutional values and played a significant role in shaping its vision. Dr. B. R. Ambedkar, the chief architect of the Indian Constitution, was himself deeply inspired by Buddhist philosophy and incorporated several Buddhist ideals into constitutional provisions.

While Ambedkar was deeply rooted in modern constitutionalism, his intellectual and ethical grounding in Buddhism significantly shaped his vision of liberty, equality, and fraternity. Through an analysis of Ambedkar's writings, speeches and his constitutional debates, the study highlights the philosophical underpinnings of Buddhist thought in the making of a democratic and secular Indian state. This paper explores the influence of Buddhism on the framing of the Indian Constitution, highlighting its reflection in the Preamble, Fundamental Rights, Directive Principles of State Policy, and other key Articles. The paper argues that Ambedkar's Buddhist convictions inspired the ethical foundation of the Constitution, particularly the emphasis on social justice, compassion and collective progress.

Keywords: B.R. Ambedkar, Buddhism, Buddhist Philosophy, Constitution of India, Equality, Fraternity, Liberty, Social Justice.

Introduction

The Constitution of India, adopted on 26 January 1950, is regarded as the world's most comprehensive legal document. Its purpose extends beyond governance: it is a transformative instrument for building a just and egalitarian society. It serves as the foundation of the world's largest democracy. Its vision is one of liberty, equality, fraternity and justice, echoing the teachings of the Buddha. While its structure reflects comparative constitutionalism, its values are rooted in Indian traditions. Buddhism, which emerged in the 6th century BCE as a rational, ethical, and human-centered philosophy, provided critical moral principles that inspired the constitution drafting process. Buddhism, as a moral and social philosophy, provided a framework of compassion, rationality, and social justice that significantly influenced Dr. B.R. Ambedkar and other framers.

Dr. Babasaheb Ambedkar, the chief architect of the Indian Constitution, was not only a constitutionalist but also a philosopher deeply influenced by Buddhism. This paper argues that Ambedkar infused the Constitution with ethical foundations drawn from Buddhism, thereby providing India with a secular yet morally grounded democratic framework. Ambedkar viewed Buddhism as both a philosophy of life and a foundation for social democracy, and these ideals found their way into constitutional principles. This paper analyses how Buddhist philosophy

influenced the making of the Indian Constitution and argues that its ethical framework continues to guide India's democratic aspirations.

Buddhist principles relevant to Constitutional Philosophy

Buddhism is a philosophy that was founded by Siddhartha Gautama Buddha more than 2,500 years ago in India. The core teachings of Buddhism are based on the Four Noble Truths, the Five Precepts and the Eightfold Path. The following Buddhist principles and ideals are resonated deeply with India's constitutional values and philosophy.

1. Equality (*Samata*): The concept of Samata, central to Buddha's teachings and his Sangh (community), rejects caste distinctions and emphasizes equal rights and dignity for all individuals, which is enshrined in the Constitution's fundamental rights.
2. Liberty of Thought and Expression: The Buddhist focus on truth, inquiry, intellectual freedom and freedom from suffering finds expression in the Constitution's provisions for a just society.
3. Fraternity (*Maitri* and *Sangha* Ideal): The Sangha embodied solidarity, fellowship, and mutual respect.
4. Non-violence (*Ahimsa*): Promotion of peace and social harmony.
5. Compassion (*Karuna*): The Buddhist emphasis on compassion for all beings and the fraternity of all peoples serves as an ethical and moral foundation for the Constitution, promoting social harmony.
6. Righteousness (*Dhamma*): Ethical governance based on justice and fairness and Social and ethical and moral responsibility for collective welfare.
7. Welfare of All and Welfare State (*Bahujana Hitaya, Bahujana Sukhaya*): A guiding principle in governance, evident in Ashoka's *Dhamma* policies which promoted public health, education, and peace, foreshadowing modern state obligations.

Influence of Buddhist Philosophy on Dr. B.R. Ambedkar

Dr. B.R. Ambedkar was the bridge between Buddhist philosophy and the Indian Constitution. His critique of caste-based inequality found resolution in Buddhism's egalitarian worldview. Buddhism offered him a philosophical framework that combined social equality with rational humanism. His contributions to the Indian Constitution particularly in embedding fraternity, equality before law, and social justice reveal strong Buddhist influence. Ambedkar's later conversion to Buddhism in 1956 reinforced his conviction that true democracy and constitutional morality must rest on moral foundations derived from Buddhist ethics and Buddhist values.

Ambedkar studied Buddhism from early in his academic life, as a philosophy of rationality, morality, and social transformation. He saw in Buddhism a rational, egalitarian philosophy capable of addressing India's caste-ridden society. Ambedkar often stated that Buddha was the greatest democrat of his time, and he envisioned democracy in India as a continuation of Buddhist social ethics. He embraced Buddhism because of its doctrine of social and spiritual equality. For Ambedkar, Buddhism was not a mere religion but a socio-ethical guide for democracy, equality, and fraternity.

Ambedkar's Writings and Speeches on Buddhist Ideals and Philosophy

Ambedkar's writings and speeches from the 1930s to the 1950s increasingly emphasized Buddhism as the moral ground for democracy and constitutionalism. He viewed Buddhism as a

social revolution against the in-egalitarian forces that led to its decline in India. Ambedkar chose Buddhism because its principles offered dignity, empowerment and a path to a good life for his community, seeing it as an indigenous tradition rooted in social reform.

Ambedkar in his book *Annihilation of Caste* (1936) analysed Hindu social structure and argued that caste hierarchy was incompatible with democracy. He stressed that liberty, equality, and fraternity must replace caste-based discrimination—principles he later identified directly with Buddhism. Ambedkar drafted *'States and Minorities'* (1947) as a memorandum for a constitutional framework, his proposals emphasized safeguards for equality, fundamental rights, and protection of minorities. His insistence on social justice and state responsibility for welfare reflects Buddhist ethics of compassion (*karuna*) and collective well-being.

Ambedkar's magnum opus on Buddhism '*The Buddha and His Dhamma'* (1957), written shortly before his death, explicitly connects Buddhism with constitutional values. He described the Buddha's teachings as a guide to modern democratic life, emphasizing rationality, equality and moral conduct over rituals. He argued that reason must guide social life. Similarly, constitutional morality requires rational self-restraint and adherence to democratic ethics.

Constitutional Assembly Debates (1946–1949)

Dr. B.R. Ambedkar played a crucial role in the making of Indian Constitution as a member of Constituent Assembly of India and later, as a chairman of the Drafting Committee. His speech on liberty, equality, fraternity echoed Buddhist ethics, where these values formed the *Dhamma*. He urged the Assembly to uphold 'constitutional morality,' a principle derived from the Buddhist idea of moral self-discipline over blind obedience and equal citizenship.

Ambedkar also said in his address to the Constituent Assembly on November 25, 1949 that the democratic system established through the new Constitution was a resurrection of principles and practices of Buddhism of ancient India. In his closing speech, he argued that political democracy must be underpinned by social democracy, a Buddhist vision of fraternity and equality.

In his interview to All India Radio in October 1954, Ambedkar reiterated that the idea of democracy is not adopted from any other source, but from Buddhism:

"Positively, My social philosophy may be said to be enshrined in three words: liberty, equality and fraternity…. Let no one however say that I have borrowed my philosophy from the French Revolution.…My philosophy has roots in religion and not in political science. I have derived them from the teachings of my master, the Buddha." (Vol.17 (3), p.503)

This statement makes clear that his constitutional philosophy drew its ethical base from Buddhist teachings.

Ambedkar's speeches show his reliance on Buddhist ethics of rationality and moral conduct and Constitutional Morality and Self-Discipline. He connected constitutional provisions with Buddhist values, ensuring that India's legal framework was not only modern but also ethical and humane.

Buddhist Influence on the Indian Constitution

The Buddhist influence on the Indian Constitution is not explicit in religious terms but implicit in ethical and philosophical underpinnings. Ambedkar ensured that the Constitution remained secular and inclusive, but its spirit of justice, dignity, and fraternity reflects Buddhist thought. The Indian Constitution enshrines these principles in the Preamble, Fundamental Rights (Part III), and Directive Principles of State Policy (Part IV).

1. The Preamble

The preamble of the Indian Constitution emphasizes that its ultimate goal is to establish justice - social, economic, and political; liberty of thought, speech, belief, faith, and worship; equality of status and opportunity; and the promotion of fraternity among all citizens. Buddhism is a democratic religion, and its teachings emphasize and assess the concepts of justice, liberty, equality, and fraternity, as reflected in various cases and Suttas. Ambedkar's insistence on including 'fraternity' was rooted in the Buddhist Sangha's spirit of solidarity, fellowship and collective living.

2. Fundamental Rights (Part III)

Buddhism is a humanitarian philosophy. It rejects the caste system and rigid social structure because the caste system and social hierarchy often lead to injustice and inequality. Part III of the Indian Constitution deals with Right to Equality from Article 14 to 18.

Article 14 (Equality before Law): Rejection of caste hierarchy echoing Buddha's teaching of equality and deeply influenced Ambedkar's constitutional measures for social justice.

Article 15 & 17: Prohibition of discrimination and abolition of untouchability resonate with the Buddha's rejection of caste and class-based discrimination and social stratification.

Article 19 (Freedom of Thought and Expression): Reflects Buddha's emphasis on open dialogue and encouragement of free inquiry.

Article 21 (Right to Life and Personal Liberty): Upholds dignity and life, central to Buddhist ethics and principle of compassion.

3. Directive Principles of State Policy (Part IV)

Part IV of the Constitution of India deals with Directive Principles of State Policy from Article 36 to 51. The following articles are directly associated with the teachings of Buddha.

Article 38: Promotion of social justice reflects the Buddhist ideal of a just society.

Article 39: Equitable distribution of resources resembles the Buddhist principle of non-accumulation and welfare for all.

Article 51: Promotion of peace and international relations echoes Ashoka's Buddhist-inspired Dhamma diplomacy.

4. Fundamental Duties (Part IVA)

Part IV (A) of the Constitution of India deals with Fundamental Duties incorporated in 1976 as per the 42nd Constitutional amendment.

Article 51A(e): Promotion of harmony reflects Buddhist fraternity.

Article 51A(g): Duty to protect the environment and show compassion to living creatures mirrors Buddhist ahimsa, karuna and reflects Buddhist respect for all life.

Contemporary Relevance

Just as Ashoka envisioned a welfare state inspired by Buddhism, the Indian Constitution establishes a welfare model with social justice as its foundation. It envisions a welfare state based on compassion and equality. The spirit of secularism in the Constitution aligns with Buddhism's non-dogmatic, rational, ethical and human-centered philosophy.

Although Buddhist ideals and constitutional values are embedded in the Constitution, their implementation has faced obstacles:

1. Persistent caste-based discrimination undermines the Buddhist-inspired vision of equality.
2. Social violence, intolerance and inequality remain challenges to constitutional morality and Buddhist spirit of fraternity, non-violence and compassion envisioned in the Constitution.

Dr. Ambedkar himself cautioned that without practicing fraternity, democracy could degenerate into tyranny. Implementation of welfare policies often falls short of the compassionate state envisioned in both Buddhism and the Constitution.

Conclusion

The Indian Constitution is a synthesis of global democratic ideals and indigenous philosophical traditions, with Buddhism playing a crucial role. Ambedkar's writings and speeches demonstrate the profound influence of Buddhism on the Indian Constitution. Through Ambedkar's vision, Buddhist values of equality, compassion, fraternity, and rationality became embedded in constitutional provisions, ensuring that India's democracy rests on moral as well as legal foundations. Ambedkar ensured that the Constitution embodied these values, giving India not only a system of governance but also a moral vision of democracy for society. The Constitution embodies not only political modernity but also the timeless wisdom of Buddhist Dhamma, making it a living instrument of justice and human dignity. Thus, the Constitution of India stands not only as a legal document but also as an embodiment of Ambedkar's Buddhist vision of an egalitarian, just, humane and compassionate society.

References

1. Ambedkar, B. R. (1957). The Buddha and His Dhamma. Bombay: Siddharth College Publications.
2. Ambedkar, B. R. (1979). Dr. Babasaheb Ambedkar: Writings and Speeches. Vol.1. edited by Vasant Moon. Mumbai: Education Department, Government of Maharashtra. (Second edition published in 2010 by Hari Narake).
3. Ambedkar, B. R. (1994). Dr. Babasaheb Ambedkar: Writings and Speeches. Vol.13. edited by Vasant Moon. Mumbai: Education Department, Government of Maharashtra.
4. Ambedkar, B. R. (2003). Dr. Babasaheb Ambedkar: Writings and Speeches. Vol.15. edited by Vasant Moon. Mumbai: Education Department, Government of Maharashtra.
5. Ambedkar, B. R. (2003). Dr. Babasaheb Ambedkar: Writings and Speeches. Vol.17 (Part 1-3), edited by Hari Narake, M.L. Kasare, Ashok Godghate and N.G. Kamble. Mumbai: Higher Education Department, Government of Maharashtra.
6. Austin, Granville (1999). The Indian Constitution: Cornerstone of a Nation. New Delhi: Oxford University Press.
7. *Constituent Assembly Debates*, Volumes I to XI, (1946-49). Delhi: Government of India.
8. Dongre, M.K. (2005). Dimensions of Ambedkarism. Nagpur: Vinay Publications.
9. Gokhale, Pradeep. ed. (2008). The Philosophy of Dr. B. R. Ambedkar. Pune: Sugava Prakashan.
10. Jaffrelot, Christophe (2012). Dr. Ambedkar and Untouchability: Analyzing and Fighting Caste. New Delhi: Permanent Black. Fifth Edition.
11. Keer, Dhananjay (1990). Dr. Babasaheb Ambedkar: Life and Mission. Mumbai: Popular Prakashan.
12. Khairmode, C.B., Dr. Bhimrao Ramji Ambedkar Charitra (Marathi). Vol. 1-12, Pune: Sugava Prakashan.
13. Omvedt, Gail (2003). Buddhism in India: Challenging Brahmanism and Caste. New Delhi: Sage Publications.
14. Pabasara, H. K. (2025). Buddhist Teachings Emphasized by the Preamble of the Indian Constitution. *Journal of Living Together*, 10 (2), 10-18.
15. Rodrigues, Valerian (2002). The Essential Writings of B. R. Ambedkar. New Delhi: Oxford University Press.
16. Zelliot, Eleanor (2004). Ambedkar's World: The Making of Babasaheb and the Dalit Movement. New Delhi: Navayana.

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Issue 367 (B) : Indian Knowledge System
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
October 2025

Reclaiming the Economy : The Role of Swadeshi and Indigenous Industries in Shaping Indian Nationalism

Dr. Rohini Girish Deshpande
Head of Economics Department,
Smt. Mathubai Garware Kanya Mahavidyalaya Sangli
Mobile No. 8551830793
Email id rohinideshpande2004@gmail.com

Abstract

The Swadeshi movement and the promotion of indigenous industries played a pivotal role in shaping the economic foundations of Indian nationalism during the struggle for independence. Rooted in the philosophy of self-reliance, Swadeshi emphasized the rejection of foreign goods and the revival of local production systems, handicrafts, and cottage industries. This paper critically examines the economic, social, and political dimensions of Swadeshi and its transformative impact on mobilizing national consciousness. It explores how indigenous industries not only countered the exploitative colonial economy but also became symbols of cultural identity and collective resistance. By analyzing historical accounts, economic data, and nationalist discourse, the study highlights the interconnectedness between economic self-sufficiency and the broader anti-colonial struggle. Furthermore, it situates Swadeshi within the larger context of global anti-imperial movements, drawing parallels with contemporary debates on economic sovereignty, sustainability, and localization. The findings underscore that Swadeshi was not merely an economic policy but a holistic movement that reclaimed dignity, agency, and identity for the Indian masses, laying the groundwork for both political independence and the quest for economic self-determination.

Keywords: Swadeshi movement, indigenous industries, economic nationalism, colonial economy, self-reliance, Indian independence

Introduction:-

The Indian freedom struggle was not merely a political movement but also an economic and cultural resistance against colonial exploitation. Central to this struggle was the Swadeshi movement, which sought to reclaim economic autonomy through the promotion of indigenous industries and the rejection of foreign goods. The roots of Swadeshi can be traced to the partition of Bengal in 1905, when leaders such as Bal Gangadhar Tilak, Bipin Chandra Pal, and Aurobindo Ghose called for boycotts of British goods and the revival of local crafts and industries (Chandra, 1989). This economic nationalism was not confined to economic policy alone; rather, it intertwined with cultural pride, social reform, and political assertion (Sarkar, 2014).

The philosophy of Swadeshi represented more than self-reliance in production. It symbolized a conscious rejection of the colonial economic system, which had systematically deindustrialized India by undermining its artisanal and textile sectors (Roy, 2011). By encouraging the use of handspun khadi, traditional crafts, and indigenous enterprise, leaders like Mahatma Gandhi transformed Swadeshi into both an economic and spiritual discipline, positioning it as the moral foundation of Indian nationalism (Brown, 2008). Thus, Swadeshi was not only a tool of resistance but also an ideological framework to restore dignity to Indian labor and indigenous knowledge systems.

Moreover, the growth of indigenous industries, such as small-scale weaving, handicrafts, and local agro-processing, was integral in fostering grassroots participation in the nationalist struggle. Economic activities became political acts—spinning the charkha, boycotting Lancashire textiles, or establishing cooperative enterprises were all seen as contributions to the freedom movement (Bayly, 2012). In this way, Swadeshi bridged the gap between elite nationalist leadership and the masses, making economic self-reliance a shared aspiration.

This paper explores how Swadeshi and indigenous industries shaped Indian nationalism by reclaiming economic sovereignty, mobilizing popular resistance, and constructing an alternative vision of development. It examines both the ideological and material dimensions of the movement, highlighting its role in linking economic independence with political freedom. By analyzing the historical trajectory of indigenous industries, this study seeks to understand how economic self-determination became a cornerstone of India's nationalist discourse.

Objectives:-

1. To analyze the role of Swadeshi and indigenous industries in fostering economic self-reliance and their contribution to the nationalist movement in colonial India.
2. To evaluate how the revival and promotion of indigenous industries influenced political mobilization, cultural identity, and economic resistance against British colonial dominance.

Research Methodology

The research methodology for this paper on "Reclaiming the Economy: The Role of Swadeshi and Indigenous Industries in Shaping Indian Nationalism" is based on a qualitative, historical-analytical approach that primarily relies on secondary sources. The study involves an extensive review of archival records, historical texts, government reports, economic surveys, nationalist writings, and scholarly works that examine the Swadeshi movement and indigenous industrial development during the colonial and post-colonial periods. Content analysis is employed to interpret the socio-economic and political impact of Swadeshi industries on India's struggle for independence and the shaping of economic nationalism. Comparative historical analysis is used to trace continuities and shifts in the role of indigenous industries across different phases of the freedom movement, highlighting their economic, cultural, and symbolic significance. By synthesizing diverse perspectives from historical accounts, economic history, and political thought, the methodology ensures a multidisciplinary lens to evaluate how Swadeshi and indigenous industries served not only as economic enterprises but also as powerful instruments of nationalist assertion.

The Role of Swadeshi and Indigenous Industries in Fostering Economic Self-Reliance and Their Contribution to the Nationalist Movement in Colonial India

The Swadeshi Movement emerged in the early twentieth century as both an economic strategy and a political weapon against colonial exploitation. Rooted in the philosophy of economic self-reliance, it emphasized the revival and promotion of indigenous industries as a means of resisting British economic dominance (Chandra, 1989). The partition of Bengal in 1905 provided the immediate impetus for the movement, but the underlying grievance was the systematic deindustrialization of India caused by colonial policies that favored British manufacturers at the expense of Indian handicrafts and traditional industries (Mukherjee, 2001).

Indigenous industries such as handloom weaving, spinning, and small-scale crafts were promoted as symbols of national pride and resistance. The boycott of foreign goods and the simultaneous encouragement of locally produced alternatives were aimed at reclaiming economic sovereignty and protecting traditional livelihoods (Sarkar, 1973). The famous slogan "Swadeshi" was not only about consumption choices but also about generating a self-sufficient economy rooted in India's cultural and economic heritage (Bipan Chandra, 2010).

One of the most significant contributions of the Swadeshi ideology was the revival of the textile sector, which had been crippled by the influx of machine-made British cloth. Indian leaders encouraged people to spin and wear khadi, both as an act of economic resistance and a political statement of solidarity (Guha, 2007). The revival of khadi symbolized a rejection of colonial exploitation and a commitment to self-reliance, while simultaneously offering employment to rural masses (Brown, 1994). Similarly, the promotion of indigenous enterprises such as soap, matchstick, and iron works became central to the economic arm of nationalism. For instance, the establishment of enterprises like Bengal Chemical and Pharmaceutical Works by Acharya Prafulla Chandra Ray exemplified the efforts to create indigenous industries that could compete with foreign firms (Ray, 1902/2011).

The Swadeshi campaign also fostered a new entrepreneurial spirit among Indian capitalists. Industrialists such as J.N. Tata, G.D. Birla, and Lala Lajpat Rai supported indigenous ventures and investments in cotton mills, steel plants, and banks, seeing them as vital for economic independence (Roy, 1999). The Tata Iron and Steel Company, established in 1907, became a symbol of industrial nationalism, reflecting the broader Swadeshi aim of building a self-sufficient industrial base (Tripathi, 2004).

Economically, the Swadeshi Movement reoriented consumer preferences and generated awareness about the exploitative nature of colonial trade. By rejecting British imports and encouraging the use of local goods, the movement disrupted the colonial economic structure and created space for Indian enterprises to grow (Sarkar, 1983). Socially, it united different classes of people—peasants, artisans, students, and the urban middle class—under the shared ideal of economic freedom. Politically, it linked the idea of economic autonomy with national independence, thereby embedding economic struggles within the larger nationalist discourse (Chandra, 1989).

While the Swadeshi Movement did not succeed in completely dislodging British economic dominance, it succeeded in instilling a spirit of economic self-reliance and industrial revival. It provided the nationalist movement with a concrete program of economic resistance, bridging the gap between political aspirations and material realities (Gupta, 2009). Moreover, the legacy of Swadeshi laid the foundation for post-independence economic policies that emphasized self-sufficiency, indigenous industry, and protectionism.

Thus, the role of Swadeshi and indigenous industries in colonial India was multifaceted: they functioned as tools of resistance against economic exploitation, symbols of national pride, and practical measures to foster self-reliance. Their contribution to the nationalist movement was not limited to economic spheres but extended to political mobilization and cultural revival, making them a cornerstone of India's struggle for independence.

Revival and Promotion of Indigenous Industries: Political Mobilization, Cultural Identity, and Economic Resistance against British Colonial Dominance

The revival and promotion of indigenous industries in colonial India played a crucial role in intertwining economic self-reliance with nationalist aspirations, thereby influencing political

mobilization, reinforcing cultural identity, and fostering economic resistance against British dominance. This movement was primarily embedded in the larger context of the Swadeshi Movement (1905), which emerged as a response to the exploitative colonial economic structure that systematically deindustrialized India by suppressing local crafts and industries (Roy, 2002).

Political Mobilization

The advocacy of indigenous industries such as handloom weaving, khadi production, and artisanal crafts became a political tool to unify diverse sections of Indian society under the banner of nationalism. Leaders like Mahatma Gandhi popularized khadi not merely as a fabric but as a political symbol of resistance, urging Indians to boycott British-manufactured textiles and instead spin their own cloth (Chatterjee, 1993). This campaign created a direct linkage between daily economic practices and political participation, transforming household activities like spinning into acts of political defiance. The boycott of foreign goods galvanized mass movements, mobilizing peasants, workers, women, and urban elites alike, thereby democratizing the nationalist struggle (Sarkar, 1983).

Cultural Identity

The promotion of indigenous industries also reinforced cultural pride and a sense of belonging to India's heritage. The revival of handicrafts, traditional textiles, and artisanal practices became associated with reclaiming India's lost cultural glory from the pre-colonial period. For instance, Bengal's handloom and silk industries were celebrated not only for their economic value but also as symbols of India's civilizational excellence (Guha, 2007). The rhetoric of "Swadeshi" framed indigenous goods as embodiments of purity and selfhood, while foreign goods were depicted as symbols of enslavement and cultural erosion (Mukherjee, 2010). Thus, the consumption of indigenous products became a cultural statement of asserting Indian identity against Western domination.

Economic Resistance

At the economic level, the revival of indigenous industries acted as a form of non-cooperation with colonial exploitation. The colonial economy had created dependency by making India a supplier of raw materials and a consumer of British industrial goods (Morris, 1969). The Swadeshi call for promoting Indian weaving, salt-making, and village industries was a direct attempt to resist this dependency. By rejecting imported goods, Indians sought to weaken the economic foundations of colonialism. Furthermore, the creation of indigenous enterprises, such as the Tata Iron and Steel Company (1907), symbolized a new phase of economic nationalism that aimed at building a self-sustaining industrial base independent of British capital (Tripathi, 2004).

Interconnected Dynamics

The revival of indigenous industries thus created a synergy between politics, culture, and economics. Politically, it mobilized masses into collective action; culturally, it reinstated Indian traditions and pride; economically, it challenged the exploitative structures of colonial capitalism. This threefold impact made the Swadeshi movement and indigenous industrial revival a cornerstone of the Indian nationalist struggle, shaping both ideological and practical strategies for independence.

Conclusion :

The movement to reclaim India's economy through Swadeshi and indigenous industries was not merely an economic initiative but a profound act of political assertion and cultural

revival. By resisting the exploitative structures of colonial trade and industrial dominance, Indians sought to establish a framework of economic self-reliance that directly fueled nationalist consciousness. The promotion of handlooms, handicrafts, khadi, and local enterprises created a dual impact: it weakened the moral legitimacy of British economic exploitation while simultaneously uniting diverse communities under a common vision of self-determination. Swadeshi thus became both an economic strategy and a symbol of resistance, demonstrating how indigenous production could empower society, preserve cultural identity, and strengthen political mobilization.

The legacy of these movements continues to resonate in contemporary India, where discourses on sustainable development, Atmanirbhar Bharat (self-reliant India), and protection of local industries echo the Swadeshi spirit. While colonial constraints suppressed many indigenous industries, their revival laid the intellectual and ideological foundation for post-independence industrial and economic planning. Therefore, the Swadeshi movement and indigenous industries not only challenged colonial economic hegemony but also provided the ideological and material groundwork for envisioning an independent, self-sustaining nation.

References:-

1. Brown, J. (1994). Modern India: The Origins of an Asian Democracy. Oxford University Press.
2. Chandra, B. (1989). India's Struggle for Independence, 1857–1947. Penguin.
3. Chandra, B. (2010). Essays on Colonialism. Orient BlackSwan.
4. Guha, R. (2007). India After Gandhi: The History of the World's Largest Democracy. Macmillan.
5. Gupta, D. (2009). The Caged Phoenix: Can India Fly?. Stanford University Press.
6. Mukherjee, A. (2001). The Swadeshi Movement in Bengal, 1903–1908. Manohar Publishers.
7. Ray, P.C. (2011). The History of Hindu Chemistry (Original work published 1902). Asiatic Society.
8. Roy, T. (1999). Traditional Industry in the Economy of Colonial India. Cambridge University Press.
9. Sarkar, S. (1973). The Swadeshi Movement in Bengal, 1903–1908. People's Publishing House.
10. Sarkar, S. (1983). Modern India: 1885–1947. Macmillan.
11. Tripathi, D. (2004). The Oxford History of Indian Business. Oxford University Press.
12. Chatterjee, P. (1993). The Nation and Its Fragments: Colonial and Postcolonial Histories. Princeton University Press.
13. Guha, R. (2007). India after Gandhi: The History of the World's Largest Democracy. HarperCollins.
14. Morris, M. D. (1969). The Emergence of an Industrial Labor Force in India: A Study of the Bombay Cotton Mills, 1854–1947. University of California Press.
15. Mukherjee, A. (2010). The Swadeshi Movement in Bengal 1903–1908. Manohar Publishers.
16. Roy, T. (2002). Economic History and Modern India: Redefining the Link. Journal of Economic Perspectives, 16(3), 109–130.
17. Sarkar, S. (1983). Modern India 1885–1947. Macmillan.
18. Tripathi, D. (2004). The Oxford History of Indian Business. Oxford University Press.

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Issue 367 (B) : Indian Knowledge System
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
October 2025

Impact of Vedic Philosophy on Indian Life

Dr. Tanaji Ramchandra Havaldar
Associate Professor & Head, Department of History
Vishwasrao Naik Arts, Commerce & Baba Naik Science Mahavidyalaya,
Shirala, Tal-Shirala, Dist-Sagnli.

Abstract:

Vedic philosophy forms the foundation of Indian spiritual, moral, and cultural life. Rooted in concepts of Atman, Brahman, Dharma, Karma, and Moksha, it shaped the religious and social framework of Indian civilization. The principles of self-knowledge, meditation, penance, yoga, and liberation influenced personal conduct, spiritual practice, and community life. The Upanishads emphasized self-realization and Advaita, while Karma theory guided moral action and social discipline. Vedic traditions also inspired political thought, art, music, festivals, and the ashram system, creating a holistic way of life. Even in modern India, values such as truth, compassion, duty, harmony with nature, and spiritual practice continue to reflect the enduring influence of Vedic philosophy.

Keywords : Vedic Philosophy, Atman, Brahman, Dharma, Karma, Moksha, Upanishads, Yoga, Indian Spirituality, Indian Society, Advaita, Ashram System, Moral Values.

Introduction:

Indian philosophy has an ancient tradition. The word philosophy is derived from the two words 'truth' and 'knowledge'. Philosophy is the knowledge of truth. Philosophy is the systematic study of fundamental and general questions such as existence, knowledge, value, mind, language. Vedic philosophy is considered the central pillar of Indian spiritual life. It provides moral, religious, spiritual and philosophical guidance to mankind by studying Atman, Brahman, Karma, Dharma and Moksha.

Vedic philosophy explores profound ideas about the nature of the soul (*Atma*), the ultimate reality *(Brahma)* and the interconnectedness of all existence. Vedic philosophy also emphasizes the importance of *Dharma* (righteousness) and *Karma* (the law of cause and effect) in guiding moral behaviour.

Basic Principles of Vedic Philosophy:

The basic principles of Vedic philosophy are *Rit (Vishwaniyam)* – The idea that the world is governed by an eternal law. *Dharma* – The moral framework for individual and social conduct. *Karma Siddhanta* – The idea that an individual's fate is determined by his actions. *Ektavatvad* – The idea of *"Eko Devo Bahudu Vadanti"* sowed the seeds of Advaita.

Influence of Self-knowledge and Brahmanism:

The Upanishads explain the relationship between the Atman (Ātman) and Brahman (Brahman) with the entire world. The soul is immortal and pure, and its union with Brahman is considered to be the attainment of salvation. In Indian spiritual practices, the main purpose of self-discovery, meditation, and penance is to achieve self-realization. Under the influence of Vedic philosophy, spiritual education and practice became an integral part of life. The declaration "Aham Brahmasmi" (Brahman and the soul are one) in the Upanishads gave Indian seekers the direction of complete self-knowledge.

The influence of the principle of karma:

According to Vedic philosophy, every action (karma) has definite consequences. Through karma yoga, the seeker was taught about duty, moral life and social discipline. Karma yoga in

the Bhagavad Gita is a direct extension of Vedic philosophy. The principle of karma helps to achieve balance in religious, social and personal life.

The influence of penance and meditation:

In Vedic society, penance and meditation were considered essential for spiritual purity. Types of meditation include fasting, worship, sacrifice, meditation, and penance. Meditation helps a person to attain self-purification, restraint and mental stability. These methods are a means of harmonizing the body, mind and soul for Indian seekers.

Yoga and meditation:

Yoga and meditation are the guidelines for physical, mental and spiritual development of Vedic philosophy. Patanjali Yoga Sutras contain a detailed explanation of yoga, pranayama, meditation and samadhi. According to Vedic philosophy, the main purpose of meditation is self-realization and liberation. On the basis of yoga and meditation, a person can achieve virtue, mental stability and spiritual advancement.

Impact of a life devoted to liberation:

According to Vedic philosophy, the ultimate goal of life is to attain liberation. Liberation means liberation from the cycle of birth and death. The moral, social, physical and spiritual aspects of a seeker's life are dedicated to the attainment of liberation. In the Indian system of spiritual practice, the path to liberation was opened by all the yoga systems of Karma Yoga, Jnana Yoga, Bhakti Yoga.

Moral values and impact on social life:

On the basis of Vedic philosophy, truth, kindness, non-violence, charity, hospitality, restraint were developed. In social life, emphasis was placed on class, caste, discipline and morality in the ashram system. Social balance and peace were achieved in society through religious activities, sacrifices, worship and spiritual practice.

Long-term impact on Indian tradition:

Vedic philosophy made Indian spiritual life holistic, multidimensional and profound. Buddhism, Jainism as well as Yoga, Vedanta, and worship methods have direct or indirect influence of Vedic philosophy. The complete and harmonious coordination of spiritual life, penance, meditation, yoga, service, charity and moral life was achieved due to Vedic philosophy.

The impact of Vedic philosophy on religious and spiritual life is visible. Worship of gods, sacrifices, chanting of mantras formed Indian religious culture. The Upanishads emphasized on self-knowledge, salvation and Advaita philosophy. Yoga and meditation methods were established in the Indian spiritual tradition. In social life, the caste system and the ashram system have their roots in Vedic philosophy. The sixteen sanskars gave religious and social perfection to the life journey of an individual. The patriarchal family system and patriarchal worship became prevalent. Values like truth, charity, compassion, non-violence formed the moral foundation of Indian society. The behavior of an individual was controlled within the framework of religion. In political and administrative life, the concept of 'king as the protector of religion' emerged. The republican institutions of 'Sabha' and 'Samiti' are mentioned in Vedic literature. The judiciary system in Vedic culture was based on religion. In terms of art and culture, the musical tradition of Samaveda later became the mother of Indian classical music. Festivals and festivals, rituals based on the cycle of seasons are the symbols of Vedic culture till today. The influence of Vedic philosophy is visible in art, sculpture and temple tradition.

Conclusion :

Vedic philosophy gave Indian spiritual life a deep philosophical basis, moral direction, mental stability and spiritual depth. Due to self-knowledge, Karma theory, penance, yoga,

meditation, and a life devoted to salvation, Indian society became morally, spiritually and philosophically rich. The basic basis of modern yoga, meditation, Vedanta and sadhana methods all lie in Vedic philosophy.

Vedic philosophy gave a comprehensive direction to Indian life. Its imprint has been felt in all areas of religion, society, state, culture, art, philosophy and science. Even in today's modern India, Vedic values such as truth, duty, religious observance, harmony with nature are reflected. Therefore, Vedic philosophy can be considered the soul of Indian life.

References :

- Radhakrishnan, S. Indian Philosophy, Vols. I & II., George Allen & Unwin, London, 1923.
- Sharma, R.S., Karma and Ethics in Ancient India, Motilal Banarsidass, Delhi 1980.
- Olivelle, Patrick, The Early Upaniṣads, Annotated Text and Translation. Oxford University Press, 1998.
- Feuerstein, Georg, The Yoga Tradition: Its History, Literature, Philosophy and Practice. Prescott, Hohm Press, 1996.
- Thapar, Romila, Early India: From the Origins to AD 1300. New Delhi, Penguin, 2002.
- Altekar, A.S., State and Government in Ancient India, Motilal Banarsidass, Delhi, 1958.
- Radhakrishnan S., Indian Philosophy, Vols. I & II. London: George Allen & Unwin, 1923.
- Maxmuller, F., Rigveda Samhita, London, 1890.
- Radhakrishnan, S, Indian Philosophy, Vol. I-II, Oxford, 1923
- Bhandarkar, R.G., Early History of the Deccan, Bombay, 1895
- Dasgupta, Suryakant, A History of Indian Philosophy, Cambridge, 1922
- Kenne, p. V. History of Dharmashastra, Poona, 1930
- Wagh, G., History of Indian Philosophy, Pune
- Deshpande, G. H., Study of Vedic Culture, Mumbai

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Issue 367 (B) : Indian Knowledge System
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
October 2025

Importance of Tārīkh-i Firishta : Describing the Deccan in the Perspective of the Indian Knowledge System

Dr. Prabhakar Nagnath Kolekar [1] & Dr. Tariq Latif Tamboli [2]

[1] Associate Professor, HOD, Department of Ancient Indian History, Culture & Archaeology, School of Social Sciences, Punyasholk Ahilyadevi Holkar Solapur University, Solapur.
Email: - prabhakarkolekar@gmail.com / +91-9922520985

[2] Assistant Professor, Department of Ancient Indian History, Culture & Archaeology, School of Social Sciences, Punyasholk Ahilyadevi Holkar Solapur University, Solapur.
Email: - tariqt71@gmail.com / +91-9822532859.

Introduction

The Deccan plateau, historically situated at the crossroads of northern and southern India, played a pivotal role in shaping the Indian knowledge system. The region served not only as a political and cultural center under various dynasties but also as a hub of intellectual, artistic, and scientific exchanges. The Indian knowledge system encompasses a complex network of traditions, philosophies, sciences, arts, and practices transmitted over centuries. The Deccan plateau, encompassing the modern states of Maharashtra, Karnataka, Telangana, and Andhra Pradesh, was historically ruled by powerful kingdoms and sultanates. These polities not only fostered unique cultural identities but also facilitated knowledge exchange between the northern Indo-Gangetic traditions and the southern Dravidian world (Eaton, 2005). This paper argues that the Deccan should be analyzed as an epistemic landscape where diverse streams of thought converged to enrich the broader Indian knowledge system.

The Deccan plateau, a pivotal region in Indian history, has long been recognized for its strategic, political, and cultural importance. During the medieval period, the Deccan Sultanates Ahmadnagar, Bijapur, Golconda, Bidar, and Berar emerged as significant centers of power and creativity (Sherwani, 1967). Among the chronicles that record their history, Muhammad Qasim Firishta's Tārīkh-i Firishta (also known as Gulshan-i Ibrāhīmī) holds a central place. Written in Persian around 1609 CE, the work provides a comprehensive account of both North Indian and Deccan polities, weaving together dynastic narratives, biographies, and cultural observations.
The Tārīkh-i Firishta, written in the early seventeenth century by Muhammad Qasim Firishta, remains one of the most significant Persian chronicles of medieval India. Beyond being a dynastic history, it offers a unique window into the political, cultural, and intellectual landscapes of the Deccan Sultanates.

While earlier scholars primarily engaged with Firishta as a source of political history, recent approaches view it through the lens of the Indian Knowledge System (IKS) a framework that emphasizes the indigenous, holistic, and interconnected modes of knowledge production in India (Rao, 2021). This perspective allows us to re-examine Firishta's text not merely as an archival source but as part of a knowledge tradition that shaped perceptions of the Deccan.

Methodology

This research employs a historical-analytical methodology, drawing upon both primary and secondary sources. Primary evidence includes travellers' accounts. Secondary scholarship, including monographs, edited volumes, and journal articles, provides critical interpretations of the Deccan's role in the Indian knowledge system. The analysis adopts an interdisciplinary

framework, integrating perspectives from history, archaeology, philosophy, art history, and literary studies to reconstruct the Deccan's intellectual significance. This paper examines the importance of Firishta's work in constructing the historical knowledge of the Deccan, situating it within the broader framework of the Indian Knowledge System (IKS). By analyzing its historiographical methods, perspectives on power, culture, and society, and its role in shaping later colonial and postcolonial understandings of the region, the study underscores Firishta's chronicle as a foundational source bridging Persianate historiography with indigenous modes of knowledge production. By situating the Deccan within pan-Indian and global knowledge networks, the paper seeks to highlight its unique position as both a generator and transmitter of epistemic traditions. Through this analysis, the Deccan emerges as an indispensable component of India's epistemological heritage.

The Deccan as a Knowledge Corridor

The geographical position of the Deccan made it a natural corridor of communication. Trade routes connecting the western and eastern coasts passed through the region, allowing for the circulation of goods, texts, and ideas (Sherwani, 1985). The Deccan was instrumental in the transmission of Sanskritic traditions to the south and the spread of Persianate culture to the north. This duality positioned it as a unique mediator within the subcontinent's knowledge system. The Deccan contributed richly to Indian literature. Kannada, Telugu, Marathi, and Dakhani Urdu literary traditions flourished under royal patronage (Gupta, 2011). Courtly poets, saints, and philosophers developed unique genres that blended Sanskritic, vernacular, and Persian traditions. The Bhakti movement found fertile ground in the Deccan, promoting a philosophy of devotion and social inclusivity that transformed Indian epistemic traditions by challenging hierarchical norms of knowledge production (Hardy, 1983).Architectural innovations in the Deccan, including the rock-cut caves of Ellora and the monumental structures of the Bahmani and Deccan Sultanates, reflect a synthesis of Indic and Islamic artistic traditions (Yazdani, 1995). The knowledge embedded in these monuments demonstrates a confluence of engineering, religious philosophy, and aesthetics, contributing significantly to the Indian architectural canon. The Deccan also nurtured traditions of scientific learning, particularly in astronomy and mathematics. Temples often functioned as centers of astronomical observation and ritual sciences. The transmission of Persian and Arabic scientific texts into the Deccan during the medieval period further enriched this domain, embedding global knowledge streams into the local intellectual landscape (Pingree, 1981). As a commercial hub, the Deccan linked the Indian Ocean world to the interior of the subcontinent. Merchants and travelers from Arabia, Persia, Africa, and Europe carried not only material goods but also technological and epistemic knowledge. This interaction strengthened maritime and mercantile sciences, making the Deccan a crucial node in global knowledge networks (Chaudhuri, 1990).

Firishta and the Tradition of Indo-Persian Historiography

The historiography of the Deccan reveals evolving scholarly perspectives. Early colonial historiography often marginalized the Deccan as a peripheral region compared to the northern empires. Later, nationalist scholars reasserted its centrality by focusing on dynasties such as the Satavahanas, Rashtrakutas, Bahmanis, and Qutb Shahis. In recent decades, scholars such as Richard Eaton (2005) and Sanjay Subrahmanyam (1990) have emphasized the Deccan's cosmopolitanism and its role in long-distance cultural and economic exchanges. The study of vernacular literatures (Gupta, 2011) and Bhakti traditions (Hardy, 1983) has further enriched our

understanding of the Deccan as a pluralistic intellectual space. This historiographical trajectory reflects a growing recognition of the Deccan as a knowledge hub integral to the Indian subcontinent's epistemological fabric.

Muhammad Qasim Hindu Shah, popularly known as Firishta (c. 1560–1620), was one of the most significant Persian historians of medieval India. His magnum opus, *Tarikh-i Firishta* (also called *Gulshan-i Ibrahimi*), remains an indispensable source for understanding the political, cultural, and intellectual history of the Indian subcontinent, particularly the Deccan Sultanates. His contribution to the Indian Knowledge System lies in his systematic recording of history, integration of multiple traditions of knowledge, and his attempt to produce a comprehensive narrative of India's past. Firishta was born in Gilan (Iran) and later migrated to India, where he served under various rulers, most notably Ibrahim Adil Shah II of Bijapur. His historical writing was shaped by both Persian historiographical traditions and the local intellectual environment of the Deccan (Sherwani, 1985). This synthesis itself represents the Indian Knowledge System's inclusivity, where knowledge was enriched through cross-cultural interactions.

Firishta, originally from Astarabad in Persia, migrated to India and eventually settled in Bijapur under the patronage of Ibrahim Adil Shah II (Eaton, 2005). His chronicle belongs to the Indo-Persian historiographical tradition, which fused Persian literary styles with local historical realities. Unlike earlier chronicles focused narrowly on dynastic legitimacy, Firishta's work sought to compile an encyclopedic history of Muslim rulers in India, with special emphasis on the Deccan.

The Indian Knowledge System, when applied to Firishta's narrative, reveals a layered engagement with memory, oral accounts, inscriptions, and courtly traditions. Firishta's compilation was not limited to Persian literary conventions but was enriched by his access to regional archives, bardic traditions, and vernacular sources (Eaton, 2013). Thus, his work serves as a confluence of transregional and indigenous streams of knowledge.

The Deccan in Firishta's Narrative

The Deccan emerges in Firishta's chronicle as both a political arena and a cultural mosaic. His descriptions extend beyond dynastic succession to include geography, urbanization, architecture, and patronage of the arts. For instance, Firishta highlights Bijapur and Golconda as flourishing centers of learning and cosmopolitanism (Sherwani, 1967). Firishta's historical method also reveals an attempt to balance political legitimacy with cultural memory. He often portrayed Deccan rulers as patrons of knowledge, art, and religious tolerance, particularly emphasizing Ibrahim Adil Shah II's engagement with music, poetry, and interfaith dialogue (Digby, 2004). By doing so, Firishta contributed to shaping a narrative of the Deccan as a cultural crossroads that enriched the broader Indian knowledge system through its synthesis of Persianate, Indic, and regional traditions. From the perspective of IKS, this representation reflects the integration of laukika (worldly) and alaukika (transcendent) knowledge systems. Political history is interwoven with cultural, religious, and artistic practices. Firishta also demonstrates an awareness of the Deccan's role as a crossroads of trade and cultural exchange, situating it within a global framework that connects the Indian Ocean world with Central Asia and Persia (Eaton, 2005). However, modern scholarship has critiqued Firishta's work for certain biases and selective emphases. His reliance on earlier Persian chronicles, coupled with the patronage context of Bijapur, shaped his interpretations of events (Yazdani, 1946). Nonetheless, his detailed description of political events, court culture, and regional dynamics makes *Tarikh-i Firishta* indispensable for reconstructing the history of the Deccan Sultanates.

Firishta's Contribution to the Indian Knowledge System

One of Firishta's major contributions was the way he organized and narrated Indian history. His *Tarikh-i Firishta* covers the histories of the Delhi Sultanate, regional kingdoms, and the Deccan Sultanates, as well as the early Mughal period. In doing so, he preserved valuable information about rulers, battles, administration, and cultural exchanges (Eaton, 2005). He also included accounts of earlier dynasties such as the Ghaznavids and Ghorids, thereby connecting India's history to broader Islamic and Central Asian narratives.

From the perspective of the Indian Knowledge System, Firishta's work is significant for several reasons. First, it reflects the Indian tradition of recording history as an instrument of cultural memory. By documenting the past, Firishta contributed to the continuity of knowledge across generations. His meticulous compilation of sources oral traditions, earlier chronicles, and inscriptions demonstrates the layered process of knowledge production in medieval India (Ali, 2018).

Second, Firishta's narrative highlights the pluralistic nature of Indian society. Although he wrote within the Persianate tradition, he also incorporated details about Hindu dynasties, religious practices, and socio-cultural life in India (Richards, 1993). This aligns with the Indian Knowledge System's emphasis on inclusivity, dialogue, and respect for diverse traditions. His attention to regional histories, especially of the Deccan, underscores the decentralization of knowledge in India, where regional experiences were valued alongside imperial narratives.

Third, his work became an important source for later historians, both Indian and European. Colonial administrators and scholars, including Henry Thomas Prinsep and Alexander Dow, translated and used *Tarikh-i Firishta* to frame their understanding of India's past (Dow, 1768/1990). In this way, Firishta's writing extended its influence into the modern period, shaping discourses on Indian history and knowledge far beyond his own time.

A. **Historiographical Method:** Firishta's critical use of earlier Persian texts alongside oral traditions reflects a composite approach consistent with IKS's emphasis on plurality of knowledge sources (Rao, 2021).
B. **Transmission of Cultural Memory:** By recording festivals, courtly practices, and the patronage of music and literature, Firishta becomes a custodian of intangible cultural heritage, aligning with IKS's focus on preservation of knowledge systems beyond material archives.
C. **Integration of Regional and Transregional Perspectives:** Firishta's synthesis of Deccani narratives with broader Indo-Islamic histories exemplifies the interconnectedness central to IKS. The Deccan is not isolated but deeply embedded within Indian and world-historical processes.
D. **Influence on Later Knowledge Production:** Colonial historians such as Henry Miers Elliot relied heavily on Firishta's text, shaping nineteenth-century conceptions of Indian history (Elliot & Dowson, 1867–1877). Even today, Firishta remains a primary source for reconstructing the socio-political fabric of the Deccan Sultanates.

Lastly, Firishta's contribution also lies in his role as a cultural mediator. By writing in Persian, the lingua franca of administration and scholarship, he ensured that his work was accessible to the educated elite of his time. At the same time, his themes and details reflect a deep engagement with Indian realities, making his history a bridge between Persian historiography and Indian historical consciousness.

Conclusion

The Deccan's role in the Indian knowledge system is multidimensional. It served as a mediator of cultural and intellectual traditions, a generator of new philosophical and artistic ideas, and a vital participant in global knowledge networks. Understanding the Deccan from this perspective allows us to appreciate its historical significance not merely as a political entity but as an epistemic bridge that enriched the entire Indian subcontinent.

The Tārīkh-i Firishta transcends the boundaries of a conventional chronicle. It offers insights into the Deccan Sultanates through the prism of Indo-Persian historiography while simultaneously participating in the broader Indian Knowledge System. By preserving dynastic, cultural, and intellectual histories, Firishta created a textual space where memory, tradition, and history coalesced. His narrative thus remains indispensable for understanding the historical consciousness of the Deccan and its enduring place in India's knowledge traditions. Firishta's narrative of the Deccan represents more than a dynastic chronicle. It situates the region within the intellectual and cultural currents of the subcontinent, thereby contributing to the preservation and transmission of historical knowledge. His work remains a foundational text for historians seeking to understand the unique role of the Deccan in shaping India's political and cultural history.

In the twenty-first century, the study of Firishta has acquired renewed significance. His chronicle is not only a historical source but also a methodological case study for engaging with layered, plural knowledge systems. For researchers in the field of IKS, Firishta represents the articulation of a historical consciousness that respects multiplicity, dialogue, and inclusivity. Furthermore, Firishta's work highlights how the Deccan functioned as a site of knowledge production, where Persian, Arabic, and vernacular traditions converged. Firishta's *Tarikh-i Firishta* is more than a historical chronicle; it is a testament to the dynamic and integrative nature of the Indian Knowledge System. By combining Persian literary traditions with Indian historical experiences, he created a work that not only preserved the memory of the past but also contributed to the intellectual heritage of India in a way that continues to be relevant for historical scholarship today.

References :

- Ali, D. (2018). The languages of political Islam in India, 1200–1800. University of Chicago Press.
- Chaudhuri, K. N. (1990). Asia before Europe: Economy and civilisation of the Indian Ocean from the rise of Islam to 1750. Cambridge University Press.
- Digby, S. (2004). Encounter with Sufism: The impact of Sufi teachings and practices on the Deccan Sultanates. Oxford University Press.
- Dow, A. (1990). The history of Hindostan (Vol. 1–3). New Delhi: Asian Educational Services. (Original work published 1768).
- Eaton, R. M. (2005). A Social History of the Deccan, 1300–1761: Eight Indian Lives. Cambridge University Press.
- Eaton, R. M. (2013). India in the Persianate Age, 1000–1765. Penguin.
- Elliot, H. M., & Dowson, J. (Eds.). (1867–1877). The History of India, as Told by Its Own Historians: The Muhammadan Period (Vols. 1–8). Trübner and Co.
- Gupta, S. (2011). Cultural history of medieval Deccan. Routledge.
- Hardy, F. (1983). Viraha-Bhakti: The early history of Kṛṣṇa devotion in South India. Oxford University Press.
- Pingree, D. (1981). Jyotiḥśāstra: Astral and mathematical literature. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

- Rao, V. (2021). Knowledge Systems of India: Tradition, Continuity and Innovation. Indian Council of Philosophical Research.
- Richards, J. F. (1993). The Mughal Empire. Cambridge University Press.
- Sherwani, H. K. (1967). The Bahmanis of the Deccan. Munshiram Manoharlal.
- Sherwani, H. K. (1985). History of the Qutb Shahi dynasty. Munshiram Manoharlal.
- Subrahmanyam, S. (1990). The political economy of commerce: Southern India, 1500–1650. Cambridge University Press.
- Yazdani, G. (1995). The early history of the Deccan. Oxford University Press.

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Issue 367 (B) : Indian Knowledge System
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
October 2025

Digital Media Role in Dissemination of Indian Knowledge System

Mr. Vitthal Biru Eadke
Research Scholar,
Department of Journalism and Mass Communication,
Shivaji University, Kolhapur, 8329839451

Abstract:

In today's era, digital media has become the most powerful medium for dissemination of information and knowledge. India has a rich knowledge system. For thousands of years, this system has been preserved through the Guru-Shishya system in oral form or in the form of manuscripts. However, in the digital age, the role of digital media is becoming extremely important in making this knowledge system reach more and more people. The knowledge system is not just a collection of religious or spiritual knowledge, but it includes the knowledge and experience acquired by ancient India in various fields. It includes subjects like Vedas, Upanishads, Puranas, Ayurveda, Yoga Shastra, astrology, mathematics, astronomy, metallurgy, architecture, music, art and philosophy. This system is based on logic, experience and research. Digital media is the use of digital technology for creation, storage and dissemination of information and content. It includes the Internet, social media (Facebook, Twitter, Instagram), YouTube, blogs, podcasts, e-books and various applications. These mediums are helpful in disseminating information quickly and globally. The Indian knowledge system mainly includes Vedas and Upanishads, Ayurveda and Yoga, astrology and astronomy, mathematics, art and music, architecture, literature and grammar. What role is digital media playing in the promotion and dissemination of the Indian knowledge system? What role are the central and state governments playing in how to reach the Indian knowledge system to the world? This research article has been researched.

1. Introduction

The Indian knowledge system is not just a relic of the past, but a living heritage that has evolved from social needs over thousands of years. It contains a 'wonderful treasure' of all fields like modern science, management, art, philosophy and inner peace and values in human life. This system is not only religious or spiritual, but is based on scientific and rational ideas. In the present era, digital media has completely changed the form of knowledge creation and dissemination. This increasing use of technology is bringing revolutionary changes in areas like education, thereby opening the doors of knowledge to the masses. An attempt has been made to study the revival, preservation and dissemination of the Indian knowledge system in the digital age. Also, the challenges and threats faced in this process have also been examined. This study focuses on the study of the positive role of digital media and the negative consequences arising from it.

2. Concept of Indian Knowledge System

The Indian knowledge system is a coherent and rich system of philosophy, science, art, literature, religion, yoga, medicine, mathematics, architecture and education system that has evolved in India since ancient times. The basis of this system is found in the Vedas such as Rigveda, Yajurveda, Samaveda and Atharvaveda as well as the Upanishads, which are based on self-knowledge and Brahma knowledge. This knowledge system includes six major branches of philosophy: Sankhya, Yoga, Nyaya, Vaisheshika, Purva Mimamsa and Vedanta. Various branches of knowledge are studied in depth in this system.

Mathematics and Astronomy: Aryabhata, Brahmagupta and Bhaskaracharya developed the decimal system, discovery of zero, trigonometry and the theory of planetary motion, which became the foundation of modern science.

Ayurveda and Yoga Shastra: Texts like Charaka Samhita and Sushruta Samhita contain in-depth study of health sciences. Patanjali propagated yoga widely through Yoga Sutras, which emphasized physical and mental health.

Arts and Music: Texts like Bharata Muni's Natya Shastra and Vastu Shastra combined art and architecture with philosophy.

Social and Moral Values: Texts like Manusmriti and Chanakya Niti provided guidance on ethics, politics and social order.

3. Importance of Indian Knowledge System

The Indian knowledge system is helpful in maintaining inner peace and control over emotions in human life. This system has evolved through experience, observation, experimentation and deep analysis, which makes it not only theoretical but also extremely practical. The knowledge system in India was at a high level since the Vedic period, evidence of which is found in ancient universities like Takshila, Nalanda and Vikramshila, where knowledge was acquired through the Gurukul system. This knowledge is not just bookish; it is the basis of the cultural development of the country. It contributes significantly to the overall development of the country.

The Indian knowledge system is not just a collection of information, but it is a philosophical system, based on epistemology. In the age of modern technology, where there is a flood of information, it becomes extremely important to understand the theory of knowledge to check the authenticity of knowledge. The Ministry of Education has preferred to use the term 'Indian Knowledge System' instead of 'Indian Knowledge System', which emphasizes its diversity and richness.

The concept of 'Indian Knowledge System' is a confluence of various branches of knowledge, which makes it not only historical but also a viable solution to current and future global problems. For example, Ayurveda not only treats diseases but also emphasizes the concepts of health maintenance, environmental protection and sustainable development. This holistic vision makes the 'Indian Knowledge System' an active means of enriching modern technology and philosophy rather than a passive historical legacy.

4. Role of Digital Media

Indian Knowledge System is a major source of knowledge of ancient India. In the early period, the Indian knowledge system was oral. It was limited to the transfer of knowledge from the Guru to the disciple. It did not benefit the common man on a large scale. Later, the same Indian knowledge system came in printed form. However, at this time the Indian knowledge system was open to the common man to some extent. However, it appears that it was dominated by the upper castes. However, digital media has helped in reaching the common man of the world by crossing all kinds of boundaries. The development of digital media has made the following contributions in making the Indian knowledge system reach the world.

4.1 Democratization and accessibility of knowledge

Digital media has ended the monopoly of systemal knowledge dissemination. Digital media has made knowledge accessible to the masses without any geographical or social barriers. Through online learning platforms and educational apps, both students and teachers have benefited. Access to learning materials and courses has become possible from any location with an internet connection, making teaching more engaging and effective. Media such as YouTube have widely disseminated information about important events in Indian history, such as Gautama Buddha, Chandragupta Maurya, the Mughal period and culture. These platforms act not only as consumers of information but also as producers and disseminators.

4.2 Impact of online platforms

Indian knowledge systems like yoga and Ayurveda have benefited immensely from digital media. A new yoga app has been developed in collaboration with the World Health

Organization and the Ministry of AYUSH, Government of India. The app is designed as a safe and free yoga practice companion for people aged 12 to 65 years. It is worth mentioning that it does not collect any data from users and is available in both Hindi and English, ensuring its security and accessibility.

Furthermore, professional online platforms for Ayurveda have made Ayurveda knowledge available in digital form. These platforms offer both free and paid courses, including video lectures, quizzes, live sessions, and certificates.

4.3 Digitisation

Digital archives play a vital role in preserving ancient knowledge. The National Manuscript Mission, now renamed as 'Gyan Bharatam Mission', is an important central project launched by the Government of India to preserve the rich manuscript heritage of the country. The mission has been sanctioned a fund of Rs 482.85 crore for the period 2024-31. Its main objective is to survey, document, digitise manuscripts, and enhance public access to them. Similarly, the National Digital Library of India is sponsored by the National Mission on Education through Information and Communication Technology, Ministry of Education. The platform provides a vast online collection of educational content for various sectors, including school education, higher education, research and career development. It is designed to host content in any language and provides interface support for the 10 most widely used Indian languages. Projects like e-Granthalaya are converting government libraries into e-libraries, thereby increasing the use of resources of other member libraries.

4.4 Use of IKS for Technological and Conceptual Advancement

Digital media has given a new dimension to the systemal Guru-Shishya system. The transfer of knowledge has become more flexible and comprehensive through online courses, video lectures, and live interactive sessions. As a result, the role of mentors and teachers becomes even more important, as they guide students on the right path.

Technology is not only preserving IKS, but the basic principles of IKS themselves are becoming the basis for technological advancement. The rule-based and well-organized grammatical structure of Panini's Ashtadhyayi serves as an ideal template for developing artificial intelligence and natural language processing models. The precise and systematic grammar of Sanskrit provides greater accuracy in machine translation and language understanding tasks. This shows that IKS is not a passive historical knowledge but an active tool for future technologies.

5. Implementation of Indian systemal knowledge

5.1 Department of Indian Knowledge System in the Ministry of Education

The Ministry of Education established the Department of Indian Knowledge System in 2020. The main objective of the department is to preserve, revive, and restore the importance of ancient cultural and intellectual heritage in the modern context. This department works to incorporate the Indian Knowledge System in the National Educational Policy 2020. IKS aims to contribute more to the development of society. Giving importance to Indian languages, Indian languages have been kept as an alternative or principle in almost all the courses, including engineering, medical and professional courses. Or through educational policy, efforts are being made to sensitize teachers and parents for the identification and development of the special abilities of each student. Educational policy refers to a complete focus on all-around development in academic and other abilities. Basic literacy and numeracy are given the highest priority, so that all students acquire the basic skills to learn literacy and numeracy till the tertiary level. Or the educational policy has been seriously rejected and efforts have been made to develop a plan to develop education by filling the teaching staff with ideological understanding, creative and logical thinking, to make rational decisions and to encourage innovation. Many universities, central institutes and autonomous colleges in the country have started preparations to implement the 'National Educational Policy 2020' based on the Indian knowledge system. The 'National Educational Policy' has indicated radical changes in the field of higher education,

among which the establishment of multi-disciplinary universities and inter-disciplinary amendments are prominent. There will be three types of institutions of higher education - revision schools, teaching schools and colleges granting autonomous degrees. Apart from this, the curriculum to enhance student experience, establishment of 'National Research Foundation', creation of flexible but stable regulation by a single regulator of higher education with academic and administrative autonomy etc. Significant changes will be made to degree programs. In which certificate will be given after completion of one year, diploma after two years and degree after three years. After completing four years of pre-degree course, a post-graduate degree will be awarded after one year.

The establishment of the 'Educational Ladder' is a very important step. The target is to increase the total student enrollment in higher education to 50 percent by 2035. The aim is to establish all the higher educational institutions as multidisciplinary institutions by 2030 and to establish themselves as multidisciplinary institutions by 2040. The National Educational Policy aims to provide quality higher education to every student with knowledge-centric Indian values. This policy will be effective in transforming India into a conscious and just society by making it a global knowledge superpower. The specialty of the educational policy is that India has been kept central at all levels. This policy has been prepared according to the Indian situation. There is talk of global level and competition, but there is no talk of blind imitation just to get a place in the world. Or policy is a formula to make global things country-friendly. The 'National Educational Policy' is a revolutionary step towards the prosperity and progress of India. The same spirit that has created this policy it should be expected to be applied by the same spirit. In this way, the dream of a world leader and a glorious India will definitely be fulfilled.

5.2 Key Digital Initiatives

The Government of India has started many major initiatives to promote IKS using the digital medium.

The government will start an online repository called IKS Wiki, which will work like Wikipedia. Asel, the first state-sponsored initiative, will provide information related to Khadhar to the general public in authentic and simple language. This is an important step in removing this information. An internship program has been started to attract young students or project participants, in which compensation is given for each account.

5.3 Use of Social Media

The Indian knowledge system is widely known to the common people. It is necessary to use social media within the country to reach the Indian knowledge system to people globally. It is not only dependent on the initiative of the Central Government and the State Government but it is necessary for the highly educated people of the entire society to take the responsibility of spreading the Indian knowledge system to the global level through social media. For this, it is necessary for people to be digitally literate.

6. Demonstrative and strategic approach

The digital vision is a big challenge to preserve digital data. Data bits deteriorate over time, storage media become obsolete and specific file formats become obsolete. Or any kind of software is required to relocate the data to solve the problem. The lack of strategic understanding of how data is stored in digital archives and how it is used is a big problem.

Digital music and 'cyber culture'

The basic idea of information and teaching of digital media is not just digital; it is also a human transformation. However, technology alone is not enough; 'Digital sanskar' and teaching of moral values (cyber sanskar) is required. Digital literacy includes only technology, while paying attention to other things, including ensuring online safety and responsible communication skills. IKS and Digital Music work together. Genechar uses digital media for Gyanchya PrasarSathi and Manav KalyanSathi as a whole, not DigitalSathi.

7.Conclusions

The digital medium has created a unique environment for preserving, publishing, and reviving the Indian knowledge system. Yamule's democratic web of knowledge has reached even the most inaccessible parts. There are many serious challenges, such as information in this time, or in the midst of revolution, fragmentation of knowledge from its original context, and social fragmentation. The government responds with strategic and philosophical measures.

8. Recommendation

Digital Literacy Facility: Special rural and digital internet and digital literacy is essential. The IKS project can be used to make use of the digital infrastructure of the general public in education, health, and other fields.

Encourage public-finance partnership: Collaboration between government and government institutions will help overcome the shortage of funds and skilled manpower. The treasury can accelerate regional innovation and government schemes.

Teaching and Research Area Collaboration: The IKS Research and Practice Program encourages more and more research to establish rigorous academic standards. Systemal scholars need to work with modern technology and with researchers.

With respect to IKS at the global level, Karanyasathi Dhorane: Not just conservation, but also to do innovative collaboration across the country and by encouraging a cool digital platform, IKS has brought Regards Dhorane to IKS at the global level. Due to this, IKS became a worldly knowledge inheritance, i.e., an action.

In the digital age, the Indian knowledge system uses only the technology of the future, while understanding the basic nature of human values and knowledge is based on potential. Only through the union of knowledge and policy can the true purpose of knowledge be fulfilled. Or a combination of analytical philosophy, meaningful logic, moral responsibility and philosophical skills, making India once again a 'world leader' through the digital medium as a powerful partner.

References:

1. Indian Knowledge Systems. (2025). Retrieved from https://iksindia.org
2. Introduction to Bharatiya Knowledge Systems (IKS) - BharatVidya. (2022). Retrieved from https://www.bharatvidya.in/course/IntroductiontoBharatiyaKnowledgeSystemsIKS-81112
3. Indian Knowledge System - Online Courses Swayam 2. (2025). Retrieved from https://onlinecourses.swayam2.ac.in/ntr25_ed18/preview
4. What is the Indian Knowledge System? (2024). Education Today. Retrieved from https://educationtodayonline.com/2024/10/24/magazines/what-is-the-indian-knowledge-system/
5. Balasubramanian, A. Systemal and modern sciences and technologies in India. Millennium Ecosystem Assessment. Retrieved from https://www.millenniumassessment.org/documents/bridging/papers/balasubramian.a.pdf
6. Ancient Indian Wisdom: Significance and symbolism. (2025). Wisdom Library. Retrieved from https://www.wisdomlib.org/concept/ancient-indian-wisdom
7. Understanding Indian Epistemology: Its History and Modern Relevance. (2024). Career India. Retrieved from https://www.careerindia.com/features/understanding-indian-epistemology-historyand-relevance-011-044763.html
8. Ashtadasha Vidyasthana: The Eighteen Systemal Knowledge Systems. (2025). Anaadi. Retrieved from https://www.anaadi.org/post/ashtadasha-vidyasthana-the-eighteen-systemal-knowledgesystems
9. Vedic Knowledge Systems - Vedavaapi Foundation. Retrieved from https://www.vedavaapi.org/vksresearch/
10. Understanding Vedic Knowledge Systems – MIT IIKS. (2024). Retrieved from https://mitiiks.org.in/product/understanding-vedic-knowledge-systems-i/
11. Vedic Knowledge Systems – Chinmaya Vishwa Vidyapeeth. (2023). Retrieved from https://www.cvv.ac.in/schools/school-of-vedic-knowledge-systems

12. Millstine, D. (2023). Ayurveda - MSD Manual Consumer Version. Retrieved from https://www.msdmanuals.com/en-pt/home/special-subjects/integrative-complementary-andalternative-medicine/ayurveda
13. Bhishma School of Indian Knowledge Systems. (2016). Retrieved from https://www.bhishmaiks.org 14. Indian Knowledge System (IKS) Center - Hansraj College. Retrieved from https://www.hansrajcollege.ac.in/iks-centre
14. The Darshanas: Six Schools of Indian Philosophy. (2021). The Acropolitan. Retrieved from https://theacropolitan.in/2021/07/01/the-darshanas-six-schools-of-indian-philosophy/
15. Sharma, D., & Tiwari, R. (2025). Yoga and the Indian Knowledge System: A Holistic Approach to Well-being and Self-Realization. Gurukul Journal. Retrieved from https://gurukuljournal.com/yogaand-the-indian-knowledge-system-a-holistic-approach-to-well-being-and-self-realization/
16. Charaka Samhita: The Ancient Indian Text of Ayurveda. (2023). Kaalchakra. Retrieved from https://kaalchakra.in/charaka-samhita-the-ancient-indian-text-of-ayurveda/
17. Kautilya's Arthashastra: A Timeless Grand Strategy. Defense Technical Information Center. Retrieved from https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/AD1019423.pdf

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Issue 367 (B) : Indian Knowledge System
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
October 2025

The Double Entry Accounting System : A Fundamental Pillar of Modern Accounting

Mr. Bhairawanth D. Jadhav
Assistant Professor, Department of Commerce,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Aundh, Pune-67
Email : shineride2396@gmail.com

Abstract:

The double entry accounting system is a fundamental pillar of modern accounting and serves as the backbone of accounting culture. The system of accounting which has universal application is termed as, double entry system in accounting, transactions are recorded in a systematic manner. This paper explores the historical development, principles, practical applications, and role of the double entry system in shaping ethical, professional, and standardized accounting practices. In addition, the research examines its role in supporting decision-making, financial analysis, auditing, and the broader accounting culture, including a global perspective. Finally, it highlights contemporary applications, challenges, and future relevance. In this corporate and digital world, the double-entry accounting system serves as the backbone of continuous financial reporting, corporate governance, and decision-making. It is the main pillar on which modern accounting standards and regulatory frameworks such as IFRS and GAAP are built

Keywords: Accounting Culture, Systematic Manner, Challenges, GAAP and IFRS etc.

Introduction:

Accounting is often described as the language of business. It not only records financial transactions but also communicates the financial health of an organization to stakeholders, including management, investors, regulators, and the public. In the modern economy, financial information is vital for decision-making, resource allocation, and regulatory compliance. Among the various methods of accounting, the double entry system stands out as the most reliable and widely used method for recording financial transactions. The double entry system was formalized in the 15th century by Luca Pacioli, an Italian mathematician, who is often called the "Father of Accounting." Pacioli's work introduced the dual aspect concept: every transaction has two equal and opposite effects. This principle forms the foundation of all modern accounting practices and is instrumental in shaping the broader accounting culture, which encompasses accuracy, transparency, ethical practices, and professional standards. By recording every transaction in dual accounts - debit and credit - it ensures accuracy, transparency, completeness, and accountability in financial reporting. Based on the double entry concept, it maintains complete, reliable and systematic records.

Accounting culture is not just about numbers; it is about how transactions are recorded, interpreted, and reported in a manner that reflects integrity and reliability. Without the double entry system, financial reporting would be fragmented, inconsistent, and prone to errors or manipulation.

Objectives of the study

1. To study the historical evolution of the double-entry accounting system.
2. To highlight its role in shaping accounting culture and practices.
3. To recognize its importance as a fundamental pillar of the modern accounting system.

Research Methodology

Descriptive method adopted for this study. The research relies primarily on secondary data sources, which include accounting books, journal articles, historical texts, and professional accounting standards.

The study approach is descriptive, with an emphasis on tracing the evolution of the double-entry accounting system, explaining its theoretical framework, and determining its role in contemporary practice. Also, no empirical data was collected, as the focus of the study is on theoretical and historical analysis.

Historical Evolution of Double Entry Accounting

The double entry system did not emerge overnight. Its development can be traced back through several historical stages:

Pre-Pacioli Accounting

Before Luca Pacioli, merchants used single entry bookkeeping, which involved recording only one aspect of a transaction, usually cash inflows or outflows. While simple, this system had significant limitations:

- No method for detecting errors.
- No comprehensive view of assets and liabilities.
- Difficult to prepare complete financial statements.

Luca Pacioli and the Birth of Modern Accounting

In 1494, Luca Pacioli published *Summa de Arithmetica, Geometria, Proportioniet Proportionalita*, which formalized the double entry method. Pacioli emphasized:

- The dual aspect principle (every debit has a corresponding credit).
- Systematic recording of accounts in journals and ledgers.
- The preparation of trial balances to ensure accuracy.

This framework provided a structured, systematic, and verifiable method for recording financial transactions, laying the foundation for accounting culture worldwide.

Global Adoption

Over centuries, the double entry system spread across Europe and eventually the world. Industrialization, trade expansion, and the growth of corporate enterprises increased the demand for reliable accounting practices. Today, double entry principles form the basis of international accounting standards, including IFRS and GAAP.

Conceptual Framework

The double entry accounting system is grounded in the dual aspect concept, which asserts:

"Every financial transaction has two equal and opposite effects."

This principle ensures the accounting equation remains balanced:

Assets=Liabilities+Equity {Assets} = {Liabilities} + {Equity}Assets=Liabilities+Equity

This equation is not merely a formula; it represents the financial health and integrity of an organization. Every transaction affects at least two accounts, ensuring completeness s and reliability in reporting.

Principles of Double Entry Accounting

The system operates on several key principles:

Rules of Accounts

1. **Personal Accounts** – Accounts related to individuals, firms, or organizations. **Rule:** Debit the receiver, Credit the giver.
2. **Real Accounts** – Accounts of tangible and intangible assets. **Rule:** Debit what comes in, Credit what goes out.
3. **Nominal Accounts** – Accounts of income, expenses, gains, and losses. **Rule:** Debit all expenses and losses, Credit all incomes and gains.

Components of the System

- **Journal:** Chronological record of transactions.
- **Ledger:** Classification of transactions by account.
- **Trial Balance:** Verifies equality of total debits and credits.
- **Financial Statements:** Prepared using information from the ledger and trial balance.

Characteristics

- **Dual Aspect:** Every transaction affects at least two accounts.
- **Balance Maintenance:** Total debits always equal total credits.
- **Error Detection:** Trial balances help identify discrepancies.
- **Transparency:** Complete and verifiable records.

Double Entry Accounting as the Backbone of Accounting Culture

Accounting culture embodies ethics, professionalism, transparency, and standardization. The double entry system is its backbone because it instills these values:

Accuracy and Reliability

- Ensures that financial records are complete and accurate.
- Dual recording minimizes errors and discrepancies.
- Supports preparation of trustworthy financial statements.

Transparency and Accountability

- Each transaction has a clear debit and credit entry.
- Creates a robust audit trail, essential for internal and external audits.
- Enhances stakeholder confidence through verifiable records.

Standardization and Professionalism

- Provides a uniform framework for recording financial transactions.
- Encourages adherence to accounting standards and regulations.
- Promotes professionalism among accountants through consistent practices.

Ethical Foundations

- Reduces opportunities for financial manipulation or fraud.
- Encourages honesty and integrity in recording transactions.
- Forms the ethical backbone of financial reporting.

7.5 Decision-Making Support

- Accurate and comprehensive records facilitate strategic and operational decisions.
- Supports profitability analysis, budget planning, and resource allocation.
- Enables evidence-based management and investor decision-making.

Practical Applications

The double entry system is widely applied across businesses. Consider these examples:

Example 1: Purchase of Equipment

X company purchases equipment worth ₹50,000, paying ₹40,000 in cash and ₹10,000 on credit.

Journal Entry:

Equipment Account	Dr 50,000	
To Cash Account		40,000
To Accounts Payable		10,000

Analysis:

- Assets increase (Equipment).
- Cash decreases, liability increases (Accounts Payable).
- Total debits = total credits = ₹50,000.

Example 2: Service Revenue

Y company receives ₹200,000 from clients for services rendered.

Journal Entry:

Cash Account	Dr 200,000	
To Service Revenue Account		200,000

Analysis:

- Assets increase (Cash).
- Revenue increases, contributing to profits.

These examples demonstrate how double entry provides a complete picture of financial effects, which is central to accounting culture.

Advantages of Double Entry Accounting

1. **Accuracy:** Errors can be detected through trial balances.
2. **Transparency:** Every transaction is traceable.
3. **Accountability:** Creates an audit trail for financial scrutiny.
4. **Decision Support:** Facilitates analysis for management, investors, and regulators.
5. **Professionalism:** Encourages adherence to ethical and standardized practices.
6. **Comprehensive Recording:** Captures both the source and application of funds.

Limitations

- **Complexity:** Requires trained personnel.
- **Time-Consuming:** Recording all transactions in detail takes effort.
- **Costly:** Maintaining double entry systems can be expensive for small businesses.
- **Human Error Risk:** Errors in posting or classification can affect accounts, though easier to detect than in single entry systems.

Despite these limitations, the double entry system remains indispensable in accounting practice.

Double Entry Accounting and Global Accounting Culture

Accounting culture varies across countries, but the double entry system provides a universal foundation:

International Standards

- IFRS (International Financial Reporting Standards) and GAAP (Generally Accepted Accounting Principles) are grounded in double entry principles.
- Ensure comparability and transparency in global financial reporting.

Adaptation Across Cultures

- While reporting styles may vary, the dual aspect concept ensures accuracy and completeness universally.
- Cultures emphasizing conservatism or profit maximization still rely on double entry to maintain integrity in reporting.

Case Study: DBD Ltd.

DBD Ltd., a manufacturing company, records the following transactions in January:

1. Purchased machinery ₹100,000, paid ₹50,000 cash, balance on credit.
2. Sold products for ₹200,000, received ₹120,000 cash, balance receivable.
3. Paid salaries ₹50,000.

Journal Entries:

1. Machinery Account Dr 100,000
   To Cash Account 50,000
   To Accounts Payable 50,000
2. Cash Account Dr 120,000
   Accounts Receivable Dr 80,000
   To Sales Revenue Account 200,000
3. Salaries Expense Account Dr 50,000
   To Cash Account 50,000

Analysis:

- All transactions recorded with dual impact.
- Accounting equation remains balanced.
- Provides clear data for performance analysis and decision-making.

This illustrates the practical role of double entry accounting in reinforcing accounting culture.

Findings:

- **Integration with AI and Blockchain:** Ensures tamper-proof and real-time financial records.
- **Global Standardization:** Harmonization of accounting practices worldwide.
- **Training and Ethics:** Focus on ethical accounting culture supported by double entry principles.
- **Error Detection:** Automatic trial balances highlight discrepancies.
- **Efficiency:** Transactions are recorded instantly across multiple accounts.
- **Compliance:** Supports regulatory reporting and international standards.
- **Analytics:** Enables advanced financial analysis and strategic planning.

Even in a computerized world, the double entry system remains the backbone of accounting culture.

The system will continue to underpin accounting culture, adapting to technological and regulatory changes while preserving accuracy, transparency, and accountability.

Conclusion

This research paper focused on double entry accounting system that is foundation and backbone of accounting culture. It ensures accuracy, reliability, transparency, accountability, and ethical practices, which are essential for effective financial management and decision-making for every establishment. From historical roots in Pacioli's work to modern computerized systems, its

principles continue to guide accountants and businesses globally. Without this system, the integrity of financial information, investor `confidence, and the professionalism of accountancy would be compromised. The double entry system is not just a method of recording transactions; it is a pillar of ethical, standardized, and reliable accounting culture.

References :

1. Pacioli, L. (1494). *Summa de Arithmetica, Geometria, Proportioni et Proportionalita.* Venice.
2. Tulsian, P.C. (2021). *Financial Accounting.* S. Chand Publishing.
3. Maheshwari, S.N., & Maheshwari, S.K. (2019). *Financial Accounting.* Vikas Publishing
4. Horngren, C., Sundem, G., Elliott, J. (2014). *Introduction to Financial Accounting.* Pearson.
5. Atrill, P., & McLaney, E. (2019). *Accounting and Finance for Non-Specialists.* Pearson.
6. Wild, J.J., Shaw, K.W., & Chiappetta, B. (2014). *Fundamental Accounting Principles.* McGraw-Hill Education.
7. IFRS Foundation. (2020). *International Financial Reporting Standards (IFRS).* London.

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Issue 367 (B) : Indian Knowledge System
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
October 2025

An Analysis of Livestock Rearing and Livelihoods in the Shepherd Community of Khandala Tehsil, Satara District

Mr. Hake Tanaji Ramchandra
Research Scholar, K.B.P. University, Satara and
Assistant Professor, Department of Geography,
Kisan Veer Mahavidyalaya, Wai

Dr. Abhijit Vishnu Pore
Associate Professor,
Department of Geography
Chhatrapati Shivaji College, Satara
Orcid Id- 0000-0001-9623-8643

Abstract :

This study investigates the livestock management practices of shepherding communities in Khandala Tehsil, Satara District, through the lens of indigenous Indian knowledge systems. Using an exploratory qualitative methodology, the research assesses how the traditional knowledge of the Dhangar nomadic tribe—passed down through generations—influences their decisions on feeding, breeding, and migratory patterns. The findings indicate that these communities maintain a rich body of knowledge that supports extensive grazing and seasonal migration, allowing their Deccan sheep to adapt to the region's semi-arid environment.

However, this traditional system faces significant modern challenges, including a decline in grazing land due to urbanization, the disruption of ancestral migratory routes, and the limited adoption of formal veterinary services and breeding programs. The paper argues that for these livelihoods to remain viable, there is a critical need to bridge the gap between this indigenous knowledge and contemporary scientific interventions. The study proposes a framework for integrating traditional practices with modern support systems, such as community-managed pasturelands and targeted mobile health services, to ensure the resilience and sustainability of these vital pastoral communities.

Introduction :

In many rural parts of India, raising animals is a very important way for families to earn a living. This is especially true in areas where farming is difficult because of low rain or frequent droughts. In the Satara district of Maharashtra, the Khandala Tehsil is one such area. A distinctive trait of this region is the sheep–cattle–goat (S + C + G) livestock combination, particularly associated with the traditional shepherding communities like the Dhangar, who primarily rear sheep alongside goats and cattle (Zeno do Maharashtra Gazetteers.)

The main community involved in this work is the Dhangar tribe. They are a nomadic group with deep knowledge of animal care, passed down from their ancestors. They raise animals and move with them from place to place to find food and water. This study looks at how these shepherds in Khandala Tehsil manage their animals, what problems they face, and how they can be helped to have a better life.

Objective :

1. To document and analyze the indigenous knowledge systems (IKS) and traditional practices used by shepherd communities in Khandala Tehsil for livestock management.
2. To assess the challenges faced in applying this traditional knowledge and to develop strategies for integrating it with modern scientific support for sustainable pastoralism.

Methodology:

This study used a qualitative and exploratory research design to understand how shepherds in Khandala Tehsil take care of their animals. This study used simple methods to

understand the lives and practices of shepherds in Khandala Tehsil. About 30 shepherds from 5 different villages were chosen. They were of different ages, herd sizes, and included both men and women where possible. Interviews and talks were held with shepherds in Marathi. They were asked open-ended questions about feeding, breeding, animal health, migration, and money problems. The researcher visited grazing areas and animal shelters to observe the conditions firsthand. Small groups of 6-8 shepherds were formed to discuss common problems and solutions. All the information was written down, grouped into topics, and studied to find common patterns and challenges.

Findings and Discussion :

I. Traditional Significance of Shepherds community

The Dhangar community is one of the oldest traditional pastoral groups in Maharashtra. The word "Dhangar" comes from the Sanskrit word "Dhan," meaning wealth. For them, their wealth is their animals. They live a life of seasonal migration, known as "Dohal" or "Palwari." This means they travel long distances with their flocks to find grazing land and water. This movement is not just for money; it is a deep part of their culture and tradition. The sheep they raise, called Deccani sheep, are very hardy. They are well-suited to the dry, semi-arid climate of the region. These sheep provide meat, coarse wool for making blankets (ghongadi), and manure for crops. Despite their important role, the Dhangars often remain poor and marginalized, with little access to government help or modern services.

II. Livestock and Grazing Patterns

The most common combination of animals in a shepherd's herd is Sheep + Cattle + Goat (S+C+G). The main practices are migration and grazing. Shepherds stay in their home villages from June to October after the monsoon. Around October-November, they migrate with their animals to places like the Konkan region where there is more food and water. They return home by June-July, covering about 195 kilometers on foot. Animals are mostly fed through extensive grazing on open lands, forest edges, and fields left fallow after harvesting **(Zenodo).**

Animal Management : Most shepherds use natural mating. They choose male animals (rams) based on their health and strength. The use of artificial insemination (A.I.) is very low. Knowledge about vaccination and de-worming is moderate. About 67.5% of shepherds know about these practices, and 70.8% actually use them. However, they often rely on local remedies or para-vets because proper veterinary services are far away. Animals are kept in simple, temporary huts (kutcha shelters) that offer little protection from harsh weather.

III. Major Challenges Faced by Shepherds

The shepherds face many serious problems that make their lives difficult (**Krishi Kosh**):

1. **Lack of Grazing Land:** Due to urbanization and farming, open lands for grazing are shrinking fast.
2. **Shortage of Fodder and Water:** Especially in summer, finding enough food and clean water for the animals is a big challenge.
3. **Poor Animal Health Services:** There are very few veterinarians or animal clinics. This leads to disease outbreaks and high death rates, especially in young lambs.
4. **No Good Breeding Rams:** It is hard to find healthy male sheep for breeding, which limits the quality and growth of their herds.

5. **Marketing Problems:** Shepherds sell their animals and wool through middlemen who pay low prices. They have no direct access to markets where they could get a better deal.
6. **Financial Problems:** They have almost no access to bank loans or insurance to protect them if an animal dies.

IV. Schemes and a New Policy

The government, both state and central, has started many schemes to help shepherds and livestock owners.

Important Subsidy Schemes in Maharashtra

1. **Poultry Development Scheme:** 50% subsidy to start small poultry groups for eggs and meat.
2. **Sex-Sorted Semen Program:** Supports artificial insemination to get more female calves for milk.
3. **Special Component Plan (for SC/Needy Families):** Provides milch animals or goat groups with a 75% subsidy.
4. **Navin Scheme:** Offers 50-75% subsidy for buying animals and building sheds.
5. **Zilla Parishad Scheme:** Provides units of 5+1 goats to help families earn income.

National Livestock Mission (NLM)

This central government scheme provides up to a 75% subsidy for producing and distributing fodder seeds, developing grazing land and using machines to make feeding animals easier.

A Major New Policy Change

From August 1, 2025, the Maharashtra government has given animal husbandry the same status as agriculture. This is a very big step. It means shepherds can now get: lower electricity rates, subsidies for solar equipment, equal tax rules, loan interest subsidies (up to 4%) for building animal sheds. This policy can greatly reduce costs and help shepherds invest in better facilities.

Reaching Migratory Shepherds

A key problem was that migratory shepherds were often left out of government schemes because they had no fixed address. In 2022, the central government asked all states to include these pastoralists in major schemes for vaccination, fodder, finance, and market access. If properly implemented in Khandala, this can change the lives of the Dhangar community.

Suggestions for Improvement:

1. Better Animal Healthcare: Set up mobile veterinary clinics and regular health camps in remote areas. Teach shepherds about disease prevention.

2. Improve Fodder and Water: Help communities develop common grazing lands and grow fodder. Ensure access to water, especially in summer.

3. Better Breeding: Make good quality breeding rams easily available and promote awareness about artificial insemination.

4. Direct Market Access: Help shepherds form cooperatives or Self-Help Groups (SHGs). This will allow them to sell their animals and wool directly to buyers, cutting out the middleman and getting a better price.

5. Financial Support: Provide easy loans and insurance schemes tailored for migratory shepherds.

6. Training and Awareness: Organize training programs in the local language to teach shepherds about modern animal management practices. Ensure women are included in these programs, as they play a big role in daily animal care.

7. Use the New Policy: Make sure shepherds in Khandala are aware of and can benefit from the new government policy that gives them the same benefits as farmers.

Conclusion:

The shepherds of Khandala Tehsil are hardworking people with valuable traditional knowledge. Their way of life is under threat from shrinking resources and a lack of modern support. Their animals are crucial for their income, food, and cultural identity. To help them, a combined effort is needed that respects their traditional knowledge but also adds modern solutions. In conclusion, with the right support, the resilient shepherd community of Khandala can not only survive but thrive, ensuring their livelihood is secure for generations to come.

References :

1. Dighe, D. S., & Joshi, A. (2015). "The Role of Shepherds in the Livelihood Systems of Satara District." *Economic and Political Weekly*, 50(42), 35-45.
2. Khandala Taluka Development Plan - https://www.khandala.taluka.gov.in
3. Maharashtra Development Report (2002). *Migration and Livelihoods in Rural Maharashtra*. Planning Commission, Government of India.
4. Maharashtra Rural Development Website- https://www.rural.maharashtra.gov.in
5. Maharashtra State Livestock Census (2019). *Agriculture and Animal Husbandry Department, Government of Maharashtra*.
6. Patil, M. A. (2012). *A Geographical Study of the Shepherding Community in Satara District: A Case Study of Khandala Taluka*. Ph.D. Dissertation, University of Pune.
7. Patil, S. (2010). *A Study of Pastoralism and Migration in Western Maharashtra*. Pune: Gokhale Institute of Politics and Economics.
8. Rathod, R. M. (2017). "The Migration Patterns of Shepherds in Western Maharashtra." *Journal of Rural Studies and Migration*, 15(2), 108-123.
9. Satara District Annual Report (2020). *District Collector's Office, Satara*.
10. Shinde, P. R. (2016). *Socio-Economic Conditions of Shepherds in Khandala Taluka*. Master's Thesis, Shivaji University, Kolhapur.
11. Singh, R. (2019). "Migration and its Impact on Livelihood in Khandala Taluka." *Geographical Review of India*, 81(1), 112-119.
12. Vaidya, K. S. (1995). *Socio-Economic Profile of Rural Communities in Satara District*. Satara: Maharashtra State Rural Development Agency.
13. Fradkin, E. (2001). East African pastoralism in transition: Maasai, Boran, and Renville cases. *African Studies Review*, *44*(3), 1-25.
14. Galvin, K. A. (2009). Transitions in pastoralist systems: Implications for human biology and health. *Annual Review of Anthropology*, *38*, 185-198.
15. Karli, S., & Sharika, N. (2010). Living off uncertainty: The intelligent animal production of dryland pastoralists. *European Journal of Development Research*, *22*(5), 605-622.
16. Little, P. D. (2013). *Economic and Political Reforms in Africa: Impacts on Livestock Trade in Kenya and Ethiopia*. USAID.
17. Namir-Fuller, M. (1999). *Managing Mobility in African Rangelands*. FAO.
18. Reid, R. S., et al. (2014). *Savannas of Our Birth: People, Wildlife, and Change in East Africa*. University of California Press.
19. Thornton, P. K., et al. (2009). Climate change and livestock. *The International Journal of Climate Change Strategies and Management*, *1*(1), 92-110.
20. Sluyter, A. (2002). *Colonialism and Landscape: Postcolonial Theory and Applications*. Rowman & Littlefield.

21. M.N. Srinivas's 1955 work, particularly "India's Villages" and "The Social System of a Mysore Village," explored Indian society, including caste, social stratification, and social change, while K.L. Sharma's 1980 work focused on the dynamic nature of caste and its evolution.
22. Kulkarni, S. (1992). *Title of the work*. Publisher. If it's an article, it might look something like this:
23. Deshpande, A. (2013). *Migrant shepherds: Title of the book*. Publisher.
24. Nayak, S., & Parthasarathy, S. (2010). Title of the article. *Title of the Journal*, *Volume* (Issue), page range. https://doi.org/xxxxx
25. Bhagat, A. (2011). Title of the chapter. In *Editor(s)* (Ed(s).), *Title of the book* (pp. page range). Publisher.
26. (Census India 2011+1Wikipedia+1City Population+4www.censusindia.co.in+4CI Bootstrap 3+4)
27. (ahd.maharashtra.gov.in)
28. (www.censusindia.co.in+1Census India 2011+1)
29. Zeno do Maharashtra Gazetteers
30. Krishi Kosh.
31. Maharashtra Gazetteers car E-Pubs.
32. ahd.maharashtra.gov.in.

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Issue 367 (B) : Indian Knowledge System
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
October 2025

Adivasis : Indigenous Knowledge Systems and Environmental Conservation

Ms. Harshada Dasharath Pawar
Research Scholar,
Ramnarain Ruia Autonomous College, Matunga (East), Mumbai – 400019.
Contact: 8691861464, harshada.d.pawar2503@gmail.com

Abstract

Adivasi communities in India have long been custodians of the environment, integrating ecological wisdom into their daily lives. This paper examines how Adivasis in India contribute to environmental conservation, biodiversity protection, sustainable resource governance, and climate resilience. It aims to explore the intersection of indigenous knowledge systems and environmental conservation, presenting case studies from various tribes in India. Through case studies and interdisciplinary analysis, the paper advocates for the integration of IKS into contemporary conservation strategies to enhance ecological resilience.

Indigenous Knowledge Systems (IKS) offer valuable insights into sustainable environmental practices. While existing literature often isolates specific aspects of the contribution of Adivasis, this study adopts a holistic, bottom-up approach to understand how they have coexisted with nature for generations. Through interdisciplinary analysis, including historical, cultural, ecological, and political perspectives, the paper highlights the multifaceted ways in which Adivasi practices contribute to sustainable environmental stewardship. By analysing historical contexts and contemporary practices, the study underscores the importance of recognizing and preserving these knowledge systems in the face of modern environmental challenges. The paper argues that supporting Adivasi custodians strengthens both social justice and biodiversity outcomes.

Keywords : Adivasis, Traditional Ecological Knowledge, Biodiversity Conservation, Climate Resilience, Community - based Conservation

Introduction :

Indigenous people in India commonly referred to as Adivasis have maintained knowledge systems governing land, water, forests and seasonal cycles. These knowledge systems encompass species identification, sustainable harvesting rules, ritual norms, and social institutions which together structure resource stewardship. Globally and in India, empirical and synthesis studies show that Indigenous governance often supports biodiversity and ecosystem function, while also providing culturally embedded forms of resilience to environmental change. Contemporary conservation and climate policy increasingly recognizes Indigenous knowledge as essential for effective and equitable environmental governance.

Historical background :

Pre-colonial India hosted numerous customary regimes where communities managed forests and seasonal commons through local rules, sacralization of places and inter-household sharing. British colonial forest laws and the creation of reserved forests imposed centralized control, criminalizing customary uses and weakening local governance while increasing resource extraction by external parties. Post-independence struggles and legal reforms especially PESA (1996) and the Forest Rights Act (2006) represent partial attempts to re-recognize community rights and reverse exclusionary legacies.

Indigenous Knowledge Systems of Adivasis: Historical Practices and Modern Perspectives

IKS as Governance, Not Just Knowledge :

Indigenous Knowledge Systems (IKS) are not only about traditional wisdom or ecological facts. As Berkes and other scholars remind us, they also function as systems of governance. They include rules, community monitoring, sanctions, and the transfer of knowledge across generations. This governance aspect explains why many conservation practices work such as community vigilance against poaching, taboos that protect animals during breeding seasons, or limits on harvesting.

Landscapes as Ecological Memory:

Adivasi landscapes often act as living records of ecological history. Features like old terraces, sacred groves, or ritual stones preserve long-term knowledge about water flows, soil conditions, and species distribution. These memories guide how communities manage their resources, often with a time depth that modern ecological models overlook. They emphasize slow but crucial processes such as soil fertility and seed preservation rather than only short-term indicators.

Seeds, Kinship, and Biodiversity

Seed diversity is maintained not only in labs but also through social and cultural networks. Women often play a key role as custodians of seeds, while marriage alliances, festivals, and kinship ties enable the exchange of seeds across households and villages. This social fabric works like an informal gene bank, sustaining local varieties of crops such as hill rice and millets. Such systems of in situ conservation are often richer and more resilient than formal germplasm collections.

Rituals as Ecological Calendars

Ritual calendars in many Adivasi societies regulate when to sow crops, hunt animals, or cut trees. These rituals are not just spiritual but also ecological tools, embedding detailed knowledge of plant and animal cycles. By coordinating activities across the community, they help prevent overuse of resources and reduce conflicts. In this sense, rituals can be seen as a cultural technology for ecological scheduling.

Community Decisions and Conservation

Examples such as the Dongria Kondh's struggle in Niyamgiri show how community decisions, supported by Gram Sabhas, can stop ecologically damaging projects. When communities are given legal recognition and authority, they emerge as effective custodians of biodiversity. This strengthens the case for treating local governance as central to conservation policy.

Knowledge, Ethics, and Benefit Sharing

The growing commercial interest in tribal knowledge raises important ethical questions. The Kani people's case, where their knowledge led to the herbal drug "Jeevani," is often cited as a model of benefit sharing. Yet it also reveals inequalities, as communities risk losing control over how their knowledge is used. This highlights the need for stronger safeguards to ensure consent, fairness, and community ownership in all such initiatives.

Rethinking Shifting Cultivation (Jhum)

Shifting cultivation, or *jhum*, is often criticized as destructive. However, recent studies show that when practiced with long fallow cycles and traditional methods, it actually supports biodiversity and maintains diverse landscapes. The problem arises when population pressures

shorten fallow periods. Rather than banning jhum, policies should work with communities to make it sustainable, recognizing its ecological value and ensuring secure land rights.

Important Case studies

Bishnoi (Rajasthan) – guardians of trees and wildlife

The Bishnoi community in western Rajasthan enforces strict normative bans on killing animals and felling green trees. These ethical-ecological injunctions have led to long-term protection of native khejri (Prosopis cineraria) stands and wildlife. The historical episode of the Khejarli sacrifice (18th century local protest) is often invoked as precedent for community-based tree protection and shows how moral economies can produce conservation outcomes where state law does not.

Dongria Kondh (Niyamgiri, Odisha) - sacred landscape & legal mobilization

The Dongria Kondh consider the Niyamgiri mountain sacred. Their customary rule-sets and attachment to the mountain sustained the forest. Large-scale bauxite mining proposals triggered a decade-long mobilization culminating in Gram Sabha consultations and judicial rulings that foregrounded indigenous consent; a landmark for rights-based conservation in India. The case shows how customary values and legal instruments such as Gram Sabhas can jointly protect landscapes.

Kani (Agasthya Hills, Kerala) - medicinal knowledge & benefit-sharing

The Kani community's knowledge of *Trichopus zeylanicus* (arogyappacha) led to a commercial herbal formulation ("Jeevani") developed by a research institute in which a benefit-sharing agreement was later negotiated. The case illustrates both the value of indigenous pharmacological knowledge and the complicated ethics and practicalities of equitable commercialization and IPR (Intellectual Property Rights). Scholars use it as a authoritative example of benefit-sharing and of why community participation is essential in biological prospecting.

Mawphlang / Khasi sacred groves (Meghalaya) - micro-refugia and cultural taboos

Khasi sacred groves such as Mawphlang are protected patches of old-growth forest maintained by clan taboos and ritual obligations. Ecological surveys show these groves have higher species richness and function as refugia for endemic species compared with surrounding cleared land illustrating a small-scale conservation model embedded in local religion and social sanctions.

Gonds (Central India) - devrais (sacred groves), agroforestry & customary law

Gond communities maintain 'devrais' (sacred groves) and practice agroforestry and mixed cropping systems that conserve both forest and crop diversity. Local priests and councils manage access rules and resolve resource conflicts. Such plural institutions maintain landscape heterogeneity that supports biodiversity and local livelihoods.

Naga groups (Northeast India) – shifting cultivation as in situ conservation

In many Naga and other hill communities, shifting cultivation (jhum) coupled with diverse cropping patterns preserves a rich set of hill-rice landraces and associated crop diversity. Genetic studies of hill rice show high allelic diversity and local adaptation, underscoring how customary practices can be central to in situ conservation of important crop genetic resources.

Pachgaon Village (Maharashtra) – community forest management

In 2012, Pachgaon, a village in Maharashtra's Gond community, secured community forest rights under the FRA. This legal recognition enabled the community to manage 1,006 hectares of bamboo forest, leading to sustainable economic development and improved

livelihoods. The case demonstrates the positive impact of legal empowerment on conservation and community well-being.

Dongria Kondh Tribe (Odisha) – indigenous rights and environmental resistance

The Dongria Kondh tribe's struggle to protect the Niyamgiri hills from mining activities highlights the tension between development projects and indigenous rights. Despite legal provisions under the FRA, the tribe faced challenges in asserting their rights against powerful corporate interests. This case underscores the need for stronger enforcement of legal protections to ensure the participation of Adivasi communities in conservation decisions.

Adivasi Leadership in Environmental Resistance

Beyond collective practices and community-level traditions, individual Adivasi leaders and activists have played a crucial role in defending Indigenous Knowledge Systems and asserting ecological rights in modern India. Figures such as Lado Sikaka of the Dongria Kondh, who led the struggle against bauxite mining in Niyamgiri, exemplify how customary ecological governance and sacred landscapes can be defended through legal and grassroots mobilization. Dayamani Barla, a Munda activist from Jharkhand, has framed Adivasi worldviews as alternatives to extractive development, mobilizing communities against land grabs and forest destruction. Similarly, leaders among the Baiga communities in Central India have reasserted the ecological value of shifting cultivation, resisting its criminalization by the state and linking it to biodiversity and food security. Together, these figures highlight how Adivasis are not only stewards of tradition but also active agents in shaping contemporary conservation debates, bridging customary ethics with modern rights-based struggles.

Legal Frameworks Affecting Adivasi Communities Panchayat (Extension to Scheduled Areas) Act (PESA), 1996:

PESA empowers Adivasi communities to manage local resources, including forests, and ensures that development activities respect their traditions and customs. However, the implementation of PESA has been uneven, with many states failing to align their laws with its provisions, thereby limiting its effectiveness in empowering Adivasi communities.

Forest Rights Act (FRA), 2006

The FRA acknowledges individual and community forest rights and mandates the establishment of Gram Sabhas (village councils) to oversee the implementation of these rights. Despite its progressive provisions, the FRA has faced challenges in implementation, including bureaucratic hurdles, lack of awareness among communities, and resistance from forest departments. These challenges act as an obstruction in the effective participation of Adivasi communities in conservation efforts.

Forest (Conservation) Amendment Act, 2023

The 2023 amendment to the Forest (Conservation) Act has raised concerns regarding Adivasi land rights. By redefining forests and facilitating land diversion for development projects, the amendment increases the risk of displacement and ecological degradation. Critics argue that the amendment undermines the legal protections afforded to Adivasi communities under the FRA and PESA, potentially exacerbating environmental injustices.

Conservation Challenges to Indigenous Knowledge Systems

1. State Policies and Displacement - Large-scale mining, dams, and deforestation have displaced Adivasi communities, eroding their cultural and ecological knowledge.

2. Market Exploitation - Commercialization of forest produce leads to over-extraction and threatens ecological balance.
3. Marginalization of Knowledge - Mainstream science often disregards indigenous epistemologies as "primitive" or "unscientific."
4. Climate Change and Modernization - Rapid environmental degradation and cultural assimilation threaten the transmission of indigenous knowledge to younger generations.

Policy & research recommendations

1. Empower Local Institutions: Recognize and strengthen *Gram Sabhas* and customary councils as primary actors in conservation, ensuring both legal authority and capacity-building support.
2. Support Seed Sovereignty: Provide funding, documentation, and infrastructure for community seed systems, especially women seed custodians, through participatory seed banks that connect *in situ* and *ex situ* practices.
3. Ensure Fair Benefit-Sharing: Develop standardized frameworks for equitable benefit-sharing, grounded in prior informed consent and community control of intellectual property; drawing lessons from the Kani–Jeevani case.
4. Integrate Indigenous Knowledge: Incorporate ritual and seasonal (phenological) calendars into ecological monitoring, co-developing indicators with communities rather than relying solely on external metrics.
5. Address Historical Legacies: Design policies with historical awareness, ensuring that remedial measures actively confront colonial legacies of exclusion through effective implementation of FRA and PESA.

Contemporary Relevance :

As global environmental crises intensify, Adivasi knowledge offers alternative pathways to sustainability. The principles of coexistence, respect for biodiversity, and community-centred governance resonate with contemporary frameworks like the United Nations' Sustainable Development Goals (SDGs) and the Convention on Biological Diversity. Integrating indigenous knowledge with modern scientific approaches can lead to holistic models of environmental conservation.

Conclusion :

Conservation that ignores history repeats past injustices. Adivasi IKS are practical governance systems that produce measurable conservation outcomes such as protected groves, crop gene pools, resistance to destructive projects etc. A shift from technocratic conservation to pluralist, rights-based conservation will improve ecological resilience and social justice. Re-centering Adivasi voices via FRA, Gram Sabhas and collaborative science is both a moral imperative and the most pragmatic path toward locally legitimate and durable environmental stewardship. Policy should secure tenure, back customary decision-making, and fund community-led conservation to scale these outcomes ethically.

References

1. Baviskar Amita, *In the Belly of the River: Tribal Conflicts over Development in the Narmada Valley*, Oxford University Press, 2005.
2. Berkes Fikret, *Sacred Ecology: Traditional Ecological Knowledge and Resource Management*, 4th ed., Routledge, 2018.

3. Elwin Verrier, *The Tribal World of Verrier Elwin*, Oxford University Press, 1964.
4. *Forest (Conservation) Act, 1980*, Act No. 69 of 1980, Ministry of Environment, Forest & Climate Change, Government of India.
5. Gadgil Madhav and Guha Ramchandra, *This Fissured Land: An Ecological History of India*, University of California Press, 1993.
6. Guha Ramachandra, *The Unquiet Woods: Ecological Change and Peasant Resistance in the Himalaya*, University of California Press, 1990.
7. Hardin Garrett, *The Tragedy of the Commons*, vol. 162, no. 3859, 1968, pp. 1243–1248.
8. Johnson, Sarah, *Indigenous Knowledge*, vol. 3, White Horse Press, 2016.
9. Kothari Ashish, Singh Neena, and Suri Saloni, eds, *People and Protected Areas: Towards Participatory Conservation in India*, SAGE Publications, 1996.
10. Majumder Satarupa, *Indigenous Knowledge Systems: Towards a Holistic Inclusive Conservation*, IBP Books, 2019.
11. Pattnaik Binay, *Environmental and Ecological Sustainability Through Indigenous Traditions: Perspectives from the Global South*, Springer, 2022.
12. *The Scheduled Tribes and Other Traditional Forest Dwellers (Recognition of Forest Rights) Act, 2006*, Ministry of Tribal Affairs, Government of India.
13. Scott James, *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*, Yale University Press, 1998.
14. Shiva Vandana, *Reclaiming the Commons: Biodiversity, Traditional Knowledge, and the Rights of Mother Earth*, Synergetic Press, 2020.
15. Sivaramakrishnan K, *Modern Forests: Statemaking and Environmental Change in Colonial Eastern India*, Stanford University Press, 1999.

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Issue 367 (B) : Indian Knowledge System
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
October 2025

Concept and Nature of Indian Knowledge System (IKS) : A Geographical Perspective

Prof. (Dr.) R. R. Salunkhe
Professor & Head, Department of Geography,
Chhatrapati Shivaji College, Satara

Abstract :

Indian Knowledge System (IKS) provides a holistic framework to understand the relationship between humans and their environment through indigenous wisdom, practices, and cultural traditions. From a geographical perspective, IKS encompasses spatial knowledge, environmental management, resource utilization, and sustainable development practices evolved over centuries. Traditional agricultural systems, water harvesting structures, settlement patterns, and ecological conservation techniques reflect a deep geographical understanding rooted in local contexts. IKS also emphasizes the interlinkages between physical landscapes, climatic conditions, and socio-cultural practices, thereby offering valuable insights into regional planning and sustainable resource management. By integrating indigenous knowledge with modern geographical approaches, IKS contributes to climate resilience, biodiversity conservation, and the promotion of eco-friendly livelihoods. Thus, viewing IKS through geography highlights its role in shaping human–environment interaction, sustainable landscapes, and cultural ecology in India.

Keywords: Indigenous Knowledge**,** Traditional Ecological Knowledge (TEK)**,** Sustainable Resource Management**,** Cultural Landscape**,** Water Harvesting Systems (tanks, stepwells, johads, etc.), Agricultural Practices (crop rotation, mixed cropping, organic farming)

Introduction:

Indigenous Knowledge Systems (IKS) represent the traditional, local, and community-based knowledge developed through generations of interaction with the natural environment. From a geographical perspective, IKS provides valuable insights into the relationship between humans and their surroundings, encompassing land use practices, resource management, settlement patterns, agriculture, water conservation, biodiversity preservation, and adaptation to climatic variations. Unlike modern scientific approaches, IKS is holistic, place-based, and deeply rooted in cultural, spiritual, and social contexts. It reflects how communities perceive, utilize, and sustain their landscapes while maintaining ecological balance. In geography, the study of IKS highlights sustainable practices, human-environment interactions, and the spatial dimensions of traditional wisdom, which are crucial for contemporary issues like climate change, environmental conservation, and sustainable development. Thus, integrating IKS into geographical studies bridges traditional wisdom and modern science, offering a more comprehensive understanding of people–nature relationships.

Objective:

1. To study the concept and nature of IKS in Geographical perspectives.

Data Sources for IKS in Geography:

Many scholars are following data source used in IKS from geographical

perspective:

1. **Traditional Knowledge Systems** – Oral traditions, folklores, proverbs, songs, and community practices related to land, water, and natural resources.

2. **Historical and Archival Records** – Ancient texts, manuscripts, temple inscriptions, revenue records, and old maps.
3. **Cultural Landscapes** – Sacred groves, traditional water harvesting systems (tanks, stepwells, canals), settlement patterns.
4. **Field Data** – Direct observations, participatory rural appraisal (PRA), interviews with local elders, farmers, and artisans.
5. **Environmental Indicators** – Indigenous climatic forecasting methods, local vegetation knowledge, soil classification, and cropping patterns.
6. **Secondary Sources** – Academic research, ethnographic studies, census data, district gazetteers, and government reports.

Methodology:

Following methods are used in IKS to geographical perspective:

1. **Literature Review** – Study of ancient texts, Vedas, Puranas, Arthashastra, regional manuscripts, and modern research on IKS.
2. **Ethnographic Approach** – Recording oral traditions, practices, rituals, and indigenous geographical knowledge through interviews.
3. **Participatory Methods** – Engaging local communities in mapping resources, identifying land-use practices, and validating knowledge.
4. **Comparative Analysis** – Comparing indigenous practices with modern geographical/scientific approaches.
5. **Geo-Spatial Techniques** – Mapping traditional land-use and cultural sites with GIS and remote sensing tools.
6. **Interdisciplinary Approach** – Linking geography with history, anthropology, environmental studies, and cultural studies.

The **Indian Knowledge System (IKS)** represents the vast and diverse traditional knowledge accumulated in India over thousands of years. From a geographical perspective, IKS explains the harmonious relationship between **nature, environment, society, and culture**. Geography in IKS is not just the study of physical landforms but also the **interaction between humans and their natural surroundings**.

1. **Holistic Understanding of Nature**
   - Ancient Indian texts like the *Vedas, Puranas, and Arthashastra* describe landforms, rivers, mountains, soils, and climatic zones.
   - Concepts such as the *five elements* (Pancha Mahabhuta – earth, water, air, fire, and space) form the foundation of environmental and geographical understanding.
2. **Settlement and Land Use Patterns**
   - Traditional Indian villages were organized according to geographical features such as river valleys, fertile plains, plateaus, and hilly regions.
   - Land was classified for agriculture, grazing, and habitation based on soil type, slope, and water availability – reflecting indigenous geographic knowledge.
3. **Water and Irrigation Systems**
   - The IKS highlights indigenous practices of water management such as tanks, stepwells, canals, and river embankments.

- Systems like *Johads* in Rajasthan, *Ahar-Pyne* in Bihar, and *Bamboo drip irrigation* in Meghalaya show deep geographical understanding of local terrain and rainfall.

4. **Climatic and Agricultural Knowledge**
   - Traditional calendars (*Panchang*) were used to study monsoon cycles and seasonal variations.
   - Cropping patterns were linked with climate, soil, and topography, showing the application of geography in agriculture.
5. **Cultural Geography**
   - Sacred rivers (Ganga, Godavari, Krishna), mountains (Himalayas, Sahyadris), and forests were integrated into spiritual and cultural life, highlighting the interconnection between geography and culture.
   - Pilgrimage routes and settlements evolved along rivers and trade paths, demonstrating geographical planning in cultural practices.
6. **Environmental Conservation**
   - IKS promotes sustainable use of natural resources. Concepts like *sacred groves (Devrai)*, protection of biodiversity, and community-based forest management reflect geographical knowledge of ecosystems.
   - Traditional practices balanced human needs with environmental conservation.

Conclusion:

Indigenous Knowledge Systems (IKS) in geography highlight the deep interconnection between people, culture, and environment. They provide context-specific wisdom related to land use, water management, agriculture, biodiversity conservation, and climate adaptation. Unlike standardized scientific approaches, IKS reflects generations of lived experience, sustainable practices, and harmonious coexistence with nature. From a geographical perspective, IKS serves as a vital tool in understanding spatial variations, regional resource management, and human–environment interactions. Therefore, integrating IKS with modern geographical studies not only strengthens sustainable development but also preserves cultural heritage, ensures environmental balance, and enriches geographical knowledge with community-driven insights.

References :

Reference Books

1. **Ngulube, P. (Ed.). (2017).** *Handbook of Research on Theoretical Perspectives on Indigenous Knowledge Systems in Developing Countries*. IGI Global. https://doi.org/10.4018/978-1-5225-0833-5 igi-global.com
2. **Battiste, M., & Henderson, J. (Sa'ke'j) Y. (2000).** *Protecting Indigenous knowledge and heritage*. University of British Columbia Press. (Note: A foundational work exploring protection of IKS and cultural heritage) Taylor & Francis Online
3. **Berkes, F. (2017).** *Sacred ecology* (4th ed.). Routledge. (Focuses on the interconnections between ecological knowledge and Indigenous worldviews across geographies) Taylor & Francis Online
4. **Socio-Ecological Systems and Decoloniality: Convergence of Indigenous and Western Knowledge**. (2023). Springer. (Explores IKS within socio-ecological systems across multiple global regions) SpringerLink
5. **Sacred Landscapes, Indigenous Knowledge, and Ethno-Culture in Natural Resource Management: Understanding Multiple Perspectives of Nature Conservation**. (2022).

Springer. (Covers geographic case studies from India, Bangladesh, Ethiopia, Sri Lanka, Mexico, Brazil, etc.) SpringerLink

Journal Articles

1. **Ayaa, D. D., & Kipterer, J. K. (2021).** The importance of Indigenous technical knowledge and geographical information systems (GIS) in sustainable natural resource management around the Teso Community in Kenya. *Modern Advances in Geography, Environment and Earth Sciences*, *4*, 141–155. https://doi.org/10.9734/BPI/MAGEES/V4/2254D stm.bookpi.org
2. **Mackenzie, K., & Pirker, J. (2020).** Towards a spatio-temporal data model for Traditional Ecological Knowledge/Indigenous Knowledge. *Cartographica: The International Journal for Geographic Information and Geovisualization*, *55*(1), Spring. UTP Publishing
3. **Pérez, C. J., & Smith, C. A. (2019).** Indigenous knowledge systems and conservation of settled territories in the Bolivian Amazon. *Sustainability*, *11*(21), 6099. https://doi.org/10.3390/su11216099 MDPI
4. **Kolawole, O. D. (2022).** Is local knowledge peripheral? The future of Indigenous knowledge in research and development. *Local Knowledge Systems Research* (presumed). (Focuses on how geography, environment, and local context shape the evolution and persistence of local/Indigenous knowledge systems) SAGE Journals
5. **Durie, M. (2005).** Indigenous knowledge within a global knowledge system. *Higher Education Policy*, *18*(3), 301–312. https://doi.org/10.1057/palgrave.hep.8300092

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Issue 367 (B) : Indian Knowledge System
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
October 2025

Ancient Science nd Technology : Foundations of Human Civilization

Mr. Shankar Namdev Gejage
Head, Dept. of History,
Amdar Shashikant Shinde Mahavidhyalay, Medha, Tal-Jaoli, Dist-Satara
Mob- 9637249180, Email- gejageshankar75@gmail.com

Abstract:

This paper explores the evolution of ancient science and technology across civilizations and their contributions to human progress. By examining Mesopotamian, Egyptian, Indian, Chinese, Greek, and Roman advancements, the paper highlights innovations in mathematics, astronomy, medicine, architecture, metallurgy, and engineering. These ancient achievements not only shaped contemporary societies but also laid the groundwork for modern scientific inquiry and technological development. The analysis demonstrates how early scientific thought and practical inventions were deeply interconnected with philosophy, religion, and daily life.

Keywords: *Ancient science, ancient technology, civilizations, mathematics, medicine, engineering*

Introduction

Science and technology have always played a pivotal role in the advancement of human civilization. Long before the modern scientific revolution, ancient civilizations developed knowledge systems and practical technologies that formed the basis of human progress. These early innovations were often intertwined with religious beliefs, philosophical thought, and practical needs, such as agriculture, health, and urban planning. The objective of this paper is to examine the significant scientific and technological contributions of ancient civilizations and their lasting impact.

Mesopotamian Contributions

Mesopotamia, often referred to as the "cradle of civilization," witnessed some of the earliest scientific and technological advancements. The Sumerians and Babylonians developed cuneiform writing, which allowed the recording of astronomical observations, mathematical calculations, and medical texts. Mesopotamian mathematics introduced a base-60 system, enabling precise time measurement and the development of geometry useful in architecture and land surveying. The Babylonians made detailed astronomical records, predicting planetary movements and eclipses, which laid the groundwork for later astronomical studies.

Egyptian Contributions

Ancient Egypt is renowned for its monumental architecture and advances in medicine and engineering. The construction of pyramids and temples demonstrated sophisticated knowledge of geometry and materials. Egyptian physicians compiled the Edwin Smith Papyrus and Ebers Papyrus, which contained descriptions of surgical techniques, medicinal plants, and disease treatments. Additionally, Egyptian advancements in irrigation technology supported agricultural productivity, ensuring the civilization's sustainability.

Indian Contributions

India's ancient scientific tradition is preserved in texts such as the Vedas and the works of scholars like Aryabhata, Charaka, and Sushruta. Aryabhata introduced concepts of zero, place value, and trigonometry, which later influenced global mathematics. Ancient Indian astronomers

calculated planetary orbits and proposed heliocentric ideas centuries before Copernicus. In medicine, Charaka's Charaka Samhita emphasized holistic healthcare, while Sushruta's Sushruta Samhita described surgical procedures, including cataract surgery and plastic surgery. Metallurgical innovations, such as the Iron Pillar of Delhi, demonstrate advanced knowledge of materials resistant to corrosion.

Chinese Contributions

China made remarkable contributions in science and technology, many of which transformed human civilization. The invention of paper, gunpowder, the compass, and printing are considered the "Four Great Inventions" of China. Chinese astronomers recorded solar and lunar eclipses, developed accurate calendars, and studied comets. In medicine, the Huangdi Neijing (Yellow Emperor's Classic of Medicine) introduced concepts of acupuncture and holistic treatment. Chinese engineering achievements include the construction of the Great Wall and advanced irrigation systems, which showcased architectural and hydraulic expertise.

Greek Contributions

Ancient Greece is often credited with the birth of rational scientific thought. Philosophers like Thales, Pythagoras, Aristotle, and Archimedes contributed to natural philosophy, mathematics, and mechanics. Archimedes developed principles of levers, pulleys, and buoyancy, which revolutionized engineering. Hippocrates, the "Father of Medicine," introduced systematic medical ethics and clinical observation. Greek astronomy, influenced by Ptolemy, provided geocentric models that dominated for centuries, while Euclid's Elements became the foundation of geometry.

Roman Contributions

The Romans were practical engineers and technologists, adapting knowledge from earlier civilizations for large-scale applications. Roman roads, aqueducts, and bridges demonstrated mastery in civil engineering. Concrete construction enabled the creation of enduring architectural marvels such as the Colosseum and Pantheon. Roman medicine, influenced by Greek physicians like Galen, emphasized anatomy, pharmacology, and surgical practices. Roman innovations in law and governance also influenced the organization of scientific and technological development.

Impact on Later Civilizations

The contributions of ancient science and technology were transmitted through cultural exchanges, conquests, and translations. The Islamic Golden Age preserved and expanded upon Greek, Indian, and Chinese knowledge, which later influenced the European Renaissance and Enlightenment. Many ancient technologies, such as irrigation, metallurgy, and navigation tools, became foundational for medieval and modern advancements. The integration of ancient insights into modern scientific frameworks highlights the continuity of human intellectual development.

Conclusion

The study of ancient science and technology reveals that human curiosity and ingenuity have always driven progress. From Mesopotamian mathematics to Indian surgery, Chinese inventions, Greek rationalism, and Roman engineering, these achievements collectively shaped human civilization. While modern science has advanced far beyond ancient practices, the intellectual foundations laid by early civilizations remain integral to contemporary knowledge systems. Understanding ancient science and technology is essential not only for appreciating human history but also for recognizing the enduring legacy of human innovation.

References

1. Baber, Z., The science of empire: Scientific knowledge, civilization, and colonial rule in India.,SUNY Press. 1996
2. Joseph, G. G., The crest of the peacock: Non-European roots of mathematics 3rd ed. Princeton University Press. 2010
3. Lindberg, D. C., The beginnings of Western science (2nd ed.). University of Chicago Press,200).
4. Needham, J., Science in traditional China: A comparative perspective. Harvard University Press,1981.
5. Pingree, D.,Hellenophilia versus the history of science. Isis, (1992), 83(4), 554–563.
6. Plofker, K. , Mathematics in India. Princeton University Press, 2009.
7. Saliba, G.,Islamic science and the making of the European Renaissance. MIT Press, 2007.
8. West, M. L.,The East Face of Helicon: West Asiatic elements in Greek poetry and myth. Oxford University Press, 1999.

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Issue 367 (B) : Indian Knowledge System
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
October 2025

The Enduring Influence of Geography on the Development of Indian Civilization and Culture

Sarika A. Shedage,
Ph.D. Scholar, Department of Geography Shivaji University

Dr.D.B. Nalawade,
Associate Professor, Department of Geography, Chh. Shivaji College,Satara.
E-Mail: sarika.shedage@gmail.com

Abstract :

This paper explores the profound and multifaceted role of geography in shaping the trajectory of Indian civilization and culture. India's diverse geographical landscape has been a primary determinant of its historical, social, and cultural evolution. This study analyzes how factors like rivers, mountains, coastlines, and climate influenced everything from agriculture and trade to political fragmentation, linguistic diversity, and religious practices.

I INTRODUCTTION

The Indian subcontinent is a land of immense geographical diversity, from the towering Himalayas to the vast Indo-Gangetic Plain and the coastal plains. These diverse physical features have not been mere backdrops but active agents in India's history. This paper argues that geography is a foundational element in understanding the continuity and complexity of Indian civilization.

Map No.1 Location Map

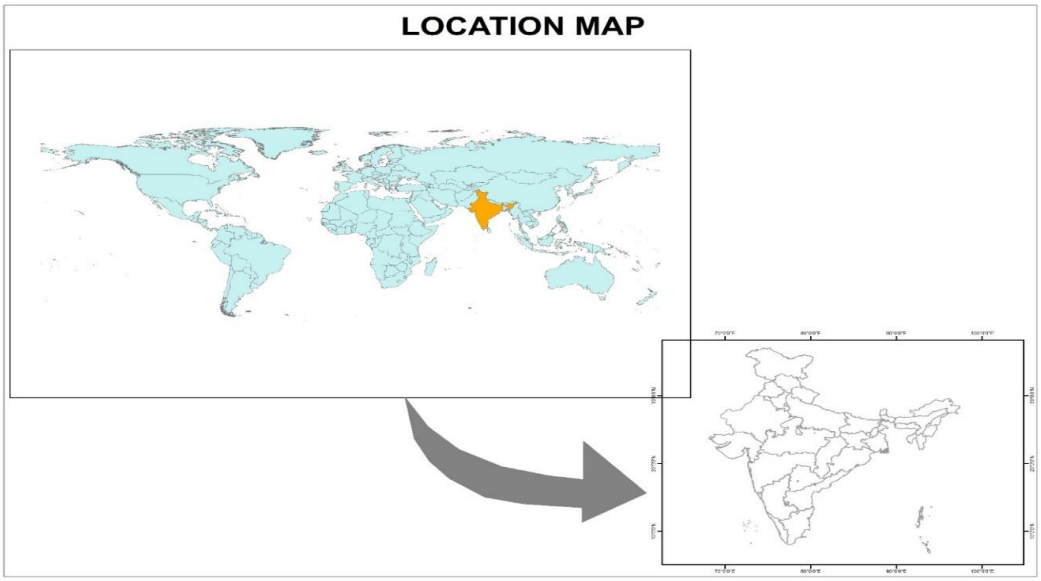

II OBJECTIVE OF THE STUDY

1. **Analyze the profound and multifaceted role** of geography in shaping the trajectory of Indian civilization and culture.

It aims to demonstrate how diverse geographical factors, such as rivers, mountains, coastlines, and climate, were not just passive backdrops but active agents that determined the historical, social, and cultural evolution of the Indian subcontinent. The study seeks to prove that

understanding India's complex and diverse identity is inseparable from its unique geographical landscape.

III METHODOLOGY

The paper employs a qualitative, interpretative research design. It doesn't rely on a single data collection method but rather on the synthesis of existing scholarly literature from history, archaeology, and geography. The core approach is to present a series of arguments, each focusing on a specific geographical feature and its corresponding impact on a facet of Indian civilization.

1. Data Collection and Sources

The research draws on secondary sources, primarily academic books and articles. The provided "References" section points to specific types of sources, including:

* Archaeological Records: Data from excavations of major sites to understand settlement patterns, urban planning, and resource use.
* Ancient Texts: Analysis of texts like the Vedas, Puranas, and historical accounts for descriptions of land, rivers, and the economic life of the time.
* Maps and Geographical Data: Historical and modern topographical maps, satellite imagery, and GIS data to visualize and analyze physical features and their relationship to human settlements and trade routes.
* Academic Books and Journals: Review of scholarly literature from geography, history, and anthropology on Indian civilization.
* Government and Institutional Reports: Studies from organizations like the Archaeological Survey of India (ASI) and academic research institutions.

2. Analytical Framework

The paper uses a thematic analysis to structure its arguments. It breaks down the complex topic into distinct, manageable themes, with each section acting as a self-contained case study. Within each theme, the analysis follows a clear cause-and-effect structure:

* Identify the geographical feature: For example, the Indus River, the Himalayas, or the Deccan Plateau.
* Describe its physical characteristics: Fertile plains, formidable barriers, or rugged terrain.
* Analyze its direct impact: How did the feature facilitate or hinder agriculture, trade, political unity, or cultural exchange?
* Connect the impact to broader outcomes: Explain how these direct effects led to major historical, cultural, or social developments like the rise of urban centers, linguistic diversity, or the formation of regional kingdoms.

This structured, thematic approach allows the paper to build a comprehensive and compelling argument without resorting to a simple chronological history, thus proving the central thesis that geography is a fundamental determinant of Indian civilization.

3. Theoretical Framework

The study will be guided by the concept of geographical determinism, which posits that the physical environment, to a large extent, determines the course of human development. While a pure deterministic view can be limiting, this framework will be used to explore the significant influence of geography on human societies in India. The methodology will also incorporate

elements of environmental history, focusing on the reciprocal relationship between humans and their environment.

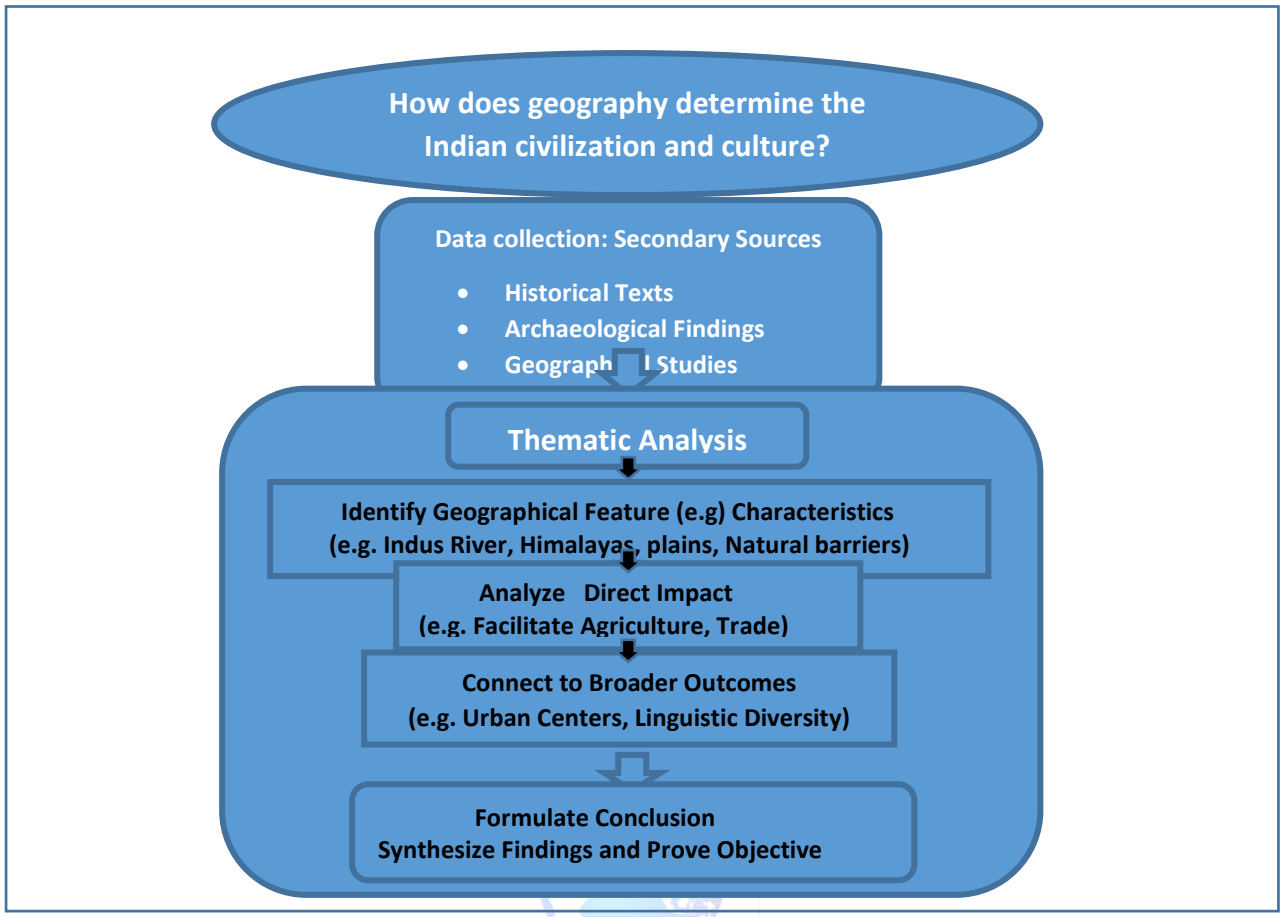
How does geography determine the Indian civilization and culture?
Data collection: Secondary Sources
Historical Texts
Archaeological Findings
Geograph l Studies
Thematic Analysis
Identify Geographical Feature (e.g) Characteristics
(e.g. Indus River, Himalayas, plains, Natural barriers)
Analyze Direct Impact
(e.g. Facilitate Agriculture, Trade)
Connect to Broader Outcomes
(e.g. Urban Centers, Linguistic Diversity)
Formulate Conclusion
Synthesize Findings and Prove Objective

The Enduring Influence of Geography on the Development of Indian Civilization and Culture

1. The Cradle of Civilization:

River Valleys The development of ancient Indian civilization is inextricably linked to its major river systems.

a) The Indus Valley Civilization: The Indus River provided the lifeblood for one of the world's oldest urban civilizations. The fertile plains supported a surplus of agriculture, enabling the growth of large, complex urban centers like Harappa and Mohenjo-Daro. The river also served as a crucial transport route for trade.

b) The Ganges and the Rise of the Mahajanapadas: Following the decline of the Indus Valley Civilization, the center of gravity of Indian civilization shifted eastward to the Ganges Plain. This region, with its exceptionally fertile soil and abundant water, became the heartland of powerful kingdoms and empires. The easy navigability of the Ganges facilitated communication, trade, and the spread of new ideas and religions like Buddhism and Jainism.

2. The Role of Natural Barriers

India's geography provided both protection and isolation, leading to unique cultural developments.

a) The Himalayas and Northern Protection: The formidable Himalayan range has historically acted as a natural barrier, protecting the subcontinent from invasions. This relative isolation allowed for the independent and uninterrupted evolution of distinctive cultural and philosophical

traditions. However, mountain passes also served as crucial entry points for migrations and invasions, which led to the introduction of new cultures.

b) Coastal Boundaries and Maritime Trade: India's long coastline facilitated extensive maritime trade and cultural exchange with Southeast Asia, the Middle East, and the Roman Empire. Coastal cities became major commercial hubs, influencing the economy and culture of the hinterland.

3. Geographical Diversity and Cultural Fragmentation

India's varied landscape has contributed to a rich tapestry of regional cultures, languages, and political identities.

a) Regionalism and Political Fragmentation: The vast and varied terrain—from the Deccan Plateau's rugged topography to the dense jungles and riverine deltas—made it difficult for a single empire to maintain control over the entire subcontinent. This led to a historical pattern of political fragmentation, with powerful regional kingdoms constantly rising and falling.

b) Linguistic and Cultural Diversity: Each distinct geographical region developed its own unique set of traditions, dialects, and cuisines. The dry plains of Rajasthan, the rice paddies of Bengal, and the spice-rich coast of Kerala each gave rise to a distinct cultural identity. This is a key reason for India's incredible linguistic diversity.

4. Geography and Religious Practices

The physical landscape is deeply embedded in India's spiritual and religious traditions.

a) Sacred Geography: Rivers, mountains, and forests are revered as deities and sacred spaces. The Ganges is considered a holy river, while the Himalayas are the abode of gods. Pilgrimage routes often follow the course of rivers or lead to mountain shrines, demonstrating the inseparable link between faith and geography.

b) Adaptation of Belief Systems: Local traditions and rituals often adapted to the specific environment. For example, animistic beliefs are more prevalent in tribal regions, while the agricultural plains gave rise to elaborate rituals and festivals celebrating the harvest. Here is the information explained in simple language.

5. Monsoons and Climate

The monsoon and climate have profoundly shaped Indian civilization and culture, dictating everything from agriculture to religious beliefs. The annual cycle of wet and dry seasons is a defining characteristic of the subcontinent's geography, making it a powerful force in history.

a) Agricultural Foundation : The monsoon is the lifeblood of Indian agriculture. The predictable arrival of the southwest monsoon between June and September brings the majority of India's annual rainfall. This allowed early civilizations to develop a reliable system of rain-fed farming, leading to a surplus of food. This surplus was crucial for the growth of urban centers and the development of a non-agrarian society, as seen in the Harappan and later Vedic periods. Conversely, the unpredictable nature of the monsoon—either too little or too much rain—could lead to widespread famine or floods, forcing communities to develop complex water management systems like step wells and reservoirs to survive.

b) Cultural and Religious Impact : The monsoon is not just an environmental event; it's a central theme in Indian culture and religion. Its arrival is celebrated as a time of rebirth and prosperity.

* Festivals: Many festivals, such as Onam in Kerala and Bihu in Assam, are directly tied to the agricultural cycle and the monsoon's arrival, celebrating the harvest and the life-giving rain.
* Deification: The monsoon has been personified as a deity in religious texts and folklore. Rain gods like Indra in Vedic religion are revered for their power to bring life to the land.
* Arts and Literature: The changing seasons and the monsoon's romanticism are a recurring motif in classical Indian music, poetry, and art. The sight of dark clouds and the smell of wet earth are powerful symbols in a culture deeply connected to its land.

c) Political and Social Structure : The monsoon's influence extended to politics and society. The control of fertile, well-watered lands was a primary source of wealth and power, leading to the rise of powerful agrarian empires in the Indo-Gangetic Plain. The seasonal nature of warfare and trade was also tied to the monsoon, as military campaigns and long-distance travel were often planned around the dry season.

d) Architectural Adaptations to Monsoon and Climate : The monsoons and India's diverse climate have significantly shaped the country's architecture, pushing for designs that are both resilient and comfortable. Traditional Indian houses are a testament to this, with their features evolving over centuries to manage heat, humidity, and heavy rainfall.

* Sloping Roofs and Overhangs: In high-rainfall areas like Kerala, West Bengal, and the Northeast, houses traditionally feature steep, sloping roofs made of terracotta tiles, thatch, or metal sheets. These roofs are designed to shed rainwater efficiently, preventing water from pooling and causing leaks. Deep eaves or overhangs are also common, providing a "buffer zone" that shades the walls from direct sunlight and rain, while also allowing for ventilation.
* Raised Foundations (Plinths): To combat flooding and dampness, houses in many flood-prone regions are built on raised plinths or stilts (known as 'Chang Ghars' in Assam). This elevates the living space above the ground, protecting it from waterlogging and allowing for air circulation underneath, which helps with cooling and drying.
* Courtyards and Verandahs: The central courtyard ('aangan') is a hallmark of traditional Indian architecture, serving as a social hub and a climate-control device. It promotes cross-ventilation and helps draw hot air up and out, while also providing a shaded, open space for families. Verandahs act as a transition area between the inside and outside, shielding the interiors from rain and harsh sun while promoting airflow.
* Strategic Use of Materials: The choice of building materials is a direct response to the local climate.
* Thick Mud or Stone Walls: In hot and dry regions like Rajasthan and Gujarat, thick mud or stone walls provide excellent insulation, keeping the interiors cool during the day and warm at night.
* Bamboo and Wood: In humid, rain-heavy areas, materials like bamboo and wood are popular as they absorb less heat and allow for better ventilation.
* Laterite: In coastal areas like the Konkan region, laterite stone is used for its durability and resistance to moisture.
* Ventilation and Shading: Beyond just air movement, traditional designs incorporate specific elements for controlled ventilation. 'Jaalis' (perforated screens or latticework) are a prime example. They allow air to circulate freely while blocking direct sunlight, providing both privacy and relief from the heat. In hot climates, smaller windows and strategically placed openings help to manage light and airflow.

These architectural features, developed over centuries, showcase a deep understanding of India's diverse climate, demonstrating how housing a response to environmental challenges is fundamentally.

6. The Deccan Plateau and the North-South Divide

The Deccan Plateau and the geographical divide between North and South India had a profound effect on the development of Indian civilization and culture, leading to distinct and independent historical trajectories.

a) Cultural and Linguistic Divergence : The Deccan Plateau, with its rugged terrain, dense forests, and different river systems, acted as a natural barrier. This physical separation limited interaction between the North and South, allowing for the independent evolution of cultures.

* North India experienced frequent migrations and invasions through the mountain passes of the Himalayas. This led to a mix of cultures and the dominance of Indo-Aryan languages such as Hindi, Punjabi, and Bengali, which are part of the Indo-European language family.

* South India was largely isolated from these external influences. This allowed Dravidian culture to develop independently, leading to unique architectural styles and languages like Tamil, Telugu, Kannada, and Malayalam. These languages belong to a completely different language family than those spoken in the North.

b) Political Fragmentation and Regional Kingdoms : The Deccan Plateau's difficult terrain made it challenging for a single empire to maintain control over the entire subcontinent for long periods.

* In the North, the flat, fertile Indo-Gangetic Plain allowed for the rise of vast, powerful empires like the Mauryas and Guptas, who could consolidate control over large territories.

* In the South, the fragmented landscape led to the rise of many powerful but often competing regional kingdoms (e.g., the Cholas, Cheras, Pandyas, and Chalukyas). These kingdoms were often centered on specific river valleys, and their constant rivalry prevented the formation of a single, unifying empire on the same scale as those in the North. This historical pattern of political fragmentation is a direct result of the Deccan's geography.

7. Coasts and Trade

India's long coastline profoundly shaped its civilization and culture by fostering extensive maritime trade and cultural exchange. The coasts were not just borders but gateways that connected the subcontinent to the world.

a) Trade and Economic Development : India's geographical location, with a long coastline on the Arabian Sea and the Bay of Bengal, positioned it as a major hub for international trade. The predictable monsoon winds were key to this. They enabled ancient sailors to cross the Indian Ocean reliably, facilitating trade with West Asia, the Roman Empire, and Southeast Asia. India exported valuable goods like spices (pepper, cinnamon), cotton textiles, precious stones, and teakwood. These products were in high demand in the West and East. Coastal cities like Muziris (in present-day Kerala), Bharuch (in Gujarat), and Arikamedu (near modern Pondicherry) became rich and vibrant trading centers. These cities were a mix of cultures, where foreign merchants lived alongside local communities, creating thriving multicultural economies.

b) Cultural Exchange and Diffusion: The sea routes were a two-way street for both goods and ideas. This extensive maritime contact led to the widespread diffusion of Indian culture and religion.

c) Spread of Religion: Indian merchants and missionaries traveled to Southeast Asia, where they played a significant role in spreading Buddhism and Hinduism. The influence is still visible today in the temples and cultural practices of countries like Indonesia, Cambodia, and Thailand.

d) Cultural Blending: The coastal cities became melting pots. Greek, Roman, and Persian influences can be seen in the artifacts, coins, and art found at archaeological sites along the coasts. This constant interaction enriched local traditions, leading to the unique cultural blend seen in regions like Kerala and Tamil Nadu.

8. The Thar Desert's Cultural Role :

The Thar Desert, also known as the Great Indian Desert, has had a profound and multifaceted influence on the development of Indian civilization and culture. Rather than acting as a complete barrier, its harsh environment forced adaptation, shaped unique cultural practices, and served as a crucial connector for trade and migration.

The Thar Desert has been inhabited for long period of time, even supporting a dense population and serving as a home to parts of the Indus Valley Civilization. Its strategic location meant that it wasn't a "no-go" area but a vital trade route connecting India with Central Asia and the Middle East. This network of trade routes, including a part of the historic Silk Road, facilitated the movement of goods, people, and ideas. The wealth generated from taxes on these routes helped establish and sustain kingdoms like those of the Rajputs in Rajasthan.The desert's trade-centric economy, rather than being agriculturally focused, led to the development of a unique culture of nomadic traders like the Banjaras. Their constant movement fostered a cosmopolitan and resilient society, as they engaged with various communities and negotiated with the challenging natural environment.

The arid climate and scarcity of water in the Thar Desert have directly influenced the architecture of the region. Forts, palaces, and havelis (traditional mansions) were built with features designed to combat the heat and conserve water. For example, they often include intricate jharokhas (balconies) and thick walls to keep interiors cool, and have step wells (baoris) to collect and store rainwater. The desert's challenges have also shaped the cultural identity of its people. The need for cooperation and resourcefulness is reflected in their social structures and traditions. The vibrant and colorful folk culture, including music, dance, and festivals, is a testament to the resilience and enduring spirit of the people. Folk art forms like Lippan mirror work, Ajrakh block printing, and intricate embroidery emerged from this environment, often depicting the local landscape and nomadic lifestyle. The music of communities like the Manganiyars and Langas is world-renowned and deeply rooted in the desert's history.

a) Sustenance and Tradition : Living in the Thar Desert has necessitated a deep respect for natural resources and a set of ingenious traditional knowledge systems. Communities developed sophisticated methods for water conservation, such as the construction of johads (small reservoirs) and khadins (embanked fields) to harvest rainwater. This knowledge is not just technical but is woven into the cultural and spiritual fabric of the people, as seen in the conservationist philosophy of the Bishnoi community.

The livelihoods of the people are intrinsically linked to the desert environment. Agriculture is adapted to the harsh climate, with a focus on drought-resistant crops like millet and sorghum. Animal husbandry, particularly camel, sheep, and goat rearing, is a primary occupation, making the region a major producer of wool. The camel, in particular, is an iconic

symbol of the desert, integral to both the economy and cultural practices. The Thar Desert's harsh environment shaped the culture of Rajasthan.

9. Geopolitical Importance

India's geography still affects its place in the world. The Himalayas form a natural border with China, influencing military and political relations. India's central position in the Indian Ocean and its long coastline give it control over important sea trade routes, making it a major player in global politics. India's geopolitical importance, shaped by its unique geography, has been a key driver in the development of its civilization and culture. Its location at the crossroads of major trade routes, bordered by mountains and oceans, fostered a dynamic history of both cultural exchange and defense.

a) A Fortress and a Gateway : India's geography is defined by the Himalayan mountain range in the north and the vast Indian Ocean to the south, east, and west. This natural isolation allowed for the indigenous development of a unique civilization, largely protected from land-based invasions for extended periods. However, the mountain passes in the northwest, like the Khyber Pass, were not impenetrable. They acted as a gateway for successive waves of invasions by various groups, including the Persians, Greeks, Kushans, Huns, Arabs, and Mughals.

Each wave of invaders brought new languages, technologies, political ideas, and religious beliefs, which were absorbed, adapted, and synthesized into the existing Indian culture. For example, the arrival of the Mughals led to the fusion of Persian and Indian art, architecture, cuisine, and music, giving rise to what is known as Indo-Persian culture. This constant influx and assimilation contributed to the subcontinent's incredible diversity and syncretic nature.

b) The Maritime Influence : India's extensive coastline and its location at the head of the Indian Ocean made it a crucial hub for maritime trade. This position connected it to the Arabian Peninsula, East Africa, Southeast Asia, and beyond. This not only brought immense wealth but also facilitated the spread of Indian culture, particularly Buddhism and Hinduism, to Southeast Asia.The ports along the western coast, such as Muziris, and the eastern coast, like Arikamedu, became melting pots of different cultures, with traders from the Roman Empire, Arab world, and Southeast Asia interacting with local populations. This exchange influenced not just economic practices but also religious and philosophical thought, as well as art and architecture, creating a legacy that can still be seen today in places like Indonesia and Thailand.

c) The Strategic Position Today :

In the modern era, India's geopolitical location continues to shape its foreign policy and cultural outlook. As a major power in the Indo-Pacific region, India's strategic alliances, economic ties, and diplomatic relationships are all influenced by its geographic position. The need to maintain balance between its relationships with the West and Russia, or to counter China's growing influence, is a direct result of its strategic location. This has fostered a unique foreign policy of strategic autonomy and multi-alignment, which is a modern reflection of its historical ability to absorb and adapt to various external influences without being completely subsumed by them.

IV Conclusion :

The geography of the Indian subcontinent has not been a static backdrop but a dynamic force shaping its history and culture. The fertile river valleys enabled the rise of early civilizations, the natural barriers influenced political and cultural boundaries, and the regional diversity fostered a rich mosaic of languages and traditions. The geography of the Indian

subcontinent has not been a static backdrop but a dynamic force that has profoundly shaped its history and culture. From the genesis of ancient urban centers in fertile river valleys to the cultural preservation and geopolitical complexities created by its natural barriers, India's physical landscape is inextricably linked to its civilizational trajectory. The monsoon has been a life-giving force, dictating agricultural cycles and weaving itself into the very fabric of religious beliefs and festivals. The Deccan Plateau acted as a crucial separator, fostering a distinct North-South cultural and linguistic divide that shaped political fragmentation and the rise of regional kingdoms. Meanwhile, the long coastlines and the challenging Thar Desert were not isolating factors but rather gateways and hubs for extensive trade and cultural exchange, enriching the subcontinent with diverse external influences. Ultimately, the complex interplay between India's diverse geography and its people has created a civilization that is both incredibly resilient and extraordinarily diverse. To fully comprehend the continuity and complexity of Indian civilization, one must first recognize that its defining characteristics are, in large part, a reflection of its unique and powerful geography.

References:

1. Basham, A. L. (2000). The Wonder That Was India: A Survey of the Culture of the Indian Sub-continent Before the Coming of the Muslims. Picador. This is a classic and highly influential work that provides a comprehensive overview of ancient Indian civilization.
2. Choudhary, Manisha. (2021). The History of Thar Desert: Environment, Culture & Society. Indian Institute of Advanced Study.
3. Habib, I. (2001). The Agrarian System of Mughal India, 1556-1707. Oxford University Press.Although focused on a later period, this book is a classic example of how to analyze the relationship between land use, geography, and economic systems in India.
4. Malekandathil, Pius. (2010). Maritime India: Trade, Religion and Polity in the Indian Ocean. Primus Books.This book specifically focuses on the maritime dimension of India's history.
5. Panikkar, K. M. (1945). India and the Indian Ocean: An Essay on the Influence of Sea Power on Indian History. George Allen & Unwin. A seminal work on Indian geopolitics that argues the Indian Ocean's history
6. Possehl, Gregory L. The Indus Civilization: A Contemporary Perspective. Lanham, MD: AltaMira Press, 2002.
7. Ray, Himanshu Prabha. The Archaeology of Seafaring in Ancient South Asia. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
8. Raju, Adluri Subramanyam, & Srinivasan, R. (Eds.). (2025). The Routledge Handbook of Maritime India: History, Strategy, and Engagement. Routledge. This handbook examines India's geopolitical importance from a modern perspective, focusing on its maritime strategy.
9. Sastri, K.A. Nilakanta. A History of South India: From Prehistoric Times to the fall of Vijayanagar. 3rd ed. Madras: Oxford University Press, 1966.
10. Singh, Upinder. (2008). A History of Ancient and Early Medieval India: From the Stone Age to the 12th Century. Pearson Longman. A widely used textbook for Indian history.
11. Spate, O. H. K., & Learmonth, A. T. A. (1967). India and Pakistan: A General and Regional Geography. Methuen & Co. A monumental work of human geography that systematically analyzes the physical features
12. Thapar, Romila. Early India: From the Origins to A.D. 1300. Berkeley: University of California Press, 2002.
13. https://www.routledge.com
14. https://www.worldcat.org
15. https://www.Surveyofindia.gov.in
16. https://www.asi.nic.in

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Issue 367 (B) : Indian Knowledge System
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
October 2025

Swami Vivekananda's Role in Introducing Indian Philosophy to the West Country

Asst Prof. Dipesh Kashinath Kekane
(M.A., M.Ed., SET-History)
Head of History Department,
D. G. Tatkare Mahavidyalay Mangaon-Raigad-402104.
Email : dipeshkekane08@gmail.com

Abstract: -

Born as Narendranath Dutta in Kolkata on 12 January 1863, Swami Vivekananda was one of India's most respected spiritual and philosophical leaders. His teachings and philosophy continue to inspire millions of people around the world. Swami Vivekananda played a significant role in the Indian Renaissance and advocated a return to the nation's spiritual and cultural roots. In the late nineteenth century, Swami Vivekananda played a significant and historic role in introducing Indian philosophy and spiritual thought to the Western world. His speech at the Parliament of World Religions in Chicago in 1893 not only changed the Western view of Indian culture and Hinduism, but also presented profound concepts like Vedanta and Yoga from a rational, universal and scientific perspective. This paper analyses how Swami Vivekananda revived Indian philosophy in the Western world, what key concepts he introduced, and the far-reaching impact of his work.

1. Introduction:-

Before the arrival of Swami Vivekananda in the West, there were many misconceptions and prejudices in the Western world about Indian philosophy and Hinduism. India was often seen as a land of superstition, idolatry and mysticism. The pioneering translations of Sanskrit texts like the Upanishads, the Bhagavad Gita and the plays of Kalidasa by scholars like Sir William Jones and Charles Wilkins had aroused interest among European thinkers. But although Western scholars translated Indian texts, their original spirit and deeper meaning had not reached the people. In such a situation, Swami Vivekananda emerged as a bright representative, who presented the true identity of Indian philosophy to the world. He not only defended Hinduism, but also built an ideological bridge between the East and the West through the universal message of Vedanta.

Swami Vivekananda was not only a spiritual master, but he was also a cultural ambassador of India. At the ***"World's Parliament of Religions"*** held in Chicago in 1893, he introduced the Western world to Indian philosophy, especially Vedanta and Yoga. The influential style in which he presented the principles of Hinduism, tolerance, and humanity continues to guide global spiritual movements.

- He was the first Indian cultural ambassador to the West.
- He showed that science and religion are not opposed but are similar to each other.
- He gave an identity to who we are and what Hinduism is. He played a major role in unifying Hinduism.
- Protecting Hinduism was an important task of his life.
- He stressed on the wisdom of Gita, the holy book of Hindus.
- He was also an accomplished essayist and poet in Bengali and Sanskrit.

2. Objectives: -

1. To study the life and thoughts of Swami Vivekananda.
2. To study the speeches given by Swami Vivekananda in the West.
3. To understand the contribution of Swami Vivekananda in the introduction of Indian philosophy (such as Vedanta, Yoga) in the West.
4. To analyse how Western society responded to Swami Vivekananda's thoughts.
5. To realize the universal values of Indian philosophy.

3. Historical Background: -

In the latter half of the 19th century, there were many misconceptions about Indian religion, especially Hinduism, in the West. Western scholars considered Hinduism to be full of superstitions and a supporter of the caste system. In such a context, the World Parliament of Religions organized by Swami Vivekananda in Chicago in 1893 was an unprecedented platform, where representatives of the major religions of the world came together. Swami Vivekananda got the opportunity to represent Hinduism on this platform. His speech on September 11, 1893, which began with the words ***"My sisters and brothers in America"***, became historic. Through his speech, he conveyed the message of tolerance, universal acceptance and ***"all religions are different paths leading to the same truth"***. The audience was mesmerized by the confidence, energy and clarity of his thoughts in his voice. This one speech made him famous overnight and was praised by the Western media.

4. Thoughts on Religion

Swami Vivekananda's most important contribution to the modern world is his explanation of religion. That is, the universal experience of a transcendent reality common to all mankind. This universal concept frees religion from the shackles of superstition, dogma, priest craft, and intolerance. He believed that every religion offers the path to the eternal Supreme - the highest freedom, the highest knowledge, the highest happiness. This can be achieved by realizing the self as part of the Supreme.

5. Major philosophical concepts presented by Vivekananda: -

Swami Vivekananda presented some selected but very important concepts of Indian philosophy to the Western world. His presentation was not only traditional, but it was modern and rational.

a) Vedanta:

Vivekananda presented Advaita Vedanta as a ***'philosophy' and 'science of consciousness'*** instead of religion. He explained the concept of unity between Brahman (the ultimate truth) and Atman (the true nature of man) in simple language. He presented Vedanta as a universal truth without linking it to any particular sect or person, which stands the test of science and logic.

b) Yoga:

Vivekananda introduced Yoga as ***'Raj Yoga'***, not limiting it to physical exercise alone. He presented Yoga as a psychological technique for gaining control over the mind and achieving self-realization. His book 'Raj yoga' created a huge interest in meditation and mental concentration in the Western world. He introduced various paths of yoga like Karma Yoga (the path of selfless action), Bhakti Yoga (the path of devotion) and Jnana Yoga (the path of knowledge) so that each person could choose the path according to his nature.

c) Practical Vedanta:

He introduced the concept of 'Practical Vedanta' with the message, ***"Instead of seeking God in stones and temples, serve the living man".*** According to him, the high philosophy of Vedanta should not be limited to discussions, but should be brought into daily life. ***'Shiva bhave Jiva Seva'*** or serving Shiva by seeing him in every living being was the core of his teachings. This concept brought together spirituality and social service.

6. Methodology and Impact: -

After his success in Chicago, Swami Vivekananda stayed in America and Europe for about four years. During this time, he gave lectures, took classes and interacted with many intellectuals and thinkers.

a) Establishment of Vedanta Societies:

He established Vedanta Societies in New York and London. These institutions became permanent centres for the study and propagation of Indian philosophy, a work that continues unabated even today.

b) Expression & Impact in the West :

His thoughts and personality influenced many Western thinkers, scientists and artists. Swami Vivekananda's speech began with the opening sentence ***"Sisters and brothers of America"***, which made him internationally popular. He strongly opposed the religious prejudices of Western thought, such as original sin, which was spectacular. After the Chicago Conference, Vivekananda spread Vedanta through many lecture series in America, England, Germany etc. Western scholars like ***William James, Max Müller, Paul Deussen, Nikola Tesla, Sarah Bernhardt*** openly supported his ideas. ***William James called him the "paragon of Vedantists"***. Also, the British Parliament recognized Vivekananda's role in interfaith dialogue on the occasion of his 150th birth anniversary.

c) Image Change:

His participation in the World Parliament of Religions in Chicago (1893) highlighted the global recognition of Hinduism and he emphasized the universal values of tolerance and religious harmony. Swami Vivekananda's work helped change the image of India from a superstitious country to the 'spiritual guru of the world'. He presented Hinduism as a profound, dynamic and universal religion.

d) Liberal message:

He insisted on inclusivism and a science-oriented approach to Hinduism-he made statements like ***"If a religion is destroyed by such investigations... it was then all the time useless superstition"***. He worked to remove the prejudices (caste, original sin, etc.) that had developed in the West regarding Hindu religious thought. He gave a modern, liberal message to the Western view of religion that ***Jiva is Shiva*** and that the elevation of the soul through service is equal to the service of God.

e) Modern significance:

Swami Vivekananda made a significant contribution to Indian society by reviving Hinduism and introducing Neo-Vedanta and Yoga to a global audience. Today, the importance of Yoga and Meditation has been established all over the world; Vivekananda laid the foundation for this. He made Indians feel a sense of self-respect - ***"Arise, awake and do not stop until the goal is achieved".*** He gave this message. He established the foundations of Indian spirituality by establishing the Ramakrishna Mission branch in America. His ideas also inspired Mahatma Gandhi and Subhash Chandra Bose.

7. National Youth Day: -

His birthday is celebrated on **12th January as National Youth Day** and the week starting from that day is known as National Youth Week. As a part of the National Youth Week celebrations, the Government of India organizes the National Youth Festival every year. The main objective of this youth festival is to promote the concepts of national integration, communal harmony, brotherhood, courage and courage among the youth by showcasing their cultural skills on a common platform. Which will help in increasing their ideals and values among the youth.

Conclusion: -

Swami Vivekananda was not just a monk or a religious preacher, but he was a cultural and philosophical ambassador. He not only introduced Indian philosophy to the Western world, but also effectively presented its universality, rationality and humanistic outlook. He created a harmonious dialogue by bridging the ideological gap between the East and the West. The sapling of Vedanta and Yoga that he planted has today turned into a big banyan tree in the Western world. His work is an eternal source of inspiration, connecting two different cultures with a thread of knowledge and respect.

Swami Vivekananda was not just a saint, but a visionary who led a global dialogue. He introduced Indian philosophy to the West, fusing not only religion but also science, social equality and human values. His teachings remain a beacon of universal brotherhood and religious tolerance. A prolific writer and speaker, Vivekananda's teachings on various aspects of spiritual practice are compiled in works such as ***"Jnana Yoga," "Bhakti Yoga," "Karma Yoga," and "Raj Yoga".***

Bibliography: -

A) Marathi Tools / Sources

1) ***"Cultural Ambassador of India: Swami Vivekananda"***, Author: Y. D. Fadke, Publisher: Rajhans Prakashan, Pune.
2) "***Swami Vivekananda: A Biography"***, Author: Madhu Limaye, Publisher: Lokvanmaya Grih, Mumbai.
3) ***"Vivekananda and Indian Nationalism"***, Author: Jyotirmay Sharma.
4) ***"Swami Vivekananda and Sarva Dharma Parishad"***, Author: Laxminivas Jhunjhunwala, Publisher: Ramakrishna Math Nagpur.
5) ***"Swami Vivekananda: Life, Thought and Work"***, Author: Rajiv Ranjan.

B) English Tools / Sources

1. ***"The Complete Works of Swami Vivekananda"***, Author-Swami Vivekananda, Publisher-Advaita Ashrama, Mayavati, Uttarakhand (A publication branch of Ramakrishna Math & Mission).
2. ***"Swami Vivekananda: A Biography"***, Author-Swami Nikhilananda, Publisher-Ramakrishna-Vivekananda Center, New York.
3. ***"Swami Vivekananda in the West: New Discoveries (Vol. 1–6)"***, Author-Marie Louise Burke (Sister Gargi), Publisher-Advaita Ashrama, Kolkata.
4. ***"Vivekananda: A Biography, Author-Romain Rolland"***, Publisher-Advaita Ashrama / Indian Book Depot.
5. ***"Modern Hinduism and the West: A Study of Swami Vivekananda"***, Author-David N. Lorenzen, Publisher-Oxford University Press.
6. ***"Hinduism Through the Eyes of Swami Vivekananda"***, A Compilation by Ramakrishna Mission, Publisher-Ramakrishna Mission Institute of Culture, Kolkata.

7. ***"Swami Vivekananda: His Impact on Western Thought and Culture"***, Various Authors (Essays collection), Publisher-Ramakrishna Mission, Belur Math / Other university publishing Institute.

c) Other Sources

1) A study of speeches at the Chicago Council of Religions – speeches in 1893.
2) The Amrita Bazar Patrika, 20 January 1897.
3) The Indian Mirror, 25 March 1896.
4) Chicago Newspapers, 11 September 1893.
5) Various newspaper reports from the West 1899–1902.

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Issue 367 (B) : Indian Knowledge System
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
October 2025

Decoding Indian Knowledge Systems through Interpersonal and Masss Communication Lenses

Dr. Tejaswini Kamble
Assistant Professor, Dept. of Mass Communication,
P.A.H. Solapur University, Solapur, Maharashtra
Email ID: tktejaswini1@gmail.com, Contact No.: 9860067388

Abstract :

Indian Knowledge Systems (IKS) represent centuries of cultural wisdom, philosophical depth, and socio-political practice. They continue to shape how people interact, learn, and build collective identity. This paper looks at IKS through the lens of communication both interpersonal and mass by tracing connections between age-old traditions and today's media landscape.

From oral storytelling and Vedic pedagogy to epics, folk performances, and symbolic practices, Indian traditions have long provided models of dialogue, participation, and ethical guidance. In the digital age, these same practices find expression in podcasts, online classrooms, live-streamed performances, and social media. The study brings these threads together to show how ancient and modern communication systems overlap and enrich one another.

Methodologically, it draws on textual analysis, reviews of existing scholarship, and close readings of cultural practices such as Panchatantra fables, Bhakti poetry, oral epics like the Ramayana and Mahabharata, and folk traditions such as Yakshagana and Tamasha. The focus is threefold: to decode the semiotics of IKS, to connect it with modern communication theories, and to explore how these models can inspire sustainable knowledge transfer in a digital world.

The findings highlight how IKS emphasizes dialogue, ethics, and community a sharp contrast to communication models that prioritize only information delivery. By engaging with IKS, communication studies can become more culturally rooted, inclusive, and ethically aware. In a rapidly globalizing media environment, this perspective offers not just academic value but also a path toward more human-centered communication.

Keywords: Indian Knowledge Systems, Interpersonal Communication, Mass Communication, Oral Tradition, Folk Media, Semiotics, Narrative, Knowledge Transmission

Introduction:

Communication is the foundation of civilization. From oral stories to digital platforms, human societies have relied on communication to preserve culture, transmit knowledge, and create collective identities. In India, communication has always been inseparable from Indian Knowledge Systems (IKS), a diverse body of philosophical, pedagogical, spiritual, and artistic traditions. IKS is not simply about information transfer; it emphasizes relational, ethical, and community-centered interaction.

Indian interpersonal communication evolved through traditions like the guru-shishya parampara, oral storytelling, and Bhakti dialogues, which highlight dialogue and ethical responsibility. Mass communication in India predates print and broadcast: oral epics like the Mahabharata, performances like Yakshagana or Tamasha, and community storytelling were participatory forms of communication reaching large audiences.

Symbols and semiotics lotus, Ganga, chakra, cow carried meanings across both interpersonal and mass contexts, sustaining a shared cultural code. Unlike Western linear models (e.g., Lasswell's or Shannon-Weaver's), IKS communication was cyclical, participatory, and value-driven.

Today, these traditions inspire new digital practices. Podcasts resemble oral storytelling (Panchatantra), devotional songs stream online (Bhakti), and YouTube stages modern folk performances. Decoding IKS through communication lenses is therefore vital for decolonizing scholarship and for designing sustainable, ethical models of communication.

Methodology:

The research employs a **qualitative, interpretative approach**, integrating:

- **Textual Analysis**: Classical texts (Vedas, Upanishads, Panchatantra, Bhakti poetry, epics) examined for communicative patterns.
- **Case Studies**: Guru-Shishya parampara, Bhakti movement poetry, Panchatantra narratives, oral epics, and folk theatre.
- **Comparative Analysis**: Interpersonal and mass communication theories mapped onto IKS practices in western and Indian perspectives.
- **Semiotic Interpretation**: Analysis of symbols (lotus, Ganga, chakra) within interpersonal and mass communicative contexts.
- **Contemporary Linkages**: Examination of how modern media revives traditional communicative practices.

This methodology ensures cultural depth and theoretical relevance.

Objectives:

1. To explore the interlinkages between Indian Knowledge Systems and communication practices.
2. To decode the role of interpersonal communication in transmitting indigenous knowledge.
3. To examine how mass communication in India has roots in oral traditions, epics, and folk performances.
4. To analyze the semiotics of IKS as a communicative framework.
5. To identify the relevance of IKS communication models for contemporary media.

Literature Review:

Indian Knowledge Systems (IKS) are not static archives of the past but living traditions that continue to shape daily life. As Mukherjee (2018) reminds us, IKS embraces philosophy, pedagogy, spirituality, and cultural practices, weaving together both material and non-material aspects of society through communication. From ancient oral traditions to today's digital storytelling, these traditions remain deeply relevant.

Oral traditions lie at the heart of India's communication history. Choudhury (2016) shows how epics like the Mahabharata and Ramayana were never passive recitations but interactive performances. Storytellers engaged directly with audiences, inviting questions, commentary, and even interruptions. Unlike the one-way model of print culture, these oral narratives embodied participatory communication.

Folk media added another vibrant dimension. Kumar (1997) identifies forms such as Yakshagana, Tamasha, Pandavani, and Nautanki as essential vehicles of early mass communication. Singhal and Rogers (2001) further demonstrate how these forms blended entertainment with social critique and became powerful tools for development communication, especially in rural health and education campaigns. Mass communication in India, therefore, grew not out of industrial systems but from deeply participatory traditions.

The Bhakti movement provides another striking example. Saints like Kabir, Tukaram, and Mirabai, as Blackburn (1989) highlights, broke caste and ritual hierarchies by addressing audiences in the vernacular. Their dohas, abhangas, and bhajans were at once personal dialogues and public performances, creating spaces where devotion, critique, and collective participation merged.

Narrative pedagogy also has deep roots in IKS. Nair (2015) notes how the Panchatantra used animal fables to teach political and ethical lessons. By embedding wisdom in stories, it aligned with narrative communication theory, showing that stories persuade more effectively than abstract reasoning. Its translations across Asia, the Middle East, and Europe testify to its enduring power as a communicative tool.

Symbols have always played a central role. Lal (2015) explains how icons like the lotus, chakra, and river Ganga carry layered meanings across contexts. In Peircean terms, they act simultaneously as icons, indices, and symbols. In practice, they shaped interpersonal rituals as much as mass festivals, providing a shared code that united diverse communities.

The epics themselves functioned as cultural encyclopedias. Richman (1991) emphasizes the multiplicity of Ramayana versions, each adapted to reflect regional and linguistic diversity. Similarly, the Mahabharata served as a living text, performed orally and offering collective ethical and cultural lessons. Both illustrate how India's pre-modern communication was deeply participatory and community-centered.

In recent years, scholars have called for a decolonization of communication studies. Kapur (2019) critiques the dominance of Western paradigms and urges greater recognition of IKS traditions dialogical pedagogy, oral storytelling, and folk media as alternative models. These approaches move beyond linear, one-way communication to embrace cyclical, relational, and community-driven forms.

Community remains central to these traditions. Srinivas (2003) describes how festivals, rituals, and oral narratives sustain a "remembered village," reinforcing social bonds and collective memory. Yadav (2019) extends this, noting how songs, performances, and cultural symbols continue to serve as glue that holds communities together.

Crucially, IKS is not just a relic of the past it thrives in modern media. Rao (2010) shows how Bollywood and television adapt traditional storytelling into mass entertainment, while Varma (2004) highlights the persistence of cultural codes in contemporary communication. Today, Panchatantra fables are retold as podcasts, Bhakti bhajans stream on YouTube, and folk theatre performances reach global audiences online. This continuity demonstrates that IKS remains a dynamic force, offering participatory and ethical models of communication for the digital age.

Discussion With Examples:

Guru-Shishya Parampara: Dialogical Interpersonal Communication

The guru-shishya parampara is one of the most enduring traditions of interpersonal communication in Indian culture. Originating in the Vedic period, this system was never just about passing on information. It was about shaping the whole person intellectually, ethically, and spiritually. The guru was more than a teacher; he was a guide, a role model, and often a lifelong source of inspiration.

What made this communication unique was its dialogical character. A well-known example appears in the Bhagavad Gita. When Arjuna is overcome with doubt on the battlefield, Krishna

doesn't simply deliver a lecture. Instead, he engages in a meaningful dialogue asking questions, offering metaphors, responding to Arjuna's concerns, and guiding him toward self-realization. This mirrors philosopher Martin Buber's idea of "I–Thou" communication, which emphasizes mutual respect, openness, and relational depth.

Unlike Western models of communication that often focus on the efficient transfer of information, the guru-shishya approach fostered experiential learning. The disciple didn't just listen to the guru's words he lived with the guru, observed his way of life, and practiced discipline in everyday actions. Knowledge was not something to be memorized but something to be lived and transformed by.

Even today, echoes of this parampara can be found in mentorship practices, spiritual discourses, and modern learning spaces. Podcasts, webinars, and online classes that encourage dialogue rather than one-way teaching carry forward the same spirit. The guru-shishya tradition, therefore, remains a timeless example of how communication can nurture relationships, character, and inner growth far beyond the boundaries of simple information exchange.

Bhakti Movement Poetry: From Interpersonal to Collective Communication

The Bhakti movement, which flourished between the 12th and 17th centuries, transformed the way spiritual ideas were communicated in India. By moving away from Sanskrit the language of elites and embracing regional languages, it brought spirituality closer to ordinary people. Saints like Kabir, Tukaram, and Mirabai became voices of this change, using songs, poems, and devotional verses to reach hearts and minds.

Kabir's dohas often spoke directly to listeners, almost like a personal conversation in a public space. One of his famous lines "Kabira khada bazaar mein, liye lukaati haath" (Kabir stands in the marketplace with a burning torch) is both intimate and collective. Tukaram's abhangas, sung in Marathi, turned into massive community gatherings where devotion blended with social critique. Mirabai's bhajans, rooted in her deep love for Krishna, resonated especially with women and marginalized groups, giving them a voice in spiritual discourse.

From a communication perspective, Bhakti poetry was not one-way preaching it was participatory. Much like Paulo Freire's idea of dialogical pedagogy, the Bhakti saints created spaces where people engaged, sang together, and reflected collectively. The very act of singing bhajans and abhangas in groups transformed communication into a shared, inclusive experience.
Even today, the Bhakti tradition continues to thrive, though its medium has shifted. Bhajans stream on YouTube, Tukaram's verses trend on social media, and live kirtans reach audiences across the globe. In these digital spaces, the spirit of Bhakti communication dialogical, participatory, and deeply human remains alive and relevant.

Panchatantra: Narrative Communication and Semiotics

The Panchatantra, compiled around 300 BCE, stands as one of the world's earliest and most influential examples of narrative communication. Originally designed as a guide to political wisdom for young princes, it taught life skills not through lectures but through engaging animal fables. Stories like "The Lion and the Clever Rabbit" show how wit can overcome brute strength lessons that were practical, ethical, and easy to remember.

Modern communication theory confirms what the Panchatantra practiced centuries ago: stories are more persuasive than abstract instructions. Narratives spark imagination, stir emotions, and make ideas stick. By wrapping wisdom in the charm of storytelling, the Panchatantra ensured that its messages were entertaining, memorable, and transmissible across

generations. Its impact was so profound that it traveled across cultures translated into Persian as Kalila wa Dimna, into Arabic as Kalila wa Dimnah, and later into numerous European languages.

The text is also rich in symbolism. Each animal carried layered meanings: lions stood for power, foxes for cunning, crows for opportunism, and rabbits for intelligence. These weren't just characters in a story they were cultural codes, what Roland Barthes later described as "mythologies," everyday symbols carrying deeper truths. From a semiotic perspective, these animals worked on multiple levels: they resembled real creatures, hinted at human qualities, and represented shared cultural meanings.

In today's world, the Panchatantra continues to thrive in new forms. It appears in children's books, cartoons, mobile apps, and animated YouTube series. Podcasts retelling these fables keep the oral tradition alive for digital audiences. In this way, the Panchatantra bridges ancient and modern worlds, showing how narrative communication can remain timeless, adaptable, and deeply human.

Oral Epics and Folk Theatre: Collective Performance as Mass Communication

India's great oral epics the Mahabharata and the Ramayana were among the earliest forms of mass communication. But they were never delivered as one-way speeches. When recited in village squares, temple courtyards, or at fairs, they became interactive performances. Storytellers would pause to answer questions, adapt episodes to local contexts, or invite the audience to share their views. This dialogical style made the epics both deeply personal and widely collective, bridging interpersonal and mass communication.

Folk theatre carried this participatory spirit even further. Traditions like Yakshagana in Karnataka, Tamasha in Maharashtra, and Pandavani in Chhattisgarh combined story, music, dance, satire, and improvisation into vibrant performances. The audience was never just a silent spectator they clapped, laughed, questioned, and sometimes even challenged the performers. In Tamasha, humor and sharp social commentary became powerful tools for voicing community concerns, turning entertainment into dialogue.

These practices reveal something unique about Indian knowledge systems: communication was collective, immersive, and co-created. Unlike Western models of mass media that emphasize one-to-many transmission, Indian folk traditions blurred the line between performer and audience. They embody the very essence of participatory communication, where meaning is shaped together.

Even today, these traditions continue to evolve. Performances of Yakshagana and Tamasha are streamed on YouTube, connecting diasporic audiences with their cultural roots. Artists like Teejan Bai have taken Pandavani to international stages, while digital platforms amplify their voices globally. In this way, oral epics and folk theatre remain living, adaptable forms of mass communication rooted in tradition, yet resonating in the digital age.

Semiotics in Indian Knowledge Systems: Symbolic Communication Across Contexts

Semiotics, the study of signs and symbols, has always been at the heart of Indian communication. Everyday symbols like the lotus, the cow, the river Ganga, and the chakra carry meanings that go far beyond their physical form. The lotus, for example, is not just a flower it represents purity and spiritual growth. The cow symbolizes sustenance and abundance. The Ganga is revered as a source of spirituality and renewal. The chakra stands for continuity and the cyclical nature of time.

These symbols operate on multiple levels. In personal spaces, they appear in rituals, prayers, and meditations, where individuals connect with them in intimate, spiritual ways. At the same time, they function in public life through festivals, temple iconography, and mass rituals where they unite communities under shared cultural meanings.

Semiotic theory helps explain this richness. From a Peircean lens, the lotus is at once an icon (because it looks like the flower), an index (because it points to purity and growth), and a symbol (because it represents spiritual ascent). Roland Barthes' idea of "mythologies" also applies: these signs carry layered cultural narratives that make them powerful tools of meaning.

In Indian traditions, communication is rarely literal or linear. It is symbolic, layered, and participatory, giving people freedom to interpret personally while also building collective identity. Modern media continues this semiotic practice advertisements use the lotus or the Ganga to suggest purity, films use chakras to symbolize destiny, and political communication often draws on such signs for mass resonance.

In this way, the semiotic imagination of Indian culture shows remarkable continuity from ancient rituals and stories to the ways we communicate in the digital age.

Comparative Perspectives on
Western vs. Indian Knowledge System Communication Models

Aspect	Western Communication Models	Indian Knowledge Systems (IKS)
Core Orientation	Linear, transmission focused	Cyclical, relational, and dialogical
Purpose of Communication	Information transfer, persuasion	Transformation, ethical guidance, and collective consciousness
Interpersonal Focus	Transactional (sender-receiver)	Relational (guru-shishya dialogue, Bhakti poets engaging communities)
Mass Communication	One-to-many broadcast; audience often passive	Participatory and collective (oral epics, folk theatre, communal singing)
Role of Audience	Consumers of messages, receivers	Co-creators of meaning, active participants
Mediums Emphasized	Print, broadcast, digital platforms	Oral traditions, storytelling, performance, symbolic rituals
Semiotics	Often secondary to message clarity	Central; symbols (lotus, Ganga, chakra) embody layered meanings in interpersonal and mass contexts
Authority of Knowledge	Expert-driven, hierarchical	Shared and experiential (wisdom emerges through dialogue, participation, and lived practices)
Evaluation of Effectiveness	Efficiency of transmission, persuasion outcomes	Depth of understanding, ethical alignment, cultural and community cohesion

Contemporary Relevance Of Iks In Modern Media:

The communicative practices of Indian Knowledge Systems are not confined to the past; they continue to thrive in diverse modern media platforms, ranging from print to digital. In the realm of print, newspapers and magazines remain important carriers of cultural knowledge. The Hindu, through its "Sunday Magazine" section, frequently publishes essays on Indian philosophy, epics, and culture, while Amar Ujala runs regular "Dharmik Vishesh" features and festival supplements that showcase mythological stories and Bhakti poetry. Likewise, Kalyan,

the monthly magazine published by Gita Press in Gorakhpur, has for decades serialized texts such as the Ramcharitmanas, the Bhagavad Gita, and commentaries on the Upanishads, ensuring that ethical and spiritual narratives reach ordinary readers in accessible formats. These examples highlight how age-old storytelling traditions have found continuity in modern print culture.

Radio, often described as the "theatre of the mind," became a powerful medium for transmitting IKS across rural and urban India. All India Radio (AIR) has long carried programs such as the daily Bhakti Sangeet and regional devotional slots that broadcast songs, kirtans, and folk performances. Its popular channel, Vividha Bharati, made a cultural impact through programs like Hawa Mahal, which broadcast short storytelling plays including adaptations of folk tales. Regional Akashvani Kendras also played a significant role in sustaining oral traditions, featuring programs such as Harikatha in Tamil Nadu and Pandavani performances in Chhattisgarh, often by iconic artists like Padma Vibhushan Teejan Bai. In this way, radio preserved and popularized folk storytelling and devotional communication on a national scale.

Television expanded this cultural reach even further. The telecast of Ramanand Sagar's Ramayana (1987–88) and B. R. Chopra's Mahabharata (1988–90) on Doordarshan were landmark cultural moments in Indian broadcasting history, drawing millions of households together in collective viewership. These productions transformed oral epics into televised mass spectacles, marrying narrative tradition with modern visual media. More recently, devotional channels such as Sanskar TV and Astha TV have carried forward the legacy of Bhakti communication. Sanskar TV airs live Kirtans and Bhagavad Kathas by spiritual leaders such as Morari Bapu, while Astha TV broadcasts discourses and Bhakti music by figures like Jaggi Vasudev (Sadhguru) and Swami Ramdev. These channels demonstrate how the devotional and dialogical essence of IKS adapts seamlessly into contemporary television formats.

In the digital era, IKS traditions have found renewed life through podcasts, streaming platforms, and social media. Storytelling podcasts such as Kahani Suno, hosted by Sameer Goswami, and Panchatantra Ki Kahaniyan retell classic fables in engaging formats for younger audiences, reviving oral pedagogy for a new generation. YouTube has emerged as a global stage for folk performers: Yakshagana troupes like Yaksharanga from Karnataka upload full-length performances, Tamasha groups from Maharashtra share their satirical plays, and Pandavani singers such as Teejan Bai have built global followings through recorded and live-streamed performances. Music platforms like Spotify, Gaana, and JioSaavn curate devotional playlists featuring Kabir Ke Dohe, Tukaram Abhangas, and Mirabai Bhajans, enabling audiences worldwide to access Bhakti traditions at their convenience. Even OTT platforms have embraced mythological themes, with shows such as The Legend of Hanuman (Hotstar, 2021), which reimagines the epic in animated form, and Sacred Games (Netflix, 2018), which weaves symbols from the Gita and Hindu mythology into its contemporary narrative.

Taken together, these examples confirm that Indian Knowledge Systems remain deeply relevant in the 21st century. Whether in the columns of Kalyan, the devotional broadcasts of All India Radio, the televised spectacles of Doordarshan's Ramayana and Mahabharata, or the global digital reach of Teejan Bai's Pandavani on YouTube, IKS communication has shown remarkable adaptability. By continuously reemerging through print, radio, television, and digital media, IKS offers participatory, symbolic, and community-centered models of communication that not only preserve cultural heritage but also enrich modern media landscapes.

Conclusion:

This study demonstrates how Indian Knowledge Systems (IKS) differ from the prevalent Western frameworks in that they provide a communication paradigm based on ethics, values, and

community. IKS traditions place more emphasis on transformation, moral direction, and fostering collective consciousness than Western techniques, which frequently place more emphasis on information conveyance, persuasion, and efficiency. The Panchatantra shows how narrative pedagogy may make wisdom memorable and approachable, the Bhakti movement exemplifies participatory conversation through poetry and vernacular songs, and the guru-shishya parampara reflects dialogical learning based on ethics and trust. Similar to this, oral epics and folk theater emphasize communication as a shared, inclusive experience, and semiotics' ability to bring people together is exemplified by symbols like the lotus, Ganga, and chakra.

These traditions are still very much alive and well in contemporary media. The ethos of IKS is perpetuated through digital platforms like YouTube, Spotify, and Hotstar, devotional radio shows, television epics like Ramayana and Mahabharata, newspapers like The Hindu, and magazines like Kalyan. Together, they demonstrate how traditional methods may be updated to incorporate modern technologies while maintaining their core characteristics. IKS provides not just a cultural inheritance but also useful, moral models for communication in the connected world of today by emphasizing participation, dialogue, and symbolism.

References:

1. Blackburn, S. (1989). Another harmony: New essays on the folk traditions of India. Oxford University Press.
2. Buber, M. (1970). I and Thou. Scribner.
3. Chakrabarti, A. (2014). Indian knowledge systems: Past and present. Routledge.
4. Choudhury, S. (2016). Oral traditions in India: Communication and culture. Indian Journal of Communication Studies, 22(1), 45–60.
5. Das, V. (2007). Life and words: Violence and the descent into the ordinary. University of California Press.
6. Gupta, N. (2017). Folk media as mass communication: Indian perspectives. Journal of Media Studies, 9(2), 112–128.
7. Kapur, A. (2019). Decolonizing communication studies: Indian epistemologies. Sage.
8. Kumar, K. J. (1997). Mass communication in India. Jaico.
9. Lal, B. (2015). Semiotics in Indian culture: A communication perspective. Asian Semiotics Review, 3(2), 88–101.
10. Lasswell, H. (1948). The structure and function of communication in society. In L. Bryson (Ed.), The communication of ideas (pp. 37–51). Harper.
11. Mukherjee, A. (2018). Knowledge, culture and power: Indian traditions. Orient BlackSwan.
12. Nair, R. (2015). Storytelling in Panchatantra: Lessons for communication studies. Indian Folklore Research Journal, 14(2), 56–72.
13. Rajagopal, A. (2001). Politics after television: Hindu nationalism and the reshaping of the public in India. Cambridge University Press.
14. Rao, S. (2010). The globalization of Bollywood: An ethnography of communication. Journal of Intercultural Communication Research, 39(2), 123–141.
15. Richman, P. (1991). Many Ramayanas: The diversity of a narrative tradition in South Asia. University of California Press.
16. Sharma, M. (2020). Indigenous epistemologies in communication research. South Asian Journal of Communication, 11(1), 1–19.
17. Singhal, A., & Rogers, E. M. (2001). India's communication revolution: From bullock carts to cyber marts. Sage.
18. Srinivas, M. N. (2003). The remembered village. Oxford University Press.
19. Varma, P. K. (2004). Being Indian: Inside the real India. Penguin.
20. Yadav, S. (2019). Communication, culture, and community in Indian traditions. Journal of South Asian Studies, 25(3), 205–223.

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Issue 367 (B) : Indian Knowledge System
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
October 2025

The Impact of Globalization on Local Cultures: A Sociological Perspective

Dr. Mahendra Singh
Head & Professor, Department of Sociology,
Madhav University, Pindwara (Rajasthan)
Mobile – 09462685731, Email id – drmahen.02@gmail.com

Abstract

This paper explores how globalization influences local cultures, examining both the erosion and transformation of cultural identities. While globalization brings economic progress and cultural exchange, it also risks diluting indigenous traditions and promoting cultural homogenization. Through the sociological lenses of cultural imperialism, hybridization, and Glocalization, the study evaluates the consequences of globalization on local customs, values, and identities. Case studies from India, Africa, and Latin America illustrate how communities respond—by adapting, resisting, or reinventing their cultural practices.

Keywords: Globalization, local culture, cultural homogenization, hybridization, identity, sociology, Glocalization

Introduction:

Globalization, a defining feature of the contemporary era, is marked by the increasing interconnectedness of economies, societies, and cultures. While it facilitates the exchange of knowledge, technology, and goods, it also influences traditional cultural systems. This paper examines the sociological implications of globalization on local cultures—focusing on identity, values, customs, and resistance movements. The central concern is whether globalization promotes a shared global identity or undermines cultural diversity.

Conceptual Framework

- **Definition of Globalization**

Globalization refers to the growing interdependence and interaction among countries, driven by trade, investment, technology, and cultural exchange.

- **Local Culture**

Local culture includes the language, customs, traditions, values, art forms, and practices specific to a community or region.

- **Sociological Theories**
  - ✓ **Cultural Imperialism** (Schiller, 1976): Globalization as Western cultural dominance.
  - ✓ **Cultural Hybridization** (Pieterse, 2009): Mixing global and local to form new cultural expressions.
  - ✓ **Glocalization** (Robertson, 1995): Adapting global products to local contexts.

Cultural Homogenization

Cultural homogenization describes the process by which local cultures become more similar due to the influence of global forces. Global brands (e.g., McDonald's, Nike), Hollywood media, and English language dominance are spreading Western norms and consumerist values.

Example:

- Traditional Indian clothing is being replaced by Western fashion, especially among urban youth.

- Indigenous languages are declining as English becomes the lingua franca of business and education.

Cultural Hybridization

Despite fears of cultural loss, globalization also fosters new cultural forms through fusion and reinterpretation.

Example:

- The Korean pop industry (K-pop) blends Western pop structures with traditional Korean themes.
- In India, fusion music, Indo-Western fashion, and Bollywood films reflect a hybrid cultural space.

Hybridization shows that local cultures are not passive victims but active agents in shaping cultural change.

Localization and Cultural Adaptation

Glocalization allows global products and ideas to be adapted locally, preserving cultural relevance while embracing global change.

Example:

- McDonald's in India offers vegetarian menus like the "McAloo Tikki Burger," catering to local dietary preferences.
- Multinational brands use local languages, customs, and festivals in advertising to build cultural resonance.

Resistance and Cultural Preservation

Globalization has triggered cultural revival movements and resistance to cultural erosion. NGOs, governments, and local communities play key roles in preserving heritage.

Examples:

- UNESCO's Intangible Cultural Heritage program supports traditional dances, rituals, and languages.
- Latin American communities reviving indigenous art and oral histories to counter cultural loss.

Case Studies

✓ **India**

- Urban youth adopt Western lifestyles, but festivals like Diwali and Holi continue to thrive.
- The use of English in education coexists with a revival of Sanskrit and regional languages.

✓ **Africa**

- Western media shapes youth identity, but grassroots movements preserve tribal languages and customs.

✓ **Latin America**

- Indigenous groups resist cultural erasure by promoting native language education and community radio.

Discussion

Globalization does not act uniformly—it has complex, context-specific effects. While some cultures assimilate global norms, others adapt or resist. The outcome depends on social, political, and economic dynamics, including access to education, media, and policy support.

Key questions:

- Can local cultures maintain authenticity amid global trends?
- How do power dynamics shape cultural exchange?
- What role can sociologists play in promoting cultural justice?

Conclusion :

Globalization has a dual impact on local cultures. It introduces new ideas and opportunities but can also endanger traditional practices. Local cultures are not disappearing but transforming—sometimes by choice, sometimes by compulsion. A balanced, culturally sensitive approach is essential to preserving the world's rich cultural diversity.

References :

- Appadurai, A. (1996). *Modernity at large: Cultural dimensions of globalization*. University of Minnesota Press.
- Pieterse, J. N. (2009). *Globalization and culture: Global mélange*. Rowman & Littlefield.
- Robertson, R. (1995). Glocalization: Time-space and homogeneity-heterogeneity. *Global modernities*, 25–44.
- Schiller, H. I. (1976). *Communication and cultural domination*. International Arts and Sciences Press.
- Tomlinson, J. (1999). *Globalization and culture*. University of Chicago Press.

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Issue 367 (B) : Indian Knowledge System
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
October 2025

Empowerment through Law : An analysis of Women's Right and Legal Provisions in India

Dr. Priyanka Sambhaji Jadhavar
Assistant prof. in Department of Law
Shivaji University Kolhapur

Abstract

Women's rights form the point of view of a just and equitable society and in India, the legal framework has played a crucial role in shaping the path toward gender justice. This research paper explores the evolution scope and impact of legal provisions that aims to empower women in India. Drawing upon constitutional guarantees, statutory protections and judicial pronouncements, the study critically examines how laws address issues such as discrimination violence, workplace inequality and access to resources. It highlights key legislations including the evolution of new laws that enacted to protect the rights of women. The paper also evaluates the effectiveness of these provisions in bridging the gap between legal rights and lived realities while identifying persistent challenges such as patriarchal norms, implementation gaps and lack of awareness. By analyzing the interplay between law society and women empowerment the research highlight the importance of strengthening legal mechanisms and promoting gender sensitive approaches to ensure substantive equality ultimately the study argues that law is not just a protective shield but also transformative instrument for advancing women's right and achieving empowerment in India.

Keywords- NCW, DPSP,

Introduction

"In recent years women empowerment faces lot of challenges. Women empowerment is one of the most important issue in today's society. Empowerment means giving women ability to make their own choices, live with dignity and have equal opportunities in all fields of society. In India the struggle for women's rights has long history and many laws have been made to protect and promote their rights".

"The Indian Constitution of India provides equally and justice to all citizens and several legal provisions have been introduced to safeguard women against discrimination, violence and injustice. However even with these laws women still face many challenges in achieving true equality. Social practices cultural traditions and lack of awareness often prevent women from enjoying their legal rights fully".

"Therefore it is important to study how laws in India work to empower women and what more can be done to make them effective. In women empowerment it is very important to analyze the legal provision for women's right in in India their role in empowering women and mitigate the gap. Women empowerment also highlight how legal measures can be used more effectively to ensure gender justice and create a society where women can live without freedom, respect and equality".

Hurdles in women empowerment

"Women empowerment in India faces several hurdles despite many legal and constitutional provisions. The 1st and biggest is social and cultural barriers. Deeply rooted traditions and patriarchal attitudes often restrict women's freedom. Practices like early marriage,

dowry and preference for sons over daughters reduce opportunities for women to grow equally. Another major hurdle is lack of education and awareness".

"Many Women especially in rural areas are not aware of their legal rights. Without proper education they can't fight against injustice or make independent decisions about their lives. Economic dependency is also a serious problem. Women often do not have equal access to jobs property or financial resources".

"This make them dependent on male members of their family and limits their ability to live freely. Violence and safety issues create fear and insecurity. Crimes like domestic violence, sexual harassment and trafficking discourage women from participating fully in society. Even though there are strict laws, lack of effective implementation makes the problem worse".

Women empowerment and Constitutional provisions

"The Indian legal system provides many provisions for women's right and empowerment. The constitution of India guarantees equality before law (Article 14), prohibits discrimination on the basis of sex (Article 15)and allows the state to make special provisions for women (article15(3)). It also ensures the duty to renounce practices against the dignity of women (Article 51A) Judiciary has also played a big role in expanding women's rights. In many cases the Supreme Court and high courts have progressive judgments that protect women's dignity and promote gender justice.in Directive principles of state policy Article 39(a),(d),and € ensuring adequate means of livelihood, equal pay for equal work and protection of women from exploitation. Article 42 explains provision for just and humane conditions of work and maternity relief. And Article 51 A€ explains fundamental duty to renounce practices derogatory to dignity of women".

Personal laws and women's rights.

"Personal laws in India governs marriage, maintenance, inheritance and property rights they differ according to realign but over the time, reforms have aimed to ensure importance in equality and empowerment of women. India has developed a strong legal framework to empower women by ensuring equality, protecting from violence, securing workplace rights and promoting political participation. Key legislations such as Hindu Succession Act work to remove social barriers in women empowerment. Personal laws in India reflect both progressive reforms and traditional limitations. These reforms in divorce and maintenance have significantly improved women's property and marital rights. True empowerment lies not only in passing progressive laws but also in ensuring awareness, enforcement and gender justice across communities".

Hindu Succession Act 1956(Amendment in 2005)

"Originally this act gave sons equal right in ancestral property but daughters were excluded. But in 2005 made amendment and included daughters were recognized as coparceners (joint hairs) in Hindu undivided Family (HUF) equal to sons. A daughters has the same rights and liabilities as a son in ancestral property. Women can now demand partition of ancestral property and have full ownership of inherited property. This act amendment made impact and strengthen economic empowerment of Hindu women by granting them equal inheritance rights".

Hindu Marriage Act 1955

"This law regulates marriage, divorce and related rights. Originally progressive it has been further amended to protect women's rights. In 1976 this act amended for equal grounds for divorce. Earlier husband and wife had unequal grounds for divorce. Amendments made grounds

uniform such as cruelty, desertion (2 years), mental disorder, venereal disease, renunciation etc. right to divorce on special grounds for women gave stronger remedies. Women have rights inn children's custody matters ensuring children's welfare prioritized. In the restitution of conjugal rights courts now interpret it cautiously to protect women from being forced back into abusive marriages. These provisions empowered women to end abusive or unequal marriages, provided financial security and recognized their dignity and independence".

Hindu Adoption and maintenance Act 1956

"This act amendment gives women the right to adopt a child in her own name previously only men could. This act mandates that a husband must provide maintenance to his wife during the marriage and even after separation if she can't maintain herself. It includes maintenance rights for widow's unmarried daughters and dependents".

Maternity Benefit Act 1961(amended in 2017)

"In this act provides 26 weeks of paid maternity leave for women working in establishments with 10 or more employees earlier 12 week leave given. This act ensures economic security along with paid leave prevents income loss during maternity, strengthening financial independence.it helps to maintain balance between career and family, encouraging women to continue in the workplace. This act protects health and dignity and ensures women can take care of themselves and their newborn without fear of losing their job".

Equal Remuneration Act 1976 (now under Code on wages 2019)

"This act ensures economic empowerment of women and not undervalued or exploited in terms of wages. Employers are legally bound to pay women and men the same wages for the same work. Equal pay motivates women to join and stay in workforce. It break gender stereotypes and legally challenges the notion that women's work is less valuable than men. Equal pay laws have been crucial in reducing gender wage gaps and pushing towards workplace justice directly impacting women's independence and empowerment".

POSH Act 2013 and women's Right.

"The Sexual Harassment of women at workplace (Prevention, Prohibition and Redressal) Act 2013 was enacted after the Vishaka v State of Rajasthan 1997. It provides a strong legal framework to protect women against sexual harassment at workplace. According to this act it is mandatory to establish Internal Complaints Committee for every workplace with 10 or more employees. This act provides a safe workplace, organize gender sensitization programs and assist women in filing complaints. This act ensures women can work without fear harassment creating an environment of dignity and respect. This act gave women statutory protection backed by strict procedures".

National Commission for women Act 1990

"The NCW Act 1990 established as a statutory body to protect and promote women's right in India. Its main objective is to review constitutional and legal safeguards for women. It recommend remedial legislative measures. Under NCW act there is establishment of a statutory body as national and state commission for women. NCW has played a pivotal role in reviewing existing legal provisions, recommending amendments to discriminatory laws and suggesting new legislative measures to strengthen women's rights. Its proactive interventions in cases of atrocities, trafficking workplace harassment, dowry related violence and other rights violations have ensured that women's issues are not ignored but are addressed with seriousness. Beyond redressal the NCW has also contributed to awareness-building, research and policy formulation thereby strengthening the legal and social fabric of women's empowerment".

Conclusion

"Women empowerment through law is a continuous process. Law provides a strong foundation for equality but real change will happen only when society changes its mindsets

women are educated and aware of their rights and laws are implementing strictly. By combining legal provisions with social awareness India can move closer to build society where women enjoy equal status, dignity and opportunities. Women empowerment is an important step towards achieving equality and justice in society. The Indian Constitution and various legal provisions have created a strong framework to protect women's rights, ensure their safety and equal opportunities. However only legal provisions alone can't bring complete Women empowerment. Social barriers, lack of awareness and weak implementation of laws continue to limit women from enjoying their rights fully. True Women empowerment will possible only when legal measures are supported by education, economic independence and a change in social attitudes".

Findings

1. "Constitutional safeguards such as equality before law, prohibition of discrimination and right to dignity provide a strong foundation for women's empowerment.
2. Statutory provisions like Hindu Succession Act (amended), Protection of Women from Domestic Violence Act, Maternity Benefit Act, and workplace harassment laws have significantly improved women's legal status.
3. Despite progressive laws, implementation gaps and lack of awareness among women reduce their effectiveness.
4. Sociocultural barriers such as patriarchy, stereotypes and lack of education continue to hinder women from fully exercising their rights.
5. Legal provisions are more effective in urban areas compared to rural settings due to difference in literacy, accessibility and enforcement mechanisms".

Suggestions

1. "Strengthen the legal implementation and ensure strict enforcement of existing women centric laws through effective monitoring and accountability mechanisms.
2. Increase legal awareness and conduct legal literacy campaigns, especially in rural and marginalized communities so women know their rights and remedies.
3. In society need to promote gender sensitization and train police officers, judges and government officials to handle women's issues with empathy and sensitivity.
4. Encourage political participation to provide greater representation of women in decision making bodies through reservation and leadership training".

Bibliography

1. M.P. Jain, 'Indian Constitutional Law', vol-I (5th Ed., 2003, Wadhwa Nagpur).
2. Durga Das Basu, 'Commentary on the Constitution of India', vol-II (8th Ed., 2008, Lexis Nexis, Butterworth Wadhwa).
3. paliwala, Law and crisis. 5. Ahuja, Sangeeta, People, Law and Justice.A Case Book on PIL, Vol.I, Orient Longman Ltd., New Delhi, 1997.
4. Austin, Granville, The Indian Constitution – Cornerstone of a Nation, Oxford University Press, New Delhi, 1996.
5. Mishra, Shweta , *Women and 73 rd Constitutional Amendment Act: A Critical Appraisal* , Social Action, Vol.44, 16-30, (1997)
6. **The Politics of Women's Rights in India.,** Flavia Agnes, Oxford University Press, 1999,
7. **Off the Beaten Track: Rethinking Gender Justice for Indian Women** by Madhu Kishwar OUP, New Delhi: 1999
8. **Girl Child in Indian Society** Mita Bhadra (ed.) Rawat Publications New Delhi: 1999

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Issue 367 (B) : Indian Knowledge System
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
October 2025

Applying Indian Philosophical Wisdom to Workplace Stress and Quality Work Life in the Modern Era

Apeksha Narayan Nigade
Research Scholar
Business Administration (Commerce)
Commerce Research Center, B.P.H.E Society's Ahmednagar College, Ahmednagar
Affiliated to the Savitribai Phule Pune University.
Email Id - apeksha.nigade@gmail.com
M: 9823011006

Dr. Ravindra Prabhakar Deshmukh
Research Guide
Professor, & Head, Department of Commerce
Commerce Research Center, B.P.H.E Society's Ahmednagar College, Ahmednagar
Affiliated to the Savitribai Phule Pune University.
Email Id - rpdeshmukh1966@gmail.com
M.9423175654

Abstract:

Stress at work is a common problem in contemporary organizations that has an impact on workers' productivity and well-being. The ancient knowledge found in Indian scriptures provides insightful information as businesses look for creative ways to handle stress. The wisdom of the Bhagavad Gita, Upanishads, and Arthashastra can be used to improve business ethics and governance through the merging of Indian and Western knowledge systems. This concept is put forth in a broader context for company stress management, economic policy, and development policy. By looking at these practices, the article hopes to offer a framework for incorporating traditional mindfulness practices into contemporary management in order to reduce stress at work and enhance worker wellbeing. In this paper we will discuss. Applying Indian Philosophical wisdom to workplace stress and quality work life in the modern Era.

Keywords: Indian Philosophical Wisdom, Workplace Stress, Quality Work Life, Organizations, Bhagavad Gita, Upanishad, Stress Management, Ethical Leadership, Indian Knowledge Tradition, Meditation, Mindfulness, Workplace Impact.

Introduction:

Ethical leadership and sustainable development have become crucial issues in the fast-paced, international economic world of today. With its focus on rivalry and material advancement, Western management education frequently ignores the moral core of effective leadership. The Indian Knowledge Tradition (IKT), on the other hand, provides a timeless framework based on moral behavior, holistic growth, and the welfare of the group. With its foundations in the Bhagavad Gita, Upanishads, and Arthashastra, Indian philosophy offers a distinctive perspective on leadership, decision-making, and the well-being of society. [1]

People all throughout the world have been captivated and inspired by ancient Indian wisdom. It has been discovered that the knowledge that has been handed down through the generations has useful applications in a number of domains, including management. Ancient Indian management techniques were founded on moral precepts, and leaders were supposed to set an example for their followers. The significance of self-realization, detachment, and the quest of knowledge is emphasized in the ancient Indian wisdom literature, which includes works like the Vedas, Upanishads, and Bhagavad Gita. By urging leaders to prioritize self-awareness and

personal development, these ideas can be incorporated into management procedures. Leaders can make better decisions and adjust to changing conditions by pursuing knowledge. [2]

Key Indian Approaches to Stress Management:

- Nishkama Karma Yoga (Selfless Action): The Bhagavad Gita suggests concentrating on tasks without regard for outcomes in order to lower anxiety and promote moral decision-making.
- Meditation & Mindfulness (Dhyana & Pranayama): Consistent breathing exercises and meditation increase concentration, lower anxiety, and boost productivity at work.
- Yoga for Stress Reduction: Techniques like Surya Namaskar, Anulom Vilom, and Shavasana support emotional control and mental acuity.
- Diet and Ayurveda: A Stress-Reduction Method a healthy mental release can be achieved by following a sattvic diet, avoiding foods that are deemed Tamasic, and using herbal remedies like ashwagandha and brahmi.
- Righteous Leadership and Dharma: In the long run, a corporate organization's intra-company conflicts will be lessened by ethical business decisions.

Key Values and Their Workplace Impact

Ethical Leadership (Dharma*):* Leadership based on moral principles encourages justice, integrity, and responsibility. Leaders that uphold Dharma cultivate a work environment that is characterized by honesty and moral business conduct by inspiring trust, loyalty, and dedication in their workforce.

Collaboration and Inclusivity (Vasudhaiva Kutumbakam): The idea that "the world is one family" promotes harmony, cooperation, and tolerance for different viewpoints. Promoting diversity at work improves collaboration, creativity, and employees' sense of community.

Work as Worship (Karma Yoga): The Bhagavad Gita discusses the idea of working selflessly and devotedly without regard for compensation. This way of thinking lowers stress, increases productivity, and fosters job happiness by encouraging employees to concentrate on effort rather than just results.

Indian culture places a strong emphasis on showing respect for peers, mentors, and elders. Open communication, healthy relationships, and a supportive atmosphere where disagreements are settled amicably are all fostered in a workplace that values humility and respect for one another.

Sustainability and Long-Term Vision: Indian wisdom encourages long-term planning and sustainable living. Long-term economic stability and environmental sustainability are enhanced by companies that base their business strategies on moral decision-making and corporate social responsibility.

Diversity and Adaptability*:* India's diverse culture instills in its people the value of flexibility and tolerance for differing opinions. Businesses that support diversity have access to a diverse pool of ideas, which improves problem-solving and inspires innovative solutions.

Work-Life Balance and Well-Being*:* Ayurveda, yoga, meditation, and other ancient Indian practices place a strong emphasis on holistic well-being. Promoting mental health and mindfulness in the workplace aids in stress management, improves concentration, and sustains productivity.

Selfless Service (Seva) and Empathy*:* The idea of Seva places a strong emphasis on providing selfless, compassionate service to others. Fostering a culture of social responsibility and empathy in the workplace increases employee engagement and gives them a purpose that goes beyond producing money. [3]

Characteristics of Indian Philosophy and Ethics:

A religious or philosophical conviction is not a prerequisite for ethical behavior or ethics as a science, it is true. Nevertheless, each activity entails ideas or beliefs about the nature of the subject and the objective universe, in addition to requiring some knowledge of pragmatic

problems. Being aware of oneself as a moral agent is necessary for ethical activity, and this requires clear ideas about the human self as well as the aim or values that one must uphold via one's actions. Hinduism is a religion that encompasses both a philosophy and a style of living that are connected as the theoretical and practical pillars of the same spiritual existence.

Review of Literature:

Pandey (2022) examines how ideas such as Dharma (responsibility), Karma (action and consequence), and Ahimsa (nonviolence) have influenced the operational strategies of significant Indian companies in an investigation of moral business practices with roots in Indian philosophy. The study demonstrates how Indian businesses effectively incorporate traditional values into corporate governance, sustainability, and employee welfare strategies using case studies of Tata Group and Infosys. Pandey comes to the conclusion that ethical corporate profitability and long-term trust-building depend on a return to philosophical foundations. [4]

Empirical studies on the application of yoga, meditation, and Ayurvedic principles in lowering workplace stress are presented by Desai and Mehta (2021). According to their research, companies that implement these strategies see notable increases in team cohesion, employee focus, and emotional stability. The reactionary, drug-based approaches to wellbeing that are common in the West are compared with the Indian perspective, which sees health as a balance of mental, physical, and spiritual energies. They support organized wellness initiatives in business environments, which can boost workers' resilience and output. [5]

According to this perspective, wisdom is based on a high degree of practical intelligence, or common sense, which is employed to balance various interests and considerations (intrapersonal, interpersonal, and extra personal) for the benefit of society as a whole. The pragmatic theories are the balance theory and the Berlin Paradigm. The epistemic theories of wisdom, like Brugman's wisdom model (Brugman, 2006), which highlight the limits of human understanding and are based on an acceptance of uncertainty, are a complement to the pragmatic theories. They place a strong emphasis on knowledge mindset, receptivity to new experiences, and flexibility in the face of ambiguity. [6]

The "Indian traditional ayurvedic system of medicine and nutritional supplementation" was examined by Pandey, Rastogi, and Rawat (2013). They claimed that some of the factors currently pushing individuals to consider their wellbeing include the wealth of the working population, changing lifestyles, and the decreasing cost of sick care in terms of both time and money. One of the oldest and still practiced Indian medical systems is Ayurveda. [7]

In their 2014 study, "Yoga for Children and Young People's Mental Health and Well-Being: Research Review and Reflections on the Mental Health Potentials of Yoga," Hagen and Nayar suggested that yoga might give kids and teens the skills they need to stay focused or stay centered so they can manage the stress and difficulties they face on a daily basis. To advance this area of yoga research, research studies must be multidisciplinary and ideally incorporate both quantitative and qualitative research approaches. [8]

Three primary goals guided Dagar and Pandey's (2020) study, "Well-being at Workplace: A Perspective from Traditions of Yoga and Ayurveda." (i) To stress the importance of workplace well-being while clarifying the modern perspective on health, well-being, and thriving. (ii) To provide an integrated perspective on well-being by elucidating the shared philosophy and the essential ideas of gunas, doshas and their vital essences, and the Pancha kosha that form the basis of the two traditions. (iii) To go over how the philosophy, concept of well-being, and underlying practices of Ayurveda and Yoga relate to the workplace and management. [9]

Objectives:

- To Explain Indian Ethos for Work Life Balance
- To Study the Applying Indian Philosophical wisdom to workplace stress and quality work life in the modern Era
- To assess the value of Indian practices like yoga and Ayurveda for stress management in business.

Research Methodology:

This study is qualitative in character and mostly uses secondary data. The following methods were used to gather data:

• Examining previously published works, such as books, journals, and internet resources.
• Examining Indian philosophical and religious writings.
• Case studies of ethical management practices used by Indian businesses.

To make links between contemporary management concepts and Indian philosophical ideas, the data was subjected to a theme analysis. The secondary sources of information served as the foundation for this comprehensive analysis of the literature on work-life balance and traditional Indian customs. It involved reviewing scholarly research papers, books, reports, articles, and online journals from different websites on this subject.

Result and Discussion:

Given that a significant portion of life is spent at work, it is impossible to ignore the impact that work-life balance has on other aspects of life. Working life needs to be taken care of because both positive and negative outcomes at work have an impact on other areas of life. According to research, work-life balance has an impact on job satisfaction as well as satisfaction in other areas of life, including social, spiritual, leisure, and personal life. They came to the conclusion that contentment in one area of life may have an impact on contentment in other areas. Therefore, as shown in figure I, the entirety of human life can be roughly separated into two categories: work-life and non-work-life. [10-11]

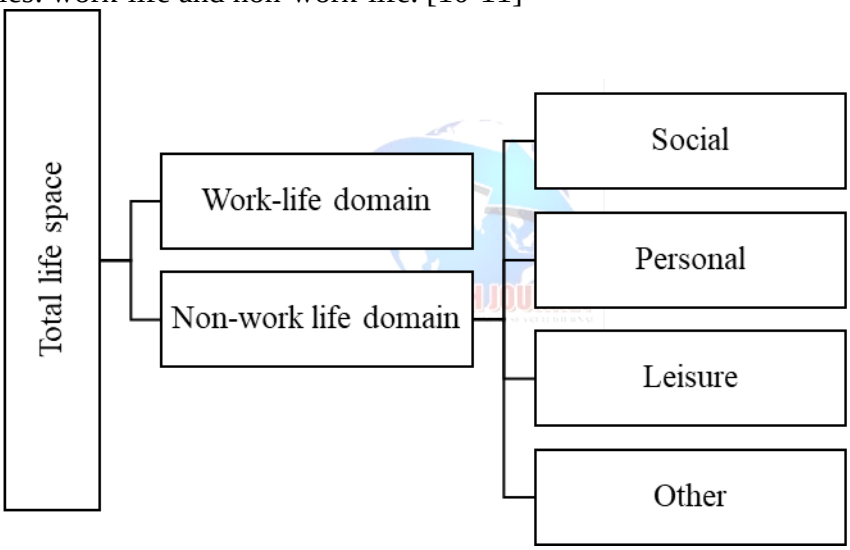

Figure 1: Schematic diagram of human life space

Ancient Indian Practices for Work-Life Balance

Work Life Balance

- Work-life balance is the capacity to feel in control, be competitive and productive at work, and have a happy, healthy home life with enough free time.
- It involves achieving awareness and focus in the face of seemingly never-ending activities and tasks vying for one's time.
- Work-life balance is the phrase used to characterize the equilibrium that a person needs between the time allotted for work and other facets of their lives.
- The idea that you need time for both work and other facets of your life, such as hobbies or family obligations, is known as work-life balance. [12]

Indian Ethos for Work Life Balance

- Man's Unique Inner Source
- Holistic Relationship between Man and Nature
- Cooperation With Each Other

- Yoga And Meditation
- Dharma: Dharma in Indian philosophy means 'duty'
- The Spirit of Renunciation (The Spirit of Sacrifice)

According to Aahar, Vihar, Vichar, and Aachar, work-life balance is a comprehensive idea that includes diet, exercise, thinking, and practice. Another crucial issue is time and stress management. Achieving a harmonious balance between work and personal life has long been emphasized in ancient Indian rituals. These methods have their roots in holistic theories such as yoga and ayurveda. We have undoubtedly heard or read that in the past, people from all over the world, with different climates and civilizations, visited India. For them, India was an amazing location! The world was familiar with Indian wealth, philosophy, religion, art, architecture, and educational methods. It was believed that the ancient educational system was the source of the knowledge, traditions, and practices that molded and elevated humanity. The primary methods are: [13-14]

Meditation and mindfulness

Figure 2: Meditation and mindfulness

We can immediately escape this monkey mind-cycle by practicing meditation (Dhyana). By concentrating our attention (Dharana) and seeing all of the thoughts that come and go, we can feel the gap between our ideas and break free from this identification. This might be a step toward the ultimate state of unlimited consciousness, known as Samadhi.

By cultivating present-moment awareness, meditation and other mindfulness practices reduce stress and enhance focus. Meditation reduces the constant flow of thoughts that might lead to overload and fatigue by concentrating on the mind. By practicing mindfulness, people can approach their work more clearly and productively and schedule personal fulfillment time after work. [15-16]

How to achieve work life balance

- Establish boundaries at work and stick to them
- Learn how to let go of things
- Prioritize your time
- Be selfish about your "ME" time.
- Ask for help

Figure 3: To achieve work life balance

The increasing demands of contemporary work environments have led to a rise in employee stress levels. Because excessive stress can have a detrimental effect on production, health, and staff retention, stress management has emerged as a critical component of organizational development. Although modern stress-reduction techniques like mindfulness have grown in popularity, their roots can be found in ancient Indian texts. [17]

Table 1: Common Workplace Stressors

Stressor	Effect on employee	Potential solution
Long working hours	Fatigue	Work-life balance
High performance expectations	Anxiety	Mindfulness
Lack of control over tasks	Frustration	Meditation practices
Insufficient work-life balance	Burnout	Detachment techniques

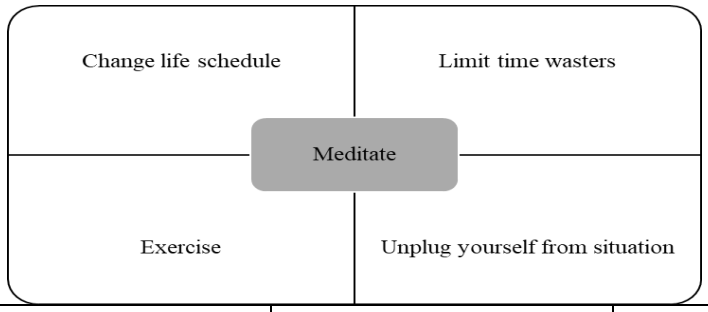

Work-Life Balance and

Mindfulness in Indian Scriptures:

Work-life balance is frequently discussed in Indian scriptures in relation to the larger theme of striking a balance between material goals (Artha and Kama) and spiritual development (Dharma and Moksha). Scripture places a strong emphasis on preserving balance among life's various facets. The notion of self-realization (Atman) in the Chandogya Upanishad teaches that a healthy life must cultivate both spiritual and physical qualities. Its emphasis on understanding life's interconnectivity can help workers find purpose and lessen stress. The Bhagavad Gita: The idea of "Nishkama Karma" (selfless action) promotes carrying out tasks without regard for the result, creating a work-life balance, lowering worry, and avoiding burnout.

The stress levels of workers who use mindfulness-based work-life balance techniques and those who don't are contrasted in this graph. [18-19]

Graph 1: The Impact of Work-Life Balance on Employee Stress Levels

Challenges and Opportunities for Integrating Ancient Indian Practices into Modern Work Environments and Lifestyles:

Challenges:

- Perceived time commitment: due to the hectic nature of modern life, many may find it hard to set aside time for regular, focused practices like yoga or meditation.
- Lack of knowledge and awareness: many people are unaware of the advantages of traditional Indian practices or are not familiar with them. This ignorance may cause one to be hesitant and unwilling to try them.
- Cost and accessibility: Ayurveda consultations, yoga courses, and meditation retreats can be costly and out of reach for a large number of individuals. This makes these out of range.
- Workplace culture: certain workplaces may not allow for the integration of these practises. Establishing routines for well-being might be challenging if there are long work hours, short breaks, and a lack of support from administration or colleagues.
- Cultural misappropriation: due to industrialization or a lack of cultural sensitivity, there is a risk that traditional Indian customs will be misappropriated or diminished.

Opportunities:

- Increased interest in wellness: people are becoming more and more interested in mindfulness and wellness practises, which makes them a willing audience to learn about ancient Indian techniques.
- Technology & innovation: learn and practice traditional Indian skills in an accessible and practical way through wearable technology, mobile apps, and internet resources.
- Scientific evidence: studies are showing that meditation and yoga are beneficial for both physical and mental well-being, which gives them validity and credibility in today's world.
- Workplace initiatives: as organisations realise the advantages of well-being programmes, they are introducing mindfulness and yoga techniques into their employee wellness programmes.
- Modernization: an emerging movement tries to make traditional indian
- Customs easier to understand by focusing them to the requirements and tastes of contemporary people.

Conclusion:

Incorporating Indian values into the workplace promotes a culture of trust, cooperation, and well-being in addition to improving ethical decision-making. Businesses that follow these guidelines establish a harmonious, balanced, and effective workplace. Businesses may ensure a people-centric approach to leadership and growth while cultivating long-term success by fusing the knowledge of Indian philosophy with contemporary business methods. Indian philosophical knowledge provides a comprehensive strategy for reducing stress at work and promoting a happy work-life balance. This wisdom involves interacting with the world in a thoughtful and intentional manner rather than rejecting it.

References:

1. Easwaran E. The Bhagavad Gita. Nilgiri Press; Tomales, CA: 1985.
2. Gluck J, Bluck S, Baron J, McAdams DP. The wisdom of experience: Autobiographical narratives across adulthood. Int Journal of Behavioral Development. 2005; 29:197–208.
3. Koenig HG. Religion and depression in older medical inpatients. Am J Geriat Psychiatry. 2007; 15:282–291. doi: 10.1097/01.JGP.0000246875.93674.0c.
4. R. Pandey (2022). Ethical Corporate Governance and Indian Philosophy. Indian Business Studies, 10(4), 58-66.

5. Desai & Mehta, K. (2021). The Role of Yoga and Mindfulness in Modern Corporate Stress Management. International Journal of Wellness and Management, 7(1), 14-22.
6. Brugman GM. Wisdom and aging. In: Birren JE, Schaie KW, editors. Handbook of Psychology of Aging. Elsevier Academic Press; Burlington, MA: 2006. pp. 445–476.
7. Pandey, M. M., Rastogi, S., & Rawat, A. K. S. (2013). Indian traditional ayurvedic system of medicine and nutritional supplementation. Evidence-Based Complementary and Alternative Medicine, 2013. Article ID 376327 | https://doi.org/10.1155/2013/376327.
8. Hagen, I., & Nayar, U. S. (2014). Yoga for children and young people's mental health and well-being: research review and reflections on the mental health potentials of yoga. Frontiers in psychiatry, 5, 35.
9. Dagar, C., & Pandey, A. (2020). Well-being at workplace: A perspective from traditions of yoga and ayurveda. The Palgrave Handbook of Workplace Well-Being, 1-28.
10. Kapoor, R. (2019). "Mindfulness and Stress Management in Indian Corporations: A Review." Indian Journal of Organizational Health, 15(2), 22-39.
11. Chakraborty, S.K. (1995). Ethics in Management: Vedantic Perspectives. Oxford University Press.
12. Ramachandran, J., & Pant, M. (2010). Indian Wisdom for Modern Management. Vikalpa Journal, 35(4), 23-34.
13. Singh, P. (2018). The Role of Spirituality in Sustainable HR Practices. International Journal of Human Resource Management, 29(1), 101-120.
14. Bansal, N., & Agarwal, U. A. (2017). The gap between availability & expectations of work-life practices. Indian Journal of Industrial Relations, 52(3), 528-542.
15. Birjandi, M. Birjanidi, H., Sharafi, A. & Mihandoost, R. The relationship of Quality of work life and performance of the mangers of SMEs of Shiraj Industrial Town: Case study in Iran, 1(2), 21-28.
16. Ashar H., & Lane-Maher M. (2004). Success and spirituality in the new business paradigm. *Journal of Management Inquiry*, 13, 249–260.
17. Bharati S. V. (2013). *The Yoga Sutra chapter two, Audio Recordings*. Ahymsin Publishers.
18. Madhura, S., Subramanya, P. and Balaram, P. (2014), "Job satisfaction, job stress and psychosomatic health problems in software professionals in India", Indian Journal of Occupational and Environmental medicine, Vol. 18 No. 1, pp. 153-161.
19. Yadav, M., & Naim, M. F., 2017 "Searching for quality in the Quality of work life: an Indian power sector perspective". Industrial and Commercial Training, 49(4), pp. 164-174.

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Issue 367 (B) : Indian Knowledge System
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
October 2025

A Study of Religious Figures in the Television Adaptation of the Mahabharata: Perspectives from Media and the Indian Knowledge System

Bhairavnath Bhusare [1] & Vikram Barade [2]

[1] Producer, Department of Mass Communication, School of Social Sciences, Punyashlok Ahilyadevi Holkar Solapur University, Solapur.

[2] Assistant Professor, Department of Mass Communication, School of Social Sciences, Punyashlok Ahilyadevi Holkar Solapur University, Solapur.

Introduction

The Mahabharata occupies a central place in South Asian cultural, religious, and intellectual life. As a text, it is not only a narrative repository of heroic history and dharma deliberations but also a living source of ethical reflection and ritual practice (van Buitenen, 1973–1978; Debroy, 2010). In the late twentieth and early twenty-first centuries, televised retellings of the epic brought its characters many of whom are religiously consequential to millions in new visual forms. Among these, B. R. Chopra's Mahabharat (1988) and the Star Plus Mahabharat (2013), produced by Siddharth Kumar Tewary, are emblematic: the former is often considered the definitive Doordarshan-era adaptation; the latter is a high-budget, special-effects–heavy reinvention aimed at a marketized TV era (Chopra, 1988; Tewary, 2013). This paper analyzes how religious figures are represented in those adaptations and situates these representations within frameworks from media studies and IKS.

Television adaptations of the Mahabharata have been among the most influential mediations of the epic in contemporary India. This paper examines how religious figures primarily Krishna, Draupadi, Bhīṣma, and other major persons are represented in two prominent televised retellings: B. R. Chopra's Mahabharat (1988–1990) and the 2013–2014 Star Plus Mahabharat produced by Siddharth Kumar Tewary. Using a combined textual-media approach grounded in cultural studies (encoding/decoding) and Indian Knowledge System (IKS) perspectives on dharma and ritual, the paper interrogates (1) the transformations of religious authority and sanctity when sacred texts are adapted for mass visual media, (2) televisual strategies that shape moral and religious meaning, and (3) the reception implications for contemporary public understandings of the epic's religious figures. Findings indicate that television mediations negotiate between fidelity to textual sources (critical editions and translations), creative exigency, and modern moral sensibilities; they simultaneously secularize certain ritual elements while re-sacralizing others through mise-en-scène, music, and narrative emphasis. The paper argues that televised Mahabharatas operate as a site where the Indian Knowledge System is both conserved and reworked for mass publics, producing new social imaginaries of religious figures that have long term cultural consequences.

Methodology :

1. **Selection of corpus:** Two emblematic televised adaptations were selected B. R. Chopra's Mahabharat (1988–1990) and the 2013–2014 Star Plus Mahabharat (producer: Siddharth Kumar Tewary). The choice balances a canonical Doordarshan-era serial and a contemporary commercial high-budget series that explicitly sought to reintroduce the epic to a younger audience (Chopra, 1988; Tewary, 2013). Production details and

consultancies (e.g., Devdutt Pattanaik's role in 2013) were consulted to understand editorial framing (Times of India, 2013).

2. **Episode sampling:** For each series, episodes or sequences centrally featuring the four focal religious figures (Krishna, Draupadi, Bhīṣma, Kunti) were selected. Scenes selected include the Bhagavad Gītā episode, the Satyabhama/Draupadi disrobing sequences, Bhīṣma's bed-of-arrows monologues, and key maternal/ethical discourses from Kunti.
3. **Analytical approach:** Each sequence was coded for (a) visual iconography and costume, (b) dialogic emphasis and voiceover narration, (c) musical and audio rhetoric, (d) pacing and camera work that indicate moral emphasis, and (e) deviations from epic textual episodes (as per critical translations). These elements were read in light of encoding/decoding and IKS concerns about exemplarity and ritual meaning.
4. **Reception triangulation:** Secondary materials press reporting, interviews with producers and consultants, and public commentary were used to triangulate likely audience orientations and producer intentions (e.g., commentary on why the 2013 series was remade and the consultative role of Devdutt Pattanaik). Where possible, contemporaneous reporting and production notes were consulted to contextualize creative choices (Times of India, 2013; production notes).

Literature Review

The *Mahabharata* as text and living tradition

Scholarly translations and critical editions have established the textual contours scholars typically consult when analyzing narrative content and religious discourse in the epic. J. A. B. van Buitenen's multi-volume translation and the modern unabridged English translations (e.g., Debroy's multi-volume translation based on the Bhandarkar Critical Edition) remain key reference points for academic readings of the epic's episodes and moral dilemmas (van Buitenen, 1973–1978; Debroy, 2010). These sources provide the canonical base against which televised variations can be assessed.

Media, representation, and religious meaning

Cultural studies approaches especially Stuart Hall's encoding/decoding model remain central to analyzing how media producers encode meanings, and how diverse audiences decode them (Hall, 1980). For religious narratives, televisual form (sound, visual iconography, serial narration) can highlight or suppress ritual and theological elements, thereby shaping public comprehension and valuation of religious figures. Appadurai's concept of mediascapes and cultural flows situates televised epics within globalization and the circulation of images and narratives that shape collective imagination (Appadurai, 1996).

Television and myth in India

Studies of myth on Indian television note an interplay of pedagogical aims (to instruct on morals and religious values), entertainment motives, and commercial imperatives; this triangulation affects characterization, pacing, and aesthetics (see industry histories and analyses of mythological serials). Several commentators and mythologists (e.g., Devdutt Pattanaik) have been active as consultants for modern adaptations, explicitly shaping interpretive choices for contemporary audiences (Times of India, 2013).

Analysis :

1. Krishna: From divine counsellor to televisual avatar

Textual background. In the epic, Krishna functions both as divine being and as strategic counselor his Bhagavad Gītā discourse is central to discussions of duty and liberation (van Buitenen, 1973–1978; Debroy, 2010).

Chopra (1988) representation. Chopra's Krishna emphasizes solemn gravitas. The Bhagavad Gītā episode in the Chopra series is treated with extended, reverent staging: long takes, solemn voiceover, and minimal sensationalization. Krishna's status is foregrounded through repeated close-ups, symbolic diegetic sounds (conch), and sparse but weighty dialog a televisual sacralization that aligns with the series' Doordarshan-era public service ethos (Chopra, 1988).

Tewary (2013) representation. The 2013 adaptation combines reverence with cinematic spectacle. Krishna is rendered with frequent use of special effects and dynamic camera movement. The Bhagavad Gītā sequence is more dialogically paced, with visuals such as aura/lighting and heightened musical scoring designed to appeal to contemporary sensibilities (Tewary, 2013). The result is a figure who remains religiously authoritative but is also stylized to fit modern televisual aesthetics.

Interpretation. Encoding choices differ: Chopra encoded Krishna as a pedagogical, quasi-liturgical presence; Tewary encoded Krishna also as a heroic, visually spectacular figure. Hall's model suggests different dominant readings: older audiences might decode Chopra's Krishna in a religiously affirming way (dominant reading), while youth accessible to the 2013 series might read Krishna as both sacred and pop-cultural hero (negotiated reading). Both, however, maintain Krishna's ethical authority, indicating a televisual conservatism about core religious functions even while varying the presentational modes.

2. Draupadi: Agency, humiliation, and televisual moral outrage

Textual background. Draupadi's disrobing (cheer-haran) episode is a pivotal test of dharma, honour, and communal responsibility; it has been the subject of intense exegetical debate (van Buitenen, 1973–1978).

Chopra (1988) representation. The serial treats the disrobing as a solemn moral crisis. The scene emphasizes collective failure and ritual violation; Draupadi's indignation and the court's shame are highlighted, and the disrobing is shot with restraint, implying the sacredness of the body and ritual propriety.

Tewary (2013) representation. The 2013 version expands the sequence in melodramatic terms, with extended focus on Draupadi's emotional turmoil and the spectacle of her humiliation. Visual close-ups, dramatic music, and slow-motion are used to heighten emotional engagement. Critics and audiences debated whether the sequence's presentation titillated or chastised, indicating complex decoding possibilities.

Interpretation. Television's need for dramatic tension tends to amplify affective responses; as a result, Draupadi's religious and social role as an exemplar of suffering and moral endurance is made more visceral. From an IKS perspective, televised amplification of her humiliation invites public reflection on communal dharma and the responsibilities of kingly and patriarchal authority.

3. Bhīṣma and Kunti: Exemplars of duty and maternal complexity

Bhīṣma. On-screen, Bhīṣma's bed-of-arrows speeches are commonly staged as ethical summations long monologues, low-key staging, and ceremonial music (both series). Chopra's version presents Bhīṣma as the stoic moral authority whose resignation embodies the ideal of

duty; the 2013 series adds visual grandeur but preserves the gravitas, reifying Bhīṣma as an institutionalized ethical anchor.

Kunti. Kunti's portrayals foreground maternal suffering and ethical ambiguity. Television tends to foreground her emotional interiority more than some textual renderings; voiceovers and flashback sequences used in both series invite sympathetic decoding and place Kunti as an ethical actor, not merely background to male heroism.

Interpretation. Both figures are used to stage debates about duty (dharma) and moral responsibility. Television's serial form allows prolonged exposure to these characters' moral reasoning, making them pedagogical tools for viewers to negotiate complex ethical situations.

Television, IKS, and the Question of Authority

Televised retellings perform a double operation with respect to the Indian Knowledge System. First, they conserve certain aspects of IKS (dharma, exemplarity of persons, ritual references) by foregrounding canonical episodes (e.g., Bhagavad Gītā, disrobing) and by using authoritative narrative voice. Chopra's series produced in the Doordarshan public broadcast era functions as a kind of civic pedagogy that aligns with older modes of religious instruction. Second, these adaptations rework IKS elements to suit contemporary media economy and audience tastes: spectacle, serialized melodrama, and consultant-driven interpretation (e.g., Devdutt Pattanaik's consultative role in the 2013 production) reconfigure meanings and emphasize certain moral readings over others (Times of India, 2013). Appadurai's medaiscapes help explain how these televised images circulate nationally and transnationally, influencing diasporic imaginaries and global reception of Indian religious figures (Appadurai, 1996).

The encoding/decoding model predicts multiple audience readings. Older, tradition-oriented viewers may decode televised representations as authoritative religious instruction (dominant reading). Younger, media savvy viewers may adopt negotiated readings that accept the narrative but question spectacle or modernized portrayals. Oppositional readings can arise when viewers perceive commercialization or ideological slanting that distorts textual sanctity.

Ethical and Social Implications

1. **Pedagogical authority:** Because TV reaches mass audiences, the serial becomes a major source of knowledge about religious figures for viewers with limited textual or ritual exposure. Producers thus hold considerable interpretive power.
2. **Gendered representations:** Draupadi's televisual treatment raises questions about how female agency and victimhood are staged. When spectacle overshadows ritual meaning, there is a risk of commodifying suffering.
3. **Commodification vs. conservation:** High-budget reworkings risk commodifying religious content, but they can also preserve and transmit IKS themes to new demographics when done with cultural sensitivity.
4. **Political readings:** Televisual emphasis on leadership, duty, and ethical action may be read into contemporary politics audiences might draw connections between epic exemplars and present-day leaders, a process that has sociopolitical reverberations.

Conclusion :

Television adaptations of the Mahabharata perform complex cultural work: they mediate sacred narratives through contemporary audiovisual codes and simultaneously participate in the ongoing production of the Indian Knowledge System. B. R. Chopra's 1988 series and the 2013 Star Plus adaptation illustrate two distinct yet overlapping strategies reverent public pedagogy and high-production, spectacle-oriented retelling. Both preserve core religious significances of

figures like Krishna, Draupadi, Bhīṣma, and Kunti while reconfiguring their presentation to suit changing audience expectations and media economies. Applying encoding/decoding and IKS perspectives reveals that televised epic adaptations are not mere entertainment; they are sites where authority, sanctity, and cultural memory are negotiated. Future research should combine audience ethnography with reception studies (including online commentaries and social-media flows) to capture how real-world viewers decode these televised portrayals across generational and sociocultural lines.

References (APA style) :

1. Appadurai, A. (1996). Modernity at large: Cultural dimensions of globalization. University of Minnesota Press. University of Minnesota Press
2. Chopra, B. R. (Producer) & Chopra, R. (Director). (1988–1990). Mahabharat [Television series]. Doordarshan, B. R. Films.
3. Debroy, B. (Trans.). (2010). The Mahabharata (unabridged translation). Penguin, Academic editions (based on the Bhandarkar Critical Edition).
4. Hall, S. (1980). Encoding/decoding. In S. Hall, D. Hobson, A. Lowe, & P. Willis (Eds.), Culture, media, language: Working papers in cultural studies, Hutchinson.
5. Tewary, S. K. (Producer). (2013–2014). Mahabharat [Television series]. Swastik Productions, Star Plus.
6. Times of India. (2013, September). Devdutt Pattanaik roped for Mahabharat [News article]. The Times of India. The Times of India
7. Van Buitenen, J. A. B. (Ed. & Trans.). (1973–1978). The Mahabharata (Vols. 1–3). University of Chicago Press.

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Issue 367 (B) : Indian Knowledge System
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
October 2025

Educating for Employment : Strategies for Skill Development

Dr Beanish Khan
Assistant Professor, Faculty of Humanities and Social Sciences,
Madhav University, Pindwara, Rajasthan.
Email ID- beanishkhan8820@gmail.com

Abstract:-

This paper delves into the intricate relationship between education and employability, highlighting the critical importance of skill development in aligning academic experiences with the evolving demands of the labor market. By leveraging concepts from human capital theory, employability theory, and frameworks of lifelong learning, the discussion focuses on various strategies aimed at improving students' readiness for their future careers. These strategies include innovative curriculum design that integrates practical applications, training in essential soft skills that enhance interpersonal effectiveness, the promotion of vocational education that provides hands-on experience, and the establishment of robust partnerships between educational institutions and industry stakeholders. Through these approaches, the paper advocates for a comprehensive educational model that not only prepares students academically but also equips them with the necessary competencies to thrive in a competitive job landscape.

Keywords:- Employability, Skill Development, Curriculum Innovation, Work-Integrated Learning, Lifelong Learning

Introduction

The contemporary landscape of employment reveals a paradoxical trend: despite a significant rise in educational attainment, unemployment rates continue to climb (Quintini, 2016). This phenomenon can largely be attributed to a disconnect between the skills that graduates possess and the expectations of employers (Osman et al., 2023). As industries evolve and the job market becomes increasingly competitive, it is evident that merely holding a degree is no longer sufficient for securing employment (Quintini, 2016). This mismatch highlights a critical issue within the education system, where curricula may not adequately prepare students for the practical demands of the workforce (Osman et al., 2023). Understanding this gap is essential for addressing the challenges faced by new graduates as they transition into their professional lives (ILO, 2021).

To tackle this pressing issue, the primary objective of this analysis is to explore the theoretical foundations and practical strategies that can bridge the divide between education and employability through targeted skill development (European Commission, 2020). The central research question guiding this inquiry is: How can education systems devise effective strategies to enhance employability through targeted skill development? By examining existing frameworks and innovative approaches, this study aims to provide insights into how educational institutions can better align their programs with the evolving needs of employers (Suarta et al., 2017). Ultimately, the goal is to foster a more cohesive relationship between education and the labor market, ensuring that graduates are equipped with the relevant skills and competencies necessary for success in their chosen fields (Osman et al., 2023).

Theoretical Framework

The theoretical framework surrounding education and employability is anchored in several key theories that elucidate the relationship between education, skills, and workforce

readiness. Human Capital Theory, articulated by Becker (1964), posits that education should be viewed as a strategic investment in an individual's skill set, which in turn enhances productivity in the labor market. This perspective underscores the notion that acquiring knowledge and competencies is not merely a personal endeavor but a critical factor that contributes to economic growth and individual success (Becker, 1964). By investing in education, individuals can significantly increase their potential for higher earnings and improved job prospects, thereby reinforcing the value of educational attainment in a competitive job landscape.

Complementing this view, Employability Theory, proposed by Yorke (2006), shifts the focus towards the importance of transferable skills, adaptability, and the necessity of lifelong learning in today's dynamic work environment. This theory emphasizes that beyond specific qualifications, the ability to adapt and apply skills across various contexts is crucial for sustained employability (Yorke, 2006). Furthermore, the Capability Approach, introduced by Sen (1999), broadens the discussion by highlighting the opportunities and freedoms that education affords individuals, enabling them to enhance their employability. This approach advocates for a more holistic understanding of education, where the emphasis is placed not only on skill acquisition but also on the empowerment and agency that education provides, allowing individuals to navigate and thrive in an ever-evolving job market (Sen, 1999).

Education and Employability: Conceptual Linkages

The landscape of employability is undergoing a significant transformation, moving away from a traditional emphasis on academic degrees towards a more nuanced focus on skills. This shift recognizes that employers increasingly value practical abilities over formal qualifications (Jackson, 2016). As a result, educational institutions are re-evaluating their curricula to ensure that students acquire not only theoretical knowledge but also the practical skills that are essential in today's job market (Yorke, 2006). This skills-focused approach aims to better prepare graduates for the demands of various industries, equipping them with the tools necessary to navigate an ever-evolving employment landscape (Tomlinson, 2017).

In this context, both hard and soft skills play a crucial role in enhancing employability. Hard skills, which encompass technical knowledge and digital literacy, are vital for performing specific tasks and utilizing technology effectively. Conversely, soft skills such as communication, teamwork, and problem-solving are equally important, as they facilitate collaboration and adaptability in diverse work environments. Employers are increasingly seeking candidates who can demonstrate a balance of these skills, recognizing that the ability to work well with others and tackle challenges creatively is just as critical as technical proficiency (Andrews & Higson, 2008; Suarta et al., 2017).

Moreover, the integration of employability into education systems varies significantly across the globe, reflecting different cultural and economic contexts. Some countries have adopted comprehensive frameworks that embed employability skills into their educational curricula, ensuring that students are not only academically prepared but also equipped for the workforce. For instance, Germany emphasizes vocational training and apprenticeships, providing students with hands-on experience in their chosen fields (Busemeyer & Trampusch, 2012). In contrast, other countries place greater focus on academic achievement, potentially overlooking the practical skills that are essential for success in the job market (Brown, Hesketh & Williams, 2003). This global perspective highlights the importance of tailoring educational approaches to

meet the specific needs of both students and employers, fostering a workforce that is ready to thrive in a competitive environment.

Strategies for Skill Development

1. Curriculum Innovation

One of the most effective strategies for enhancing employability is curriculum innovation that emphasizes competency-based education. Competency-based models focus on measurable outcomes and real-world skills rather than rote memorization, thereby ensuring that learners graduate with the ability to apply knowledge effectively in workplace settings (Mulder, 2014). Moreover, integrating employability modules into formal education—such as career planning, entrepreneurship, and digital literacy—helps students develop a holistic understanding of labor market requirements (Yorke, 2006). By embedding employability into the curriculum, education systems bridge the gap between academic content and professional application.

2. Work-Integrated Learning

Work-integrated learning (WIL) represents a critical approach to preparing students for employment by combining classroom instruction with practical experience. Internships, apprenticeships, and cooperative education programs provide opportunities for learners to engage directly with industry settings, thereby enhancing technical expertise and workplace readiness (Patrick et al., 2008). Similarly, industry-driven training models enable employers to contribute actively to skill development by aligning training programs with current labor market needs (International Labour Organization [ILO], 2019). WIL not only strengthens technical competencies but also nurtures adaptability and confidence, both essential for successful labor market entry.

3. Soft Skills Development

In addition to technical abilities, employers consistently highlight the importance of soft skills, such as communication, teamwork, adaptability, and critical thinking, as key determinants of employability (Andrews & Higson, 2008). These skills can be developed through co-curricular activities, experiential learning, and problem-based projects that encourage students to navigate real-life scenarios. Soft skills training ensures that graduates are not only technically proficient but also capable of thriving in dynamic, multicultural, and collaborative work environments (Robles, 2012). Embedding these skills into the educational experience creates well-rounded graduates equipped for diverse employment contexts.

4. Digital and Lifelong Learning

The rapid advancement of technology has made digital literacy and lifelong learning indispensable to employability. Online learning platforms and micro-credentials provide flexible opportunities for students and workers to acquire specialized skills tailored to evolving market demands (World Economic Forum [WEF], 2020). Moreover, the notion of continuous upskilling and reskilling is critical in an era where automation and artificial intelligence are reshaping the labor landscape (OECD, 2019). Education systems must therefore promote lifelong learning as a mindset, encouraging learners to adapt continuously and remain competitive in a dynamic economy.

5. Industry-Academia Collaboration

Collaboration between industry and academia is essential for aligning education with labor market requirements. Joint training programs, often developed through partnerships

between universities, vocational institutions, and employers, ensure that curricula remain relevant and responsive to technological and economic shifts (Guile & Griffiths, 2001). Additionally, curriculum co-design with employers enables higher education institutions to integrate sector-specific competencies, ensuring graduates meet the expectations of industries upon entry into the workforce (OECD, 2018). Such partnerships foster innovation and create mutually beneficial ecosystems where education prepares talent and industry drives growth.

Challenges and Considerations

The debate surrounding the standardization versus contextualization of employability skills presents a significant challenge in the realm of education and workforce development. On one hand, standardization aims to create a uniform set of skills that can be universally recognized and valued across various industries. This approach can facilitate easier transitions for individuals moving between jobs or sectors. However, it risks overlooking the unique demands and cultural nuances of specific contexts, which can lead to a disconnect between what is taught and what is actually needed in the workplace. Contextualization, on the other hand, emphasizes tailoring skills to fit local or industry-specific requirements, fostering a more relevant and applicable skill set. Striking a balance between these two approaches is crucial to ensure that employability skills are both broadly applicable and contextually relevant.

Another pressing consideration is the existing inequalities in access to skill development opportunities. Disparities in resources, funding, and infrastructure can create significant barriers for certain populations, particularly those from marginalized or economically disadvantaged backgrounds. These inequalities not only limit individual potential but also perpetuate systemic issues within the labor market. Addressing these disparities requires a concerted effort from educational institutions, policymakers, and industry leaders to create inclusive programs that provide equitable access to skill development. By fostering an environment where all individuals have the opportunity to enhance their employability skills, society can work towards a more balanced and fair workforce.

Furthermore, there is a growing concern that an excessive focus on employability may inadvertently diminish the broader educational purposes that institutions strive to achieve. While preparing students for the workforce is undeniably important, education also serves to cultivate critical thinking, creativity, and a sense of civic responsibility. An overemphasis on employability skills can lead to a narrow curriculum that prioritizes job readiness at the expense of holistic development. It is essential for educational frameworks to integrate employability skills within a broader context that values personal growth, intellectual exploration, and social engagement. By doing so, educational institutions can better prepare individuals not only for careers but also for meaningful participation in society.

The formulation of effective policies is crucial for governments, educators, and industries to foster an environment conducive to skill development and workforce readiness. Policymakers should prioritize initiatives that promote collaboration among various stakeholders, ensuring that educational curricula align with industry needs. This alignment can be achieved through regular consultations with employers and industry leaders, enabling educational institutions to adapt their programs to equip students with relevant skills. Furthermore, governments should consider implementing incentives for businesses that invest in training and development, thereby encouraging a culture of continuous learning and professional growth.

Implications for Policy and Practice

International frameworks, such as those established by UNESCO and the International Labour Organization (ILO), play a significant role in guiding national policies and practices related to education and employment. These organizations provide valuable resources and best practices that can help countries develop comprehensive strategies for skill development. By adhering to these international standards, nations can ensure that their policies are not only effective but also equitable, promoting access to quality education and training for all individuals, regardless of their background. This global perspective fosters a shared commitment to improving workforce capabilities and addressing the challenges posed by rapid technological advancements and changing labor market demands.

To create sustainable and inclusive skill ecosystems, it is essential to integrate various components of education, training, and employment into a cohesive framework. This involves fostering partnerships between educational institutions, businesses, and community organizations to create pathways for individuals to acquire the skills needed in the modern economy. Additionally, policies should emphasize the importance of lifelong learning, enabling individuals to adapt to evolving job requirements throughout their careers. By building such ecosystems, societies can ensure that all members have the opportunity to thrive in a dynamic labor market, ultimately contributing to economic growth and social cohesion.

Conclusion

Education plays a pivotal role in enhancing employability, serving as a fundamental pillar that equips individuals with the necessary skills and knowledge to thrive in the workforce. As the job market continues to evolve, it is essential for educational institutions to adapt their curricula to meet the demands of various industries. This adaptation not only involves imparting technical skills but also fostering critical thinking, creativity, and adaptability among learners. By prioritizing these competencies, education can significantly improve the employability prospects of graduates, ensuring they are well-prepared to navigate the complexities of modern employment landscapes.

Moreover, there is a pressing need for integrated, lifelong, and flexible approaches to skill development that transcend traditional educational boundaries. Such approaches should encourage continuous learning and professional growth, allowing individuals to update their skills in response to changing market needs. It is equally important to strike a balance between economic objectives and holistic educational goals, ensuring that while students are prepared for the workforce, they also develop as well-rounded individuals. This balance will not only contribute to personal fulfillment but also foster a more innovative and resilient society, capable of addressing the challenges of the future.

References :

- Andrews, J., & Higson, H. (2008). Graduate employability, 'soft skills' versus 'hard' business knowledge: A European study. *Higher Education in Europe, 33*(4), 411–422.
- Andrews, J., & Higson, H. (2008). Graduate employability, 'soft skills' versus 'hard' business knowledge: A European study. *HSigher Education in Europe, 33*(4), 411–422.
- Becker, G. S. (1964). *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis*.
- Brown, P., Hesketh, A., & Williams, S. (2003). Employability in a knowledge-driven economy. *Journal of Education and Work, 16*(2), 107–126.
- Busemeyer, M. R., & Trampusch, C. (2012). *The political economy of collective skill formation*. Oxford University Press.

- European Commission. (2020). *European skills agenda for sustainable competitiveness, social fairness and resilience*. Brussels: European Union.
- Guile, D., & Griffiths, T. (2001). Learning through work experience. *Journal of Education and Work, 14*(1), 113–131.
- International Labour Organization (ILO). (2021). *World employment and social outlook: The role of digital labour platforms in transforming the world of work*. Geneva: ILO.
- International Labour Organization. (2019). *Work for a brighter future: Global Commission on the Future of Work*. Geneva: ILO.
- Jackson, D. (2016). Re-conceptualising graduate employability: The importance of pre-professional identity. *Studies in Higher Education, 41*(8), 1237–1258.
- Mulder, M. (2014). Conceptions of professional competence. In Billett, S., Harteis, C., & Gruber, H. (Eds.), *International handbook of research in professional and practice-based learning* (pp. 107–137). Springer.
- OECD. (2018). *Education for a bright future in the Western Balkans*. Paris: OECD Publishing.
- OECD. (2019). *OECD Skills Outlook 2019: Thriving in a digital world*. Paris: OECD Publishing.
- Osman, A., Ahmad, S., & Haji, I. (2023). Bridging the gap between education and employability skills. *Education Research International*, 2023, 1–12.
- Patrick, C.-J., Peach, D., Pocknee, C., Webb, F., Fletcher, M., & Pretto, G. (2008). *The WIL (Work Integrated Learning) report: A national scoping study*. Brisbane: Australian Learning and Teaching Council.
- Quintini, G. (2016). Over-qualified or under-skilled: A review of existing literature. *IZA Journal of Labor Economics, 5*(1), 1–26.
- Robles, M. M. (2012). Executive perceptions of the top 10 soft skills needed in today's workplace. *Business Communication Quarterly, 75*(4), 453–465.
- Sen, A. (1999). *Development as Freedom*.
- Suarta, I. M., Suwintana, I. K., Sudhana, I. F. P., & Hariyanti, N. K. D. (2017). Employability skills required by the 21st century workplace: A literature review. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences, 7*(11), 221–232.
- Suarta, I. M., Suwintana, I. K., Sudhana, I. F. P., & Hariyanti, N. K. D. (2017). Employability skills required by the 21st century workplace: A literature review of labor market demand. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences, 7*(11), 221–232.
- Tomlinson, M. (2017). Forms of graduate capital and their relationship to graduate employability. *Education + Training, 59*(4), 338–352.
- World Economic Forum. (2020). *The future of jobs report 2020*. Geneva: WEF.
- Yorke, M. (2006). *Employability in Higher Education: What It Is – What It Is Not*.
- Yorke, M. (2006). *Employability in higher education: What it is – what it is not*. Higher Education Academy.

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Issue 367 (B) : Indian Knowledge System
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
October 2025

Integrating Indian Knowledge Systems into Sustainable Agricultural Practices

A. K. Wavare[1], G. G. Pawar[2],

[1]Professor and Dean of Humanities, Karmaveer Bhaurao Patil University, Satara, Maharashtra (India) – 415002. ORCID id: https://orcid.org/0009-0003-8755-9703

[2]Assistant Professor, Department of Economics, Chhatrapati Shivaji College – A constituent college of Karmaveer Bhaurao Patil University, Satara, Maharashtra (India) – 415002. ORCID id: https://orcid.org/0009-0005-5863-6567

✉Corresponding author mail id: dranilwavare@gmail.com

Abstract:

This paper critically examines the integration of Indian Knowledge Systems (IKS) into modern sustainable agricultural practices. It addresses the contemporary challenges facing the agricultural sector in India, such as soil degradation, water scarcity, and climate change, and posits that a synergistic approach combining traditional wisdom with modern science is a viable and necessary pathway toward long-term ecological resilience and food security. The analysis synthesizes a wide array of sources, including academic journals, government reports, and historical texts, to explore IKS-based techniques across soil health, water management, and pest control. The findings indicate that IKS practices, such as the use of microbe-rich bio-formulations like Panchgavya and Jeevamrit, possess a demonstrated scientific basis for enhancing soil health and crop productivity. Historical water management systems offer a replicable model for decentralized, community-driven resource conservation, while traditional agronomical practices like polyculture and crop rotation are scientifically validated strategies for pest and weed management. The paper also acknowledges significant hurdles to integration, including epistemological clashes, historical legacies of marginalization, and the context-specific nature of IKS. Based on this analysis, it proposes actionable policy suggestions, including leveraging existing government schemes, fostering collaborative research, and empowering farmer communities through cooperative models. The report concludes that IKS is a foundational epistemology for sustainable development, offering a pragmatic and culturally relevant alternative to the limitations of conventional, input-intensive agriculture.

Keywords: Indian Knowledge Systems, Sustainable Agriculture, Traditional Farming Practices, Indigenous Wisdom, Agricultural Innovation

1. Introduction: The Epistemic Crossroads of Indian Agriculture

1.1 Defining the Core Concepts:

Indian Knowledge Systems (IKS) refer to the vast reservoir of wisdom, practices, and traditions that have been developed and preserved over millennia within India's diverse cultural and intellectual landscape.[1] In the context of agriculture, IKS represents a holistic framework that integrates traditional farming techniques, Ayurveda-inspired food practices, and local hospitality.[2] These time-honored methods are deeply rooted in ancient texts and oral traditions, reflecting a profound understanding of the interconnectedness of human existence, societal harmony, and the natural world.[1] Unlike the reductionist approach of many modern paradigms, IKS in agriculture emphasizes long-term sustainability, the protection of biodiversity, and a comprehensive approach to human well-being.[2]

Sustainable agriculture, in its contemporary definition, focuses on farming methods that preserve natural resources while ensuring economic viability.[3] The fundamental pillars of this approach include maintaining soil health, conserving water, enhancing biodiversity, reducing the use of synthetic chemicals, and adopting renewable energy sources.[3] This model stands as a necessary alternative to conventional, chemical-intensive farming, which has demonstrated long-term negative impacts on topsoil, groundwater levels, and biodiversity.[4]

1.2 The Paradox of Indian Agriculture:

Despite its position as a global leader in the production of various crops, pulses, and spices [5], the Indian agricultural sector faces profound and multifaceted challenges. The country's farmers are heavily dependent on erratic monsoon seasons, and decades of intensive farming have led to widespread soil degradation and inefficient water use.[5] The dominant agricultural model, largely shaped by the Green Revolution, has prioritized high-yield production through capital-intensive, high-input practices.[7] This has led to a food system dominated by a few large agribusinesses, where crop consistency and input intensity are valued over the localization, biodiversity, and cultural appreciation that define traditional agriculture.[7]

The current system's reliance on synthetic inputs has also created a vicious cycle of soil depletion and increased vulnerability to climate change.[5] This highlights a critical need for a paradigm shift—a move away from a purely commercial, productivity-driven model toward one that is ecologically resilient and socially equitable. It is at this juncture that IKS offers a foundational epistemology for a sustainable future.[8]

2. Objectives of The Research:

The present research paper is based on the following specific objectives –

1. To delineate and categorize the core principles and practices of IKS in agriculture.
2. To critically analyze the scientific efficacy of IKS practices, providing evidence of their impact on soil health, water conservation, and pest management.
3. To examine the key challenges and opportunities for integrating IKS with modern agricultural systems.
4. To propose actionable policy recommendations for scaling up the adoption of IKS-based sustainable practices.

3. Data Sources:

The analysis presented in this paper is grounded in a comprehensive review of a diverse range of sources, including academic journal articles, government reports, and documents from think tanks and educational institutions. These sources provide a robust, multi-disciplinary evidence base, encompassing historical accounts, contemporary research, and policy initiatives. This approach ensures that the discussion is both historically informed and relevant to current policy and scientific discourse.

4. Principles And Practices Of Iks In Sustainable Agriculture:

4.1 Soil Health and Fertility Management:

Traditional Indian agricultural systems are built upon the foundational principle of treating soil as a living entity, a stark contrast to the conventional model that views it as a mere substrate for plant growth.[2] This holistic perspective leads to practices that focus on nurturing the soil's biological activities and nutrient cycles. Ancient texts, such as the 10th-century *Vrikshayurveda*, emphasize the use of natural fertilizers and organic pest control methods.[2]

A cornerstone of IKS-based soil management is the use of microbe-rich bio-formulations. Panchgavya, a traditional plant food derived from five products of the cow, is utilized to enhance

soil fertility and stimulate crop growth.[2] Similarly, Jeevamrit is a microbe-rich concoction that has been scientifically validated to contain beneficial bacteria, such as *Azotobacter sp.* and phosphate solubilizers, which enhance soil ecology and improve plant-microbe interactions.[10]

Other vital practices include the use of farm-yard manure (FYM), which, in traditional Himalayan farming systems, is created through open-pit composting of livestock dung and soiled bedding materials.[11] This process facilitates the recycling of nutrients from the local agro-ecosystem, minimizing the need for external inputs.[11] Additionally, fallowing, or intentionally leaving agricultural land uncultivated for a period, is a time-tested strategy to allow the soil to naturally restore its fertility after a cropping cycle.[11] These practices collectively form a comprehensive system that minimizes soil degradation and builds long-term soil health.

4.2 Water Management and Conservation:

Ancient India's water management was a sophisticated and integral part of its civilization, demonstrating a deep understanding of hydraulic engineering and community cooperation.[13] This historical approach was deeply integrated with the social, ethical, and spiritual fabric of society, promoting a model of decentralized and equitable resource distribution.[13]

A variety of water harvesting and conservation structures were developed to suit diverse geographical and ecological conditions. The Harappan civilization, for instance, featured intricate networks of reservoirs and check dams.[13] In regions with scant rainfall, such as Rajasthan, systems like *taankas* (underground cisterns), *Kunds* (earthen tanks), and Baolis (stepwells) were built to capture and store rainwater.[14] In South Bihar, *Ahar Pynes*—reservoirs with embankments on three sides—were constructed to harvest floodwater for irrigation during dry months.[14] The Mauryan and Chola dynasties also showcased advanced hydraulic engineering with large-scale projects like the Sudarshan Lake and the Uyyakondan channel, which were often supported by a "water ministry" at the state level.[13]

A crucial principle underpinning these systems was community-based governance. Village administrations were responsible for the upkeep of water structures, ensuring their sustainable and equitable management.[13] This decentralized model, where local entities like *Neerkattis* managed irrigation schedules, stands in stark contrast to the modern reliance on large, centralized, and often inefficient hydraulic projects. The historical approach offers a powerful model for developing resilient, community-driven water management systems in a climate-constrained future.

4.3 Pest and Weed Management:

IKS-based pest and weed management diverges from the conventional approach of chemical eradication, focusing instead on prevention and the maintenance of ecological balance.[15] This philosophy aligns closely with modern Integrated Pest Management (IPM) principles, which seek a balanced approach to pest control.[3]

Traditional practices leverage botanical pesticides derived from plants with known insecticidal properties. The neem tree (*Azadirachta indica*) is highly valued for its powerful repellent and insecticidal qualities, with farmers using concoctions of its leaves and fruits to control pests.[15] Other plants, such as garlic, tobacco, and *Adusa*, are also used for their bioactive compounds, which provide environmentally acceptable alternatives to synthetic chemicals.[15]

Agronomical methods form another pillar of IKS-based pest and weed control. Intercropping, which involves growing multiple crops together in the same field, creates a natural defense against insect infestations by diversifying the agricultural ecosystem.[15] Similarly, crop rotation helps prevent pest infestations, reduce weed prevalence, and maintain soil fertility

by breaking the life cycles of pests and diseases.[15] Additionally, simple yet effective methods include spreading ash on fields to deter insects, using cow urine and dung concoctions for natural pesticides, and employing buttermilk to attract and trap pests.[15] These methods demonstrate that a robust pest management system can be built on a foundation of biodiversity and natural inputs, rather than a reliance on external chemical agents.

5. Critique and Integration : Bridging Tradition with Modernity

5.1 The Scientific Efficacy of IKS and Yields:

For decades, IKS was often dismissed as unscientific, its efficacy attributed to anecdotal evidence rather than empirical data.[7] However, a growing body of contemporary research is scientifically validating these traditional practices, providing a crucial bridge between ancient wisdom and modern understanding.[10]

Research on IKS bio-formulations like Jeevamrit and Panchgavya confirms that they are, in fact, microbe-rich concoctions containing essential macro and micro-nutrients.[10] Studies have shown that these inputs are effective in suppressing plant pathogens and enhancing crop productivity. For instance, Panchgavya was found to control 88.9% of stalk rot in cauliflower.[10] Similarly, the application of Vermiwash has led to significant yield increases in several crops, including a 65% higher yield in knol-khol and a 27% increase in paddy yield compared to conventional methods.[10] Furthermore, Beejamrit has proven to be an effective seed treatment, with a study showing it improved the germination rate of pea from 56% to 92%.[10]

The question of yields remains a central point of debate, particularly regarding the transition from conventional to organic farming. A synthesis of peer-reviewed studies indicates that while yields may initially decrease by 5-20% during the first 2-3 years of conversion, as the soil's biological activity is restored, yields can become comparable to or even higher than conventional agriculture in the long term.[19] This suggests that IKS-aligned practices are not inherently less productive but require a period of transition and a shift in management approach to achieve their full potential.

5.2 Challenges of Scalability and Integration:

Despite the demonstrable benefits and scientific validation, scaling IKS presents a complex array of challenges rooted in fundamental differences between its principles and the dominant Western scientific paradigm.[18]

A primary obstacle is the epistemological clash. Western science is largely reductionist, breaking down complex phenomena into discrete parts for analysis and emphasizing quantitative data.[18] IKS, in contrast, is holistic, experiential, and often transmitted orally, focusing on the interconnectedness of all elements within an ecosystem.[18] This can lead to the devaluation of IKS in scientific and policy contexts, where it may be perceived as lacking rigor or objectivity.[18] This fundamental difference creates a significant barrier to its recognition and adoption in mainstream agricultural systems.

Furthermore, the historical legacy of colonialism has led to a deep-seated distrust between indigenous communities and institutional structures.[18] IKS has been historically marginalized and suppressed, resulting in a loss of knowledge and a reluctance among communities to share their wisdom for fear of appropriation or misuse.[18] This historical context perpetuates power imbalances that must be addressed through genuine, respectful partnerships rather than one-sided knowledge extraction.

Finally, a major practical hurdle is the context-specific nature of IKS.[18] Traditional knowledge is deeply intertwined with local ecosystems, cultural practices, and social

relationships.[5] This makes it difficult to transfer or generalize practices across different agro-climatic zones, challenging the "one-size-fits-all" approach of industrial agriculture.[18] Successfully integrating IKS requires a departure from standardized, top-down models and a greater emphasis on localized, participatory processes that adapt to specific ecological and social conditions.

6. POLICY SUGGESTIONS: FORGING A SYNERGISTIC PATHWAY

6.1 Leveraging Existing Government Frameworks:

The Indian government has recognized the importance of IKS-aligned practices and has initiated significant policy shifts to promote them.[20] The National Mission on Natural Farming (NMNF), a standalone Centrally Sponsored Scheme, promotes chemical-free, ecosystem-based farming rooted in traditional knowledge.[20] With a target of 7.5 lakh hectares and 15,000 clusters, the NMNF provides financial incentives and a network of Bio-Input Resource Centres and Krishi Sakhis to ensure last-mile support and guidance for farmers.[20]

The Paramparagat Krishi Vikas Yojana (PKVY), launched in 2015-16, was the first comprehensive centrally sponsored program for organic farming.[20] These schemes, along with the

National Mission for Sustainable Agriculture (NMSA), which focuses on soil health, water use efficiency, and integrated farming systems, signal a clear policy direction toward a more sustainable agricultural future.[22] These frameworks provide a solid foundation upon which more strategic policies can be built.

6.2 Strategic Policy Recommendations:

To successfully scale IKS and integrate it with modern agriculture, policy must move beyond simple validation and address the systemic challenges.

- **Beyond Validation to Integration:** Policy should foster genuine, collaborative research partnerships with local communities. This requires a shift in research methodology to accommodate holistic, experiential knowledge. Instead of a top-down approach where scientists "validate" traditional practices, institutions like Krishi Vigyan Kendras (KVKs) and agricultural universities should be re-envisioned as centers for co-creation, where traditional knowledge holders and scientists work together to adapt and disseminate resilient practices.[1] This addresses the historical power imbalances and builds trust.
- **Empowering Farmer Cooperatives:** The community-centric ethos of IKS can be effectively scaled through farmer cooperatives and Farmer Producer Organizations (FPOs).[24] Policy should promote and strengthen these organizations to facilitate collective farming, shared access to inputs and credit, and group marketing.[21] This model not only leverages economies of scale but also reinforces the communal values inherent in IKS, ensuring that the benefits of sustainable agriculture are shared equitably and that a critical mass of farmers is supported during the transition period.
- **Market and Economic Incentives:** The economic viability of traditional farming must be secured to encourage its widespread adoption. Policies should create robust market linkages for organic and naturally grown produce, ensuring farmers receive premium prices for their efforts.[21] This includes supporting the development of agri-processing units, cold chains, and rural warehousing to reduce post-harvest losses and add value to products.[21] By demonstrating a clear economic return, these policies can reduce the perceived risk of transitioning away from conventional, input-intensive methods.

7. Conclusion:

The conventional, input-intensive model of agriculture, while credited with boosting short-term yields, has demonstrated significant long-term negative impacts on soil, water, and biodiversity. It is a system that, by its very design, is prone to degradation and environmental instability. Indian Knowledge Systems, with their holistic, community-centric, and ecologically-sound principles, offer a vital alternative and a pathway to a more resilient future. The evidence is clear: IKS-based practices are not outdated relics but scientifically robust strategies for sustainable development. From the microbe-rich bio-formulations that rejuvenate soil health to the community-based governance systems that ensure equitable resource distribution, IKS provides a blueprint for a farming system that works with nature, not against it. Its principles align with modern sustainable development goals, offering pragmatic and culturally relevant solutions to contemporary challenges. Successfully scaling these practices requires a concerted effort to overcome historical legacies and epistemological differences. The key lies in a synergistic model that respects and empowers traditional knowledge holders while judiciously leveraging modern technology and supportive policy frameworks. This approach promises not only to feed India's growing population but also to restore the health of its land and its people, ensuring a sustainable legacy for future generations.

References:

1) Wavare, A.K., Pawar, G.G., Babar, M.S., Harale, G.D. (2024). Role of Agricultural Science Centres in Attaining Sustainability in India: A Case Study. In: Kulkarni, S., Haghi, A.K. (eds) Global Sustainability. World Sustainability Series. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-57456-6_12
2) Pawar, G. G. (2023). Role of Krishi Vigyan Kendra in Agricultural Development of Western Maharashtra [Ph.D Dissertation, Shivaji University, Kolhapur]. https://doi.org/10.13140/RG.2.2.27679.12967.
3) Jadhav, H.L., Pandey, P.P., Pawar, G.G., Kadam, P.B. (2025). The Green and Sustainable Business Model: A Review. In: Gupta, V.P., Haghi, A.K., Sharief, S. (eds) Green Economy and Sustainable Development. World Sustainability Series. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-92636-5_11
4) Jadhav, H., Maind, S.N., Pandey, P.P., Pawar, G.G. (2025). Green Investment and Fintech: Financing the Blue Economy. In: Sharma, V., Singh, T., de Bem Machado, A., Rupeika-Apoga, R. (eds) FinTech for Sustainable Finance and a Well-Blue Economy. World Sustainability Series. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-92390-6_5
5) Wavare, A. K., & Pawar, G. G. (2022). Recent Trends in Public Sector Expenditure on Agricultural Research and Extension in India. Shodhsamhita, 8(2), 359–365. https://www.researchgate.net/publication/365730080_Recent_Trends_in_Public_Sector_Expenditure_on_Agricultural_Research_and_Extension_in_India
6) Pawar, G. G., & Wavare, A. K. (2022). Impact of interventions of Krishi Vigyan Kendra on knowledge level of soybean cultivators in Satara district of Maharashtra. Education and Society, 1(1), 387–394. https://www.researchgate.net/publication/365727807_Impact_of_interventions_of_Krishi_Vigyan_Kendra_on_knowledge_level_of_soybean_cultivators_in_Satara_district_of_Maharashtra
7) Bhave, A. V., & Pawar, G. G. (2022). Accounting for Investments and Investment Avenues Selected by Investors in the Ratnagiri District of Maharashtra. Journal of Positive School Psychology, 6(11), 487–495. https://www.researchgate.net/publication/365617611_Accounting_for_Investments_and_Investment_Avenues_Selected_by_Investors_in_the_Ratnagiri_District_of_Maharashtra
8) Harale, G. D., & Pawar, G. G. (2024). Viksit Bharat @2047: Challenges and Opportunities (1st ed., Vol. 1) [Online]. Rayat Shikshan Sanstha's, Abasaheb Marathe Arts and New Commerce, Science College, Rajapur Dist. Ratnagiri.

https://www.researchgate.net/publication/378610404_Viksit_Bharat_2047_Challenges_and_Opportunities

9) Traditional Farming: Methods, Ancient Practices in India, Tools & More, accessed September 19, 2025, https://blog.bosswallah.com/traditional-farming/

10) Vedic Krishi: Sustainable livelihood option for small and marginal ..., accessed September 19, 2025, https://www.researchgate.net/publication/287951238_Vedic_Krishi_Sustainable_livelihood_option_for_small_and_marginal_farmers

11) Indigenous techniques of agricultural soil fertility maintenance ..., accessed September 19, 2025, https://www.researchgate.net/publication/287683963_Indigenous_techniques_of_agricultural_soil_fertility_maintenance_in_the_Central_Himalaya

12) A Peer Reviewed International Journalhttp://www.rjelal.com; REFLECTION OF AGRARIAN PRACTICES IN VEDIC LITERATURE, accessed September 19, 2025, http://www.rjelal.com/Vol%202.1.2014/360-363%20TARANPREET%20KAUR.pdf

13) Water Management in India—From Ancient ... - India Water Week, accessed September 19, 2025, https://indiawaterweek.in/IWW8_PaperFiles/WC-13/IWW8-SPD06_1-PAP-4182-8789.pdf

14) Ancient Indian Water Conservation Techniques – Part 1 | RainWater Harvesting Filters, Products & Consultancy Services, accessed September 19, 2025, https://www.chaitanyaproducts.com/blog/ancient-indian-water-conservation-techniques-part-1/

15) Indigenous traditional practices for the insect-pest and weed ..., accessed September 19, 2025, https://www.entomologyjournals.com/assets/archives/2025/vol10issue1/9401.pdf

16) Integrating indigenous knowledge in modern agriculture: Challenges and opportunities, accessed September 19, 2025, https://www.researchgate.net/publication/391113328_Integrating_indigenous_knowledge_in_modern_agriculture_Challenges_and_opportunities

17) Difference Between Modern & Traditional Agriculture Methods - KrishiSpray, accessed September 19, 2025, https://krishispray.in/blog/difference-between-modern-traditional-agriculture-methods

18) What Challenges Exist for Implementing Indigenous Knowledge ..., accessed September 19, 2025, https://sustainability-directory.com/question/what-challenges-exist-for-implementing-indigenous-knowledge-systems/

19) What is Organic Farming? Cultivation Map in India | CEEW Report, accessed September 19, 2025, https://www.ceew.in/publications/sustainable-agriculture-india/organic-farming

20) National Mission on Natural Farming - PIB, accessed September 19, 2025, https://www.pib.gov.in/PressNoteDetails.aspx?NoteId=155019&ModuleId=3

21) Agriculture Policy of India: 2025 Strategies & Creation - Farmonaut, accessed September 19, 2025, https://farmonaut.com/asia/agriculture-policy-of-india-2025-strategies-creation

22) NATIONAL MISSION FOR SUSTAINABLE AGRICULTURE (NMSA ..., accessed September 19, 2025, https://blog.lukmaanias.com/2025/02/11/national-mission-for-sustainable-agriculture-nmsa/

23) India's National Mission for Sustainable Agriculture (NMSA) - DAKSHIN, accessed September 19, 2025, https://dakshin.org.in/focus-areas/flagship/national-mission-for-sustainable-agriculture-nmsa

24) The Ethical Frontier: Integrating IKS for Sustainable Economic Development, accessed September 19, 2025, https://mswmanagementj.com/index.php/home/article/view/183

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Issue 367 (B) : Indian Knowledge System
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
October 2025

Emotional Regulation and Stress Management : Insights from the Bhagavad Gita

Dr. Jayshri Nilkanth Patil
Affiliation : Head, Dept. of Psychology,
Kr. V. N. Naik Shikshan Prasarak Sanstha's,
Arts, Commerce & Science College, Nashik
Jayshri.patil@yahoo.com

Abstract :

Emotional regulation and stress management are essential Psychological processes that significantly impact mental health, productivity and general well-being. The Bhagavad Gita, an ancient Indian Philosophical text, offers deep wisdom on managing emotions, maintain emotional well-being and facing difficulties with strength. This paper examine the Gita's teaching on emotional regulation and stress management, connecting them with contemporary Psychological approaches such as Gross process model of emotion regulation, cognitive reappraisal and mindfulness. By including key shlokas, this paper highlights the Gita's enduring relevance as a guide for inner balance and mental health.

Keywords: Emotional regulation, stress management, Bhagavad Gita, mindfulness, coping strategies

Introduction

Emotional regulation is the ability to Understand, evaluate, and behave according to the situation means modify emotional reactions to achieve one's goals (Gross, 1998). Stress means a thought of any event that strains or exceeds an individual's capacity to cope. Stress management involves effective coping strategies to reduce and manage stress. Major coping strategies involve cognitive, behavioral and emotional strategies to manage stress and improve psychological functioning.

The increasing prevalence of stress disorders has led psychologists to search for integrative models that merge evidence-based practice with philosophical and spiritual insight.

One of the dialogues of the Mahabharata, the Bhagavad Gita, is a discussion between Lord Krishna and Arjuna on moral and psychological issues. Equanimity (samatvam), detachment (vairagya), and selfless action (nishkama karma) are the bases on which effective management of emotion and stress for Psychological wellbeing.

One of the greatest shlokas that embodies emotional equanimity is:

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि॥ (Bhagavad Gita 2.38)

Translation: "Having made pleasure and pain, gain and loss, victory and defeat the same, engage in battle. Thus, you will not incur sin."

This shloka encourages cultivating calmness and composure, especially in a difficult situation, a central aspect of emotional regulation.

This is the Gita's most direct statement of emotional equanimity. Krishna instructs Arjuna to cultivate samatva (equanimity) — stability among life's dualities. Psychologically, it is akin to emotional regulation through cognitive reappraisal, which protects against overreacting to success or failure.

Recent research shows that those who attain such equilibrium are less stressed in their reaction, are more effective decision makers, and are more resilient psychologically. This shloka therefore serves as a spiritual foundation for managing stress — embracing acceptance and nonattached action on life's dilemmas.

Gross's (1998) process model of emotion regulation identifies five stages: situation selection, situation modification, attentional deployment, cognitive change, and response modulation. Similarly, cognitive-behavioral therapy (CBT) emphasizes cognitive restructuring to reduce emotional distress (Beck, 2011). Mindfulness-based stress reduction (MBSR) helps in reducing stress and improving well-being (Kabat-Zinn, 2003).

The Gita's teachings are comparable to mindfulness and cognitive reappraisal strategies. Krishna's counsel to Arjuna represents a therapeutic intervention, helping him reframe the situation from personal distress to a duty-bound perspective.

Detachment And Purpose-Driven Action

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि॥ (Bhagavad Gita 2. 47)

Translation:

You must fulfill your assigned tasks, but you cannot claim the benefits from them. Remember that you're not responsible for the outcomes of what you do, and don't get too attached to not fulfilling your responsibilities.

This verse offers a mental shift for tough times by concentrating on your doings rather than on things beyond your reach.

In modern psychology, it's similar to having an inner belief in personal ability and accepting challenges, which helps reduce stress about results and feelings.

Stress management techniques teach people to think about processes instead of just outcomes, according to recent studies that show this reduces stress and enhances overall happiness.

Conceptual Framework: Bhagavad Gita And Emotional Regulation

The Bhagawad Gita provides a deep psychological model for understanding and managing emotions, which closely matches modern theories of emotional regulation.

Self-Awareness and Mind Control

The Gita teaches that the mind can be both a source of troble and a path to freedom, showing how important it is to control one's thoughts.

उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं नात्मानमवसादयेत्।
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः॥ (Bhagavad Gita 6.5)

Translation:

"Elevate yourself through the power of your mind, and do not degrade yourself, for the mind can be the friend and also the enemy of the self."

This shloka highlights 'metacognitive awareness', which is the ability to look at and manage one's own thinking. In Psychology this is similar to mindfulness and attention control, which help people track their emotions and shift their focus to positive thoughts. Developing self-awareness to help people think before acting, which can help to reduce emotional up and down and stress.

Cognitive Reappraisal (Detachment)

Krishna encourages Arjuna to see success and failure, joy and pain and loss as equal as a key part of maintaining emotional balance.

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि॥ (Bhagavad Gita 2.38)

Translation:

"Having made pleasure and pain, gain and loss, victory and defeat the same, engage in battle. Thus, you will not incur sin."

This shloka reflects cognitive reappraisal, an emotional regulation method that involves changing how we think about a situation to lessen its emotional effect. By promoting 'equnimity' (Samatva) the Gita boosts psychological strength, emotional balance, and clear decision making – all key to handling stress and challenges effectively.

Purpose – Driven Action (Nishkama Karma)

The Bahgvad Gita teaches the idea of 'Nishkama Karms', which means doing things without expecting rewards or being worried about results. This concept helps people focus on what they need to do, instead of being too concerned about what happens. It reduces stress and worry about how others see them or whether they succeed or fail.

You have a right to perform your prescribed duties, but you are not entitled to the fruits of your actions. Never consider yourself the cause of the results of your activities, and never be attached to not doing your duty.

This idea matches with how Psychologists think about focusing on what we can control, like out effort and how well we prepare, rather than what we can't like the outcome. It's about doing the best we can without being too focused on the results.

योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय।

सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते॥ (Bhagavad Gita 2.48)

Translation:

"Perform your duty equipoised, O Arjuna, abandoning all attachment to success or failure. Such equanimity is called yoga."

This shloka is about the importance of yoga for mental balance. Stressors are the part of life, but one can experience stressors without disturbing mind. In the modern Psychology it represents problem focused coping or values based coping which resembles Carver's coping strategies of acceptance and commitment, which improves psychological flexibility to lower the emotional distress.

Together, these three dimensions — self-awareness, cognitive reappraisal, and purpose-driven action — form a holistic model for emotional regulation and stress management. The Gita's framework encourages individuals to:

- **Observe and guide their mind** (metacognitive awareness),
- **Reframe stressful experiences** (cognitive reappraisal), and
- **Act with dedication but without attachment** (reducing outcome-related stress).

This integrative approach not only aligns with evidence-based psychological interventions but also offers a timeless spiritual foundation for mental well-being.

Discussion

The Bhagavad Gita offers a transdiagnostic framework for emotional regulation. Its teachings complement CBT, ACT (Acceptance and Commitment Therapy), and MBSR. For example, Krishna's directive to focus on duty aligns with ACT's value-based action approach, while mindfulness of results mirrors MBSR principles.

Integrating Gita-based principles in therapeutic contexts can help individuals with anxiety, burnout, and stress-related conditions, fostering resilience and post-traumatic growth.

Conclusion

The Bhagavad Gita is not just a spiritual book but it is a well framed Psychological guide to cope up with Psychological crisis and dilemma, this a therapeutic tool for emotional regulation and stress management. All the 18 chapters and shlokas emphasize mindfulness, cognitive reappraisal and coping strategies for Psychological dilemma and stress. These insights align closely with modern psychological theories and interventions. Future research can empirically

test Gita-based interventions in clinical populations, making ancient wisdom part of evidence-based psychology.

References

- Beck, J. S. (2011). *Cognitive behavior therapy: Basics and beyond* (2nd ed.). Guilford Press.
- Gross, J. J. (1998). The emerging field of emotion regulation: An integrative review. *Review of General Psychology, 2*(3), 271–299.
- Kabat-Zinn, J. (2003). Mindfulness-based interventions in context: Past, present, and future. *Clinical Psychology: Science and Practice, 10*(2), 144–156.
- Sharma, A. (2013). The concept of Sthita-prajna in the Bhagavad Gita: A psychological perspective. *Indian Journal of Psychology, 88*(4), 23–29.
- The Bhagavad Gita (trans. by Swami Prabhupada, 1972). The Bhaktivedanta Book Trust.

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Issue 367 (B) : Indian Knowledge System
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
October 2025

The Role of Sanskrit in the Transmission of Knowledge

Dr. Mrs. Jayashri Ajay Aphale
M.A., SET., Ph.D.
Savitribai Phule Mahila Mahavidyalaya, satara

Abstract :

Sanskrit, one of the world's most ancient and systematic languages, has for millennia served as a vital medium for the transmission of intellectual, cultural, and spiritual traditions. This paper explores the multidimensional role of Sanskrit in shaping Indian and global knowledge systems, with particular focus on its historical, philosophical, scientific, technological, and educational significance. The study examines how Sanskrit preserved and transmitted knowledge through Vedic scriptures, epics, medical treatises, and scientific works, while also influencing philosophy, linguistics, and aesthetics. It highlights the continued relevance of Sanskrit in modern times, particularly in yoga, Ayurveda, mantra recitation, and the broader framework of Indian Knowledge Systems (IKS), which emphasize sustainability and holistic well-being. Further, the paper analyses how Sanskrit has contributed to cultural identity, social values, and global intellectual traditions, while also addressing challenges to its revitalization in the contemporary world. Finally, it discusses the opportunities offered by education, digital technologies, and international initiatives in ensuring the preservation and promotion of Sanskrit as a living knowledge tradition.

Keywords: Sanskrit, Knowledge Transmission, Education, Philosophy, Science, Technology, Indian Heritage, Sustainability, Mantras, Indian Knowledge Systems

Introduction:

Sanskrit has long been celebrated as *devavani* the "language of the gods" and remains deeply woven into the intellectual and cultural fabric of India. More than a medium of communication, it has functioned as a vehicle for philosophical inquiry, scientific exploration, and spiritual awakening. Unlike many ancient languages that disappeared with time, Sanskrit has retained its relevance by continually influencing scholarship, religious traditions, and global thought. Its adaptability and precision have enabled it to survive as both a liturgical and intellectual language, bridging the past with the present.

Historically, Sanskrit was the language not only of the Vedas and Upanishads but also of the epics, Puranas, and countless scientific treatises. Its universality made it the foundation of Hinduism, Buddhism, and Jainism, shaping spiritual discourses across Asia. Works like Aryabhata's *Aryabhatiya* introduced groundbreaking theories in mathematics and astronomy, while Charaka's *Charaka Samhita* and Sushruta's *Samhita* provided systematic foundations for Ayurveda and surgery. These texts reflect not only intellectual brilliance but also a holistic worldview that integrated science, ethics, and spirituality.

What distinguishes Sanskrit from other ancient languages is its unparalleled grammatical and phonetic structure. Panini's *Ashtadhyayi* remains a marvel of linguistic analysis, laying down systematic rules that influenced not only Indian traditions of linguistics but also modern fields such as comparative philology and computational linguistics. The logical precision of Sanskrit has even led to contemporary research into its potential applications in artificial intelligence and natural language processing.

Beyond intellectual pursuits, Sanskrit has profoundly shaped cultural and spiritual life. The chanting of mantras, the practice of yoga, and the recitation of texts continue to influence

global wellness and mental health. Mantras in particular are not merely sounds but coded expressions of cosmic order, believed to align human consciousness with nature's rhythm. As Yadav observes, Sanskrit literature and ritual traditions often embody ecological values, encouraging sustainable living and harmony with the environment. This emphasis on balance and interconnectedness resonates strongly with today's global concerns about sustainability.

In modern India, Sanskrit faces both challenges and opportunities. Its usage in daily life has declined, and many view it as a language confined to rituals or scholarship. Yet, initiatives such as the National Education Policy (NEP 2020) seek to integrate Sanskrit into mainstream education, recognizing its role in shaping the Indian Knowledge System (IKS). Simultaneously, global interest in yoga, Ayurveda, and meditation has renewed appreciation for the language and its wisdom traditions. Technology-driven initiatives, digital archives, and academic collaborations are also opening new pathways for its preservation and revitalization.

This paper seeks to examine Sanskrit as more than a historical artifact it is a living repository of intellectual, cultural, and spiritual traditions. By analyzing its role in literature, science, philosophy, spirituality, and sustainability, the study highlights how Sanskrit has transmitted knowledge across centuries while continuing to inform modern thought. It further considers contemporary challenges and opportunities, arguing that Sanskrit is not a language of the past but a bridge to a more holistic and sustainable future.

Historical and Cultural Significance of Sanskrit

Sanskrit is not simply a language but a living cultural archive, embodying the wisdom, beliefs, and practices of one of the world's oldest civilizations. The earliest Sanskrit texts, the Vedas composed between 1500 BCE and 500 BCE are often regarded as humanity's oldest scriptures, preserved across centuries through intricate oral traditions of memorization. These texts demonstrate a remarkable sophistication in both content and method of transmission, ensuring that even the slightest phonetic detail was carried forward intact across generations. The *Rig Veda*, in particular, celebrates the forces of nature, dedicating hymns to fire (*Agni*), rain (*Indra*), and dawn (*Ushas*), offering not only ritualistic reverence but also early ecological insights that continue to resonate in contemporary environmental discourses. The *Upanishads* take this legacy forward by shifting focus from ritualistic practice to philosophical inquiry, exploring profound questions about existence, consciousness, and the relationship between the individual soul (*Atman*) and the ultimate reality (*Brahman*). For instance, the *Chandogya Upanishad* elaborates on the unity of all existence in Brahman, a vision that shaped Indian philosophy for millennia.

The literary epics, such as the *Ramayana* and the *Mahabharata*, further underscore Sanskrit's capacity to articulate social, moral, and ethical values. The *Bhagavad Gita*, embedded within the *Mahabharata*, has transcended cultural and religious boundaries to become a text of global philosophical importance. Its teachings on duty (*dharma*), selfless action, and detachment are not only integral to spiritual discourse but are also applied today in the domains of management, psychology, and leadership studies. Beyond the borders of India, Sanskrit's influence extended to Southeast Asia, where inscriptions, temple architecture, and royal edicts in regions like Cambodia, Thailand, and Indonesia reveal the language's role as a medium of diplomacy, governance, and scholarship. The inscriptions at Angkor Wat, for example, testify to Sanskrit's role in recording both political achievements and spiritual practices, highlighting its widespread cultural significance.

Sanskrit in Science and Medicine

- **Mathematics and Astronomy**

  One of Sanskrit's greatest intellectual contributions lies in the fields of mathematics and astronomy, where Indian thinkers produced insights centuries ahead of their time. Aryabhata, in his *Aryabhatiya* (5th century CE), introduced concepts of zero, the decimal system, and trigonometric functions, forming the very foundation of modern mathematics. His accurate calculation of pi ($\pi \approx 3.1416$) predates similar discoveries in Europe by many centuries. Sanskrit texts such as the *Surya Siddhanta* provided detailed astronomical observations, including planetary motions, eclipses, and calendars, influencing both Islamic and Western astronomy through cross-cultural exchanges. Even earlier, the *Shulba Sutras* (around 800 BCE) articulated geometrical principles that included a version of the Pythagorean theorem. In describing altar construction, they stated that "the diagonal of a rectangle produces the areas which the two sides produce separately," a profound articulation of geometrical truth that later reappeared in Greek mathematical tradition.

- **Medicine and Ayurveda**

  The medical sciences in Sanskrit literature demonstrate a holistic understanding of human health and disease. The *Charaka Samhita* emphasizes diagnostics, preventive care, and the balance of bodily humours, presenting a systematic framework for internal medicine. The *Sushruta Samhita*, on the other hand, is celebrated as one of the earliest surgical manuals in human history, describing surgical procedures ranging from cataract removal to complex reconstructive techniques such as rhinoplasty. Remarkably, Sushruta's surgical methods travelled beyond India and were adopted in Europe in the eighteenth century, proving the enduring value of this Sanskrit tradition. Ayurveda, as described in these texts, emphasizes not only physical health but also psychological and environmental balance, recognizing the interconnectedness of mind, body, and nature. Its principles of diet, lifestyle, and seasonal adaptation continue to inform alternative and integrative medicine in the modern world, aligning with global efforts to move towards sustainable and preventive healthcare systems.

Sanskrit in Education and Pedagogy

For centuries, Sanskrit was the primary medium of education in India, serving as the language of instruction in the Gurukul system. Students memorized scriptures, engaged in intellectual debates (*shastrartha*), and studied a wide range of disciplines that included logic, medicine, astronomy, mathematics, and philosophy. The flourishing universities of Nalanda and Takshashila attracted scholars from across Asia, with Sanskrit as the principal language of knowledge dissemination. These institutions were not merely centers of religious training but hubs of scientific and philosophical exchange, demonstrating the universal character of Sanskrit learning.

In modern times, Sanskrit education has received renewed attention, particularly under India's National Education Policy (NEP 2020), which emphasizes its role as an "enriching option" for students across different levels of schooling. By incorporating Sanskrit into mainstream education, the policy aims not only to preserve cultural heritage but also to promote multilingualism. Reciting Sanskrit *shlokas* in classrooms, for example, fosters both linguistic skills and moral values, enabling young learners to connect with India's intellectual past.

Moreover, pedagogical reforms advocate for interactive teaching methods rather than rote memorization. Techniques such as conversation-based learning, dramatizations, and the integration of digital tools are being explored to make Sanskrit engaging and accessible to younger generations, ensuring its survival as a vibrant language of learning.

Sanskrit in Technology

Sanskrit's structured grammar and precision make it uniquely relevant to modern technology, particularly in computational linguistics and artificial intelligence. Panini's *Ashtadhyayi* has been hailed as a forerunner of formal language theory, its rule-based system of grammar offering insights that parallel modern programming languages. Contemporary researchers have explored how Sanskrit's clarity and unambiguous syntax can enhance natural language processing (NLP) and machine translation systems. For example, algorithms developed at IIT Kharagpur apply Sanskrit grammar to improve linguistic processing, while institutions like the Centre for Development of Advanced Computing (CDAC) have created digital Sanskrit databases to preserve ancient manuscripts.

Beyond computation, Sanskrit phonetics and sound vibrations have been studied for their neurological and therapeutic potential. Mantras such as "Om" are increasingly researched for their effects on brain activity, stress reduction, and emotional regulation, creating a bridge between ancient linguistic traditions and modern neuroscientific research. In this way, Sanskrit demonstrates how ancient wisdom can intersect with cutting-edge science, expanding its relevance in the technological age.

Sanskrit, Mantras, and Sustainable Development

The cultural and spiritual heritage of Sanskrit finds powerful expression in its mantras, many of which embody ecological, ethical, and humanistic values. These chants were not only devotional but also deeply aligned with sustainability and collective well-being. The *Atharva Veda's Bhumi Sukta*, for instance, offers one of the earliest environmental declarations, revering the Earth as *Vasundhara* (the bearer of wealth) and urging respect for natural resources. A commonly cited verse "Samudra Vasane Devi Parvata Stana Mandale Vishnu Patni Namas Tubhyam" expresses reverence for Earth, even apologizing for stepping on it, reflecting an ecological ethic rarely seen in ancient civilizations. Similarly, the concept of *Vasudhaiva Kutumbakam* ("the world is one family") underscores inclusivity and harmony, values that align closely with the United Nations' Sustainable Development Goals.

Mantras also address human health and well-being. The chant *Sarve Bhavantu Sukhinah* ("May all beings be happy") epitomizes universal compassion and continues to be used in contexts of community healing and peacebuilding. During the Covid-19 pandemic, Sanskrit mantras and yoga practices regained global importance, offering mental resilience and physical health benefits. Iconic chants such as the *Gayatri Mantra*, dedicated to the Sun deity Savitr, emphasize intellectual clarity and have been adopted worldwide as tools for meditation and mindfulness. By integrating these practices into daily life, Sanskrit mantras bridge personal well-being with collective ecological and social harmony, presenting a sustainable model for modern living.

Challenges and Opportunities

The survival and flourishing of Sanskrit in the modern age face considerable challenges, yet they also present unprecedented opportunities. A key challenge is declining interest,

particularly among younger generations who often view Sanskrit as outdated or overly complex. Compounding this is the scarcity of institutional resources: few schools prioritize Sanskrit education, and there is a shortage of qualified teachers capable of engaging students in creative and meaningful ways. Additionally, the perception of Sanskrit as solely a ritualistic or religious language obscures its scientific, philosophical, and cultural richness, limiting its appeal beyond traditional contexts.

Despite these obstacles, opportunities for revitalization abound. Digital preservation projects, such as the National Mission for Manuscripts, have safeguarded thousands of texts, making them accessible to scholars and the public worldwide. International universities, including Harvard and Oxford, have incorporated Sanskrit into their curricula, reflecting its growing academic significance beyond India. Moreover, Sanskrit ideals of ecological harmony, inclusivity, and well-being provide ethical frameworks that resonate with contemporary global challenges such as climate change, mental health, and sustainable development. Interdisciplinary research connecting Sanskrit with neuroscience, artificial intelligence, and environmental studies further highlights the language's relevance in diverse fields. With the combined force of policy initiatives, academic research, and digital innovation, Sanskrit stands not as a relic of the past but as a dynamic contributor to global knowledge systems.

Conclusion:

Sanskrit remains much more than a relic of the past it is a living testimony to the intellectual depth and cultural resilience of India. From the hymns of the Vedas and the philosophical discourses of the Upanishads, to the scientific insights of Aryabhata and Charaka, Sanskrit has served as an enduring bridge between ancient wisdom and modern inquiry. Its precise grammar, systematic structure, and rich vocabulary have made it not only a repository of knowledge but also a source of inspiration for linguistics, artificial intelligence, and computational sciences in the present era.

Beyond its scholarly contributions, Sanskrit carries profound significance in shaping human values, sustainability, and holistic well-being. Mantras, yoga traditions, and ecological principles embedded in Sanskrit texts reflect a worldview that integrates humanity with nature, emphasizing balance and ethical living. In this sense, Sanskrit does not merely preserve history it offers solutions for contemporary challenges, including mental health, environmental crises, and the search for meaning in a fast-paced globalized world.

Yet, the survival of Sanskrit faces undeniable challenges, ranging from declining spoken usage to limited accessibility among younger generations. These barriers, however, also open new opportunities. Initiatives such as the National Education Policy (NEP 2020), digital preservation projects, and global interest in yoga and meditation have already begun to reinvigorate the study of Sanskrit. When aligned with modern technology, including machine learning and computational linguistics, Sanskrit has the potential to enrich not only cultural identity but also future innovation.

Ultimately, the story of Sanskrit is one of continuity and renewal. By embracing both its timeless traditions and its capacity for modern adaptation, Sanskrit can continue to function as a powerful medium for transmitting knowledge, nurturing sustainable practices, and fostering intercultural dialogue. In doing so, it reaffirms its position as a universal heritage one that transcends time, geography, and discipline, connecting India's ancient legacy to the global future.

---0000---

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Issue 367 (B) : Indian Knowledge System
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
October 2025

Family, Kinship, and Social Organization in Indian Tradition : A Knowledge System Perspective

Mr. Ganesh Shrirang Satarkar,
M.A. Sociology Student,
Central University of Haryana, Mahendragarh
Mob. : 7066766607, E-mail - ganeshnale0@gmail.com

Keywords : Family, Kinship, Social Organization, Indian Tradition, Knowledge Systems, Caste, Marriage, Joint Family, Lineage, Dharma, Rituals, Gender Roles, Modernization, Indian Sociology.

Introduction

The study of family, kinship, and social organization occupies a central position in sociology and anthropology because these institutions provide the foundation of social life. In the Indian context, the significance of these institutions is heightened by their deep entrenchment in cultural traditions, religious worldviews, and philosophical systems. Indian society, one of the world's oldest continuous civilizations, has produced elaborate knowledge systems that regulate, sustain, and legitimize family and kinship. These systems are transmitted across generations through religious texts, customary practices, and oral traditions, thereby forming a living heritage of social organization. Unlike in Western societies, where family is often studied in terms of contractual or legal arrangements, Indian family and kinship must be understood through the lenses of dharma (duty and moral order), samskara (life-cycle rituals), and varna-jati (caste organization). These concepts reflect not merely social arrangements but knowledge systems—normative codes and symbolic frameworks that embody cultural logic and social memory.This paper explores family, kinship, and social organization in Indian tradition through the perspective of knowledge systems. It is divided into thematic sections: the concept of family; kinship and its rules; marriage as a socio-religious institution; caste and social stratification; gender and generational roles; regional variations; modernization and change; and the contemporary relevance of these institutions. By situating these themes in the broader epistemological framework of Indian knowledge, the paper demonstrates how tradition and modernity intersect in shaping Indian social life.

The Family in Indian Tradition :

Family as the Basic Unit of Society :

The Sanskrit term kula denotes both family and lineage, emphasizing continuity of descent rather than mere co-residence. In classical Hindu thought, the family is not only a private unit but a sacred microcosm of society, bound by obligations to ancestors (pitṛ-rina), gods (deva-rina), and teachers (ṛishi-rina). This triadic conception underscores the knowledge system that views family as the locus of both material survival and spiritual fulfillment.

The family fulfills multiple functions:

1. **Economic** – Historically, families functioned as joint economic enterprises, managing agriculture, craft production, and trade.

2. **Religious** – Families preserve ritual continuity, ensuring offerings to ancestors and observance of festivals.
3. **Educational** – Socialization into norms of dharma, caste duties, gender roles, and ritual practices.
4. **Protective** – Security for children, women, widows, and elders.

Joint and Nuclear Families

The joint family system, consisting of multiple generations living together, has long been valorized in Indian tradition. Legal codes such as the Mitakshara system institutionalized joint ownership of property among male descendants, with the eldest male (karta) exercising authority. The Hindu Undivided Family (HUF), still recognized under Indian law for taxation, exemplifies the resilience of this system.Nevertheless, nuclear families also existed historically, particularly among artisans, peasants, and communities engaged in migration. In contemporary urban India, nuclear families predominate, but kinship ties remain strong. A.M. Shah (1998) coined the term "functional joint family" to describe nuclear households embedded within wider kin networks, showing how traditional ideals adapt to modern conditions.

Kinship as a Knowledge System :

Kinship Terminology and Classification :

Indian kinship is remarkable for its linguistic richness. Terms distinguish between maternal and paternal relatives, elder and younger siblings, and parallel versus cross cousins. For example: In North India, kinship rules prohibit cousin marriage and emphasize village exogamy. In South India, cross-cousin and uncle–niece marriages are permitted, reflecting Dravidian kinship patterns.

Irawati Karve's seminal work Kinship Organization in India (1953) highlighted the regional diversity:

1.Northern Zone – Strong exogamy, patrilineal descent, avoidance of same gotra.
2.Southern Zone – Kin marriages permitted, matrilineal traces in Kerala.
3.Eastern Zone – Tribal influences, bilateral descent in some groups.
4.Western Zone – Complex mix of patrilineal and regional customs.

Such diversity constitutes a knowledge system of alliance, regulating inheritance, ritual, and social solidarity.

1. Rules of Marriage
2. Kinship dictates marriage alliances through:
3. Endogamy within caste or community.
4. Exogamy of gotra and village (especially in the north).
5. Sapinda prohibitions forbidding unions within seven paternal and five maternal generations.

These rules embody principles of genetic regulation, alliance-building, and ritual purity. They also illustrate how knowledge of kinship is encoded into social practice, ensuring both continuity and adaptability.

Kinship Beyond the Household

Kinship ties extend to larger units of social organization: clan (gotra), caste councils (jati panchayat), and village assemblies (panchayat). They regulate dispute resolution, property transfers, and ritual obligations. Even today, kinship networks influence political mobilization,

voting behavior, and community solidarity, showing the continued salience of these knowledge systems.

Marriage as a Socio-Religious Institution

Marriage (vivaha) is one of the most significant samskaras in Hindu tradition. Unlike Western contractual notions, marriage in India is primarily sacramental, symbolizing union not only of two individuals but also of two families and lineages.

Forms of Marriage

The Dharmashastras identify eight forms of marriage, ranging from the prestigious Brahma vivaha (father giving daughter to a learned groom) to the less approved Asura and Rakshasa forms. While only some are practiced today, this classification itself represents an ancient attempt to codify marital norms as part of a social knowledge system.

Functions of Marriage

1. Religious – Continuation of lineage, performance of rituals.
2. Economic – Transfer of property, dowry, and alliance-building
3. Social – Establishing networks of reciprocity among kin groups.
4. Moral – Fulfillment of dharma and social duty.

Even in modern contexts, matrimonial advertisements highlight caste, horoscope compatibility, and family background, reflecting continuity of traditional knowledge frameworks.

Caste and Social Organization

The caste system (varna-jati) is central to Indian social organization. Louis Dumont's Homo Hierarchicus (1970) emphasized hierarchy and ritual purity as the organizing principles. Varna divides society into four broad categories: Brahmins, Kshatriyas, Vaishyas, and Shudras.Jati represents localized, occupationally defined groups numbering in the thousands.Caste intersects with kinship and marriage rules, reinforcing endogamy and regulating social mobility. Community-based dispute resolution through caste panchayats illustrates caste as a living institution of social knowledge. Though challenged by democratization, reservations, and social reform movements, caste continues to influence politics, marriage, and identity, underscoring its deep roots in Indian knowledge systems.

Gender Roles and Intergenerational Relations

Indian tradition assigns complementary but unequal roles to men and women. Women are custodians of ritual purity and household harmony, while men control property and decision-making. Texts like Manusmriti emphasize stri-dharma (duty of women as wives and mothers). Yet, the picture is complex. Women have exercised agency through kinship roles: mothers-in-law wield authority, widows manage property in some contexts, and matrilineal communities in Kerala accorded women greater rights. Intergenerational relations are based on hierarchy and respect. The authority of elders, duty of sons, and care of aged parents constitute a moral economy of kinship. These obligations reflect the epistemic value placed on continuity and reciprocity in Indian society.

Regional Variations in Family and Kinship

India's cultural diversity is reflected in regional kinship systems:

1.Kerala: The marumakkattayam system of matrilineal inheritance among Nairs.

2.Punjab and Haryana: Strict gotra exogamy and village exogamy.

3.Tamil Nadu: Cross-cousin and uncle–niece marriages accepted.

4.Northeast tribes: Bilateral or matrilineal descent, flexible marriage rules.

These variations illustrate that Indian family and kinship are not monolithic but plural knowledge systems adapted to ecology, economy, and culture.

1. Modernization, Change, and Continuity
2. Contemporary transformations challenge traditional family and kinship:
3. Urbanization weakens joint families but strengthens nuclear households.
4. .Education and women's employment increase gender equality.

Legal reforms (Hindu Marriage Act, Hindu Succession Act) promote rights of women and inter-caste marriage.Migration produces transnational families and diasporic kinship networks.Yet, continuity is striking. Joint families survive as functional units, kinship obligations persist in rituals and festivals, and caste remains vital in marriage alliances and politics.

Family, Kinship, and Social Organization as Knowledge Systems

Understanding these institutions as knowledge systems highlights their role in producing, transmitting, and legitimizing cultural wisdom. They embody:

Normative Codes – Dharmashastras, customary laws, and panchayat rules.

Ritual Practices – Life-cycle ceremonies, festivals, and ancestor worship.

Philosophical Frameworks – Dharma, karma, and samskara.

Social Logic – Reciprocity, hierarchy, and obligation.

Such systems provide resilience, adaptability, and identity in a rapidly changing world.

Contemporary Relevance and Future Directions

In the era of globalization, Indian family and kinship remain central to social cohesion. Diasporic Indians recreate kinship networks abroad, showing their adaptability. Policymakers increasingly recognize the importance of family care systems in welfare provision, especially in aging societies. At the same time, challenges remain: dowry practices, gender inequality, caste rigidity, and generational conflicts. Reconciling tradition with rights-based frameworks requires critical engagement with the knowledge systems of family and kinship.

Conclusion

Family, kinship, and social organization in Indian tradition form a complex web of relationships rooted in ancient knowledge systems. These institutions embody values of duty, hierarchy, reciprocity, and continuity, while also displaying remarkable diversity and adaptability. Despite modernization, the enduring significance of family and kinship highlights their role as both repositories of cultural knowledge and dynamic agents of social change. Understanding them through a knowledge system perspective enables a more nuanced appreciation of Indian society—one that transcends stereotypes of rigidity to reveal resilience, plurality, and continuity.

References :

1. Karve, Irawati. Kinship Organization in India. Deccan College, 1953.
2. Dumont, Louis. Homo Hierarchicus: The Caste System and Its Implications. Oxford University Press, 1970.
3. Madan, T.N. Family and Kinship: A Study of the Pandits of Rural Kashmir. Oxford University Press, 1965.
4. Shah, A.M. The Family in India: Critical Essays. Orient Blackswan, 1998.
5. Uberoi, Patricia (ed.). Family, Kinship and Marriage in India. Oxford University Press, 1993.
6. Manusmriti, Dharmashastras, Arthashastra (classical texts).
7. Kapadia, K.M. Marriage and Family in India. Oxford University Press, 1966.

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Issue 367 (B) : Indian Knowledge System
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
October 2025

Self-Esteem and Manifestation : An Empirical Study

Vrushti Shah
Contact Number:- 9022443131, vrushtishah190@gmail.com

Mahin Ajim Mulla
Contact Number: 9175088235, mahinmulla09@gmail.com

Guide Name:- Ms. Samprati Kulkarni
Contact Number:- 7387072191, kulkarni.s.samprati@gmail.com

Abstract :

Self-esteem plays a vital role in shaping an individual's confidence, resilience, and motivation, while manifestation is often described as the practice of visualizing and affirming desired outcomes. This study explores the relationship between self-esteem and manifestation, examining how self-worth influences goal achievement, emotional regulation, and cultural practices. It also addresses criticisms of manifestation as pseudoscientific by grounding it in established psychological frameworks such as Self-Determination Theory, Cognitive-Affective Personality System Theory, and Vroom's Expectancy Theory. Findings highlight that individuals with high self-esteem engage more effectively in manifestation practices, whereas low self-esteem hinders success due to self-doubt and social comparison.

Methodology:

A qualitative survey method was used, involving semi-structured interviews with 15 participants aged 18–25 from urban student populations. Participants were selected using purposive sampling. Interviews focused on self-esteem levels, manifestation techniques, emotional states, and barriers such as social comparison. Data were transcribed and analyzed thematically.

Results:

The study found that high self-esteem was linked to confidence, persistence, and more successful manifestation outcomes. Positive emotions supported visualization and resilience, while negative emotions obstructed manifestation. Social comparison, particularly through social media, increased self-doubt and reduced effectiveness of manifestation. Participants commonly practiced affirmation, visualization, journaling, subliminal music, and structured methods such as the 3-6-9 technique. Cultural variations were also observed.Eastern practices emphasized spiritual rituals and collective well-being, while Western practices focused on individual affirmations and material success.

Keywords: self-esteem, manifestation,cultural psychology, visualization , affirmations

Introduction

Self-esteem is essential for the psychological well-being of individuals, shaping how people perceive themselves and interact with their surroundings. High self-esteem is consistently associated with greater motivation, resilience, and emotional stability, while low self-esteem is linked to negative self-evaluations, stress vulnerability, and maladaptive coping (Baumeister et al., 2003;Orth & Robins, 2014). Although the relationship between self-esteem and performance

has been widely studied, less attention has been directed toward its connection with the emerging psychological practice of manifestation.

Manifestation, often described as the process of bringing desired outcomes into reality through visualization, affirmations, and purposeful action (Dixon et al., 2023), is usually associated with the Law of Attraction. However, when reframed scientifically, manifestation aligns closely with well-established psychological models. Self-Determination Theory (Ryan & Deci, 2000) highlights the role of autonomy, competence, and relatedness in motivation, all of which can be supported through manifestation practices. Cognitive-Affective Personality System Theory (Mischel & Shoda, 1995) explains how thoughts and emotions dynamically shape behavior, mirroring the way manifestation relies on positive cognitions and affect. Similarly, Vroom's Expectancy Theory (1964) demonstrates that motivation depends on belief in effort, confidence in outcomes, and the value placed on goals—paralleling the key mechanisms of manifestation.

Despite these connections, critics often dismiss manifestation as pseudoscience or spirituality (Whitson, 2021). This critique cannot be overlooked. While exaggerated self-help claims sometimes frame manifestation as mystical, psychological research provides evidence for its underlying processes. Studies on mental imagery show that visualization activates neural pathways similar to those engaged in real performance (Kosslyn et al., 2001). Research on self-fulfilling prophecies (Merton, 1948) demonstrates that expectations can influence behavior and outcomes. Likewise, findings in goal-setting and self-regulation show that affirmations and visualization increase persistence and achievement (Taylor et al., 1998). These insights indicate that manifestation, when grounded in psychology, reflects legitimate mechanisms rather than unscientific claims.

The real-world applications of understanding self-esteem–manifestation links are far-reaching. In workplaces, employees with healthy self-esteem who engage in manifestation are more likely to stay motivated, adapt to setbacks, and enhance productivity (Luthans & Youssef, 2007). In mental health contexts, practices like affirmations, guided imagery, and journaling can boost self-worth, improve resilience, and reduce anxiety (Critcher & Dunning, 2015). Thus, examining this link can transform manifestation from anecdotal practice into structured, evidence-based interventions.

Cultural contexts also shape how manifestation is practiced. In Eastern traditions, such as Indian spirituality, it often involves meditation, mantra chanting, and alignment with collective or cosmic energy (Joshanloo, 2014). In contrast, Western approaches emphasize individual visualization, affirmations, and pursuit of personal or material success (Taylor et al., 1998). These cultural differences underscore the importance of contextualizing manifestation within diverse psychological and societal frameworks.

The lack of direct research connecting self-esteem and manifestation presents a meaningful gap. Without such exploration, manifestation risks being dismissed as pseudoscience, and psychology loses the opportunity to investigate how self-esteem may act as a moderator in this process. Individuals with high self-esteem may be better able to use manifestation due to greater confidence and persistence, while those with low self-esteem may struggle with doubt and self-sabotage. Addressing this gap is crucial not only for advancing psychological theory but also for developing practical applications in education, counseling, and organizational development.

Research Problem:-

A study to examine the relationship between self-esteem and manifestation, focusing on how self-worth influences the success of manifestation practices and the barriers that affect this process.

Aim:

1. To understand the role of self-esteem in shaping manifestation practices.
2. To analyze how emotional states and social factors influence manifestation success.

Hypothesis:

H_0: There is no significant relationship between self-esteem and manifestation success.
H_1: There is a significant relationship between self-esteem and manifestation success.

Objectives of the Study:

1. To assess how levels of self-esteem impact the effectiveness of manifestation techniques.
2. To examine the influence of emotional states such as optimism, self-doubt, and resilience on manifestation outcomes.
3. To identify social and cultural factors, including social comparison and traditions, that affect manifestation practices.
4. To explore whether manifestation can be used as a psychological tool for improving motivation, resilience, and goal attainment.

Methodology

Sample : A total of 13 participants aged 18–25 from urban student populations were selected using purposive sampling (non-probability sampling). The sample included both male and female participants who had prior exposure to or interest in manifestation practices.

Tools for Data Collection

Demographic details (age, gender, education, socioeconomic status). A semi-str uctured interview schedule was constructed to assess participants' self-esteem, manifestation techniques (affirmations, visualization, journaling, 3-6-9 method, subliminal music), emotional states, and barriers such as self-doubt and social comparison. The interviews provided in-depth insights into participants' personal experiences with manifestation and self-esteem.

Results :

The study revealed important insights into how self-esteem influences manifestation practices among participants.Most participants reported that they actively practiced manifestation, though the frequency varied. Around half of them manifested on a regular basis (daily or weekly), while others engaged in it occasionally, depending on their needs or emotional states.

Figure 1: Frequency of manifestation among participants

(Fig. 1 illustrates participants' frequency of manifestation, showing a higher proportion of regular practitioners compared to occasional ones.)

When asked about the areas of life for which they manifested, participants mentioned academic success, career goals, personal relationships, and self-confidence as the most common domains. A few also shared that they manifested during times of emotional struggle, using it as a way to cope with stress and low mood.

In terms of techniques, participants reported using affirmations, visualization, goal-setting, journaling, subliminal music, and the 3-6-9 method. Affirmations and visualization emerged as the most popular strategies. Participants stated that these methods boosted their confidence, helped them stay focused on goals, and reduced negative thoughts.

Figure 2: Preferred manifestation techniques

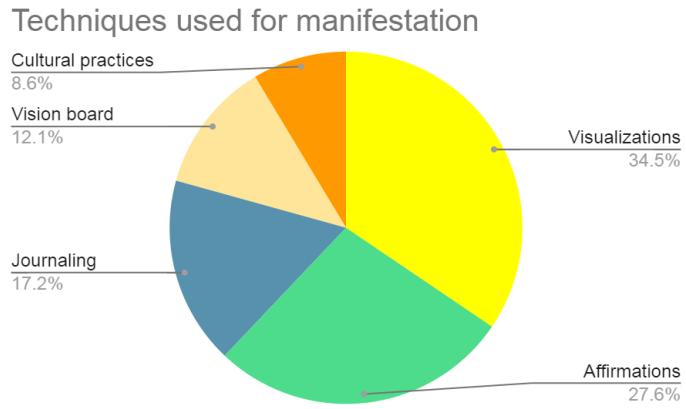

(Fig. 2 presents the distribution of manifestation techniques, showing affirmations and visualization as the most widely used methods.)

A key finding was the influence of self-esteem on manifestation success. Participants with higher self-esteem reported greater confidence, persistence, and achievement of desired outcomes. Conversely, participants with lower self-esteem admitted that self-doubt and social comparison limited their ability to manifest effectively. Many explained that their ability to manifest varied according to their emotional state: when self-esteem was high, manifestation felt natural and successful; when low, it became difficult or ineffective.

Impact of self-esteem on manifestation success

Participants also identified barriers such as social comparison (especially through social media), negative emotions, and lack of self-belief. These barriers were reported as major obstacles that disrupted focus and reduced confidence in achieving goals.

At the same time, participants highlighted coping strategies that helped them rebuild self-esteem and maintain manifestation practices. These included positive self-talk, engaging in affirmations, practicing gratitude, and seeking social support. Many emphasized that resilience and self-esteem were essential for sustaining manifestation over time.

Overall, the results suggest that self-esteem and manifestation are deeply interconnected. Stronger self-esteem enhances confidence, focus, and persistence, leading to more successful manifestation outcomes, while low self-esteem weakens the process by amplifying doubt and negativity.

Discussion

The findings underscore the necessity of addressing the role of self-esteem in the success of manifestation practices. While manifestation is widely promoted, its effectiveness largely

depends on the psychological foundation of self-worth. Participants with high self-esteem reported greater confidence, resilience, and success in achieving their goals, while those with low self-esteem often struggled with self-doubt, social comparison, and negative emotional states that obstructed manifestation. Promoting practices that strengthen self-esteem, such as affirmations, visualization, and positive self-talk, is essential to enhancing the psychological benefits of manifestation.

Participants also highlighted several barriers to successful manifestation, including negative emotional states, lack of self-belief, and the impact of frequent social comparison, particularly through social media. These barriers contributed to reduced confidence, self-sabotage, and disengagement from goals. Cultural differences also shaped manifestation practices: Eastern approaches emphasized meditation, spirituality, and collective well-being, while Western approaches focused on affirmations, visualization, and individual goal achievement. These differences show that culturally sensitive approaches are crucial for the acceptance and effectiveness of manifestation practices.

To address these challenges, it is important to integrate manifestation into structured psychological frameworks. This includes encouraging the use of evidence-based techniques such as imagery, affirmations, and journaling, while also addressing emotional and social barriers. Educational workshops, counseling programs, and resilience training can help individuals develop healthier self-esteem and apply manifestation practices more effectively. Additionally, interventions that reduce the negative effects of social comparison may further improve outcomes.

By addressing these barriers through psychological education, counseling, and culturally informed practices, it is possible to create a more supportive environment for individuals to engage in manifestation effectively.

The study's limitations include a small sample size, reliance on self-reported experiences, geographical constraints, and the cultural sensitivity of manifestation practices. These factors may limit the generalizability of the findings, but they provide valuable insights into the relationship between self-esteem and manifestation.

Acknowledgement :

I sincerely thank the participants for their time and insights. Special gratitude to my guide, Mrs. Samprati Kulkarni for her continuous guidance.

References :

1. Bandura, A. (1977). Self-efficacy: Toward a unifying theory of behavioral change. *Psychological Review, 84*(2), 191–215. https://doi.org/10.1037/0033-295X.84.2.191
2. Baumeister, R. F., Campbell, J. D., Krueger, J. I., & Vohs, K. D. (2003). Does High Self-Esteem Cause Better Performance, Interpersonal Success, Happiness, or Healthier Lifestyles? *Psychological Science in the Public Interest: A Journal of the American Psychological Society, 4*(1), 1–44. https://doi.org/10.1111/1529-1006.01431
3. Critcher, C. R., & Dunning, D. (2015). Self-affirmations provide a broader perspective on self-threat. *Personality & Social Psychology Bulletin, 41*(1), 3–18. https://doi.org/10.1177/0146167214554956
4. Dixon, L. J., Hornsey, M. J., & Hartley, N. (2023). "The Secret" to Success? The Psychology of Belief in Manifestation. *Personality and Social Psychology Bulletin,* 01461672231181162. https://doi.org/10.1177/01461672231181162

5. Fredrickson, B. L. (2004). The broaden-and-build theory of positive emotions. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, *359*(1449), 1367–1378. https://doi.org/10.1098/rstb.2004.1512
6. Joshanloo, M. (2014). Eastern Conceptualizations of Happiness: Fundamental Differences with Western Views. *Journal of Happiness Studies*, *15*(2), 475–493.
7. Kosslyn, S. M., Ganis, G., & Thompson, W. L. (2001). Neural foundations of imagery. *Nature Reviews. Neuroscience*, *2*(9), 635–642. https://doi.org/10.1038/35090055
8. Luthans, F., & Youssef, C. M. (2007). Emerging positive organizational behavior. *Journal of Management*, *33*(3), 321–349. https://doi.org/10.1177/0149206307300814
9. Merton, R. K. (1948). The Self-Fulfilling Prophecy. *The Antioch Review*, *8*(2), 193–210. https://doi.org/10.2307/4609267
10. Mruk, C. J. (2013). *Self-esteem and positive psychology: Research, theory, and practice, 4th ed* (pp. xiii, 294). Springer Publishing Company.
11. Orth, U., & Robins, R. W. (2014). The development of self-esteem. *Current Directions in Psychological Science*, *23*(5), 381–387. https://doi.org/10.1177/0963721414547414
12. Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2000). Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being. *The American Psychologist*, *55*(1), 68–78. https://doi.org/10.1037//0003-066x.55.1.68
13. Taylor, S. E., Pham, L. B., Rivkin, I. D., & Armor, D. A. (1998). Harnessing the imagination. Mental simulation, self-regulation, and coping. *The American Psychologist*, *53*(4), 429–439. https://doi.org/10.1037//0003-066x.53.4.429
14. Vroom, V. H. (1964). *Work and motivation*. Wiley.

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Issue 367 (B) : Indian Knowledge System
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
October 2025

प्राचीन भारतीय शिक्षण पद्धती व विद्यापीठे

प्रा. डॉ. डी. पी. खराडे
इतिहास विभाग प्रमुख
बाबासाहेब चितळे महाविद्यालय, भिलवडी.
मो. नं. 9921297780

प्रस्तावना –

प्राचीन शिक्षण व्यवस्था श्रेष्ठ दर्जाच्या मानवी मूल्यांवर आधारलेली होती. तिचा पाया धर्म, अध्यात्म व नीतिमत्ता असून सर्वांचा विकास, मनुष्य व समाज निर्माण करणे आणि उत्तम जीवन जगणाऱ्या मानवाची सिद्धता करणे ह तिचे प्रमुख उद्दिष्ट होते. धर्माप्रमाणे शिक्षणाने ही मानवतेचा स्वीकार केलेला होता. भारतीय शिक्षणाच्या मूळाशी विशिष्ट भूमिका व विचार सरणी होती आणि ती आधुनिक पाश्चिमात्यां पेक्षा वेगळी होती कारण वर्तमान काळात धर्म व नीति मूल्यांचा शिक्षणाशी काही ही संबंध नव्हता. आधुनिक मनुष्य नीतिभ्रष्ट, अधार्मिक व अंधश्रद्धावादी असला तरी चालेल. मात्र तो बुद्धिमान व विद्वान असावा ही शिक्षणाची स्थुल भूमिका आहे. परंतू याच्या उलट धर्म, नीति, सदाचरण, निष्ठा हे प्राचीन शिक्षण पद्धतीचे आधारस्तंभ होते. प्राचीन शिक्षणात भौतिक शिक्षणाला प्राधान्य असले तरी ही त्यावर अध्यात्मिक व नैतिक मूल्यांचे नियंत्रण होते. त्यामुळे भारतीय मनुष्य संयमी व उन्नत होऊ शकला. हा भारतीय शिक्षण प्रणालीचा विशेष होता.

प्राचीन काळापासून आपला भारत उच्च मानवी मुल्यांचा आणि विशिष्ट वैज्ञानिक परंपराचा देश आहे. भारताने जगाला वेगळे मानले नाही, ही भारताची संस्कृती आहे.

"अर्थ निजः परो वेती गणना लघु चेतसाम्।
उदारचारिताना तु वसुधैव कुंटुम्बकम्।"[1]

महाउपनिषदाच्या तत्वाच्या आधारे भारत जगाला एक कुटुंब मानतो, ही वेगळी गोष्ट आहे की पाश्चिमात्य संस्कृती भौतिकवादावर आधारित आहे. ज्ञान आणि आध्यात्मावर नाही. परंतु आज जग भारताच्या परंपरा स्वीकारत आहे. आपल्याला आणि आपल्या भावी पिढ्यांनाही भारताच्या प्राचीन मुल्यांना योग्य महत्व द्यावे लागेल त्यासाठी आंतरिक ज्ञान, गुण सामर्थ्य आणि आदर्श यांची योग्य ओळख करून योग्य दिशा द्यावी लागेल. प्राचीन भारताने तत्वज्ञान, भाषाशास्त्र, कर्मकांड, व्याकरण, खगोलशास्त्र, अर्थशास्त्र, सांख्य सिद्धांत, तर्कशास्त्र, जीवन विज्ञान, आयुर्वेद, ज्योतिष, संगीत यासारख्या विविध मानवी कल्याणाच्या क्षेत्रांत नोंदी करून मानव जातीच्या प्रगतीमध्ये मोठे योगदान दिले आहे. प्राचीन भारतीयांनी शोधलेल्या कल्पना आणि तंत्रज्ञानाने आधुनिक विज्ञान व तंत्रज्ञानाचा पाया मजबुत करण्यात अद्भुत योगदान दिले . यापैकी काही नावीन्यपूर्ण योगदान सध्या स्वीकारले जात असले तरी काही अद्याप अज्ञात आहे.

भारतीय ज्ञान परंपरा ही अत्यंत समृद्ध अशी आहे. ज्ञान आणि विज्ञान, लौकिक आणि पारलौकिक, कर्म आणि धर्म तसेच भोग आणि त्याग यांचा अद्भुत समन्वय भारतीय ज्ञान परंपरेत आहे.[2] राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मध्ये भारतीय ज्ञान परंपरेवर भर देण्यात आलेला आहे. सुसंस्कारा सोबतच मातृभाषा आणि शारिरीक शिक्षणाचाही सांगोपाग विचार नव्या शैक्षणिक धोरणात करण्यात आलेला आहे. प्राचीन काळी गुरूंना सर्वश्रेष्ठ समजले जात असे. नव्या धोरणातही केंद्रस्थानी शिक्षक आहेत. सर्वगुणसंपन्न विद्यार्थी घडविताना शिक्षकांककडूनही निस्वार्थी, त्यागी आणि सर्वज्ञानी असण्याची अपेक्षा व्यक्त करण्यात आलेली आहे. भारतीय शिक्षण व्यवस्थेचे जगभरात जे स्थान प्राचीन काळी होते. तेच परत मिळविण्यासाठी नवे शैक्षणिक धोरण प्रयत्नशील आहे.

भारतीय संस्कृतीत ज्ञान, ज्ञानदान व ज्ञान प्राप्तीला विशेष महत्व होते. शिक्षणाला मनुष्याचे तृतीय नेत्र मानले होते, वैदिक, जैन, बौद्ध व हिंदू धर्मांनी ज्ञानाला श्रेष्ठ स्थान दिले होते. गीतेमध्य ज्ञानाइतकी जगातील

पवित्र वस्तु नाही. 'नही ज्ञानेन सदृशं पवित्र मिह विद्येत!' [3] अशा शब्दात ज्ञानाचे महत्व सांगितले आहे. ज्ञान प्राप्त करण्याच्या विविध पद्धती प्राचीन भारतात रूढ झालेल्या होत्या. त्यापैकी वैदिक व बौद्ध शिक्षण पद्धती प्रमुख होत्या. भारतीयांनी आपल्या शिक्षणाचे ध्येय ज्ञान साधना, शील, व्यक्तिविकास व सामाजिक वारसाचे संरक्षण असे मानलेले होते. शिक्षण पद्धती व शैक्षणिक संकुलाची निर्मिती प्रारंभी वैदिक काळात आली तिचा उत्कर्ष व विस्तार बौद्ध काळात झाला. थोडक्यात प्राचीन काळापासून ते आजपर्यंत मानवाने जी प्रगती साधलेली आहे. त्यामागे निश्चित शिक्षण हा घटक महत्वाचा आहे. प्राचीन काळी शिक्षण हे मनुष्याच्या सर्वांगीण विकासाचे साधन मानले जात असे.

प्राचीन शिक्षण व्यवस्था उच्च दर्जाच्या मानवी मूल्यांवर आधारित होती तिचा पाया धर्म आध्यात्म व आदर्श मनुष्य व समाज निर्माण करणे हे तिचे मुळ उद्देश होते. धर्म, निती, सदाचरनिष्ठ हे प्राचीन भारतीय शिक्षण पद्धतीचे मुळ होते. वैदिक व बौद्ध शिक्षण प्रणालीने हीच मुल्ये जोपासली होती. प्राचीन शिक्षणात भौतिक शिक्षणाला अग्रक्रम दिले तरीही त्यावर आध्यात्मीक व नैतिक मुल्यांचे वर्चस्व होते. त्यामुळे भारतीय व्यक्ती सदाचारी व प्रगत बनू शकला हे भारतीय शिक्षण व्यवस्थेचे फल होते. शिक्षणाचा प्रमुख उद्देश उत्तम व्यक्ति चारित्र्य निर्माण करणे हा होता. शिला शिवाय विद्या व्यर्थ आहे म्हणून नीतीमान व चारित्र्य संपन्न मनुष्य व समाज निर्माण करणे हे शिक्षणाचे अंतिम लक्ष होते. तसेच विद्यार्थ्यांना भौतिक व आध्यात्मिक शिक्षण द्यावे म्हणजे व्यक्तिमत्वाचा सर्वांगीण विकास होईल ही प्राचीन शिक्षण तज्ञाची उच्च भुमिका होती[4] शिक्षणाव्दारे राष्ट्रीय व सामाजिक संस्कृतीचे जतन करणे हे तत्कालीन शिक्षण व्यवस्थेचे अत्यंत महत्वपूर्ण कार्य होते. त्याकाळी व्यावसायिक शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना अंतेवासीय म्हणत प्रत्येक व्यावसायिक, कलावंत व कारागीर आपल्या मुलांना पिढीजात उद्योगाचे उदा. सुतार, लोहार, सोनाकाम इ. शिक्षण देत या व्यवस्थेमुळे विद्यार्थी स्वावलंबी बनला व त्याच्या उपजिविकेची सोय झाली. प्राचीन शिक्षणात स्थापत्य, शिल्प, चित्र, संगीत, नृत्य, नाट्य व धातुकाम इत्यादी कलेचाही समावेश होता. तसेच विविध धार्मिक संस्था निर्माण केल्या आणि धर्मांच्या प्रसारासाठी तत्वज्ञान व साहित्य शाखांची निर्मिती केली.[5]

प्राचीन भारतीय शिक्षण पद्धतीचे एक प्रमुख वैशिष्ट्ये म्हणजे गुरूकुल शिक्षण पद्धती होय. प्राचीन भारतात ज्ञानदानाचे कार्ये आश्रमातुन म्हणजे गुरूकुलातून विव्दवान ऋषीमुनी, ब्राह्मण ज्ञानदानाचे कार्य करत होते. ही गुरूकुले गावापासून खुप लांब सहसा वनात राहत होती. विद्यार्थी उपनयन संस्काराने गुरूकुलात प्रवेश करत असे व त्याला विविध विषयाचे ज्ञान प्राप्त करावे लागत असे. अशा विद्यार्थ्यांना अनिवासी किंवा आचार्य कुलवासी म्हटले जात होते. गुरूशिष्यांचे नाते जिव्हाळ्याचे होते. गुरू हा शिष्याचा आध्यात्मिक पिता असल्याने माता पित्यापेक्षा गुरूला अधिक सन्मान दिला जात असे. गुरूकुलात विनामुल्य विद्यार्थ्यांना निवास भोजन व अध्यापनाची सोय होती. यावेळी विद्यार्थ्यांनी साधी राहणी व उच्च विचारसरणीला प्राधान्य दिले होते. गुरूकुलातील विद्यार्थ्यांची दिनचर्या सुर्योदयापुर्वीची असे व रात्री संपत असे. या दिवसभराच्या दिनचर्येतुन, संयमी, नीतीमान, चारित्र्यवान व शिस्तप्रिय आदर्श विद्यार्थी निर्माण व्हावा हा हेतु होता. गुरू विद्यार्थ्यांच्या समोर श्लोक किंवा सुत्र म्हणत असे त्यापाठोपाठ शिष्याने ते पाठांतर करावे. लिहिण्याची प्रथा फारशी प्रचलित नव्हती.[6] स्त्रीयांनाही पुर्ववैदिक काळात शिक्षणाची संधी विपुल प्रमाणात मिळत असे. धार्मिक व आर्थिक चर्चेत भाग घेत समाजात त्यांना बहुमान प्राप्त झाला होता. प्राचीन ग्रंथामध्ये विद्वान स्त्रियांचा उल्लेख आलेले आहेत.[7] त्यामध्ये गार्गी, लोपमुद्रा यांची नावे प्रसिद्ध आहेत. परंतु उत्तर वैदिक काळात स्त्रियांच्या शिक्षणावर मर्यादा आल्या होत्या.

विद्येसंदर्भात लोकहितवादी म्हणतात, 'विद्या म्हणजे ज्ञान, जेणे करून मनुष्य निर्मळ होतो. विचारी होतो. समर्थ होतो.' [8] विद्येची ज्ञानाची एवढी महती असताना भारतीय लोक या क्षेत्रात मागे कसे राहतील. विद्येची व गुरूची महती वर्णन करणाऱ्या भारतीय शिक्षण पद्धतीवर प्रकाश टाकणारे प्राचीन काळचे ग्रंथ उपलब्ध नसले तरी संहिता, उपनिषदे, धर्मशास्त्र, बौद्ध वाङ्मय, परकीय प्रवाशांची इतिवृत्ते इत्यादीवरून

प्राचीन भारतातील शिक्षण पद्धती व शिक्षण क्षेत्रातील कामगिरी याविषयी आपणास माहिती मिळते. गुरूकुल पद्धत आणि विहारातील अध्ययनाची पद्धत यातून पुढे ब्राह्मण व बौद्ध विद्यापीठे भारतात प्राचीन काळी अस्तित्वात आली.

तक्षशिला हे भारतातील सर्वात प्राचीन विद्यापीठ होते. तक्षशिला विद्यापीठाचा कालखंड इ. स. पूर्व 800 ते इ. स. 400 असा आहे. या विद्यापीठाचा उल्लेख रामायण, महाभारत यासारख्या ग्रंथात आहे. तक्षशिला ही गांधार देशाची राजधानी होती. या विद्यापीठात अनेक विद्वान आचार्य ज्ञानदानाचे कार्य करीत होते. या ठिकाणी परदेशातील अनेक विद्यार्थी शिक्षणासाठी येत होते. विद्यार्थ्यांच्या राहण्याची व जेवणाची व्यवस्था विद्यापीठातच केलेली होती. हे विद्यापीठ राजनिती व शस्त्रविद्येसाठी सिद्ध होते. [9] एकाचवेळी शस्त्रविद्या विभागात 103 राजपुत्र शिक्षण घेत असल्याचा उल्लेख मिळतो. आर्यवेद व व्यायामाचे विशेष शिक्षण येथे दिले जात होते. अनेक प्रसिद्ध महापुरूष या विद्यापीठात शिक्षण घेत होते. त्यामध्ये प्रसिद्ध व्याकरण कर्ता पाणिनी, गौतम बुद्धाच्या समकालीन कोसलचा राजा प्रसेनजीत, मल्ल सरदार बंधुल, लिच्छवी घराण्यातील महाली, आर्य चाणक्य विद्यार्थी व शिक्षक याच विद्यापीठात होते. येथील विद्यापीठात, वेद, वेदांगे, व्याकरण, वैद्यक स्थापत्य, धनुर्वेद इत्यादी अठरा प्रमुख विषय शिकविले जात होते. गरीब विद्यार्थ्यांना मोफत शिक्षण दिले जात होते. श्रीमंत विद्यार्थ्यांच्या कडून एक हजार सोन्याची नाणी इतके शुल्क घेतले जात होते. विद्यार्थ्यांना त्याच्या आवडीप्रमाणे कोणतेही विषय घेता येत होता. तक्षशिला हे सीमावर्ती असल्यामुळे इराणी, ग्रीक, पल्लव, शक, कुशाण या परकीय आक्रमकांची झळ या विद्यापीठाला नेहमी बसत असे. कुशाणाच्या काळापर्यंत हे तक्षशिला विद्यापीठ कार्यरत होते. पण पुढे इ. स. पाचव्या शतकात क्रुर अशा हुण टोळयांच्या आक्रमणांमुळे तक्षशिलेचा विध्वंस झाला.[10]

इ. स. 7 व्या शतकापासून आजतागायत वाराणसी किंवा काशी नगरीची ख्याती आहे. या ठिकाणी व्यावहारिक शिक्षणापेक्षा धार्मिक शिक्षणावर अधिक भर दिला जाई. मध्ययुगीन काळापर्यंत देशातील विविध भागातील लोक संस्कृतात व वेदविद्येत प्रावीण्य मिळविण्यासाठी काशीला जात असत. संत ज्ञानेश्वरांच्या काळापर्यंत व पुढे काशीस जाऊन विद्याध्ययन करून आलेल्या ब्राह्मणांना विद्वान म्हणून मोठा सन्मान मिळे.[11]

नालंदा गुप्ताच्या काळात स्थापन झालेले हे विद्यापीठ नालंदा हे बुद्धशिष्य सारीपुत्र यांचे जन्मस्थान त्यामुळे बौद्धांचे हे तीर्थक्षेत्र होते. महावीर वर्धमानानेही इथे चौदा चातुर्मास वास्तव्य केले होते. असे जैन पंरपरा सांगते. खरे तर हर्षवर्धनाच्या कालखंडात बिहारमध्ये नालंदा विद्यापीठ नावारूपास आले होते. गुप्त वंशातील पहिला कुमारगुप्ताने यास फार मोठी देणगी दिली असल्याचा उल्लेख मिळतो. गुप्तकाळातील राजपुरूषांनी नालंदा येथे आचार्य आणि विद्यार्थ्यांसाठी विशाल व उत्तुंग अशा अनेक इमारती बांधुन दिल्या. ग्रंथालय हा विद्यापीठाचा आत्मा असतो. नालंदा विद्यापीठात विद्यार्थ्यांना अध्ययनासाठी या इमारतीत ग्रंथ संग्रहांना रत्नसागर, रत्नोदधी आणि रत्नरंजक अशी नावे होती. नालंदा विद्यापीठात प्रवेश देण्यापूर्वी स्पर्धायुक्त परीक्षा घेण्यात येत होती. उत्तीर्ण होणाऱ्या विद्यार्थ्यांनाच फक्त प्रवेश दिला जात होता.[12] विद्यापीठात विविध विषयांचे शिक्षण दिले जात होते, या विद्यापीठात धर्म, योगविद्या, बौद्ध दर्शने, चित्रकला, शिल्पकला, मंत्रविद्या, दंडनीती, वेदविद्या, गणित, वैद्यक, ज्योतिष इत्यादी विषयांच्या अध्यापनाची व्यवस्था होती. युवान च्यांग आणि इत्सिंग यांनी केलेल्या वर्णनानुसार नालंदा विद्यापीठात दहा हजार भिक्षु रहात होते. या सर्वांना निवास, जेवणखाण , कपडालत्ता, औषधोपचार व शिक्षण विनाशुल्क देण्यात येई. तसेच या विद्यापीठाचा कुलपती शीलभद्र सर्वज्ञ होता. धर्मपाल, स्थिरमती, प्रभामित्र, ज्ञानचंद्र, शीलभद्र इत्यादी महान विव्दानांची नामावली युआन च्वांगने दिली आहे. नालंदा विद्यापीठ हे विद्या व विव्दानांचे माहेरघर बनले होते. [13] या विद्यापीठावरती 1203 मध्ये बख्तियार खिलजीने आक्रमण केले व हे विद्यापीठ नष्ट केले.

इ. सन पूर्व 2 रे शतक ते इ. सन 13 वे शतक या काळात कांची हे एक विद्याक्षेत्र म्हणुन प्रसिद्ध होते. हे जैन व बौद्धाचे दक्षिण भारतातील प्रमुख केंद्र होते. या विद्यापीठात अनेक मोठे मोठे आचार्य होऊन गेले.

नागार्जुन याच विद्यापीठात होते. तसेच बौद्ध धर्माचा पंडित बुद्धघोष, न्यायभाष्यकर्ता वात्सायन यासारखे अनेक आचार्य विद्वान या विद्यापीठात होऊन गेले.[14]

काठेवाडातील मैत्रक राजांची राजधानी वल्लभी ही राजधानी होती. गुप्त सम्राटांचा सेनापती भट्टारक यांने 6 व्या शतकात वल्लभी विद्यापीठाची स्थापना केली. इ. सन 673 ते इ. स. 687 याकाळात भारतात आलेला चिनी प्रवासी इत्सिंग मल्लतो. की नालंदा व वल्लभी येथे प्रवेशासाठी प्राथमिक अभ्यास पूर्ण झालेला असावा लागे. या विद्यापीठात स्थितमती, गुणमती यासारखे बौद्ध पंडित आचार्य होते.[15]

प्राचीन भारतातील अनेक विद्यापीठापैकी गुणशीला हे विद्यापीठ होते. बिहारमध्ये राजगृह नगरीत हे विद्यापीठ होते. या विद्यापीठाचे वैशिष्ट्ये म्हणजे मुलांबरोबर मुलीही शिक्षण घेत होत्या. बिंबीसाराची पत्नी खेमा, नंदा यांच्याबरोबर अनुपमा, धम्मा, सुजाता या स्त्रियांनीही शिक्षण घेतले होते. या विद्यापीठात, गीत, वाद्ये, नाट्य, नृत्य, अशा अनेक विषयांचा समावेश होता. प्राचीन भारतातील स्त्रियांना शिक्षण देणारे विद्यापीठ म्हणून या विद्यापीठाचा उल्लेख केला जात होता.[16]

निष्कर्ष –

जगाला ज्ञान पुरविणारी भारतीय विद्या परंपरा आज आपणास दिसत नाही. प्राचीन काळी विद्यादान करणारी विद्यापीठे ज्या विद्यापीठाच्या माध्यमातुन भारतीय संस्कृती जगभर पसरली. बौद्ध भिक्षु व इतर अनेक विव्दांनांनी हिंदु संस्कृती, दूरवर परसवण्यात मोलाची भर घातली ही विद्याकेंद्रे आज आपणास कोठे दिसत नाहीत किंवा त्यांचे नाव आज ऐकण्यास मिळत नाही. याठिकाणी दुर्दैवाने म्हणावे लागते की परकीय आक्रमकांनी भारतीय विद्यापीठांचा विध्वंस केला. थोडक्यात मुस्लिम आक्रमकांची धर्मांधता, काळानुरूप बदल आणि विकासाच्या गरजेकडे या विद्यापीठांनी केलेले दुर्लक्ष व विद्यापीठाची पुढील पिढी तयार करण्याबाबतची त्याची निष्क्रियता अशा अनेकविध कारणांनी ही प्राचीन विद्यापीठाची परंपरा खंडित झाली. आज. केंब्रिज, हॉवर्ड, ऑक्सफर्ड इत्यादी सारख्या पाश्च्यात जगतात असणाऱ्या विद्यापीठाची नावे पण अनेक वेळेला ऐकतो या विद्यापीठात अध्ययन अध्यापन करणारे विद्वान ज्ञानी असतात असे मानण्याचा प्रघात आहे. आधुनिक कालातील दळणवळण व प्रसार माध्यमातील क्रांतीमुळे या विद्यापीठांची कीर्ती सर्वदुर पसरली असे म्हटले तर चुक ठरणार नाही. प्राचीन काळी दळणवळणाची कसलीही सोय नसताना, प्रसारमाध्यमे नसताना हिंदुस्थानच्या कानाकोपऱ्यातुनच नव्हे तर आशिया खंडातुन अनेक जिज्ञासु, अभ्यासु, विद्यार्थी, भारतीय विद्यापीठात अध्ययन येत असत. प्राचीन भारतीय शिक्षण पध्दती ही संपूर्ण व्यक्तिमत्व विकासावर आधारित होती. आजच्या शिक्षण व्यवस्थेला ज्ञान, कौशल्य नैतिकता आणि संस्कार यांचा योग्य संगम साधण्यासाठी प्राचीन पद्धतीतुन प्रेरणा घेण्याची आवश्यकता आहे.

प्राचीन भारतीय शिक्षण व्यवस्था समृद्ध असला तरी ही तिच्या काही उणीवा व काही दोष होते. शिक्षणात धर्माचे प्राबल्य होते. प्राचीन काळात भौतिक विषयाचा अभ्यासक्रमात समावेश असला तरी ही त्यांना दुय्यम स्थान होते. त्यांच्या सुसंगठित अध्यापनाची फारशी सुविधा नव्हती. प्राचीन काळी आश्रमात व विहारात स्त्री शिक्षणाची सोय असली तरी ही मोठ्या प्रमाणात विद्वान स्त्रियांचा उदय झाला नाही. कारण त्या काळी शिक्षणात पुरूष प्रधान संस्कृतिचा पगडा होता. वर्ण व्यवस्थेच्या अनुषंगाने त्या काळी शिक्षण व्यवस्था राबवल्यामुळे सामान्य बहुजन समाज शिक्षणापासून वंचित राहिला.

संदर्भ :

1. पंडित शर्मा विष्णु (संपा.) महाउपनिषद, गीता प्रेस, 1968 पृ. 3.
2. Mandavkar Pavan, Indian knowledge system (IKS) SSRN electronic journal.
3. भगवद्गीता 4 - 38 पृष्ठ क्र. 194

4. संघमित्रा बकरी, 'प्राचीन भारताचा इतिहास', कॉमन वेल्थ पब्लिकेशन्स, नवी दिल्ली, प्रथमावृत्ती, 2003, पृष्ठ क्र. 97.
5. गायधनी र. ना. व राहुरकर व. ग. 'प्राचीन भारताचा सांस्कृतिक इतिहास', कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, 1994, पृष्ठ क्र. 326.
6. वेदालंकार हरिदत्त, 'भारतीय संस्कृति का संक्षिप्त इतिहास', आत्माराम एंड सन्स, दिल्ली, व्दितीय आवृत्ती, 1958 पृष्ठ क्र. 15
7. पाटील लिला, आजचे शिक्षण आजच्या समस्या, विद्या प्रकाशन, पुणे, पृष्ठ क्र. 212.
8. ,जोशी अरुण, लोकहितवादी गोपाळ हरी देशमुख,गंधर्व प्रकाशन ,पुणे 2010 पृष्ठ क्र.87
9. शहा जी. बी. प्राचीन भारताचा राजकिय आणि सांस्कृतिक इतिहास, प्रशांत पब्लिकेशन्स जळगाव, 2013 पृष्ठ क्र. 319-322.
10. चौधरी राधाकृष्ण-प्राचीन भारत का राजनीतिक और सांस्कृतिक इतिहास, भारती भवन, प्रकाशन पटना, 1973 पृष्ठ क्र. 247.
11. उपरोक्त, गायधनी र. ना. व राहुलकर व. ग. पृष्ठ क्र. 283.
12. शर्मा रीता-प्राचीन भारत का इतिहास, बोहरा प्रकाशन जयपुर, 1996, पृष्ठ क्र. 356.
13. मोरवंचीकर रा. श्री. प्राचीन भारत, विद्या बुक्स पब्लिशर्स औरंगाबाद, 1992, पृष्ठ क्र. 293.
14. उपरोक्त, चौधरी राधाकृष्ण, पृष्ठ क्र. 586.
15. उपरोक्त गायधने र. ना. व राहुलकर व. ग. पृष्ठ क्र. 282.
16. शहा जी. बी. प्राचीन भारताचा राजकिय व सांस्कृतिक इतिहास, प्रशांत पब्लिकेशन्स जळगांव 2013 पृष्ठ क्र. 241.

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Issue 367 (B) : Indian Knowledge System
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
October 2025

दलितमित्र श्री दीनानाथ शिरेप्पा यांचे कार्य : एक अभ्यास

डॉ. मोगले धनंजय नागोराव
मार्गदर्शक
वसुंधरा कला महाविदयालय जुळे, सोलापूर

विशाल शामराव शिरसटराव
संशोधक विद्यार्थी
वसुंधरा कला महाविदयालय जुळे, सोलापूर
vs9822162454@gmail.com
Mob. No. 9822162454

प्रस्तावना :-

वंचितांच्या कार्यासाठी अहोरात्र झटणारे नेतृत्व, शून्यातून विश्व निर्माण करणारे कर्तृत्व आणि नाही रे वर्गाचे प्रतिनिधित्व करून कर्तव्य बजावणारे नेते म्हणजे दीनानाथ कमळे गुरुजी होय. संशोधन निबंधाची सुरूवातच गुरुजींची जडणघडण या प्रकरणाने झाली आहे. गुरुजींच्या मनावर स्वातंत्र्य संग्रामाचा काय परिणाम झाला? यावर प्रकाश टाकण्याचे काम केले आहे. यामध्ये गुरुजींची दारूबंदी चळवळ, नेहरूनगरची निर्मिती, जिल्हा समाज सेवा मंडळाची स्थापना, अशा विविध बाबी त्यांनी केल्या आहेत. त्यामध्ये भारतीय तत्त्वज्ञान काय सांगते? त्याबाबत गुरुर्जीचे काय विचार होते? या सर्व बाबी गुरुजींनी नोंद केलेल्या डायरीतून संपादित केल्या आहेत. पुढे स्वराज्य ते समाजवाद यामध्ये गुरुजींची समाजवाद बाबतची भूमिका, भारतीय स्वातंत्र्यात मुस्लिमांचे योगदान, अशा विविध बाबी मांडण्यात आल्या आहेत.

१ डिसेंबर १९८६ साली इचलकरंजी येथे गुरुजींनी केलेल्या लेखनाच्या आधारे त्यासंदर्भातूनच या लेखात मांडणी करण्यात आली. आपण जस जसे पुढे वाचत जातो त्यामध्ये सत्यशोधक चळवळीचा इतिहास उलगडण्यात आला आहे. सत्यशोधक चळवळ व शेतकरी सत्यशोधक चळवळीचा काय परिणाम झाला? तो कशा पद्धतीने झाला? या सर्व गोष्टी गुरुजींनी १९९० साली आपल्या डायरीत नोंद केल्या आहेत.

सोलापूरचा मार्शल लॉ, चार हुतात्मे यांची भेट व फाशी, मार्शल लॉ कायदा व त्यामधील सुडाचे राजकारण अशा विविध बाबींच्या इतिहासातील पाऊलखुणा, गुरुजींचे काय विचार आहेत? ते आपणाला या लेखातून पाहायला मिळते. त्यानंतर १९९१ साली राज्य परिषद झाली. त्या परीषदेचा आढावा घेण्याचे काम तांबोळी सरांनी केले आहे. सोलापूर सोशल महाविद्यालयाच्या राज्यशास्त्राच्या या परीषदेत विविध बाबींवर गुरुजींनी काही नोंदी लिहून ठेवल्या आहेत, त्याच्या आधारे सरांनी ही परीषद आपल्या डोळ्यासमोर पुन्हा एकदा उभी केली आहे. पुढे जाऊन प्रा. फक्रुद्दीन बेन्नूर यांनी गुरुजींच्या घेतलेल्या मुलाखतीचा घोषवारा आपणाला वाचायला मिळतो. दीनानाथ कमळे गुरुजींच्या अमृतमहोत्सवानिमित्त दीनबंधू हा विशेषांक काढण्यात आला होता. त्यासंदर्भात गुरुजींनी गरिबी हटाव मोहीम कशा पद्धतीने राबवली, त्यासाठी त्यांनी काय काय प्रयत्न केले. या सर्व बाबी या लेखातून आपणाला वाचायला मिळतात. गुरुजींचा अभ्यास हा केवळ राज्य आणि देशापुरता मर्यादित नव्हता. आंतरराष्ट्रीय पातळीवरचे विचारही गुरुजींनी नेमक्या शब्दात मांडले आहेत. त्याबाबत त्यांची विशेष भूमिका होती. गुरुजींचे मार्क्सवाद बाबतचे विचार, गुरुजींचा मार्क्सवाद काय सांगतो? या सर्व बाबींवर देखील आपणाला प्रकाश टाकलेला पाहायला मिळेल. इतिहासिक संदर्भ देखील गुरुजींच्या या विचारांमधून प्रकट झाले आहेत. त्यामध्ये इतिहासातील श्रेष्ठ नाव असलेले चाणक्य आणि चंद्रगुप्त याबाबतही गुरुजींचे विचार काय होते, त्यावर गुरुजींनी काय लिहिले आहे. हे आपणाला या लेखातून वाचायला मिळाले आहे. कमळे गुरुजी म्हणजे समाजकारण-राजकारण क्षेत्रातील आदर्शमतवादी नेते, एका विचाराने झपाटलेले आणि वंचितांसाठी लढणारे नेतृत्व, अशा या कमळे गुरुजींच्या कार्याचा आणि विचारांचा सुंदर गुच्छ आपल्याला या लेखातून बघायला मिळतो.

उद्दिष्टे :-

1. श्री दिनानाथ शिरेप्पा यांचा स्वातंत्र्यसंग्रामावरील प्रभावाचा आढावा घेणे.
2. श्री दीनानाथ शिरप्पा यांचे जिल्हा समाजसेवा मंडळाच्या स्थापनेतील सहभाग अभ्यासणे.
3. श्री दीनानाथ शिरप्पा यांचे शैक्षणिक कार्याचा मागोवा घेणे.

संशोधन पद्धती :-

या संशोधनात सामाजिक शास्त्रामध्ये प्रचलित असलेल्या सर्वेक्षण व मुलाखत पध्दतीचा वापर करण्यात आला आहे.

स्वातंत्र्य संग्रामाचा प्रभाव :-

कमळे गुरुजींच्या मनावर स्वातंत्र्य आंदोलनाचा व महात्मा गांधी यांच्या विचारांचा खूप मोठा प्रभाव पडला आहे. देशभक्तिची ज्योत त्यांच्या मनात पेटलेली होती. अनेक स्वातंत्र्यवीरांची भेट झाली. विचारांचे आदान-प्रदान झाले. गुरुजींच्या मनावर गांधीजींच्या विचारांचा परिणाम झाला. राष्ट्रीय काँग्रेसच्या प्रवाहात ते सामील झाले. १९४२ - ४३ ला बेलाटी येथे काँग्रेस कमिटीची स्थापना केली. महात्मा गांधीजीच्या जनजागरण कार्यक्रमात तन-मन-धन अर्पण केले. १९४५ साली देशभक्त कृ.भि अंत्रोळीकर यांची भेट झाली. त्यांच्या भेटीनंतर गुरुजींनी शिक्षकाची नोकरी कायमची सोडली. यानंतर गुरुजीवर दक्षिण सोलापूर काँग्रेस कमिटीच्या सेक्रेटरी पदी निवड झाली. श्री.वि.गु. शिवदारेअण्णा यांची भेट दक्षिण सोलापूर तालुका काँग्रेस कमिटीवर सेक्रेटरीपदी निवड झाली. स्वातंत्र्याच्या शक्तीने भारावलेल्या व्यक्तिचा संबंध गुरुजींशी आला. दुधनीअण्णा, शिवदारेअण्णा, हिरालाल दोशी, कस्तुरबाई दोशी इत्यादी व्यक्तींची भेट गुरुजींशी झाली. देशसेवेत एक आगळे-वेगळे नाते निर्माण झाले. हे सारे कार्य करीत असताना गुरुजी अग्रेसर राहिले.

दारूबंदी चळवळ :

देशसेवा करीत असताना विविध समितीवर कार्य करण्याची संधी मिळाली. १९४८ ला सोलापूर जिल्हा दारूबंदी समितीमध्ये गुरुजींचा समावेश झाला. गुरुजी दारूबंदी करण्यासाठी स्वतः फिरू लागले. अधिकाऱ्यांसोबत गुरुजी स्वतः जाऊ लागले. कमळे गुरुजी जिल्हाभर फिरू लागले. दारूच्या भट्ट्या लमाण तांड्यावर होत्या. हे सर्व पाहताना त्यांना आगळा वेगळा अनुभव आला. लमाण समाज तांड्यावर दारू गाळताना पाहून गुरुजींना अतिशय वेदना होऊ लागल्या. तेव्हापासून दारुडी माणसे गुरुजींनी जवळ केली नाहीत. तांड्यावर चालणारा दारू चा व्यवसाय पोलीस स्टेशनला माहिती असूनही चालतो. पोलिसांचे सहकार्य आहे, असेच स्पष्ट झाले. वास्तविक तांड्यावर धाड पडण्यापूर्वी त्यांना खबर मिळत होती. जिल्हाधिकाऱ्यांसमोर गुरुजींनी ही व्यथा मांडली. त्यावेळी देशभक्त कृ.भी. अंत्रोळीकर गुरुर्जी सोबत ठाम उभे राहिले. अशा रीतीने दारूबंदीचा कार्यक्रम सुरू राहिला. जिल्ह्यातील सर्वच लमाण तांडयावर दारूचे उत्पादन होत होते. हे चित्र बदलण्यासाठी गुरुजींनी मार्ग शोधून काढला. धाडी घालणे हा मार्ग नसून त्यांच्या जीवनात परिवर्तन घडवून आणणे, हा मार्ग गुरुजींनी निवडला. गांधी मार्गाचा अवलंब करावयाचा निर्धार केला. लमाण तांड्यातील मुला-मुलींना जर शिक्षण मिळाले तर ते स्थिर होतील. हा हेतू मनात ठेवून गुरुजी लमाण तांड्यावर प्रबोधनपर सभा घेऊ लागले. तांड्यावरील नायकांचा सहभाग घेतला. इ.स १९५० ला लमाण सेवा संघाची स्थापना स्वतः गुरूजींनी केली. चंद्राम चव्हाण गुरुजी, खेमू राठोड, गणपती जाधव, हे लमाण बांधव गुरुजींसोबत कार्य करू लागले. धामधुमीतच गुरुजींची १९५२ साली जिल्हा स्कूल बोर्डावर सदस्यपदी निवड झाली. गुरुजींनी तांड्यावर शाळा काढण्याचा सपाटा सुरू केला. लमाण लोकांसाठी वीस हाउसिंग सोसायट्यांची मान्यता मिळवून दिली. या समाजाला स्थिरता प्राप्त होऊ लागली. लमाण समाजातील मुला- मुलींना शिक्षण मिळू लागले. बंजारा समाजाच्या जीवनात गुरुजींनी एक नवा प्रकाश, नवी वाट निर्माण केली.

जिल्हा समाज सेवा मंडळाची स्थापना :-

दक्षिण सोलापूर तालुक्यातील व जिल्ह्यातील कार्यकर्त्यांनी शिक्षणाच्या समस्या सतत मांडल्या. गुरुजींच्या मनात शिक्षणाचा विचार अगोदरपासूनच होता. आपल्या भागात शिक्षणाचा प्रसार व्हावा यासाठी त्यांनी सोलापूर जिल्हा समाज सेवा मंडळाची स्थापना केली. त्यामाध्यमातून भंडारकवठे, मंद्रूप, विंचूर, औराद, कंदलगाव, बरूर येथे शाळा सुरू केल्या. मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांसाठी दोन वसतिगृहे सुरू केली. ग्रामीण भागातील मुलांना शिक्षणासाठी शहराकडे यावे लागत असत. ती सोय गुरुजींनी आपल्या गावातच केली. शिक्षकांचे प्रबोधन होण्यासाठी त्यांनी कार्यशाळा घेतल्या. विविध शिबिरांचे आयोजन केले. या शिबिरात तज्ज्ञांची व्याख्याने आयोजित करत असत. महाराष्ट्रातील अनेक शिक्षण तज्ज्ञांनी हजेरी लावलेली आहे. गुरुजींनी आपल्या संस्थेतील शिक्षकांना आपल्या राजकारणात ओढले नाही. त्यांना सक्ती कधी केलेली नाही. जिल्हा समाज सेवा मंडळाची स्थापना झाली. भटक्यांची घरे व्हावीत हे गुरुजींचे स्वप्न होते. लमाण तांडयातील भटक्या लोकांसाठी वीस गृहनिर्माण संस्था स्थापन केल्या. या लोकांना स्थिर केले. जीवनाला आधार दिला. राष्ट्रीय चळवळीमध्ये देशात अनेक घटना या काळात घडत होत्या. आजच्या या महाकाय देशात आपण करायला हवे याचे भान गुरुजींना होते. काँग्रेसच्या माध्यमातून त्यांचा प्रभाव सर्वत्र होता. ते नेते होते. नाहिरेंच्या मागे होते. गुरुजींचे मन राष्ट्रीय भावनेने प्रेरित झाले होते. १९४७ नंतर देशामध्ये राष्ट्रीय चळवळीने वेगळेच रूप धारण केले होते. गुरुजींनी इंदिरा महिला गृहनिर्माण संस्था निर्माण केली. या संस्थेत घराची मालकी महिलांची आहे. महिलांच्या नावावर घर ही संकल्पनाच अतिशय महनीय आहे. आपल्या जीवनात महिलांनाही स्थान दिलेले दिसून येते. या संस्थेची जबाबदारी निर्मलाताई ठोकळ यांना दिली. कैकाडी समाजासाठी सुभाष नगर, कोळी समाजासाठी वाल्मिकी नगर, मुस्लीम छप्परबंद समाजासाठी आनंदनगर, मागासवर्गीयांसाठी शांतीनगर अशाप्रकारे इत्यादी गृहनिर्माण संस्था स्थापन करण्यात गुरुजी अग्रस्थानी होते. या संस्थेला स्थिर करण्यासाठी गुरुजींनी खूप प्रयत्न केले. १९४७ नंतर हिंदुस्तान एक स्वतंत्र राष्ट्र म्हणून उदयास आला होता. देशाचे नेतृत्व पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या हाती होते. देशांतर्गत अनेक प्रश्न व समस्या होत्या. इंग्रजांची सत्ता गेली तरी नवीन योजनांना मूर्त स्वरूप देणे महत्त्वाचे होते. देशात गरिबी होती. देशात स्वातंत्र्य संग्रामात कार्य केलेल्या नेते व कार्यकर्ते यांची एक मोठी फळी उभी होती. ब्रिटिश काळात उच्च शिक्षण घेतलेला समाज सत्तेची फळे चाखण्यासाठी सज झाला होता. गरिबांचा वाली कोण? अशी अवस्था निर्माण झाली. अशा संक्रमण काळात कमळे गुरुजींनी स्वतःला या देशासाठी समर्पित केले.

श्री दीनानाथ शिरेप्पा कमरे गुरुजी यांचे शैक्षणिक कार्य :-

श्री दीनानाथ शिरेप्पा कमरे गुरुजी हे महाराष्ट्रातील एक प्रसिद्ध शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक व्यक्तिमत्व आहेत, ज्यांनी ग्रामीण भागात शिक्षण विस्तार व विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास साधण्यासाठी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. त्यांच्या कार्यामुळे समाजात शिक्षणाबाबत जागरूकता निर्माण झाली व अनेक विद्यार्थी उच्च शिक्षणाकडे वळले आहेत.

शैक्षणिक योगदान :-

- **शाळा उभारणी व व्यवस्थापन :** श्री दीनानाथ शिरेप्पा कमरे गुरुजी यांनी आपल्या कार्यकाळात ग्रामस्थांच्या सहकार्याने शाळा स्थापनेसाठी आणि त्याची इमारत बांधकामाची जबाबदारी पार पाडली.
- **विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास :** त्यांनी विद्यार्थ्यांना केवळ शैक्षणिक ज्ञान नव्हे तर त्यांच्यातील सामाजिक, सांस्कृतिक आणि नैतिक मूल्येही विकसित केली.
- **श्रमदान आणि आर्थिक सहकार्य :** इमारतीच्या बांधकामात शिक्षक, विद्यार्थी आणि ग्रामस्थांच्या श्रमदानाला प्रोत्साहन दिले. शाळेच्या सुविधांसाठी निधी उभारणीस मदत केली.

- **नवीन उपक्रमाची सुरुवात :** स्पर्धात्मक परीक्षा, संगणक शिक्षण, विविध कलागुणविकास आणि सामाजिक सुधारणा यांसाठी विविध उपक्रम राबवले.

प्रेरणा आणि नेतृत्व :-

- श्री दीनानाथ शिरेप्पा कमरे गुरुजी हे शिक्षकवृत्ती, मेहनती आणि नेतृत्वगुणांसाठी विद्यार्थ्यांना सुध्दा मार्गदर्शक ठरले आहेत.
- त्यांच्या शिक्षणविकासाचा प्रभाव आजही स्थानिक समाजात जाणवतो, आणि त्यांच्या कार्याचा प्रेरणादायी वारसा पुढील पिढ्यांच्या शिक्षणप्रवासात कायम आहे.
- श्री दीनानाथ शिरेप्पा कमरे गुरुजी यांचे शैक्षणिक कार्य हे समाजास नवीन दिशा देणारे आणि विद्यार्थ्यांसाठी प्रेरणादायी आहे.

सारांश :-

सामाजिक क्रांती करीत असताना मा. दि.शि. कमळे गुरुजी यांनी सोलापूर जिल्ह्यात विविध प्रयोग केले. बंजारा समाजातील मुलांना शिक्षण मिळावे म्हणून तांड्या तांड्यावर प्राथमिक शाळा काढल्या. दारू बंदीसाठी सोलापूर जिल्हा पालथा घातला. सतत परिर्वतनासाठी प्रयत्न केले. स्त्रियांना मुक्त जीवन जगता यावे म्हणून सदैव प्रयत्न केले. ग्रामीण भागातील मुलांना शिक्षण मिळावे म्हणून दक्षिण सोलापूर तालुक्यात विविध ठिकाणी शाळा व महाविद्यालयाची स्थापना केली. इतरांच्या जीवनात समग्रता येण्यासाठी सातत्याने संघर्ष केला. शासन दरबारी गाहाणी मांडल्या. स्वातंत्र्य संग्रामात उडी घेतली. देशाला स्वातंत्र्य मिळावे म्हणून विविध आंदोलनात सहभाग घेतला. गोरगरिबांची सेवा करून आपले सारे जीवन व्यतीत केले. नाकारलेल्या समाजाला दिशा देण्याचे कार्य केले. कोणतीही माया गोळा केली नाही. असे हे कमळे गुरूजी होऊन गेले. फुले, शाहू, आंबडेकर यांच्या विचारांचा वारसा जपला. महात्मा गांधी यांचे सत्याचे प्रयोग अमलात आणले. जीवनाची वाट चालतांना अनेक संकटाना तोंड दिले. सामाजिक कार्यात खंड पडू दिला नाही.

संदर्भ सूची :-

1. तांबोळी इ. जा., दीनानाथ, जागृती पब्लिकेशन, सोलापूर, २०२२.
2. प्राचार्य इ. जा. तांबोळी यांचे दिनानाथ पुस्तक (०६ जून २०२२)
3. वर्तमानपत्रे: दै. सकाळ, दै. संचार, दै. लोकमत, दै. लोकसत्ता
4. मासिके : लोकराज्य, चित्रलेखा
5. सरकारी कागदपत्रे
6. प्रशासकीय अहवाल

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Issue 367 (B) : Indian Knowledge System
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
October 2025

जागतिक ज्ञानाचे प्रतिक कृत्रिम बुध्दिमत्ता

डॉ. मधुकर जाधव
सहयोगी प्राध्यापक इतिहास विभाग,
Y. C. College, Halkarni, Tal-Chandgad, Dist-Kolhapur- 416552
University of Kolhapur
E-mail:- mvjhistory12@gmail.com
Mobile: 9975546020/9325568249

प्रस्तावना :

कृत्रिम बुध्दिमत्ता जगभरामध्ये क्रांती घडवत आहे. २०२५ हे वर्ष मानवी जीवनात क्रांतीकारी बदल घडविणारे असणार आहे अखिल भारतीय तंत्रशिक्षण परिषदेने संपूर्ण भारतभर २०२५ हे वर्ष कृत्रिम बुद्धीमत्ता अर्थात ए.आय. वर्ष असेल असे जाहिर केले आहे. २०२५ च्या अर्थसंल्पात कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या शिक्षणासाठी ५०० कोटी रूपयांची तरतूद करण्यात आली आहे. भारतीय विद्यार्थी जागतिक स्पर्धेत टिकावेत यासाठी सेंटर फॉर एक्सलन्स इन ए. आय. साठी नवीन सेंटर उभारण्याची घोषणा सरकारने केली आहे. यामुळे या क्षेत्रामध्ये रोजगाराच्या आणि प्रशिक्षणाच्या नव-नविन संधी निर्माण होणार आहेत. यामुळे ए. आय.मध्ये करिअर करण्याच्या तरुणाचा मार्ग प्रशस्त होणार आहे. ए. आय. मध्ये जागतिक नेतृत्व करण्याच्या दृष्टीने भारतासाठी हे महत्वपूर्ण असल्याचे मानले जात आहे. कृत्रिम बुद्धिमत्ता हे मानवा प्रमाणे यंत्राना बुध्दीने वागायला लावणारे तंत्रज्ञान आहे. ए. आय. ही संगणक क्षेत्रातील सर्वात महत्वपूर्ण व आकर्षक तंत्रज्ञान शाखा आहे. कृत्रिम बुध्दिमत्ता या तंत्राने मानवाचे जीवनमान बदलले आहे. आधुनिक कालखंडातील सर्वात मोठे तंत्रशाखीय ज्ञान म्हणजे कृत्रिम बुद्धिमत्ता होय. कृत्रिम बुद्धिमत्ता मानवी जीवन बदलाणारा अविष्कार आहे. विज्ञान व तंत्रज्ञानातुन कृत्रिम बुध्द्धिमत्तेचा उदय झाला आहे. मानवाने ते शोधुन काढले आहे. आधुनिक ज्ञान, विज्ञान, तंत्रज्ञान यांच्या अधारे संशोधक व शास्त्रज्ञानी हे संशोधन विकसित केलेले आहे. आधुनिक शास्त्र व तंत्रज्ञान याचा वापर करून भारत देश प्रचंड प्रगती करू शकतो. कृत्रिम बुद्धिमत्ता हे संशोधक व शास्त्रज्ञ यांच्या अथक श्रमशक्तीला आलेले यश होय. नोबेल पुरस्कारानेच कृत्रिम बुध्दीमत्तेच्या निर्मात्यालाच गौरवले असल्यामुळे जगाला ए. आय. शिवाय पर्याय नाही.

संशोधनाचे उद्देश :१. कृत्रिम बुद्धिमत्तेतुन निर्माण झालेल्या तंत्रज्ञानाची माहिती देणे.
२. कृत्रिम बुध्द्धिमत्तेचे विविध क्षेत्रातील महत्त्व स्पष्ट करणे.
३. कृत्रिम बुध्द्धिमत्तेचा इतिहास सांगणे.

गृहीतके :१. कृत्रिम बुद्धिमत्ता हे तंत्रज्ञान जगाला नवी दृष्टी देणारे आहे.
२. या तंत्रज्ञानातून रोजगाराच्या संधी मोठ्या प्रमाणात वाढतील.

संशोधन पद्धती: प्रस्तुत संशोधनासाठी ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आलेला आहे. महत्वपूर्ण अशा प्राथमिक वदुय्यम साधनांचा वापर केला आहे. याच बरोबर वर्तमानपत्रे, मासिके, साप्ताहिके यासाधनांचा वापर करण्यात आलेला आहे.

विषय विवेचन :कृत्रिम बुध्दिमत्तेचा उदय व विकास:

अर्टिफिशल इंटेलिजन्सला मराठीत कृत्रिम बुध्दीमत्ता म्हणतात. कृत्रिम बुद्धिमत्ता म्हणजे मानवाप्रमाणे विचार करू शकणारी यंत्रे बनविण्याचे शास्त्र आहे. मानवाला जी कामे करणे कठिण वाटत आहे, त्रासदायक आहे. ती कामे या तंत्राच्या मद्यमातुन करून घेता येतात. मानव जसा काम करतो त्याच पध्दतीने कृत्रिम बुद्धिमत्तेतुन निर्माण झालेली यंत्रे काम करतात. **लेविस टर्मन** याच्यामते, 'अमूर्त पातळीवर विचार करण्याची क्षमता म्हणजे बुध्दिमत्ता होय'. **पॉल ब्रोका आणि सर गाल्टन** या शास्त्रज्ञांनी बुध्दिमापनाविषयी सर्वप्रथम विचार केला. भावनिक बुध्दिमत्ता, सामाजिक

बुध्दिमत्ता व कृत्रिम बुद्धिमत्ता हे बुध्दिमत्तेतील आधुनिक प्रवाह उदयास आले. कृत्रिम बुध्दिमत्तेने संगणकीय प्रक्रियांना मानवी बुध्दिमत्तेप्रमाणे कार्य करण्याची क्षमता प्रदान केलेली आहे. १९४० च्या दशकात पिन्स्टनचे गणिततंज्ञ जॉन **वॉक न्यूमन** यांनी संग्रहित प्रोगाम संगणकासाठी आर्किटेक्चरची कल्पना केली. संगणकाचा प्रोगाम आणि त्यावर प्रक्रिया केलेला डेटा संगणकाच्या मेमरीमध्ये ठेवता येईल अशी रचना करण्यात आली. संगणक विज्ञानाचे जनक **ॲलन ट्युरिंग** यांनी १९४९ मध्ये वैज्ञानिकदृष्ट्या सर्वप्रथम मशिन विचार करू शकते का? असा लेख लिहिला. **वॉरेन मॅककुलॉक** आणि **वॉल्टर पिटस** यांनी न्यूरल नेटवर्कचा पाया घातला. १९५० च्या दशकात आधुनिक संगणकाच्या आगमनाने शास्त्रज्ञ मशीनच्या बुध्दिमतेबद्दल त्यांच्या कल्पना तपासू शकले. संगणकाला बुध्दिमत्ता आहे की नाही हे ठरविण्याची एक पध्दत ब्रिटिश गणिततज्ञ आणि व्दितीय विश्वयुध्दाचे कोड **बेकर ॲलन ट्युरिंग** यांनी तयार केली होती. १९५० व्या उत्तार्थात **नेवेल आणि सायमन** यांनी जनरल प्राब्लेम सॉल्व्हर अल्गोरिदम प्रकाशित केले. जे जटिल समस्यांचे निराकरण करण्यात कमी पडले परंतु अधिक अत्याधुनिक संगनात्मक आर्किटेक्चर विकसित करण्यासाठी पाया घातला. **मॅक कार्थीने** लिस्प विकसित केली. जो ए. आय. प्रोगामिंगसाठी आजही वापरली जाते. ख-या कृत्रिम बुद्धिमत्ता या विषयाची सुरूवात १९५० मध्ये झाली. कृत्रिम बुध्दिमत्ता हा शब्दप्रयोग प्रथमता **जॉन मॅकॉर्थी** यांनी वापरला. ते कृत्रिम बुध्दिमतेविषयी म्हणतात 'बुद्धीमान यंत्र विशेषतः बुध्दीमान संगणक प्रणाली विकसित करण्याचे तंत्रज्ञान म्हणजे कृत्रिम युध्दिमत्ता होय.' याच वर्षी **डॉर्टमौथ** महाविद्यालयामध्ये आयोजित कार्यशाळेत या विषयावर चर्चा करण्यात आली. अमेरिका व रशिया या दोन देशांमध्ये या तंत्रज्ञानाने वेगाने सशोधन सुरू झाले.

स्टॅनफर्ड व मार्सिले विद्यापीठात रोबो बनवण्यासाठी संशोधनाला सुरुवात झाली. त्याचवेळी अगदी गुप्तपणे जपानने यावर संशोधन सुरू ठेवले होते. जपानने थोड्याच दिवसात रोबो बनविण्यात यश मिळविले. **मार्विन मिन्स्की आणि डेंनि एडमंडस** यांनी हार्वर्ड विद्यापीठात १९५० मध्ये पहिला न्यूरल नेटवर्क असणारा संगणक बनवला. या संगणकाचा वापर अवकाश आणि संख्या यातील सह-संबंध अभ्यासण्यासाठी करण्यात आला. संगणकाच्या सहाय्याने १९५४ मध्ये रशियन मजकुराचे इंगजीत भाषांतर करण्यात आले. यासाठी **जॉन मॅकॉर्थी व स्टॅनफर्ड** यांनी विद्यापीठात प्रयोगशाळा उभारली. १९६० च्या दशकात संगणक तंत्रात मोठ्या प्रमाणात प्रगती झाली. १९६० च्या दशकाच्या मध्यात एम. आय. टी प्रोफेसर **जोसेफ वायझेबॉन** यांनी एलिझा विकसित केला. जो एक प्रारंभिक एन. एल. पी पोग्राम आहे. ज्याने आजच्या चॅटबॉटसचा पाया घातला.

१९७० च्या दशकात जपानमध्ये पहिला इंटलिजेंट ह्युमनाइड रोबोट तयार करण्यात आला. ज्याला WABOT-I असे नाव देण्यात आले.१९७३ मध्ये संशोधकांनी जपानच्या वासेडा विद्यापीठात तो तयार केला व तो रोबोट मानवाप्रमाणे हालचाल करीत होता. अमेरिकेमध्ये **जेफ्री हिंटन** यांनी या तंत्रात मोठे संशोधन केले व **हिंटन** यांच्या संशोधनानंतर या क्षेत्रात झपाटयाने प्रगती झाली.यातुन **डीप लर्निंग** या तंत्रज्ञानचा उदय झाला. **जेफ्री हिंटन** यांना कृत्रिम बुध्दिमतेचे जनक मानल जाते. **जॉन हॉपफिल्ड** यांनीही कृत्रिम बुध्दिमतेच्या क्षेत्रात मोठे योगदान दिले आहे. या दोघांनी दिलेल्या योगदानातून **आर्टि फिशियल न्यूरस नेटवर्क** तयार करण्यात आले.१९८० च्या दशकात असे प्रोग्राम केले गेले की ते मानवी निर्णय क्षमतेचे अनुकरण करत होते.१९८० दशकात एक्सपर्ट सिस्टम्सचा विकास झाला. यातुन ए. आय. ला मोठ्या प्रमाणात गती मिळाली. १९९० च्या दशकात मशीन लर्निंगचा विकास झाला. संगणकीय शक्तीमध्ये झालेली वाढ आणि डेटाच्या उदयामुळे १९९० च्या दशकाच्या उत्तार्थात ए. आय. चे पुर्न जागरण झाले व ए. आयने उल्लेखनीय प्रगती साधली. १९९७ मध्ये ए. आय मध्ये जशी प्रगती झाली तसेच आय.बी.एम च्या डीप ब्लुने रशियन बुध्दिवळ ग्राडमास्टर गरी कास्पोरोव्हचा पराभव केला. तो जागतिक बुद्धिबळ चम्पियनला हरवणारा पहिला संगणक पोग्राम बनला. २००० च्या दशकात ए. आय. प्रणलीमध्ये संवादाची व वैयक्तिकरणाची क्षमता वाढली. ज्यामुळे न्यूरल नेटवर्कचा वापर बाहून मशीन लर्निंग, डीप लर्निंग, एन.एल. पी, स्पीच रेग्निशन आणि कॉम्प्युटर व्हिजन मधील पुढील प्रगतीमुळे उत्पादने आणि सेवांचा उदय झाला.ज्यांनी आज आपल्या

जगण्याच्या पध्दतीला आकार दिला आहे. यामध्ये गुगलचे सर्च इंजिन आणि २००१ मध्ये अमेझॉन चे recommendation इंजिन लॉन्च करण्यात आले. नेटफ्लिक्सने चित्रपटांसाठी recommendation पद्धत विकसित केली.फेसबुकने त्यांची facial recognition system आणि मायकोसॉफ्टने speech recognition system सुरू केली. आय वी. एम. ने चॉटसन लाँच केले आणि Google ने आपला सेल्फ ड्रायडिंग उपक्रम Way Mo सुरू केले. २०१० च्या दशकात डीप लार्निंग तंत्रज्ञानाने क्रांती घडविली. सध्याच्या २०२० च्या दशकात जनरेटिव्ह ए. आय.चे आगमन झाले. एक प्रकारचे कृत्रिम बुध्दिमता तंत्रज्ञान जे नवीन कन्टेन्ट तयार करू शकते. जनरेटिक ए. आय. एका पोगामसह सुरू होते. जो मजकूर, प्रतिमा, व्हिडीओ, डिझाइन, संगीत, नोटस किंवा कोणतेही इनपुट ए. आय. सिस्टम प्रकिया करू शकेल.

कृत्रिम बुध्दिमतेचे मुख्य घटक:

कृत्रिम बुध्दिमत्ता हा शब्द प्रयोग वेगवेगळ्या वेळी विविध नावानी ओळखला जातो. ज्ञान आधारी व्यवस्था, मशिन लर्निंग, निर्णय पुरक व्यवस्था, तंज्ञ व्यवस्था, टेक्स्ट नाईडिंग, रेकमंडिग सिस्टिम, नूटरल नेटवर्क, पॅटर्न ओळखणे आदि. कृत्रिम बुद्धिमता म्हणजे यंत्राना आवश्यक असलेली कार्ये करण्याची क्षमता देणे होय. हे तंत्रज्ञान अतिशय जलद गतीने तयार होऊन ते त्याच गतीने पसरत आहे. कृत्रिम बुद्धिमत्ता ही विशिष्ट कामासाठी तयार केलेली प्रणाली होय. त्याचे विविध प्रकारे वर्गीकरण केले जाते. **१.सुपरवाइज्ड लर्निंग:** विशिष्टय डेटाच्या माध्यमातुन सुपरवाइल्ड लर्निंगमध्ये मॉडेल्सना प्रशिक्षण दिले जाते. यातुन योग्य आउटपुटसह इनपुट डेटा जोडला जातो. भाषा, अनुवाद आणि फोटो ओळखणे यासाठी या पध्दतीचा वापर केला जातो. **२. अन सुपरवाइज्ड लर्निंग:** डेटामधून पॅटर्न ओळखण्याचे काम अनसुपरवाइज्ड लर्निंगमध्ये केले जाते. यामध्ये क्लस्टरिंग आणि डायमेन्शनलिटी रिडक्शन हया सामान्य तंत्रज्ञानाचा समावेश होतो. यातुन ग्राहकांचे वर्गीकरण आणि त्रुटी शोधण्याचे काम करता येते. **३.रिइन्फोर्समेंट लर्निंग:** रिइन्फोर्समेंट लर्निंग हे मानसशास्त्रीय वर्तुणीवर आधारित आहे. येथे एजेंटस बक्षीस अथवा दंडाच्या माध्यमातून निर्णय घेण्यास शिकताना ही पध्दत ए. आय. सिस्टिमला गेम खेळणे व रोबोटला कंट्रोल करणे यासारख्या कामासाठी उपयोगी ठरते. **४. ट्यूरिंग चाचणीचे महत्व:** ए. आय. तत्वज्ञानातील आधारस्तंभ माणजे ट्युरिंग चाचणी होय संशोधकांसमोर यातुन मानवाप्रमाणेच बुध्दीमत्ता असलेले मशीन्स तयार करण्याचे आव्हान निर्माण होते. अद्याप कोणताही ए. आय. ट्यूरिंग चाचणीमध्ये पूर्णपणे यशस्वी झाला नसला तरी यातून नेचरल लंग्वेज प्रोसेसिंग आणि मानव कॉम्प्युटर संवादात प्रगतीसाठी प्रेरणा दिली आहे.

कृत्रिम बुध्दिमत्तेचे प्रकार-

व्हर्च्युअल असिस्टंट, इमेज ॲनालिसिस सॉफ्टवेअर, सर्च इंजिन आणि स्पीच व फेशियल रेकग्रिशन सिस्टम ही साफ्टवेअरची उदाहरणे आहेत. रोबोटस, सेल्फ ड्रायव्हिंग कार, ड्रोन आणि इंटरनेट ऑफ थिंग्ज ही सर्व मूर्तीकृत कृत्रिम बुध्दिमतेची उदाहरणे आहेत. **१. थिअरी ऑफ गाईड**-थीअरी ऑफ माईड म्हणजे मनाचा सिध्दांत होय. माहिती, अनुभव आणि भवतालच्या परिशीलनातून मानवी मेंदू कल्पना करू शकतो. आपल्या भावना, गरजा, विश्वास व विचार यांचा इतरांवर काय परिणाम होईल व इतरांचा आपल्यावर याचा अंदाज मानवाला होऊ शकतो. तशी अवस्था या प्रकारामध्ये असते. यातुन भविष्यातील वर्तणुक प्रतिक्रीयांचा अंदाज घेऊन व्यक्त होऊ शकते. **२. लिमिटेड मेमरी मशिन**-या ए. आय. सिस्टिममध्ये मेमरी असते. यामध्ये असलेला साठा आणि मिळालेली माहिती यांची सांगड घालुन भविष्याचा अंदाज घेण्यास व वाटचाल करण्यास मदत होऊ शकते. या यंत्रांमध्ये स्मरण शक्ती असते. यामध्ये वापरलेल्या आज्ञावली आपल्या मेंदूतील कार्यप्रणालीचा मर्यादित प्रमाणात वापर करू शकते. उदा. विनाचालक कार व इतर यंत्रे **३. रिअक्टिव्ह मशिन्स**-प्रतिकियात्मक पंत्रांचा समावेत या प्रकारामध्ये होतो. त्यामध्ये ने भरले जाते किंवा त्यांना दिले जाते. तेच त्यामधुन बाहेर पहले जाते. त्यामुळे याची काम करन्याची गती प्रचंड असते. माणमाला आकडेमोड करण्यास कित्येक महिन्याचा कालावधी जातो. अशी कामे ही यंत्रे अगदी विद्युत गतीने न धकता व नकंटाळता अल्पावधीत करतात. **४. सेल्फ अवेरनेस**-ही भावना व जाणिवा यांचे भान असलेली प्र

णाली होय. ही अतिबुद्धीमान आहे व त्याला स्वतःची जानीव आहे. वैज्ञानिक कल्पनाशक्ती व धारणशक्ती या अवस्थेतील स्वप्ने वैज्ञानिक पाहत आहेत आणि त्या दिशेने संशोधन करण्यामध्ये मग्न आहेत. ए. आय. च्या माद्यमातून ही प्र णाली लवकरच प्रत्यक्षात येत आहे. यात कोणताही मेमरी अधारीत कार्यक्षमता नाही.

कृत्रिम बुध्दीमत्तेची वैशिष्टये:

१.गतिशीलता : ए. आय. मशिन त्वरित आणि प्रभावीपणे कार्य करण्यास सक्षम आहे. त्यामुळे त्यांना विविध परिस्थितीमध्ये काम करण्याची क्षमता मिळते.

२. शिकणे आणि सुधारना: ए. आय. प्रणाली स्वतः शिकण्याची आणि अनुभवावर आधारित सुधारणा करण्याची समता ठेवतात.त्यामुळे त्यांची कार्यक्षमता नियमितपणे वाढत अगते.

३. सामर्थ्य: ए. आय. मशिन मोठ्या प्रमाणात डेटा पकिया करून न्वर्गत निर्णय घेतात. त्यांच्याकडे complex Calculations चे कार्य करण्याची क्षमता आहे.

४. संवाद समजने: ए. आय प्रणाली मानवी संवाद समजून घेऊ शकतात. त्यातुन त्यांना व्यक्तिगत प्र तिसाद देणे व संवाद माचणे सोपे जाते.

५. स्व:चे निर्णय: ए. आय मशिन्स दिलेल्या डेटावर आधारित स्व:चे निर्णय घेऊ शकतात ज्यामुळे त्यांना autonomously कार्य करण्याची क्षमता मिळते.

६ कार्याचे वैयक्तिकरण: ए. आय. मशिन्स प्रत्येक वापरकर्त्याच्या आवडीनुसार कार्ये वैयक्तिकृत करू शकतात. ज्यामुळे उपयोग कर्ता चा अनुभव अधिक समृध्द होतो.

कृत्रिम बुध्दिमत्ता वापराची सामान्य उदाहरणे:

मशीन लर्निंग हे आधुनिक ए. आय. चा कणा आहे. यामध्ये अल्गोरिदम डेटाचे विश्लषण करून शक्यता वर्तवतात. यात सुपरवाइड लर्निंगचा समावेश असतो हे विशिष्ट डेटाव्या आधारावर मॉडेलाला प्रशिक्षीत केले जाते. तर अनसुपरवाइज्ड लर्निंगमध्ये असलेल्या डेटाच्या आधारावर कृपे पेंटर्न्स ओळखण्याचे काम केले जाते. डीप लर्निंग्स यापेक्षाही एक पाऊल पुढे जाते ते न्यूरल नेटवर्क्सचा वापर करून मानवी मेंदूप्रमाणे काम करते. हे नेटवक्स विशिष्टय स्तरांमध्ये काम करते. पत्येक स्तरातून पुढील स्तरावर टप्याटप्याने माहिती पोहचते. यामुळे डीप लर्निगला डेटामध्ये जटिल पेंटन्स, फोटो व भापण ओळखण्यासाठी मदत होते न्यूरल नेटवर्क हे डीप लर्निंगचा अविभाज्य भाग असुन यामध्ये परस्पर संबंधित नोडस किवा न्यूरॉन्सचा समावेश असतो. पत्येक कनेक्शनचे एक वैशिष्टय असते. जे पॅटर्न ओळखुन घेण्यासाठी उपयोगी ठरते. मशीन लर्निंग मॉडेल्स तयार करण्यासाठी डेटा सेटवर प्रशिक्षीत अल्गोरिदम वापरते. जे संगणक प्रणालींना गाण्याच्या शिफारशी करणे गत व्यवस्थानावर जाण्याचा जलद मार्ग ओळखणे किंवा एका भाषेतून दुस-या भाषेत मजकूर अनुवादित करणे यासारखी कार्ये करते आज वापरात असलेल्या ए. आय. ची सामान्य उदाहरणे **१.चॅटजीपीटी:** याचर विचारलेल्या पश्नांना किंवा टिप्पण्यांना प्रतिसाद देण्यासाठी मजकूर उत्पन्न करण्यासाठी मोठ्या भाषा मॉडेल वापरले जाते.**२.गुगल भाषांतर:** एका भाषेतून दुस-या भाषेत मजकूर अनुवादित करण्यासाठी डीप लर्निंग अल्गोरिदम वापरते.**३. नेटफ्लिक्स:** वापरकत्यांसाठी त्यांच्या मागील पाहण्याच्या इतिहासावर आधारित वैयक्तिककृत शिफारस इंजिन तयार करण्यासाठी मशीन लर्निंग अल्गोरिदम वापरते.**४.टेस्ला:** टेस्ला त्यांच्या कारवर रोल्फ ड्रॉयकिंग वैशिष्ट्यांना सामथ्र्य देण्यासाठी संगणक दृष्टी वापरले कृत्रिम बुद्धीमत्तेचे अधिक प्रगत प्रकार तयार करण्याचा पयत्न करत असताना त्यांनी बुध्दिमत्ता किंवा अगदी चेतनेचा नेमका अर्थ काय या बद्दल अधिक सत्य माहिती घेणे महत्वाचे आहे. कृत्रिम बुध्दिमत्तेमधील आवश्यक **कौशल्ये:१. प्रोग्रामिंग भाषांचे ज्ञान:** कृत्रिम बुद्धीमत्तेमध्ये पायथन, जावा, सी. प्लस. प्लस, आर, आदि. भाषांचे ज्ञान अत्यंत महत्वाचे आहे पायथन विशेषतः मशीन लर्निंग आणि ए. आय मध्ये वापरले जाते. तसेच डेटा विश्लेपणासाठी आर आणि मी पनस प्लस चा वापर केला जातो. **२. गणित आणि सांख्यिकी:** ए. आय. आणि मशीन लर्निंगमधील अल्गोरिदम्स समजून घेण्यासाठी गणित आणि सांख्यिकीचे महत्व आहे रेखीव गणित व्हेक्टर कॅल्क्यूलस आणि संभाव्यता यांचा

सखोल अभ्यास केल्यास तुमची ए. आय. प्रणाली अधिक प्रभावी बनवता येईल. **३. डेटा संरचना आणि अल्गोरिदम्स:** डेटा संरचना आणि अल्गोरिदम्पच्या समजामुळे तंत्रज्ञ कार्यक्षमता आणि कार्य पदर्शन सुधारू शकतात. यामुळे त्यांना अधिक जलद आणि प्रभावी सोल्यूशन्स मिळवता येतात. **४. मशीन लर्निंग:** मशीन लर्निंग म्हणजे संगणकाला डेटा पासून शिकवून त्यातून निर्णय घेणे. यामध्ये प्रशिक्षण डेटावरून मांडेल तयार करण्याचे आणि त्यांचा मूल्यांकन करण्याचे महत्व आहे.**५. डीप लर्निंग:** डीप लर्निंग हे मशीन लर्निंगचा एक भाग आहे. जो जटिल समस्यांसाठी वापरला जातो. न्यूरल नेटवर्क्सचा वापर करून विविध प्रकारचा डेटा म्हणजेच आवाज,भाषा शास्त्र, पतिमा विश्लेष ण केला जातो.

ए. आयमुळे होणारे बदल:

कृत्रिम बुध्दिमत्ता म्हणजे संगणकाला किंवा इतर यंत्रणांना मानवी बुध्दीचे कार्य करण्याची क्षमता देणे होय. याचा उद्देश असा असतो की मशीन मानवी मेंदूसारखे विचार करू शकेल, शिकू शकेल आणि निर्णय घेऊ शकेल. ए. आय. मध्ये विविध शाखा आहेत. ज्यामध्ये मशीन लर्निंग, डीप लर्निंग, नॅचरल पोसेसिंग, रोबोटिक्स आणि व्हिजन सिस्टिम यांचा समावेश होतो. प्रत्येक शाखेचे तंत्रज्ञान, उपयोग आणि आव्हाने वेगवेगळे असतात. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर आणि त्याची वाढती लोकप्रियता या कारणांमुळे कृत्रिम बुद्धिमत्ता हे क्षेत्र वेगाने विकत आहे. ए.आयमुळे आजच्या जगात विविध क्षेत्रात महत्वपूर्ण बदल घडले आहेत. ए. आय.मुळे मानवी जीवनात अभूतपूर्व असे बदल घडणार आहेत. ए. आय. चे नवे युग नवनविन बदल घडवणारे आहे.

१. सोशल मिडीया: ए.आय. वापरामुळे बातम्या, कंटेट आणि वैयक्तिक माहिती देणारे प्लेटफॉर्म तयार होतील.यामुळे सोशल मिडीया अधिक प्रभावी होतील.

२. हवामानाची अचूक माहिती: भारत हा कृषी प्रधान देश आहे. त्यामुळे शेतक-यांना योग्य वेळी हवामानाची माहिती मिळेल. पाऊस, गारपीट, ढगफुटी, चक्रीवादळ, उष्णता, थंडी, दुष्काळ या सारख्या नैसर्गिक अपत्तीची माहिती मिळेल. ए. आय.मुळे सर्वसामान्यांना अचूक अशी हवामानविषयक माहिती मिळेल.

३.कृषी उत्पादनात बदल: ए. आय. मुळे कृषी क्षेत्रात हवामान बदलानुसार विविध पिकावर पडणारे रोग ओळखुन त्यांचे निवारण व पीक उत्पादनाचे वितरण यामध्ये बदल होतील त्याचा मोठा फायदा शेतकरी वर्गाला होईल.

४ मार्केटिंग: ए.आय. मुळे मार्केटिंग अधिक सोपे होईल. व्यवस्थापन आणि वितरण योग्य प्रकारे करता येईल. यातुन सुधारीत यंत्रणा आणि साधनांचा वापर वाढेल.

५. प्रशासकिय धोरण सुलभ: ए. आय.च्या मदतीने प्रशासनामध्ये कागदपत्रांचे विश्लेषण आणि कार्यप्रणाली अधिक सोयीस्कर होईल. प्रशासकीय सुविधांची योग्य माहिती सर्व सामान्यांपर्यंत पोहचेल. त्यामुळे शासकीय यंत्रणा अधिक बळकट होईल.

६. आरोग्य सेवा क्षेत्रात अचूक निदान: ए. आय. मुळे आरोग्यसेवा क्षेत्रात उपचार व निदान अधिक प्रभावीपणे होईल. आरोग्य देखभाल योजना, रोगांचे अचूक निदान करणारी यंत्रणा सक्षम होईल आरोग्य सेवा क्षेत्रामध्ये शस्त्रक्रियांसाठी राबोटिक सहाय्य यामुळे आश्चर्यकारक बदल होतील.

७.शिक्षण क्षेत्र: ए. आय. शिक्षण क्षेत्रात क्रांती घडवेल. आवडीनुसार व गरजांनुसार अभ्यासक्रम तयार करता येतील. व्हर्च्युअल क्लासरूम्स आणि अभ्यासासाठी मदतनीस हा शिक्षणाचा भाग बनेल. शिक्षक व प्राद्यापकांना ए. आय. चे ज्ञान आत्मसात करावे लागेल. स्वतःमध्ये नवनविन कौशल्ये विकसित करावी लागतील.

८. वाहतूक: ए. आय. मुळे स्वयंचलित चालकविरहित वाहने येतील प्रवाशांसाठी जलद, सुरक्षित, स्वस्त वाहतुकीच्या सुविधा असतील. स्मार्ट ट्रफिक व्यवस्थापन असणार आहे. सार्वजनिक वाहतुक व्यवस्थेमध्ये मोठे बदल होतील. बाहतुक सुविधांची माहिती मोवाईलब्दारे ॲपवर माहितीची देवाण घेवाण होईल.

९. मनोरंजन क्षेत्रात बदल: ए. आय. मुळे संगीत, नृत्य, नाटक, कथा व कलेचे स्वरूप वदलेल. या क्षेत्रात व्हीआर, एआर, एमआर या संकल्पनांचा वावर होईल.

१०. जीवन सुलभ: ए. आय. च्या वापरामुळे घरगुती कामे रोबोट स्वयंचलिपणे करू लागतील सुरक्षा यंत्राणा अधिक प्रगत व सुलभ होईल. घरातील कामे वेळेवर होतील. स्मार्ट घरांमध्ये ए. आय.च्या वापरामुळे जीवन सुलभ होईल.

भारत व कृत्रिम बुध्दिमत्ता तंत्रज्ञान:

भारतामध्ये ए. आय. चा वापर करून आपली कौशल्ये वाढविण्यासाठी सर्वानीच प्रयलशील असणे आवश्यक आहे. देश पातळीवर सक्षम धोरणे आणि पुरक निधी पुरविल्यास भारत देश प्रगतशील होण्यास वेळ लागणार नाही. शिक्षण क्षेत्रात नव तंत्रज्ञानाला अधिक वाव देण्यासाठी ए. आय.ची उत्कृष्टतेची केंद्रे स्थापन होणार आहेत. यातुन पुढील पाच वर्षात सुधारित आर्थिक सहाय्यासह आय. आय. टी आणि आय. आय. एस. सी. मध्ये तांन्त्रिक संशोधनासाठी १० हजार फेलोशिप दिल्या जाणार आहेत. ए. आय. मुळे तंत्रशिक्षण परिषदेशी संलग्न १५ हजार विद्यालयातील चार कोटी विद्यार्थ्यांना प्रशिक्षीत केले जाईल. कृत्रिम बुद्धिमत्तेविषयी जगरूकता मोहिम राबविली जाणार, प्रचलित अभ्यासक्रम अद्ययावत करून त्यात आंतरराष्ट्रीय दृष्टीकोनातून कृत्रिम बुध्दिमत्तेचे विषय समाविष्ट करणार, कृत्रिम बुध्दिमत्तेचे धडे महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांना देता यावेत यासाठी प्राध्यापकांसाठी कौशल्यवृद्धी कार्यशाळा घेणार. यामुळे उद्योग क्षेत्रात ३७ टक्के नोक-या आणि रोजगार उपलब्ध होतील. एकूणच कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा उपयोग विविध क्षेत्रात प्रभावीपणे ठरणार आहे.

शाश्वत भविष्यासाठी कृत्रिम बुध्दिमत्ता:

कृत्रिम बुद्धिमत्ता हे आजचे वास्तव आहे. कृत्रिम बुद्धिमतेसंदर्भात नुकतीच फान्सची राजधानी पॅरिस येथे तिसरी जागतिक परिषद संपन्न झाली. शाश्वत भविष्यासाठी जवाबदार ए. आय. हा परिषदेचा मुख्य विषय होता. या परिषदेमध्ये भारताच्या पंतप्रधानासह अनेक देशाचे राष्ट्राध्यक्ष, प्रमुख, शास्त्रज्ञ, संशोधक महभागी होते. या परिषदेमध्ये भारताला एक वेगळे स्थान होते ते म्हणजे भारत ए. आय ॲक्शन समितीचा सहअध्यक्ष होता. कृत्रिम बुध्दिमत्ता या क्षेत्रामध्ये सातत्याने नव नवीन बदल होत आहेत. त्याचा वापर व प्रसार हवेच्या गतीने होऊ लागला आहे. यातील फायदे-तोटे लक्षात घेण्यासाठी याचे विचारमंथन व कृती आराखडा गरजेचा ठरत आहे. ए. आय.चे कौशल्य वाढविण्यासाठी सर्वांनी प्रयत्नशिल असणे आवश्यक आहे. त्यातच दिशाभुल तंत्रज्ञानालाही आळा घातला पाहिजे.परिषदेच्या सांगता समारंभावेळी ए. आय. च्या सुरक्षित वापरासाठी सर्वसमावेशक व पारदर्शकतेसाठी एक संयुक्त घोषणा करण्यात आली असुन त्यावर जगभरातील ६० देशांनी स्वाक्षरी केली आहे. परंतु अमेरिका व इंग्लंड या देशांनी यावर स्वाक्षरी करण्यास नकार दिला आहे. त्यामुळे ए. आय.च्या आंतरराष्ट्रीय नियमनाबाबत विश्वातील राष्ट्रांचे मतभेद उघड झाले आहेत.

सारांश :

येणारा भविष्यकाळ कृत्रिम बुध्दिमतेचा असेल परंतु यावर नियंत्रण आवश्यक आहे. अन्यथा हा विकास मानवतेसाठी घातक असणार आहे. ए. आय. चा वापर मानवकेंद्री दृष्टीने झाल्यास जगाचे चित्र बदलण्यास वेळ लागणार नाही. अमेरिका, इंग्लंड, फान्स, चीन, भारत, अन्य युरोपियन व इतर देश ए. आय च्या संशोधनामध्ये प्रगती करीत आहेत. चीनकडून ए. आय साठी कोट्यावधी डॉलर खर्च करण्यात येत आहेत.नाविन्यपूर्ण संशोधनाचे क्षेत्र म्हणून त्यांना आपल्या देशाला पुढे आणावयाचे आहे. भारत सरकारकडूनही या दृष्टीने महत्वपूर्ण पावले टाकण्यात येत आहेत. मानवी कौशल्ये व रोजगार कालबाहय होऊन मानवाच्या अस्तित्वाचाच प्रश्न निर्माण होतो की काय असे एक ना अनेक प्रश्न जगासमोर उभे आहेत. मानवी हित लक्षात घेवून ए. आय. चा वापर केल्यास जग सुखरूप यशाच्या शिखरावर पोहचेल. समतेच्या मूल्यावर आधारित कृत्रिम बुद्धिमत्ता प्रणाली अस्तिवात आली तर सर्व जगाचा

बरोबरीने विकास होईल व जगात कोणीही मागे राहणार नाही. या तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातुन विश्वातील सर्व देश भविष्यात मोठ्या प्रमाणात विकासाचे मार्ग शोधताना दिसत आहेत. रोजगाराच्या संधी मोठ्या प्रमाणात वाढतील यात शंका नाही. २१ व्या शतकाने कृत्रिम बुद्धिमताचा वापर केला हा एक अत्यंत महत्वाचा केंद्रबिंदू म्हणावा लागेल.

Reference Books:

1. Natalia Zhang (Ed), Applied Artificial Intelligence, United States of America, 2018. 2. Ertel Wolfgang, Introduction to Artificial Intelligence, London, 2017.
2. P. Kaliraj T. Devi (Ed). Artificial Intelligence theory Models & applications, Oxon, 2022.
3. Avron Barr & Edward A. Feigenbaum (Ed),The Handbook of Artificial Intelligence, California, 1981.
4. David L. Poole &Alan K. Mackworth, Artificial Intelligence, New York, 2023.
5. Roberto J. Rodriguez & Kristina Ishmael Miguel, A. Cardona, Artificial Intelligence and the Future of Teaching and Learning. Washington, 2023.
6. Siddik Mohamed & Yaseen Mohamed, Artificial Intelligence and the year 2023, Functioning under the Ministry of Education, 2023.
7. Paulo Davim (Ed), Artificial Intelligence in Manufacturing Research, New Yark, 2009.
8. Ethem Mining, Maching Lerning and Artificial Intelligence, New Yark, 2019.
9. Anna Ray, National Strategy for Artificial Intelligence, NITI Aayog, June 2018.

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Issue 367 (B) : Indian Knowledge System
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
October 2025

प्राचीन भारतीयांचे गणितातील योगदान

प्रा. पोपट रभाजी खेमनर
रमेश फिरोदिया कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, साकूर
ता. संगमनेर.जि. अहिल्यानगर.
मो.नं-७२६१९००८७३, Email ID -khemnarpr@gmail.com

प्रस्तावना -

आधुनिक युगामध्ये अनेक क्षेत्रात मानवाने प्रगती केली आहे. पाश्चात्य राष्ट्रांमध्ये अनेक शोध लागले आहे. ती राष्ट्रे प्रगत राष्ट्रे म्हणून ओळखली जात होती आणि ओळखली जातात. एक काळ असा होता की, ही राष्ट्रे भारताला असंस्कृत राष्ट्र समजत असत. भारतापेक्षा सर्व क्षेत्रात श्रेष्ठ समजत असत. भारताला संस्कृती नाही,आमची संस्कृती श्रेष्ठ आहे, भारतीय लोक अज्ञानी आहे, त्यांना कोणती संस्कृती नाही, भारतीय रानटी व अज्ञानी आहे आणि भारताचे पूर्वजही रानटी असंस्कृत आहेत. असा पाश्चात्यांचा समज होता. पण प्राचीन भारतीय इतिहासातील नवीन संशोधनानुसार पाश्चिमात्यांचा हा समज खोटा ठरला आहे. प्राचीन भारतीयांनी विज्ञान, तंत्रज्ञान, खगोलशास्त्र, गणित इत्यादी अनेक क्षेत्रात नेत्रदीपक प्रगती केली होती. जे काही शोध पाश्चात्यांच्या नावावर आहे. ते शोध प्राचीन भारतीय शास्त्रज्ञांना हजारो वर्षांपूर्वी माहीत होते. प्राचीन भारतीयांनी अनेक विषयाप्रमाणे गणित विषयात खूप प्रगती केली होती. अल्गोरिदम, पायथागोरस प्रमेय, शून्याची संकल्पना इत्यादी अनेक संकल्पना भारतीयांनी शोधून काढल्या होत्या. सध्या त्या आधुनिक विश्वाला मार्गदर्शक आहे. म्हणून या लेखातून प्राचीन भारतीयांच्या गणित विषयातील ज्ञानावर प्रकाश टाकण्यात येणार आहे कारण ती जगाला खरोखरच दिशादर्शक आहे.

उद्देश:-

१. प्राचीन भारतीय गणिताचे ज्ञान समाजापुढे आणणे.
२. प्राचीन भारतीय अनमोल गणितीय ज्ञान जतन करणे.
३. प्राचीन भारतीय गणिताच्या ज्ञानाचा आढावा घेणे.
४. प्राचीन भारतीय गणिताचे ज्ञान वर्तमान परिस्थितीत समाजासाठी कसे उपयोगी आहे दाखवून देणे.
५. प्राचीन भारतीय गणितातील प्रमुख संकल्पनांवर प्रकाश टाकते,ज्या सध्या जगात मान्यता पावल्या आहे.

संशोधन पद्धती:-ऐतिहासिक साधनांचे विश्लेषण

सिंधू संस्कृती –

सिंधू संस्कृतीमधील मोहेंजोदारो येथील खोदकामातून प्राप्त झालेल्या अवशेषावरून असे लक्षात येते की, त्या लोकांना गणिताचे ज्ञान होते. वेगवेगळ्या विटांचे आकार, विटांचे वजन यावरून भूमितीची त्या लोकांना कल्पना होती. लांबीच्या परिमाणासाठी विशिष्ट पद्धत होती. ज्यांने अचूक उंची मोजली जात असे. बांधकामाच्या विटा बनवण्याची पद्धत, तसेच शुद्ध मापांसाठी योग्य वजनाचे विविध आकार आणि लांबी मोजण्याचे विविध परिमाण आणि नियोजनबद्ध शहर रचनेवरून लक्षात येते की, त्याकाळी अंकगणित, भूमिती आणि अभियांत्रिकीचे त्या लोकांना अजोड ज्ञान होते.१

ऋग्वेद- वैदिक काळातील आर्यांचा आद्यग्रंथ ऋग्वेदामध्ये दहावर आधारित विविध घातांकी संख्यांना वेगवेगळी नावे आहे. एक (१), दंश (१०), शत (१००), सहस्त्र (१०००), आयुक्त (१००००), लक्ष (१०००००), प्रस्तुत (१०००००), कोटी (१००००००)….. या संख्या वरून स्पष्ट होते की वैदिक काळात अंकांची दशांश प्रणाली पद्धत अस्तित्वात होती.२ **यजुर्वेद**- यजुर्वेदातील (१८.२४) या ऋचेमध्ये समांतर विषम संख्या दिल्या आहे.

एका च मे त्रिस्त्रश्च मे त्रिस्त्रश्च मे पंच च मे पंच च मे सप्त च मे सप्त च मे नवं च मे एकादश च मे नवदश च मे एक विंशतिश्चच मे……..त्रयस्त्रींशच्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम्।।

या श्लोकातून १,३,५,७,९,११,१३,.....३३ अशा समांतर विषम संख्या दिल्या आहे. तसेच यजुर्वेदातील अध्याय १८.२५ मधील ऋचेमध्ये सम संख्यांची समांतर श्रेणीत मांडणी केली आहे. ४,८,१२,१६,२०,२४,२८..... या श्रेणीबद्ध संख्यांवरून असे लक्षात येते की, वैदिक काळात गणितीय संक्रियांचे ज्ञान भारतीयांना होते. वेद हे सर्वात प्राचीन ग्रंथ आहे.या सर्वात प्राचीन ग्रंथांमध्ये ही माहिती आली आहे. म्हणून सम - विषम संख्यांचा शोध भारतीयांनी लावला असे म्हणावे लागेल.३ भूमिती ही गणित शास्त्राची एक महत्त्वाची शाखा मानली जाते. भारतातील प्राचीन धर्म संस्कृतीतील यज्ञसंस्था ही या शाखेची जननी मानली जाते. कल्प वेदांगाच्या अंतर्गत शुल्बसूत्र नावाचा ग्रंथ आहे. हा ग्रंथ बौद्धायन,आपस्तंब,कात्यायन आणि माणव या विविध ऋषींनी लिहिला आहे. या ग्रंथात यज्ञवेदीची निर्मिती याविषयी विवरण दिले आहे. पौराहित्य करणाऱ्या पौराहित्यास पौराहित्याचा अभ्यास असून चालत नसेल तर त्याला यज्ञकुंडाची निर्मिती करण्यासाठी भूमितीचा अभ्यास करावा लागत असे. प्रत्यक्ष यज्ञ करण्यापूर्वी यज्ञकुंडाची निर्मिती करावी लागेल. त्याचा आकार प्रमाणबद्ध असे. प्रत्यक्ष यज्ञवेदी तयार करण्यापूर्वी त्रिकोणी किंवा चौकोनी आकाराच्या विटा तयार कराव्या लागत असे. त्या प्रमाणबद्ध असत. त्यामुळे प्रत्यक्ष यज्ञाच्या ठिकाणी दोरीने चीतीचा आकार काढला जात असे. अंतर मोजण्यासाठी अंगुल हे परिमाण वापरले जात असे. नील, अनु, प्रादेश, पद, युग, जानू, बाहू ही परिमाणे वापरली जात असे.(एक पुरुष म्हणजे १२० अंगुले एवढे अंतराचे मोजमाप असे).४

बौद्धायन-

सुमारे इ.स.पूर्व ८००-७४० या दरम्यान बौद्धायन हे गणितज्ञ होऊन गेले. त्यांना गणितातील भूमिती शाखेतील योगदानासाठी ओळखले जाते. तसेच त्यांना विशेषतः बौद्धायन प्रमेय किंवा पायथागोरस प्रमेय या शोधासाठी ओळखले जाते. त्यांनी शुल्बसुत्रे आणि श्रौत सूत्रे नावाचे ग्रंथ लिहिले. ज्यात गणित आणि धार्मिक विषयावर चर्चा केली आहे. त्यांच्या या कार्यामुळे वैदिक काळातील लोकांचे गणिताचे ज्ञान आणि त्याचे व्यवहारिक उपयोग स्पष्ट होतात. बौद्धायन प्रमेय किंवा पायथागोरस प्रमेय आजही जगभर वापरली जाते.पायथागोरसने पायथागोरियन प्रमेय वापरण्याअगोदर हजारो वर्षांपूर्वी बौद्धायन यांनी पायथागोरियन प्रमेय शोधले होते. वर्तुळाचे क्षेत्रफळ काढण्यासाठी π चे मूल्य शोधणारे बौद्धायन हे पहिले शास्त्रज्ञ मानले जातात.५

आचार्य पिंगळा-

बौद्धायनानंतर आचार्य पिंगळा इसवी सन पूर्व 500 मध्ये होऊन गेले. त्यांनी गणिताच्या क्षेत्रात मोठे योगदान दिले. छंदशास्त्र या ग्रंथातून बायनरी संख्या प्रणालीचे ज्ञान जगाला दिले. मेरू प्रस्तर, ज्याला आजच्या गणितानुसार पास्कलचा त्रिकोण म्हणतात, तो देखील पिंगळांनी आपल्या पुस्तकात दिला आहे. फीबोनाची मालिका नावाने जगात नंतर प्रसिद्ध झालेली संख्या प्रणाली आचार्य पिंगळा यांनी आपल्या ग्रंथातून दिली आहे. आचार्य पिंगळा यांच्या ग्रंथांचा आणि तत्त्वांचा प्रभाव आजच्या युगातही दिसून येतो. त्यांच्या छंदशास्त्राच्या तत्त्वांनी काव्य आणि गणितातील नवीन विकासाला दिशा दाखवली आहे. त्यांच्या संख्या सिद्धांतांचे अनुसरण करून आधुनिक गणितात गणितीय आणि समीकरण पद्धती देखील विकसित झाल्या आहेत. ज्या आज त्या जगमान्य आहेत.६

आर्यभट्ट-

त्यानंतर इसवी सन ४७६-५५० ददरम्या महान शास्त्रज्ञ आर्यभट्ट होऊन गेले. आर्यभट्टांनी आर्यभट्टीय व आर्य सिद्धांत हे ग्रंथ लिहिले. आर्यभट्टीय या ग्रंथाचे तीन भाग आहे. पहिल्या भागात दहा दशांश स्थानांची नावे आहे. आणि दशांशाद्वारे घन आणि वर्गमूळ शोधण्यासाठी अल्गोरिदम दिले आहे. पायथागोरियन गृहीतकांचा वापर करून साइनची सारणी बनवण्यासाठी आर्यभट्ट यांना साईन संख्याच्या प्रमाणबद्धतेच्या धोरणाचा वापर करण्यासाठी ओळखले जातात. तिसऱ्या भागात त्यांनी गोलाकार भूमितीसाठी त्रिकोणमिती वापरली. त्याशिवाय आर्यभट्ट यांनी साईन साईडल फंक्शन, एकल चल चतुर्भुज समीकरणांचे निराकरण, π चे चार दशांश स्थानापर्यंत अचूक मूल्य, पृथ्वीचा

परीघ ९९.८ टक्के अचूक, तारकांच्या वर्षाच्या लांबीची गणना असे अनेक शोध लावले. त्यांनी शून्य या संकल्पनेचा पाया घातला. (a+b)2=a2+b2+2ab हे समीकरणाचे सूत्र आर्यभट्ट यांनी आपल्या ग्रंथात दिले आहे.७

वराहमिहीर-

आर्यभट्टांनंतर गणितीय क्षेत्रात अत्यंत महत्त्वाची कामगिरी करणारे वराह मिहीर हे गणितज्ञ इ.स.५०५-५८७ दरम्यान होऊन गेले. त्यांनी पंच सिद्धांतिका, बृहत संहिता, बृहत जातक हे ग्रंथ लिहिले. पंच सिद्धांतिका या ग्रंथात खगोलशास्त्रीय सिद्धांताबरोबर त्रिकोणीय फलन, वर्तुळाचे क्षेत्रफळ, पास्कलचा त्रिकोण या त्रिकोणाच्या नावाने ओळखली जाणारी द्विपदी गुणांकाची संकल्पना मांडली. ती जगात नंतर प्रसिद्ध पावली. वराहमिहिरांनी आर्यभट्टांच्या साईन टेबलची अचूकता वाढवली. त्यांनी ४×४ हा पहिला जादूचा चौरस शोधला. त्यांनी शून्याचे तसेच ऋण संख्यांचे बीजगणितीय गुणधर्म परिभाषित केले. ते पास्कलच्या त्रिकोणाचे एक रूप शोधणारे पहिले गणितज्ञ होते.. वराहमिहीर यांनी sin,cos,tan सारख्या त्रिकोणमिती फलनांचा अभ्यास केला.८

यतिऋषभा-

वराहमिहिर यांच्यानंतर यतीऋषभा हे गणितज्ञ इ.स.५००-५७० या दरम्यान होऊन गेले. त्यांनी तिलोयपणत्ती हा गणिता विषयी ग्रंथ लिहिला. या ग्रंथात त्रिकोणीय, वर्तुळाकार आणि भौमितिक आकृत्यांचा वापर करून विश्वाची रचना स्पष्ट केली आहे. जैन तत्वज्ञानाचे सिद्धांत आणि संकल्पना गणिताच्या माध्यमातून स्पष्ट केले आहे. त्यांनी संख्या आणि त्यांच्या गुणधर्माचा अभ्यास केला. संख्यांच्या आधारावर विविध भौमितिक रचना स्पष्ट केल्या. त्यांनी गणिताचा उपयोग दैनंदिन जीवनातील समस्या सोडवण्यासाठी केला.९

ब्रह्मगुप्त-

त्यानंतर ब्रह्मगुप्त हे थोर भारतीय गणितज्ञ इ.स ५९८-६७० या काळात होऊन गेले. त्यांना भिल्लमाचार्य म्हणूनही ओळखले जाते. त्यांनी ब्रह्म स्फुट सिद्धांत हा ग्रंथ लिहिला. ब्रह्मस्फुट सिद्धांत हे पुस्तक 0 चा वापर संख्या म्हणून करण्याबद्दल आहे. त्यांना अंकगणित, त्रिकोणमिती आणि सामान्य रेषीय वर्गसमीकरणांचे निराकरण, ब्रह्मगुप्ताचे प्रमेय आणि सूत्र यामधील योगदानासाठी ओळखले जाते. त्यांनी ऋण संख्यांचा शोध आणि त्यांची गणना यांचाही शोध लावला. ब्रह्मगुप्तांनी √१०(३.१६२२७७) ची स्थापना केल्याने त्रिकोणमिती आणि भूमितीला नवीन आयाम मिळाले.१०

भास्कर पहिला-

भास्कर पहिला हे गणितज्ञ इ.स. ६००-६८० च्या दरम्यान होऊन गेले. आर्यभट्टांचे ते अनुयायी होते. त्यांनी आर्यभट्टीय भाष्य हा टीका ग्रंथ लिहिला. महा भाकरीय व लघू भास्करिय हे त्यांचे इतर ग्रंथ आहे. महाभास्करीय हे पुस्तक को साईन आणि साइन विषयी आहे. आणि त्यात sin x चे अंदाजे सूत्र दिले आहे. याशिवाय या पुस्तकात ९०°>१८० किंवा >२७०° बिंदूच्या साइन आणि ९०° बिंदूच्या साईन मधील संबंध स्पष्ट केले आहे. ८x२+१=y२ हे समीकरण देणारे भास्कर प्रथम हे पहिले आहे. शून्याने भागलेली कोणतीही संख्या अनंत असते आणि कोणत्याही संख्येची बेरीज व अनंताची बेरीज ही अनंत असते हे त्यांनी घोषित केले. साइन अंदाज सूत्र आणि साइन फंक्शनसाठी ॲप्रॉक्सीमेशन फार्मूला दिला, जो अत्यंत अचूक आहे. हिंदू दशांश प्रणालीचा शोध लावण्यासाठी भास्कर पहिला हे प्रसिद्ध आहे.११

निष्कर्ष:-

प्राचीन भारताच्या इतिहासामध्ये अनेक थोर गणितज्ञ होऊन गेले. गणित मूलतः भारतीय उपमहाद्वीपा मध्ये विकसित झाले. शून्य किंवा अनंत या संकल्पना, दशांश प्रणाली पद्धत ऋणात्मक संख्या, अंकगणित, बीजगणित, त्रिकोणमिती, भूमितीच्या विकासासाठी संपूर्ण जग भारताचे ऋणी आहे. सिंधू संस्कृती पासून तर आठव्या शतकापर्यंत

गणितामध्ये भारतीय गणितज्ञ निरंतर प्रगती करत गेले. शून्याचा शोध, पायथागोरसचे प्रमेय, जगमान्य वर्तुळाच्या क्षेत्रफळाचे सूत्र, इ. अनेक शोध भारतीयांना हजारो वर्षांपूर्वी माहीत होते. सध्याचे गणितीय ज्ञान अचानक आलेले नाही किंवा ते काही जादूच्या युक्त्यांचे उत्पादन नाही, तर ते स्पष्टपणे तयार झालेले ज्ञान शतकानुशतके शेकडो गणितज्ञ आणि इतिहासकारांनी केलेल्या अथक प्रयत्नांनंतर, युगानुयुगे प्राप्त झाले आहेत. आज आपण ज्या सुखसुविधांचा आणि सुखसोयींचा आनंद घेत आहोत. त्यात अनेक भारतीय शोध आणि शास्त्रज्ञांचा वाटा आहे. शून्याच्या कल्पनेपासून ते संगणकीय संख्या सिद्धांताच्या आधुनिक संकल्पनेपर्यंत त्यांचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे. म्हणून निःसंशयपणे संपूर्ण जग आजच्या गणिताच्या बाबतीत भारतीय गणितज्ञांनी शेकडो वर्षांपासून दिलेल्या उत्कृष्ट योगदानाचे खूप मोठे ऋणी आहे. प्राचीन भारतीयांनी गणिताच्या क्षेत्रात केलेली प्रगती निश्चितच प्रशंसनीय आहे, मार्गदर्शक आहे आणि दिशादर्शक आहे. त्यांचे हे ज्ञान जतन करणे ही आधुनिक काळाची गरज आहे. आणि भारतीयांच्या अस्मितेचा भाग आहे.गणितातील भारत देशाच्या गौरवशाली परंपरेला प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि तिचे जतन करण्यासाठी महान गणितज्ञांचा वारसा पुढे नेणे ही काळाची गरज आहे.

संदर्भ:-

१. बी.दत्ता आणि ए.सिंग(१९३८), हिस्ट्री ऑफ हिंदु मॅथेमॅटिक्स वोल्यूम १ आणि २, कलकत्ता: अशियन पब्लिकेशींगहाऊस,https://sanskritastronomy.com/history-of-indian-mathematics-an-overview/
२. ऋग्वेद,https://sanskritastronomy.com/history-of-indian-mathematics-an-overview/
३. यजुर्वेद अध्याय-१८.२४ ,१८.२५,
४. https://sanskritastronomy.com/history-of-indian-mathematics-an-overview/
५. शुल्ब सूत्र
६. बौद्धांयन, शुल्ब सूत्र,e-Gyanbkosh
७. छंदशास्त्र, आचार्य पिंगळा
८. आर्यभट्टीय, आर्यभट्ट, Internet Archive
९. पंच सिद्धांतिका, वराह मिहीर
१०.तिलोय पणत्ती, यतीऋषभ
११.ब्रह्मस्फूट, ब्रह्मगुप्त, Internet Archive
१२.महाभास्करिय,, भास्कर पहिला

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Issue 367 (B) : Indian Knowledge System
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
October 2025

महाविद्यालयीन युवक-युवतींमधील स्व- संकल्पना अभ्यासणे

श्री. विष्णू बाळशिराम अडसरे
सहायक प्राध्यापक व मानसशास्त्र विभागप्रमुख,
राधाबाई काळे महिला महाविद्यालय, अहिल्यानगर
ईमेल - vbadsare@gmail.com, मोबाईल नंबर-९९७५१७८३३०

गोषवारा :

प्रस्तुत संशोधनामध्ये महाराष्ट्र राज्यातील महाविद्यालयीन युवक-युवतींच्या स्व-संकल्पनांचा अभ्यास केला आहे. प्रस्तुत संशोधनामध्ये युवक-युवतींच्या स्व-संकल्पनेमध्ये फरक आढळून येतो असे अभ्युपगम मांडण्यात आले आहे. सदर संशोधनासाठी असंभाव्यता पध्दती अंतर्गत येणाऱ्या हेतुपुरस्पर नमुना निवड पध्दतीचा वापर केला आहे. महाराष्ट्र राज्यातील (पुणे, नाशिक व अहिल्यानगर) महाविद्यालयातील युवक-युवतींचा या नमुन्यात समावेश केला आहे. संशोधनासाठी प्रदत्त गोळा करण्यासाठी राज कुमार सारस्वत यांच्या 'स्व-संकल्पना प्रश्नावलीचा' वापर करण्यात आला आहे. तसेच प्रदत्त विश्लेषणासाठी सारणीकरण व तक्ता या संख्याशास्त्रीय तंत्राचा वापर केला आहे.

सदर संशोधनामध्ये २५ युवक व २५ युवती यांच्या स्व-संकल्पनेचा अभ्यास करण्यात आला आहे. तक्त्यावरुन असे दिसून येते की, युवतींपेक्षा युवकांच्या स्व-संकल्पना या चांगल्या असलेल्या आढळून आल्या आहेत. उच्च स्व-संकल्पना असणारे युवक ०६ व युवती ०४; सरासरीपेक्षा अधिक स्व-संकल्पना असणारे युवक ०८ व युवती ०५ ; सरासरी स्व-संकल्पना असणारे युवक ०९ व युवती ११; निम्न स्व-संकल्पना असणारे युवक ०२ व युवती ०५ असा स्व-संकल्पनेचा निष्कर्ष तक्त्यावरून आलेला आहे.

सदर संशोधनामध्ये सामाजिक, सांस्कृतिक व भौतिक परिस्थितीचा प्रभाव हा लिंगाभेदावर व पर्यायाने स्व-संकल्पनेवर परिणाम करतो. त्यामुळे युवकांच्या स्व-संकल्पना या युवतींपेक्षा जास्त चांगल्या असलेल्या आढळून आलेल्या आहेत.

प्रस्तावना

स्व-संकल्पना हा व्यक्तिमत्त्वाचा एक अत्यंत महत्त्वपूर्ण भाग मानला जातो. जगातील सर्व माणसे बाह्य रूपाने, विचारांनी, वागणुकीने व जीवनशैलीने एकसारखी नसतात. प्रत्येकाच्या अंगी काही विशिष्ट गुणधर्म, प्रवृत्ती, आवडी-निवडी व मूल्ये असतात. त्यामुळे प्रत्येक व्यक्ती इतरांपेक्षा वेगळी असते. या वैशिष्ट्यांमुळे प्रत्येक व्यक्तीचा स्वभाव वेगवेगळा असतो. "व्यक्तिच्या स्वतःबद्दलच्या कल्पना, भावना, विश्वास व मूल्ये या सर्वांची व्यक्तिला होणारी एकत्रित जाणीव म्हणजे स्व-संकल्पना होय". या स्व-संकल्पनेमुळेच व्यक्तिला स्वतःची ओळख होते. स्वतः मधील गुणदोष कळतात. आपण कोण आहोत याची जाणीव होते. म्हणूनच व्यक्तिची स्वतःबद्दल असणारी स्व-संकल्पनाच व्यक्तिच्या वर्तनाला दिशा देते व व्यक्तिमत्त्व विकासात मदत करते.

स्व-संकल्पनेमुळेच व्यक्ती स्वतःच्या गुणदोषांची ओळख करून घेते, त्यावर मात करण्याचा प्रयत्न करते व आत्मविकासाच्या दिशेने पाऊले टाकते. एखाद्या व्यक्तीची स्वतःबद्दल असणारी धारणा ही तिच्या वर्तनावर, निर्णयक्षमतेवर व सामाजिक संबंधांवर थेट परिणाम घडवते. उदा, सकारात्मक स्व-संकल्पना असणाऱ्या व्यक्ती आत्मविश्वासाने उद्दिष्टपूर्तीकडे मार्गक्रमण करतात, परंतु ज्या व्यक्तींची स्व-संकल्पना नकारात्मक असते अशी व्यक्ती भीती, संकोच व असुरक्षिततेने ग्रासलेल्या असतात.

स्व-संकल्पना ही केवळ व्यक्तिची अंतर्गत जाणीव न राहता ती व्यक्तिमत्त्व विकासाचा एक मूलभूत आधार आहे. स्व-संकल्पनेच्या आधारे व्यक्ती जीवनातील आव्हाने स्वीकारते, स्वतःचा योग्य दृष्टीकोन तयार करते व समाजात आपले स्थान प्रस्थापित करते. त्यामुळे स्व-संकल्पना ही व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासासाठी महत्त्वपूर्ण ठरते.

संशोधनाची गरज व महत्त्व

महाविद्यालयीन युवक-युवतींमधील स्व-संकल्पना अभ्यासणे आवश्यक आहे. कारण स्व-संकल्पनाची जाणीव झाल्यामुळे युवक-युवतींचा व्यक्तिमत्त्व विकास, शैक्षणिक प्रगती, करिअर नियोजन, सामाजिक समायोजन आणि मानसिक स्वास्थ्य सुधारण्यासाठी मदत होते. सध्याच्या स्पर्धात्मक युगात शैक्षणिक व सामाजिक आव्हानांचा सामना करण्यासाठी आत्मविश्वास व सकारात्मक दृष्टीकोनाची गरज आहे. व्यक्तीचे व्यक्तिमत्त्व, वर्तन आणि निर्णय घेण्याची क्षमता ही तिच्या स्व-संकल्पनेवर निर्धारित असते. ग्रामीण व आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकातील विद्यार्थ्यांमध्ये स्व-संकल्पना समजून घेणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे, कारण स्व-संकल्पनेची जाणीव नसणाऱ्या विद्यार्थ्यांना स्वतःच्या कौशल्याची जाणीव नसल्याने त्यांच्यामध्ये न्यूनगंड व आत्मविश्वासाचा अभाव निर्माण होऊ शकतो. समाजात जबाबदार नागरिक घडवण्यासाठी युवक-युवतींच्या स्व-संकल्पनेचा अभ्यास करणे गरजेचे आहे.

स्व-संकल्पना अभ्यासल्याने युवक-युवतींना स्वतःची ओळख पटते, त्यांचा आत्मविश्वास वाढून निर्णयक्षमता विकसित होते. युवक-युवतींमध्ये सकारात्मक दृष्टीकोन निर्माण होऊन वैयक्तिक तसेच सामाजिक प्रगती साधता येते. आव्हानांना सामोरे जाण्याची क्षमता विकसित होते. सामाजिक समायोजन सुलभ होते आणि युवक-युवतींना समाजात योग्य स्थान मिळते. ग्रामीण व दुर्बल घटकांतील युवक-युवतींना आत्मभान प्राप्त होते, ज्यामुळे समाजातील मागासलेपणातून ते बाहेर पडून स्वतःची प्रगती साधू शकतात.

पूर्व साहित्याचा आढावा

स्व-संकल्पना हा मानसशास्त्रातील महत्त्वाचा घटक मानला जातो. व्यक्ती स्वतःकडे कसे पाहते, स्वतःबद्दल काय विचार करते, समाजातील आपले स्थान काय आहे यावरून व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वाची जडण-घडण होत असते. अनेक संशोधकांनी विविध कालखंडात युवक व युवतींच्या स्व-संकल्पना विषयक अभ्यास केले आहेत ते पुढीलप्रमाणे.

शोभना जोशी (२००२) यांच्या अभ्यासातून असे निदर्शनात आले की, ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांची स्व-संकल्पना शहरी भागातील विद्यार्थ्यांच्या तुलनेत कमी सकारात्मक होती. याचे कारण म्हणजे कुटुंबाची शैक्षणिक पार्श्वभूमी व सामाजिक-आर्थिक स्थिती ही स्व-संकल्पना घडवण्यात महत्त्वपूर्ण ठरते.

हॅटी **(१९९२)** यांच्या अभ्यासातून असे आढळून आले की, *लिंगानुसार स्व-संकल्पनेत लक्षणीय भेद आढळतो.* स्त्रियांमधील भूमिका संघर्ष हा पुरुषांच्या तुलनेत जास्त असल्याचे निदर्शनास आले.

राज कुमार सारस्वत (१९८४) यांनी केलेल्या संशोधनामध्ये युवक व युवतींच्या स्व-संकल्पनेवर परिणाम करणाऱ्या घटकांचा शोध घेतला. या संशोधनातून असे आढळून आले की, स्व-संकल्पना ही एक स्थिर व एकसंध संकल्पना नसून ती **शैक्षणिक प्रगती, आर्थिक स्तर व सामाजिक वातावरणानुसार बदलत राहते.**

शर्मा आणि गुप्ता (२०१८) यांनी केलेल्या संशोधनामध्ये असे आढळून आले की, लिंगभेदानुसार स्व-संकल्पनेत भेद आढळून आला. युवकांच्या स्व-संकल्पनेत आत्मविश्वास व जोखीम घेण्याची क्षमता (Risk-Taking Ability) जास्त आढळून आली, तर युवतींचा कल संवेदनशीलता व सामाजिक जबाबदारीकडे जास्त दिसून आला.

समस्या विधान

महाविद्यालयीन युवक-युवतींमधील स्व-संकल्पना अभ्यासणे.

संशोधनाची उद्दिष्टये

१) युवक-युवतींमधील स्व-संकल्पनेचा शोध घेणे.
२) युवक-युवतींमधील स्व-संकल्पना विकसित करणे.

संशोधन परिकल्पना/अभ्युपगम

युवक-युवतींच्या स्व-संकल्पनेमध्ये फरक आढळून येतो.

संशोधनाची परिवर्त्ये

अ) स्वतंत्र परिवर्त्य- महाविद्यालयीन युवक व युवती

ब) अवलंबी परिवर्त्य- स्व-संकल्पना

संशोधन पद्धती

सदर संशोधनासाठी सर्वेक्षण संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. या संशोधनासाठी महाराष्ट्रातील विविध जिल्ह्यातील (पुणे, नाशिक व अहिल्यानगर) महाविद्यालयीन युवक-युवतींचा समावेश करण्यात आला आहे.

नमुना निवड

सदर संशोधनासाठी असंभाव्यता पध्दती अंतर्गत येणाऱ्या हेतुपुरस्पर नमुना निवड पध्दतीचा वापर केला आहे. महाराष्ट्र राज्यातील पुणे, नाशिक व अहिल्यानगर जिल्ह्यातील एकूण ५० महाविद्यालयीन युवक व युवतींची निवड करण्यात आली आहे. यामध्ये २५ युवक व २५ युवतींचा समावेश या नमुन्यामध्ये करण्यात आला आहे.

संख्याशास्त्रीय साधने व तंत्रे

सदर संशोधनामध्ये सारणीकरण व विश्लेषण तक्ता यांचा वापर करण्यात आला आहे.

माहिती संकलनाची साधने

सदर संशोधनासाठी डॉ. राज कुमार सारस्वत (१९८४) यांची प्रमाणित "स्व-संकल्पना चाचणी" ऑनलाईन (गूगल फॉर्मद्वारे) घेण्यात आली आहे. स्व-संकल्पना या चाचणीची विश्वसनीयता, यथार्थता व मानदंड पुढीलप्रमाणे.

विश्वसनीयता (Reliability)

स्व-संकल्पना चाचणीची विश्वसनीयता चाचणी पुनःचाचणी **पद्धतीने (Test-Retest Method)** तपासण्यात आली. या चाचणीची विश्वसनीयता तपासणीसाठी अर्ध-विच्छेद पद्धतीचा (Split-Half Method) वापर करण्यात आला. सदर चाचणीची विश्वसनीयता ०.८७ ते ०.९२ इतकी उच्च आढळली आहे.

यथार्थता (Validity)

स्व-संकल्पना चाचणीची आशय **यथार्थता (Content Validity),** रचनात्मक **यथार्थता (Construct Validity) व** निकष यथार्थता (Criterion Validity) निश्चित करण्यात आली. या चाचणीची आशय यथार्थता (Content Validity) ८५ ते ९०%, रचनात्मक यथार्थता (Construct Validity) ८० ते ८५% व निकष यथार्थता (Criterion Validity) ७०ते ७५% एवढी आढळून आली आहे.

मानदंड (Norms)

सदर चाचणी प्रौढ व महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांसाठी तयार करण्यात आली आहे. या चाचणीमध्ये मुले व मुली यांचा समावेश करण्यात आला आहे. तसेच वयोगट, लिंग व शैक्षणिक स्तरानुसार मानदंड निश्चित केलेले आहेत. मानदंडाच्या आधारे व्यक्तीची स्व-संकल्पना उच्च, मध्यम व निम्न अशा स्तरांमध्ये वर्गीकृत करण्यात आली आहे.

माहितीचे विश्लेषण व अर्थनिर्वचन

अ. क्र	स्व-संकल्पना मिती प्राप्तांक	अर्थ विवरण वर्ग (स्व-संकल्पना)	युवक	युवती
१	३३ ते ४०	उच्च	०६	०४
२	२५ ते ३२	सरासरीपेक्षा अधिक	०८	०५
३	१७ ते २४	सरासरी	०९	११
४	०८ पर्यंत	निम्न	०२	०५

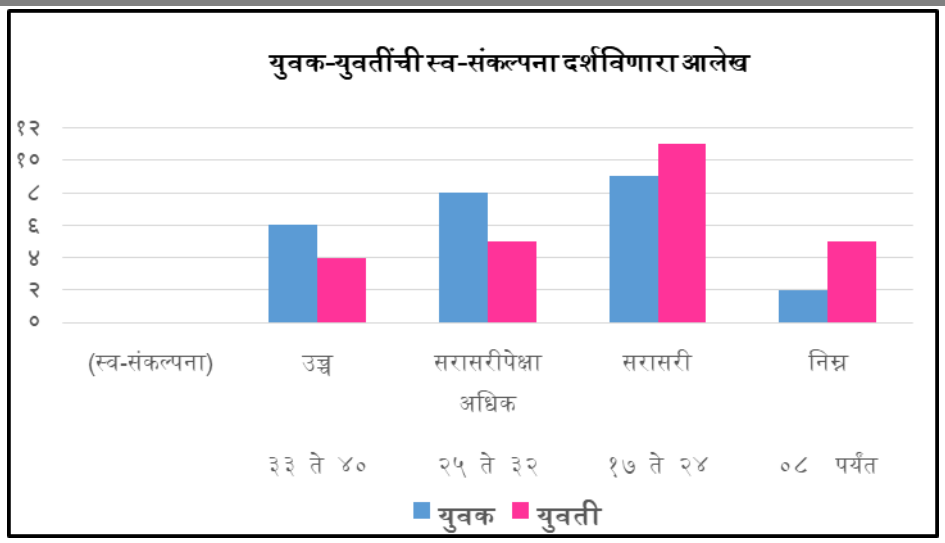

निष्कर्ष :

सदर संशोधनामध्ये २५ युवक २५ युवती यांच्या स्व-संकल्पनेचा अभ्यास करण्यात आला आहे. सदर तक्त्यावरुन असे दिसून येते की, युवतींपेक्षा युवकांच्या स्व-संकल्पना या चांगल्या असलेल्या आढळून आल्या आहेत. उच्च स्व-संकल्पना असणारे युवक ०६ व युवती ०४; सरासरीपेक्षा अधिक स्व-संकल्पना असणारे युवक ०८ व युवती ०५ ; सरासरी स्व-संकल्पना असणारे युवक ०९ व युवती ११; निम्न स्व-संकल्पना असणारे युवक ०२ व युवती ०५ असा स्व-संकल्पनेचा निष्कर्ष तक्त्यावरून आलेला आहे.

सदर संशोधनामध्ये सामाजिक, सांस्कृतिक व भौतिक परिस्थितीचा प्रभाव हा लिंगाभेदावर व पर्यायाने स्व-संकल्पनेवर परिणाम करतो. त्यामुळे युवकांच्या स्व-संकल्पना या युवतींपेक्षा जास्त चांगल्या असलेल्या आढळून आलेल्या आहेत.

उपाययोजना

१. स्व-परिचय कार्यशाळा- विद्यार्थ्यांना स्वतःची ओळख पटवून देण्यासाठी गटचर्चा, रोल-प्ले व डायरी लेखन करणे.
२. मार्गदर्शन सत्रे- शिक्षक व समुपदेशकांच्या मदतीने आत्ममूल्यांकन करणे.
३. सकारात्मक विचार सराव- योग, ध्यान, प्राणायाम व प्रेरणात्मक व्याख्याने आयोजित करणे.
४. सामाजिक सहभाग- सांस्कृतिक कार्यक्रम, क्रीडा, स्वयंसेवा उपक्रम यामध्ये सहभाग वाढवणे.
५. स्व-मूल्यमापन साधने- प्रश्नावली, स्व-मूल्यांकन चाचण्या व SWOT विश्लेषण करणे.

शिफारशी

१. महाविद्यालयांनी समुपदेशन केंद्रे उपलब्ध करून द्यावीत.
२. शैक्षणिक व सामाजिक वातावरण सकारात्मक ठेवणे.
३. विद्यार्थ्यांना स्वत:चे उद्दिष्ट निश्चित करण्यास प्रोत्साहन द्यावे.
४. शिक्षकांनी प्रोत्साहनात्मक अभिप्राय द्यावा.
५. आत्मविश्वास व स्व-ओळख वाढविण्यासाठी करिअर मार्गदर्शन करावे.

मर्यादा

१. सदर संशोधन हे स्व-संकल्पने संदर्भात करण्यात आले आहे.
२. सदर संशोधनात महाविद्यालयीन युवक-युवतींचा समावेश करण्यात आला आहे.

संदर्भग्रंथ :

१) डॉ. चंद्रशेखर देशपांडे, डॉ. माधवी सिन्हारॉय व प्रा. अल्पना वैद्य (२०००). सामाजिक मानसशास्त्र, उमा प्रकाशन, पुणे.
२) भरत देसाई व अभ्यंकर शोभना. (२०१२). संशोधन पद्धती आणि मानसशास्त्रीय मापन, नरेंद्र प्रकाशन, पुणे.
३) अडसरे विष्णू व सौ. योगिता अडसरे. (२०२१). शैक्षणिक मानसशास्त्र, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव.
४) विष्णू अडसरे, संदीप माळी व राजेंद्र कुंभार. (२०२४). मूलभूत मानसशास्त्र आणि मानसशास्त्रीय चाचण्या, प्रशांत पब्लिकेशन्स,जळगाव.
५) राज कुमार सारस्वत (१९८४) यांची 'स्व-संकल्पना' चाचणी.

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Issue 367 (B) : Indian Knowledge System
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
October 2025

प्राचीन भारतातील व्यापार व श्रेणी

डॉ. अश्विनकुमार राठोड
विभागप्रमुख इतिहास विभाग
भगवान बाबा कला व वाणिज्य महाविद्यालय, लोणार जि. बुलढाणा.
मो.क्र. ७७७५९३४४१४
इमेल- rrashwinkumar@gmail.com

प्रस्तावना -

जवळपास साडेतीन हजार वर्षांपूर्वीच्या सुरुवातीच्या भारतीय व्यापाराच्या पुराव्यांवरून असे दिसून येते की प्राचीन काळी भारतीय उपखंडाला अत्यंत महत्त्वाचे व्यावसायिक क्षेत्र मानले जात होते. व्यापार व हस्तकला हे अतिरिक्त कृषी उत्पादनाचेच परिणाम होते, जे भारतात प्रथम सिंधू संस्कृतीच्या (इ.स.पूर्व २६००-१९००) शहरी केंद्रांच्या उदयासोबत दिसून आले.

भारत जगाचे एक प्रमुख व्यावसायिक केंद्र होते व व्यापार करण्यासाठी हडप्पा व मोहेंजोदाडो सारखी व्यावसायिक शहरे स्थापन केली गेली होती. प्राचीन काळी भारताने मेसोपोटेमियासारख्या इतर देशांशी व्यापारी संबंध प्रस्थापित केले होते व दोन्ही राष्ट्रांमध्ये सोने, चांदी, मातीची भांडी, मौल्यवान खडे, मोती इत्यादींचा व्यापार होत असे. भारतात उत्पादित वस्तू त्यांच्या उत्कृष्टतेसाठी ओळखल्या जात होत्या, कारण भारतात तयार केलेल्या वस्तू अद्वितीय होत्या व जगाच्या इतर कोणत्याही भागात उपलब्ध नव्हत्या.

वैदिक , मौर्य , कुशाण व गुप्त काळात तसेच पल्लव, चालुक्य व चोळ यांसारख्या दक्षिण भारतीय राजवंशांच्या त्यानंतरच्या काळातही सागरी व्यापार मोठ्या प्रमाणात चालू असल्याचा पुरावा आहे. त्याचप्रमाणे, जातक कथांसह बौद्ध साहित्य, समुद्रातील प्रवासाचे, जहाजांच्या अपघाताचे व परदेशात गेलेल्या धर्मप्रचारकांचे वर्णन करतात. वस्तू त्यांच्या उत्पादनाच्या ठिकाणापासून निर्यातीच्या ठिकाणापर्यंत म्हणजेच समुद्रकिनारी बंदरांपर्यंत आणण्यासाठी व त्याउलट नेण्यासाठी भूमार्ग होते.

प्राचीन भारतातील महामार्ग -

उत्तरापथ:-

उत्तरापथ हा भारताचा ऐतिहासिक पूर्व-पश्चिम महामार्ग होता. उत्तरेकडील दूरच्या वायव्येतील गांधारपासून (आजचा कंदाहार, अफगाणिस्तान) सुरू होऊन, हा महामार्ग तक्षशिला, लाहोर, अमृतसर, दिल्ली, कन्नौज, प्रयाग, वाराणसी, नालंदा, पाटलीपुत्र येथून जात बंगालच्या खाडीतील गंगा डेल्टावरील ताम्रलिप्ती बंदरावर संपत होता.

उत्तरापथाने वायव्य हिमालयाच्या उंच खिंडींना बंगालच्या खाडीतील गंगा नदीच्या मुखावरील व्यापार बंदरांशी जोडणारा एक मुख्य दुवा तयार केला होता. उत्तरापथ २००० किमी पेक्षा जास्त लांब होता व आशियाई खंडातील सर्वात लांब रस्ता होता.

हिमालयातून जाताना या मार्गाला हिमवतपथ म्हटले जात होते. व्यापार सुपीक गंगा मैदानातून मध्य आशियाकडे व पुढे आजच्या तुर्की व मध्य युरोपपर्यंत पोहोचला होता. हिमवतपथातून पूर्वेकडील एक मार्ग रेशीम मार्गाशी जोडली गेला होता , ज्यामुळे आजच्या चीनमध्ये जाण्याचा मार्ग मिळाला व त्या देशात बौद्ध धर्माचा प्रसार होण्यास मदत झाली.

या मार्गामुळे सर्वात पूर्वेकडील टोकावर, ताम्रलिप्ती बंदरातून, कंबुज देश (आजचे कंबोडिया), सुवर्णभूमी (आजचे म्यानमार/थायलंड) व सिलोन (आजचे श्रीलंका) या दूरच्या पूर्वेकडील देशांशी व्यापार भरभराटीस आला. उत्तरापथ खऱ्या अर्थाने पूर्व व दक्षिण आशियाला मध्य आशिया व त्याहून पुढे मध्य युरोपशी जोडणारा एक आंतरखंडीय महामार्ग होता.

दक्षिणपथ:-

नावाप्रमाणेच दक्षिणपथ हा भूतकाळातील उत्तर-दक्षिण महामार्ग होता. हिमालयीन पायथ्याशी असलेल्या श्रावस्ती येथून सुरू होऊन, दक्षिणपथ वाराणसी, प्रयाग, चित्रकूट, विदिशा व उज्जैनमार्गे दक्षिणेकडे वळत दख्खनमधील प्रतिष्ठान येथे समाप्त होत होता. प्रतिष्ठानला अरबी समुद्रावरील प्रसिद्ध व्यापारी बंदर नालासोपाराशी तसेच भडोचशी व पुढे पश्चिमेकडे द्वारकाशी जोडणारे जोडणी मार्ग विकसित करण्यात आले होते. प्रतिष्ठानमधून रस्ते पुढे दक्षिणेकडे तमिळनाडूमधील चेरा, चोळ व पांड्य राज्यांशी जोडले गेले होते. दक्षिणपथाला डाकिनाबाडेस, भरुकच्छला बारिगाझा, उज्जैनीला ओझेने, पैठणला पेथान इत्यादी नावाने उल्लेखिले आहे.दक्षिणपथ व उत्तरापथ प्रयाग वाराणसीच्या आसपास एकत्र येत होते. प्रयाग वाराणसी उत्कृष्ट सांस्कृतिक व सभ्यतेच्या वैशिष्ट्यांच्या संगमावर स्थित होते.

मसाला मार्ग (इ.स.पूर्व १००० ते इ.स.पूर्व १२०):-

हा लांब पल्ल्याचा मसाला व्यापार सुमारे इ.स.पूर्व १००० च्या सुमारास दालचिनी व कदाचित मिरी, भारत व इंडोनेशियामधून इजिप्तला घेऊन जाण्याने सुरू झाला. इ.स. १०० पर्यंत, दूर पूर्वेकडील समुद्रांमध्ये एक पूर्ण विकसित व्यापार जाळे कार्यरत होते, ज्यात भारत केंद्रस्थानी होता. ९००० मैलांचा एक समुद्री व्यापार मार्ग विकसित झाला होता, जो रोमपासून भूमध्यसागरामार्गे उत्तर आफ्रिका, भारतीय महासागरामार्गे इंडोनेशिया व चीनपर्यंत पसरलेला होता, ज्यात भारत केंद्रस्थानी होता. भारतीय जहाजे भारतीय महासागरातून दक्षिणेकडे इंडोनेशियापर्यंत प्रवास करत असत, जिथे ते लवंग व जायफळ व मिरीचा व्यापार करत असत. मसाला मार्गाने पूर्वेला पश्चिमेला जोडले होते. हा मार्ग जपानपासून इंडोनेशियामार्गे भारतापर्यंत, मध्य पूर्वेकडील देशांपर्यंत भूमध्यसागरामार्गे युरोपपर्यंत पसरलेला होता, ज्याची लांबी १५,००० किमी होती. भारत मसाल्यांचा प्रमुख उत्पादक असल्यामुळे, तो जगाच्या मसाला व्यापाराचे केंद्र बनला.

रेशीम मार्ग (इ.स.पूर्व २०० ते इ.स. ३००):-

रेशीम मार्ग हा एक प्राचीन व्यापार मार्ग होता ज्याने पाश्चिमात्य जगाला मध्य पूर्व व आशियाशी जोडले होते. हा मार्ग रोमन साम्राज्य व चीन यांच्यातील व नंतर मध्ययुगीन युरोपातील राज्ये व चीन यांच्यातील व्यापारासाठी एक प्रमुख माध्यम होता.

सुमारे इ.स.पूर्व २०० ते इ.स. १५०० पर्यंत, पूर्वेकडील व पश्चिमेकडील व्यापारी रेशीम मार्गावर प्रवास करत होते. हा मार्ग पश्चिममधील रोम व पूर्वेकडील चांग'आन (आजचे शीआन) यांना जोडणारा व्यापार मार्ग होता. रेशीम मौल्यवान मानले जात असे व ती भूमध्यसागरीय प्रदेशातील एक प्रमुख आयात वस्तू होती व चिनी लोक त्यांच्या रेशीम बनवण्याच्या तंत्राचे संरक्षण करत होते. चीनच्या भिंतीच्या पश्चिमेला एक मार्ग पामीरमधून, अफगाणिस्तानातून व लेव्हंट व अनातोलियामध्ये पसरलेला होता. त्याची लांबी सुमारे ४,००० मैल (६,४०० किमी पेक्षा जास्त) होती. त्यानंतर वस्तू भूमध्य समुद्रातून युरोपला पाठविल्या जात होत्या.

रेशीम मार्ग हा धर्माच्या आदान प्रदानासाठी महत्वाचा ठरला. यामार्गे सुरुवातीच्या असीरियन ख्रिश्चनांनी त्यांचा धर्म मध्य आशिया व चीनमध्ये नेला, तर भारतीय उपखंडातील व्यापाऱ्यांनी चीनला बौद्ध धर्माची ओळख करून दिली.

सुगंधित द्रव्य व्यापार मार्ग (इ.स.पूर्व ७ वे शतक ते इसवी सन दुसरे शतक) :-

सुगंधित द्रव्य व्यापार मार्ग हा प्राचीन भूमार्ग व सागरी व्यापार मार्गांचे एक मोठे जाळे होते, जे भूमध्यसागरीय जगाला सुगंधित द्रव्ये, मसाले व इतर विलासी वस्तूंच्या पूर्वेकडील व दक्षिणेकडील स्रोतांशी जोडत होते. हे मार्ग भूमध्यसागरीय बंदरांमधून लेव्हंट व इजिप्तमार्गे, ईशान्य आफ्रिका व अरेबियातून भारत व त्याहून पुढे पसरलेले होते. हे मार्ग एकत्रितपणे अरबी लोबान व गंधरस; भारतीय मसाले, मौल्यवान खडे, मोती, आबनूस ,

रेशीम व उत्तम वस्त्रे; व आफ्रिकेतून दुर्मिळ लाकूड, पंख, प्राण्यांची कातडी, सोमाली लोबान, सोने व गुलाम यांसारख्या वस्तूंच्या व्यापारासाठी माध्यम म्हणून काम करत होते. दक्षिण अरेबिया ते भूमध्यसागरापर्यंतचा लोबान भूव्यापार अंदाजे इ.स.पूर्व ७ वे शतक ते इसवी सन दुसरे शतक या काळात भरभराटीस आला होता.

कापूस व्यापार मार्ग (इ.स. १ ले ते इ.स. ८ वे शतक) :-

हडप्पा संस्कृतीच्या (इ.स.पूर्व ५०००-३५००) अवशेषांमध्ये कापसाच्या धाग्याचे अवशेष सापडले आहेत. व किमान इ.स. पहिल्या शतकापासून भारताच्या विणकरांनी जगाच्या बाजारपेठांना कापसाचे कापड पुरवले होते. रोमन साम्राज्याच्या काळात भारतीय कापडी वस्तूंचा सोन्याच्या बदल्यात व्यापार होत असे. पहिल्या शतकातील रोमन इतिहासकार प्लिनी याने भारतीय कापडी वस्तूंच्या रोममधील आयातीचे मूल्य दरवर्षी एक कोटी सिस्टर्सिस (त्या वेळी १५ दशलक्ष भारतीय रुपयांच्या बरोबरीचे) असा उल्लेख केला आहे.

इ.स.पूर्व ४०० मध्ये, ग्रीक इतिहासकार हेरोडोटसने त्याच्या 'हिस्टोरिया' या पुस्तकात "भारतात, अशी झाडे आहेत जी मेंढ्यांचे लोकर तयार करतात." भारतातील कापूसाला ग्रीकांनी "वनस्पतींवर उगवणारे लोकर" असे संबोधले आहे. सुती कापडाच्या आयातीमुळे रोम आपली संपत्ती भारताकडे सोपवत होते, ज्यामुळे इ. स. पहिल्या शतकाच्या आसपास भारतीय मलमलवर बंदी घालण्यात आली. युरोपच्या इतर भागांमध्येही उच्च वर्गांना भारतातील कापड खूप मोठ्या प्रमाणात हवे होते, जे त्याच काळात भारतातील सामान्य लोक मोठ्या प्रमाणात वापरत होते.

मलमल (Muslin) हे नाव मासुली या शब्दावरून आले आहे, जे मसुलीपट्टणम वरून आले आहे. मसुलीपट्टणम कोरोमंडल किनारपट्टीवरील बंदर होते, जिथून कापूस युरोप व इतर देशांमध्ये निर्यात केला जात असे.

प्राचीन भारतातील श्रेणी :-

प्राचीन भारतातील श्रेणी ही एकाच प्रकारचा व्यवसाय किंवा हस्तकला करणाऱ्या लोकांचे संघटन होते. त्यांना 'श्रेणी', 'निगम', 'पूग', 'संघ' अशा विविध नावांनी ओळखले जात असे. या श्रेणींमध्ये व्यापारी, कारागीर व व्यावसायिक यांचा समावेश होता. श्रेणींच्या सुरुवातीच्या टप्प्यांविषयी कोणतीही सलग किंवा पद्धतशीर माहिती उपलब्ध नाही. हडप्पा संस्कृतीमध्ये कला व हस्तकला, व्यापार व वाणिज्य विकसित झाले होते, परंतु लिखित पुराव्यांअभावी, त्या काळातील श्रेणी संघटनांच्या अस्तित्वाचे ज्ञान अस्पष्ट राहते.

वैदिक काळात श्रेणी व्यवस्था अस्तित्वात होती की नाही यावर विद्वानांमध्ये मतभेद आहेत. काही विद्वान वैदिक समाजाला पुरेसे प्रगत मानतात, वैदिक साहित्यातील 'श्रेणी', 'पुग', 'गण', 'वृता' यांसारख्या संज्ञांना श्रेणी संघटनांचे सूचक मानतात, तर 'श्रेष्ठि' या शब्दाला श्रेणीचा अध्यक्ष मानतात.

श्रेणींच्या उदयासाठी अनुकूल घटक :-

वर्णव्यवस्थेअंतर्गत श्रम विभागणी श्रेणींच्या उदयासाठी अनुकूल होती. कालांतराने, वैश्यांचे तीन व्यवसाय कृषी, पशुपालन व व्यापार स्वतंत्र गट म्हणून विकसित झाले. शुद्रांनी इतर वर्णांची सेवा करण्याव्यतिरिक्त उच्च वर्णांनी नाकारलेल्या हस्तकला स्वीकारल्या. इसवी सन पूर्व ६ व्या शतकापासून मोठ्या राज्यांच्या उदयामुळे दूरच्या प्रदेशांना व्यापार मार्गांनी जोडले गेले. यामुळे कच्च्या मालाची खरेदी व तयार वस्तूंची दूरच्या प्रदेशात विक्री सुलभ झाली असावी. श्रेणींमध्ये संघटित झालेल्या व्यापारी व कारागिरांद्वारे संसाधने व व्यवस्थापकीय कौशल्ये अधिक चांगल्या प्रकारे एकत्र केली जाऊ शकली. शहरे व नगरांच्या वाढीमुळे कारागिरांना चांगल्या संधी मिळाल्या व अनेक गावकरी कारागीर शहरांमध्ये स्थलांतरित झाले.

लोखंडाचा वापर मोठ्या प्रमाणावर वाढला. लोखंडी अवजारे व उपकरणे जंगल साफ करून शेतीयोग्य जमीन बनवण्यासाठी व शेतात नांगरणी करण्यासाठी अधिक प्रभावी ठरली. यामुळे अन्नधान्याचे अतिरिक्त उत्पादन होण्यास मदत झाली, ज्यामुळे कारागिरांना पूर्णवेळ कारागीर म्हणून काम करणे शक्य झाले, त्यांना त्यांच्या वस्तूंच्या

बदल्यात अन्न मिळत असे. लेखनाच्या परिचयामुळे कायद्यांचे संहिताकरण व हिशोब ठेवण्यास मदत झाली, तर त्याच काळात नाण्यांच्या उदयामुळे व्यापार व उद्योगाच्या वाढीला चालना मिळाली. हे सर्व घटक श्रेणींच्या विकासासाठी अनुकूल होते.

श्रेणींचे संघटन व प्रमुख :-

जातक कथांनुसार इ.स.पूर्व सहाव्या शतकात कारागिरांचे संघटन अस्तित्वात होते. या संघाच्या प्रमुखाला 'ज्येष्ठक' असे म्हटले जात असे. वेगवेगळ्या व्यवसायाचे लोक एकत्र येऊन आपापल्या श्रेणी बनवत असत. ज्येष्ठकाला समाजात खूप मान होता. राजेही त्यांच्या आर्थिक महत्त्वामुळे ज्येष्ठकांचा आदर करत असत. उदा. रुचिजातकनुसार, 'कन्यारजेठक' नावाचा प्रमुख राजाचा कृपापात्र होता.

व्यापारी श्रेणींच्या प्रमुखाला 'सेठी' म्हणत असत. अनेक व्यापारी श्रेणींचा जो संघ असे, त्याच्या अध्यक्षाला 'महासेठी' असे म्हटले जाई. महासेठीच्या खाली 'अनुजसेठी' असे. महासेठी श्रेणींमधील समस्या सोडवत असे. जातकांनुसार, काशीराजाचा 'भांडारगारिक' (अर्थमंत्री) एक महासेठीच होता. कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रानुसार, व्यापारी श्रेणीच्या अध्यक्षाला 'मुख्य' असेही म्हटले जात असे. 'प्रधान', 'महत्तर', 'महर', 'प्रमुख', 'पट्टकलि' ही देखील अध्यक्षासाठी वापरली जाणारी इतर नावे होती.

याज्ञवल्क्य स्मृतीनुसार, श्रेणीच्या अध्यक्षाला किंवा प्रमुखाला मदत करण्यासाठी दोन, तीन किंवा पाच अधिकारी निवडले जात असत. या अधिकाऱ्यांची निवड श्रेणीचे सदस्यच करत असत. याज्ञवल्क्याने सांगितले आहे की हे अधिकारी वेदांचे जाणकार, योग्य, प्रामाणिक व आत्मसंयमी असावेत . श्रेणीच्या जवळजवळ सर्व सदस्यांवर या अधिकाऱ्यांचे नियंत्रण असे. दोषी सदस्यांना दंड करण्याची श्रेणीमध्ये व्यवस्था होती. जास्त दोषी सदस्यांची मालमत्ता जप्त करण्याचा व त्यांना शहरातून काढून टाकण्याचा अधिकार श्रेणी अधिकाऱ्याला होता. छोट्या चुकांसाठी समज देण्याची तरतूद होती. जर एखादा अधिकारी स्वार्थापोटी किंवा ठोस कारण नसताना श्रेणीच्या एखाद्या सदस्याला दंड देऊ इच्छित असेल, तर तो सदस्य न्याय मिळवण्यासाठी राजाकडे जाऊ शकत होता .

बृहस्पति स्मृतीनुसार श्रेणीचे एक कार्यालय असे, जिथे सर्व सदस्य एकत्र जमून महत्त्वाच्या बाबींवर विचारविनिमय करत असत. श्रेणीच्या बैठकीसाठी सदस्यांना ढोल किंवा इतर वाद्य वाजवून एकत्रित केले जाई. आपली समस्या मांडणाऱ्या व्यक्तीचे म्हणणे श्रेणी प्रमुखाला ऐकावे लागे व जर प्रमुखाने कोणत्याही प्रकारे सत्य फिरवण्याचा प्रयत्न केला किंवा वक्ताचे बोलणे नीट ऐकले नाही, तर त्याला 'पूर्व साहस दंड' मिळत असे.

श्रेणींचे कायदे व न्यायव्यवस्था :-

श्रेणींनी बनवलेले नियम राजेही पाळत असत. श्रेणींचे कायदे सरकारी नियमांसमान होते. श्रेणींची स्वतःची न्यायव्यवस्था होती. त्यांच्याकडे शेती, बागांसारखी स्थावर मालमत्ताही असे. श्रेणी कर्जही देत असत, परंतु हे कर्ज सदस्याला व्यापारासाठीच वापरावे लागे, अन्यथा तो दंडास पात्र ठरे. व्यापारी संघटना सामाजिक प्रतिष्ठेसाठी दानही देत असत. धार्मिक दृष्टिकोनातून पुण्य मिळवण्यासाठीही या श्रेणी दान देत असत. वेळोवेळी, श्रेणींच्या साधारण सभांमध्ये नवीन सदस्य घेतले जात व आवश्यकतेनुसार जुने सदस्य काढले जात.

व्यवस्थापक अधिकारी श्रेणीला जबाबदार असे. वीर मित्रोदयनुसार व्यापाऱ्यांचा स्वतःचा समूह किंवा श्रेणी अशा कोणत्याही व्यवस्थापकाला हटवू शकत होती जो सदस्यांमध्ये फूट पाडत असे, मालमत्तेचे नुकसान करत असे किंवा विश्वासघात करत असे. सदस्यांनी हटवलेल्या व्यवस्थापक अधिकाऱ्याबद्दल राजाला माहिती देणे आवश्यक होते. राज्याच्या हिताच्या विरुद्ध केलेल्या श्रेणींच्या कामांवर राजा नियंत्रण ठेवू शकत होता.

श्रेणींची विविध कार्ये :-

धार्मिक कार्ये:- धार्मिक दृष्ट्या श्रेणी मंदिरांना व धार्मिक संस्थांना दान देत असत. हे दान वैयक्तिकरित्याही दिले जात असे. इसवी सन पूर्व तिसऱ्या शतकानंतरच्या दोन-तीनशे वर्षांत श्रेणींनी मोठ्या प्रमाणावर दान दिल्याचे

उल्लेख स्रोतांमध्ये मिळतात धान्याच्या व्यापाऱ्यांनी एक कुंड व एक गुहा दान केली असा उल्लेख जुन्नर अभिलेखामध्ये आहे. पाचव्या शतकात रेशीम विणकरांच्या एका श्रेणीने आपल्या जमा केलेल्या पैशातून सूर्याचे मंदिर बांधले. याच श्रेणीने दुसऱ्या एका मंदिराची दुरुस्ती केली व अनेक प्रकारच्या वस्तू दान केल्या.

अभिलेख व साहित्यिक स्रोतांवरून असे दिसते की व्यापारी श्रेणींनी बहुतेक रक्कम दान स्वरूपात धार्मिक स्थळांना व धार्मिक संस्थांना दिली. मौर्य व सातवाहन काळात व्यापारी समूहांनी मोठ्या प्रमाणावर धार्मिक संस्थांना दान दिले नाही असे दिसते. त्यांची सामाजिक मान-प्रतिष्ठा मोठ्या प्रमाणावर विकसित झालेल्या व्यापारातूनच मिळवता येत होती, त्यामुळे त्यांना धार्मिक संस्थांना दान देणे फारसे आवश्यक वाटले नसावे. परंतु, चौथ्या-पाचव्या शतकापासून असे दिसते की मान-प्रतिष्ठा टिकवून ठेवण्यासाठी व्यापारी श्रेणींनी मंदिरांना मोठ्या प्रमाणावर जमीन व भूमी दान केली होती. पाचव्या-सहाव्या शतकापासून ते सुमारे बाराव्या शतकापर्यंतच्या अभ्यासासाठी सर्वात महत्त्वाचा स्रोत अभिलेख आहेत व हे अभिलेख मुख्यत्वे जमीन दान करण्याशी संबंधित आहेत. या काळात व्यापारी समूहांनी दिलेल्या दानावरून असे दिसते की पाचव्या शतकानंतर जेव्हा व्यापारी श्रेणींची स्थिती खराब होऊ लागली, तेव्हा मान-प्रतिष्ठा मिळवण्याच्या दृष्टिकोनातून या लोकांनी मंदिरांना धनराशी दान केल्या. जोपर्यंत त्यांची आर्थिक स्थिती चांगली होती (मौर्य व सातवाहन काळ), तोपर्यंत त्यांना धार्मिक संस्थांना मोठ्या प्रमाणावर दान देण्याची आवश्यकता भासली नाही. नवव्या शतकातील एका अभिलेखातून असे कळते की तेलीच्या श्रेणीने तेल व माळ्यांच्या श्रेणीने माळा ग्वाल्हेर येथील एका मंदिराला दान म्हणून देणे सुरू केले.

जनकल्याणकारी कार्ये:-

वृहस्पतीनुसार श्रेणी सभागृह, विश्रामगृहे, मंदिरे, सरोवर बांधत व उद्याने लावत असत. यज्ञ-कार्यांमध्येही त्यांच्याकडून दान दिले जात असे.

नाणी तयार करणे:-

श्रेणी नाणी चालवत असत. इसवी सन पूर्व तिसऱ्या शतकातील तक्षशिलेतून मिळालेल्या सिक्क्यांवर 'नैगम' हा शब्द कोरलेला आहे विद्वानांचे म्हणणे आहे की, सिक्के बनवण्यावर राजाचा एकाधिकार नव्हता.

मोहरांचा वापर:-

व्यापारात विशिष्ट ओळख चिन्हासाठी श्रेणी मोहरांचा वापर करत असत. भीटा (अलाहाबाद) येथे उत्खननात एका मोहरचा साचा मिळाला आहे, ज्यावर चौथ्या किंवा तिसऱ्या शतकातील लिपीमध्ये 'शहिजितिए निगमश' असा लेख आहे. कुशाण काळातील चार व गुप्त काळातील एक मोहर येथे मिळाल्या आहेत. प्राचीन वैशाली जिल्ह्यात स्थित बसाढ येथून २७४ गुप्तकालीन मोहरा मिळाल्या आहेत, ज्यामुळे प्रमाणित होते की श्रेणी, सार्थवाह व कुलिक (कारागीर) यांनी मिळून एक मोठा व्यापारी मंडळ (संघ) स्थापन केला होता, ज्याच्या शाखा अनेक शहरांमध्ये पसरलेल्या होत्या.

बँकेचे कार्य:-

श्रेणी बँकांप्रमाणे काम करत असत. समाजातील नागरिक व्याजाने आपला पैसा त्यांच्याकडे जमा करू शकत होते. दुसऱ्या शतकातील एका अभिलेखातून असे दिसते की, शकराजा नहपानाचा जावई उषवदात याने गोवर्धन येथील विणकरांच्या एका श्रेणीमध्ये २००० कर्षापण (एक प्रकारची नाणी) व दुसऱ्या श्रेणीमध्ये १००० कर्षापण अनुक्रमे १२% व ९% व्याजाने जमा केले. या व्याजातून बौद्ध भिक्षूंना वस्त्र दिले जात असे. तिसऱ्या शतकातील एक अभिलेख नाशिकमध्ये मिळाला आहे, ज्यानुसार तेथील श्रेणीमध्ये काही धन जमा केले गेले होते, ज्याच्या व्याजातून संघारंभातील (बौद्ध मठ) भिक्षू संघातील रुग्णांना दानाचे प्रबंध होत असे. पाचव्या शतकातील एका अभिलेखातून असे कळते की, एका ब्राह्मणाने दिलेल्या धनावर मिळालेल्या व्याजातून एका सूर्य मंदिरात स्थायी दिव्याची व्यवस्था केली गेली. हे धन तेलीच्या श्रेणीमध्ये जमा केले गेले होते, जी यावर व्याज देत असे.

राजकीय भूमीची देखभाल:-

श्रेणी राजकीय भूमीचीही देखभाल करत असत. सहाव्या शतकातील एका अभिलेखातून असे दिसते की, बंगालमधील नगरश्रेष्ठिन, सार्थवाह, प्रथम कुलिक व प्रथम कायस्थ हे कुमारामात्य (प्रांतीय राज्यपाल) यांच्यासोबत राजकीय भूमीची देखभाल करत होते.

बाजारांवर नियंत्रण:-

जनतेचे हित लक्षात घेऊन, श्रेणी बाजारांवर नियंत्रण ठेवत असत. वस्तूंच्या खरेदी-विक्रीचे व देवाण-घेवाणीचे निश्चित नियम होते. देशांतर्गत व परदेशांशी व्यापार करण्यासाठीही या श्रेणी कधीकधी एकमेकांशी मिळून एकत्र काम करत असत. अनेक श्रेणी एक संघ बनवून अनेक ठिकाणी जात असत.

भागीदारी:-

श्रेणींमध्ये भागीदारीचे व्यवहारही होत असत व याच आधारावर त्यांच्याकडून व्यापार केला जात असे. कूट वाणिज जातक, बावेरू जातक व महावणिज जातक मध्ये व्यापाऱ्यांच्या दरम्यानच्या भागीदारीची चर्चा आहे. कौटिल्याचे अर्थशास्त्र व धर्मशास्त्रांमध्येही (नारद स्मृती, वृहस्पति स्मृती याज्ञवल्क्य स्मृती) भागीदारी व्यापाराची चर्चा पाहायला मिळते. भागीदारीच्या व्यापारात सदस्य 'साधारण कोष' मध्ये, जे समुदायाच्या मूळ धनाचे काम करत असे, आपला वाटा देत असत. व्यापारात होणारा नफा किंवा तोटा भागीदारीच्या आधारावर वाटला जात असे. काही भागीदार आपल्या अतिरिक्त कौशल्यामुळे अतिरिक्त नफ्याचा वाटा मिळवत असत. सोने, चांदी, लाकूड, शेती, कारागीर अशा विविध कला व उद्योगांतील व्यापार भागीदारीच्या आधारावर होत असे.

प्रभाव व प्रतिष्ठा :-

प्रभाव व प्रतिष्ठा वाढल्यावर श्रेणींना एक स्वतंत्र अस्तित्व प्राप्त झाले. त्यांच्याकडून वेगवेगळे नियम व कायदे बनवले गेले व राज्याने याला मान्यता दिली. गौतम धर्मसूत्रानुसार श्रेणींचे नियम धर्माच्या विरुद्ध नसावेत. कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रानुसार, लेखापालाने नियमितपणे निर्धारित नोंदवहीमध्ये निगमच्या (श्रेणीच्या) प्रथांशी संबंधित बाबी नोंदवल्या पाहिजेत. मनू म्हणतो की, राजाने श्रेणीच्या कायद्यांचा आदर करावा.

श्रेणींना न्यायिक अधिकार होता. नारदस्मृती नुसार चार सामान्य न्यायालयांमध्ये श्रेणीचे दुसरे स्थान होते. श्रेणींद्वारे न्यायिक कार्य करण्याच्या माहितीचा उल्लेख पाचव्या शतकातील अभिलेखांमध्ये मिळतो. प्राचीन भारतात संघटित वेजवर्मा, नगरश्रेष्ठी धृतपाल, सार्थवाह बन्धुमित्र, प्रथम कुलिक धृतिमित्र, प्रथम कायस्थ साम्भपाल यांच्याद्वारे न्याय प्रशासनाची देखभाल केली जात असे.

श्रेणी सैनिक कार्यही करत असत. अर्थशास्त्रानुसार, श्रेणींच्या सेना असत, ज्यांचा उपयोग संरक्षण व आक्रमणासाठी होत असे. सैनिकी शक्ती वाढवण्यासाठी राजाला अशी व्यवस्था करावी लागे. महाभारतातही या गोष्टीची चर्चा आहे की, राज्य श्रेणीबलाचा (श्रेणींच्या सेनेचा) उपयोग करू शकत असे. श्रेणीबल हे भाडोत्री सैनिकांइतकेच महत्त्वाचे म्हटले गेले आहे. सयोध श्रेणीचा उल्लेख रामायणातही मिळतो. मंदसौर शिलालेखानुसार श्रेणींद्वारे सैनिक कार्य केले जात असे.

प्राचीन भारतातील श्रेणी या केवळ व्यावसायिक संघटना नव्हत्या, तर त्या तत्कालीन समाजाच्या विविध पैलूंना आकार देणाऱ्या अत्यंत महत्त्वाच्या व बहुआयामी संस्था होत्या. त्यांच्या कार्यामुळे भारताच्या आर्थिक, सामाजिक व काही प्रमाणात राजकीय जीवनाला एक मजबूत व संघटित आधार मिळाला.श्रेणींनी व्यापार व हस्तकलेचे नियमन करून बाजारात स्थिरता आणली. उत्पादनांची गुणवत्ता निश्चित केली व किमतींवर नियंत्रण ठेवले, ज्यामुळे एक सुव्यवस्थित आर्थिक व्यवस्था निर्माण झाली. बँकिंग सेवा पुरवून त्यांनी भांडवल निर्मिती व गुंतवणुकीला प्रोत्साहन दिले. या संघटनांनी केवळ सदस्यांच्या आर्थिक हिताचेच रक्षण केले नाही, तर त्यांना सामाजिक सुरक्षाही पुरवली. प्रशिक्षण, आपत्कालीन मदत व सामाजिक कल्याणकारी कार्यांद्वारे (जसे की मंदिरे, तलाव, विश्रामगृहे बांधणे) त्यांनी समाजाच्या कल्याणासाठी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. श्रेणींनी स्वतःचे कायदे व

न्यायव्यवस्था विकसित केली, ज्यामुळे अंतर्गत वाद मिटवण्यात व शिस्त राखण्यात मदत झाली. श्रेणींचा स्थानिक प्रशासनावर प्रभाव होता व अनेकदा राजांना त्यांच्या नियमांचा आदर करावा लागत असे. त्यांच्याकडे स्वतःच्या सेनाही होत्या, ज्यामुळे त्यांची राजकीय शक्ती दिसून येते. धार्मिक संस्थांना दिलेल्या मोठ्या प्रमाणावरच्या देणग्यांनी सांस्कृतिक व धार्मिक क्षेत्राच्या विकासातही त्यांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली.

संदर्भ सूची –

१. सार्थवाह, मोतीचंद्र, साहित्य अकादमी प्रकाशन, दिल्ली, 2010.
२. प्राचीन भारत इतिहास आणि संस्कृती, डॉ. गो. ब. देगलूरकर. अपरांत पब्लिकेशन पुणे, 2015.
३. प्राचीन भारतीय ज्ञान परंपरा, आवृत्ती तिसरी,डॉ.अश्विनकुमार राठोड,श्री साईनाथ प्रकाशन,नागपूर,२०२३.
४. श्रेण्ययुग,संपा.आर.सी.मुजुमदार,मोतोलाल बनारसीदास,१९८४.
५. अदभुत भारत, के एल बाशम, शिवलाल अग्रवाल एंड कंपनी आगरा .
६. प्राचीन भारत का इतिहास, द्वीजेंद्र नारायण झा, कृष्ण मोहन श्रीमाली, हिंदी मध्यम कार्य निदेशालय दिल्ली विश्वविद्यालय 2007.
७. प्राचीन भारत की संस्कृति और सभ्यता दामोदर धर्मानंद कौशांबी राजकमल प्रकाशन दिल्ली 2009
८. प्राचीन भारत का सामाजिक एवं आर्थिक इतिहास, ओमप्रकाश प्रसाद प्रशांत गौरव राजकमल प्रकाशन दिल्ली 2006 .
९. भारत का इतिहास, रोमिला थापर, राजकमल प्रकाशन दिल्ली 1975.
१०. *चौधरी राधाकृष्ण,प्राचीन भारत का आर्थिक इतिहास,जानकी प्रकाशन,पटना,*१९७६.

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Issue 367 (B) : Indian Knowledge System
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
October 2025

प्राचीन भारतीय शिक्षण पद्धती व राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण - 2020 यातील साम्य घटकांचा अभ्यास : भारतीय ज्ञान परंपरा

डॉ. युवराज गुंडू सुरवसे
संशोधक मार्गदर्शक
छत्रपती शिवाजी नाईट कॉलेज ऑफ आर्ट्स अँड कॉमर्स, सोलापूर

भूमिका प्रकाश दळवी
संशोधक विद्यार्थी
छत्रपती शिवाजी नाईट कॉलेज ऑफ आर्ट्स अँड कॉमर्स सोलापूर
मोबाईल नंबर 7620356789
E mail ID – 1bhumika7@gmail.com

प्रास्ताविक : यत्कर्म यन्न बंधाय सा विद्या या विमुक्तये l
आयसायापरं कर्म विद्यान्या शिल्प नैपुणम ll

श्रीविष्णु पुराणातील हा प्रसिद्ध श्लोक भारतीय ज्ञान परंपरेची समृद्धता आणि सार्थकता स्पष्ट करतो. अर्थात खरे शिक्षण तेच जे आत्मज्ञानाकडे घेऊन जाते आणि व्यक्तीला भौतिक जगाच्या बंधनातून मुक्त करते. आपली प्राचीन भारतीय शिक्षण पद्धती अशाच प्रकारच्या ज्ञानदानाच्या संकल्पनेवर आधारित होती. परंतु कालांतराने इतर बाह्य संस्कृतींचा भारतातील वावर व संपर्क यामुळे भारतीय ज्ञान परंपरेमध्ये कालपरत्वे अमुलाग्र बदल घडत गेले. वैदिक काळ, उत्तर वैदिक काळ, बौद्ध आणि जैन परंपरा, मध्ययुगीन काळ, ब्रिटिश साम्राज्याचा काळ ते आजचे 21 वे शतक या सर्वांचा अभ्यास करत असताना, भारतीय ज्ञान परंपरेमधील विकास व परिवर्तन अत्यंत ठळक अशा स्वरूपाचे आहे. भारतीय ज्ञान परंपरा ही खरे म्हणजे भारतातील हजारो वर्षांपासून चालत आलेली ज्ञानाची समृद्ध साखळी. तिचा उद्देश मूलतः अतिशय व्यापक आणि बहुआयामी आहे. वैदिक काळ ते सध्याचा आधुनिक काळ या दरम्यान भारतातील शिक्षण परंपरांमध्ये सर्व स्तरावर खूप बदल झालेले पहावयास मिळतात. पण भारत वर्ष हा असा देश आहे की जो कितीही मोठमोठे आघात झाले तरी स्वतःचे अस्तित्व व पाया कधीच ढळू देणार नाही. कारण ही भारतीय ज्ञान प्रणाली केवळ शैक्षणिक व व्यवहारिक ज्ञानापुरतीच मर्यादित नाही. "भारतीय ज्ञान प्रणाली म्हणजे विज्ञान, अध्यात्म आणि नैतिकता यांचा समन्वय" असे स्वामी विवेकानंद म्हणत असत. परकीय आक्रमणे, परकीय संस्कृतीचे अंधानुकरण, आधुनिक तंत्रज्ञान व संकल्पना या जरी आपल्या आजच्या शिक्षण पद्धतीला प्रभावित करत असल्या तरीही प्राचीन शिक्षण पद्धतीचा वारसा उत्तम असल्याकारणाने आधुनिक भारताच्या जडण घडणी मध्ये तिचा वाटा महत्वपूर्ण आहे. म्हणूनच शासनाने भारतीय ज्ञान परंपरा हा विषय उच्च माध्यमिक शिक्षणासाठी समाविष्ट केलेला आहे. तसेच संपूर्ण राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 चा सूक्ष्म अभ्यास केला असता, प्राचीन भारतीय शिक्षण पद्धतीतील बऱ्याच पायाभूत घटकांचे व तत्वांचे अनुसरण यामध्ये केलेले आपणास पाहायला मिळेल. तेव्हा या प्राचीन शिक्षण पद्धतीतील व राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मधील साम्य घटकांवर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न या प्रस्तुत लेखातून करण्यात येणार आहे.

बीजशब्द : भारतीय ज्ञान प्रणाली, वेदाध्ययन, प्राचीन शिक्षण पद्धती, राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण, समग्र प्रगती पत्रक, पंचकोष.

शिक्षणाचे ध्येय :

शीलसंवर्धन, उत्तम गुणपरिपोष, व्यक्तित्वविकसन, स्वकर्तव्यक्षमता व प्राचीन संस्कृती संरक्षण हे प्राचीन हिंदू शिक्षण पद्धतीचे प्रमुख उद्देश होते. उत्तम शील हीच व्यक्तीची ओळख मानण्यात येत असे. शीलवान व्यक्तीला

वेदाध्ययनाचा हक्क असे. म्हणून तर ब्रह्मचर्य हे वेदाअध्ययनाचे मूळ असल्याचे प्राचीन शिक्षण पद्धतीच्या अभ्यासान्वये दिसून येते. ब्रह्मचर्य शिष्याला संयम, शील आणि सुसंस्कृत वर्तनाची प्रेरणा देत असे. "केवळ गायत्री मंत्र शिकलेला पण सत्शिल ब्राह्मण वेद पारंगत पण दुराचारी ब्राह्मणापेक्षा शतपट श्रेष्ठ" असे व्यक्तव्य मनुने केलेले आहे.

भारतीय वेदाभ्यासातून उत्तम गुणांचा परिपोष होऊन कर्तव्यदक्ष अशा अनेक विभुतेंचे दर्शन प्राचीन इतिहासाच्या अभ्यासातून आपणास होईल. श्रीराम, बलभीम, भीष्माचार्य, युधिष्ठिर, राजा हरिश्चंद्र यांची तत्त्वनिष्ठा व सदवर्तन, धर्माचरण माहीत नसेल अशी व्यक्ती क्वचितच ! शिवाय सामान्यजनही अशाच सदाचरणाचे, धर्माचरणाचे पालन करत, याचे दाखले देणारे अनेक पुरावे आपल्याला परकीय लेखकांच्या पुस्तकातून पहावयास मिळतात. मॅगेस्थेनीस हा सर्वात जुना ग्रीक लेखक, खरे तर ग्रीक लोक हे त्यावेळी हिंदूंचे राजकीय वैरी व प्रतिस्पर्धी होते असे म्हणायला काही हरकत नाही. पण मॅगेस्थेनीसने हिंदूंच्या चारित्र्यासंबंधी आपल्या पुस्तकात असे नमूद केले आहे की, "सत्य व सद्गुण यांचे हिंदू लोक मोठे चाहते आहेत, एकाही हिंदूला खोटे बोलण्याबद्दल शिक्षा झालेली नाही." तसेच स्ट्राबो, युवान श्वांग यासारख्या लेखकांनी देखील त्याकाळच्या भारतीय लोकांच्या गुण व चारित्र्याबद्दल अनेक प्रशंसोद्गार काढलेले आपणास पहावयास मिळतील. तात्पर्य या पुराव्यामुळे आपण त्या काळच्या शिक्षण पद्धतीचे ध्येय हे शीलवान, चारित्र्यसंपन्न, कर्तव्यदक्ष पिढी घडवणे हेच मुख्यत्वे होते.

नंतरच्या काळात व्यक्तिमत्व विकसन ही गोष्ट दुर्लक्षित होऊन व्यावसायिक शिक्षण व अर्थार्जन याला महत्त्व प्राप्त झालेले आपणास दिसते. परंतु स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरच्या काळात मात्र शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण, जागतिकीकरणासाठी पूरक शिक्षण, विज्ञानतंत्रज्ञानाचा स्वीकार या गोष्टींना प्राधान्यक्रम देण्यात आल्याचे दिसते. तदनंतर 21 व्या शतकाच्या सुरुवातीला मात्र देशातील तज्ञ मंडळी काहीशी अस्वस्थ होऊ लागली. घातक प्रवृत्तींचे प्राबल्य, चारित्र्यहनन, असुरक्षितता व संस्कृती खंडन पाश्चात्यांचे अंधानुकरण यामुळे होणारे भावनिक अधःपतन, गुन्हेगारी प्रवृत्ती या सर्वच गोष्टी विकोपाला गेल्याचे समाजात दिसून येऊ लागले. याचे मूळ शोधत असताना तज्ञांच्या असे लक्षात आले की, चारित्र्यसंवर्धन व संस्कृतीचे रक्षण करायचे असेल तर भारतीय शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही. भारतीय ज्ञान, परंपरेला केंद्रस्थानी ठेवूनच भारतीय शिक्षण व्यवस्था असणे गरजेचे आहे. म्हणूनच तर राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 चे ध्येय अभ्यासत असताना व्यक्ती, समाज आणि राष्ट्राचे व्यक्तिमत्व सक्षम आणि समृद्ध करणे हाच विचार केंद्रभूत ठरवण्यात आला आहे। विद्यार्थ्यांमध्ये देशाबद्दल मूलभूत कर्तव्य, घटनात्मक मूल्यांबाबत आदराची भावना नातेसंबंध, बदलत्या जगात आपल्या भूमिका तसेच जबाबदाऱ्या याबद्दल जाणीवपूर्वक जागरूकता निर्माण होईल, असे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मध्ये नमूद केले आहे। आत्मसाक्षात्कार, समाजहित, पर्यावरणाशी समतोल, स्वास्थ्य व आरोग्य, ज्ञानाचे संरक्षण आणि संवर्धन, मानवी मूल्यमापन आणि नीतिमत्ता, यासारखे ध्येय केंद्रस्थानी मानून राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 चा अभ्यासक्रम निर्धारित करण्यात आलेला आहे.

शिक्षणाचे वय :

परमेश्वराची आठवण मनुष्यात वारंवार व्हावी, याचे स्मरण त्याने शक्य तितक्या जास्त वेळा कृतज्ञतापूर्वक करावे या हेतूने प्राचीन काळी अनेक संस्कार व्यक्तीवर केले जात. त्यांची संख्या मध्ये 40 अशी नमूद करण्यात आलेली आहे. त्यापैकी एक म्हणजे विद्यारंभ संस्कार किंवा अक्षर स्वीकारण हा होय. पाचव्या वर्षी हा संस्कार मुलावर केला जात असे. त्यानंतर त्याने ब्रह्मचर्याचे पालन करून गुरुगृही राहून वेदाध्ययनास प्रारंभ करावा असा प्रघात होता. उपनयन करण्यासाठी आठव्या वर्षाचे वय गृहीत धरले जात असे. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य यानुसार त्यात भेद होता. मात्र बालकाचे शिक्षण सुरू करण्याचे वय आताच्या वैज्ञानिक युगात देखील पाच वर्षाचे आहे असे प्रयोगांती सिद्ध झाले आहे. तीन ते पाच वर्षांचा काळ हा बालकाच्या भाषा विकासातील महत्त्वपूर्ण काळ असतो. बालकाच्या आयुष्याची पहिली आठ वर्षे ही अत्यंत महत्त्वाचे असतात. याच आठ वर्षांच्या काळामध्ये त्याच्या भावी जीवनाची पायाभरणी होत असते, असे प्रयोगांती सिद्ध झाले आहे. शारीरिक, भाषिक, बोधात्मक, सामाजिक,

भावनिक या सर्वच आयामांचा व बालकाच्या पंचकोशाचा विकास याच टप्प्यात गतिशील असतो. त्यामुळेच राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणामध्ये पूर्वीच्या 10 + 2 या रचनेमध्ये बदल करण्यात आला आहे. मूल जन्मल्यानंतर त्याच्या वयाच्या आठ वर्षांच्या कालावधीमध्ये मेंदूच्या विकासाची गती ही अधिक वेगवान असते. मेंदू शास्त्रातील संशोधनानुसार व्यक्तीच्या मेंदूचा 85% पेक्षा जास्त विकास वयाच्या सहाव्या वर्षापर्यंत होत असतो असे सिद्ध झाले आहे. म्हणून तर बालकाच्या जीवनातील सुरुवातीच्या वर्षांमध्ये त्याला चांगले अनुभव, सुसंस्कृत उद्दीपन व सुजाण संगोपन मिळाल्यास त्याच्या मेंदूचा निकोप व चिरंतन विकास होतो. त्यामुळे प्राचीन भारतीय शिक्षण पद्धतीचा दुवा इथे जोडलेला आपणास दिसून येईल. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मध्ये 5+3+3 असा रचनात्मक बदल स्वीकारलेला आहे.

गुरु-शिष्य / शिक्षक / विद्यार्थी संबंध :

एखाद्या शिक्षण व्यवस्थेचे फलित हे त्यातील गुरु शिष्यांच्या परस्पर संबंधावर अवलंबून असते. कारण शिक्षण व्यवस्थेतील सजीव घटक म्हणून यांच्याकडे पाहिले जाते. हिंदू शिक्षण पद्धतीत गुरूंचे जितके महत्त्व आहे तेवढे क्वचितच इतर ठिकाणीच्या संस्कृतीत पाहावयास मिळेल. 'गुरु हा शिष्याचा अध्यात्मिक पिता' असे मानले जात असे. अज्ञान तिमिरातून ज्ञान प्रकाशाकडे नेणारा वाटाड्या म्हणून गुरुचे महत्व अनन्यसाधारण आहे. तद्वतच आज्ञाधारक शिष्य हे सुद्धा प्राचीन शिक्षण पद्धतीचे एक महत्त्वपूर्ण अंग समजले जात होते. आचार्य द्रोण व एकलव्य, आचार्य द्रोण व अर्जुन, श्रीकृष्ण आणि अर्जुन, ऋषी सांदीपनी व कृष्ण, आर्य चाणक्य आणि चंद्रगुप्त इत्यादी.

प्राचीन काळी गुरुगृही राहून प्रत्यक्ष गुरुमुखातून वेदाध्ययन करण्याची पद्धत रूढ होती. वेदाध्ययनाबरोबरच गुरु विद्यार्थ्यांना इतर शास्त्रे व व्यावहारिक ज्ञानाचे अध्यापन प्रत्यक्ष कृती द्वारे करत. वेदाध्ययनाबरोबरच चारित्र्याचे पाठ व आध्यात्मिक ज्ञान यांचे महत्त्व अनन्यसाधारण होते. म्हणूनच तर उपनयन झालेल्या विद्यार्थ्याने हातात अक्षता घेऊन ब्रह्मचर्याचे पालन करण्याचा संकल्प करणे क्रमप्राप्त होते. यामुळे शिष्य विद्यार्थी दशेत शीलवान, सदाचारी होण्यास कसलाच अडथळा नसे. तरी परंतु एखाद्या नाठाळ शिष्याने दूरवर्तन केलेच तर त्याला थंड पाण्याच्या स्नानाची, उपासाची किंवा गुरुगृह त्यागाची शिक्षा द्यावी पण शारीरिक दंड करू नये, असे आपस्तंभ ऋषींचे मत आहे. तद्वतच जर एखादा गुरु अनाचारी होऊन अधर्म आज्ञा करू लागला तर त्या मुळीच पाळू नयेत असे गौतम ऋषींनी स्पष्ट केले आहे.

सध्याच्या युगात गुरुगृही राहून शिक्षण घेण्याची संकल्पना जरी अस्तित्वात नसली तरी राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण हे गुरुकुल निर्मितीस पूरक कार्य करत असल्याचे काही तज्ञांचे मत आहे. आचार्य मुकुल कानेटकर यांनी एका अभिभाषणात असे नमूद केले आहे की, भारत देशातील गुरुकुलांचा शोध घेणे सुरू असून त्यांची संख्या वाढवण्यावर शासनाचा भर आहे. जेणेकरून पूर्वीच्या काळी गुरूच्या सानिध्यात राहून पंचकोषांचे शिक्षण ग्रहण करण्याचा अनुभव विद्यार्थ्यांना मिळावा, तसेच राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मध्ये विद्यार्थ्यांच्या नैतिक व मानसिक शिक्षणावर अधिकाधिक भर दिल्याचे दिसून येते. समाजातील अनाचार, अत्याचार, दूर करावयाचे असतील तर संस्कार आणि संस्कृती यांना पर्याय नाही. तेच साधण्यासाठी राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मध्ये भारतीय ज्ञान परंपरेचा समावेश करण्यात आलेला आहे.

शिक्षणाचे माध्यम भाषा पाठ्यक्रम :

वेदकालाच्या पूर्वार्धात व उत्तरार्धात केवळ संस्कृत भाषेचेच प्राबल्य होते. कारण चारही वेद संस्कृत मध्येच होते आणि वेदाध्ययन हाच शिक्षणाचा मुळ गाभा होता. तरी परंतु ज्योतिष, धनुर्विद्या, आयुर्वेदातील शरीरशास्त्र, यांचाही अभ्यास केला जात असे. बौद्ध व सौत्र काळामध्ये वाङ्मयात्मक व धंदेशिक्षण यांची फारकत झाली नव्हती. "मी कवी आहे, माझे वडील वैदिकी करतात, आईचे वडील पाथरवटाचा धंदा करतात." असे एक वैदिक ऋषी म्हणतात. त्यामुळे वेदाध्ययनाबरोबरच इतर शास्त्रांच्या अध्ययनालाही महत्त्व असल्याचे दिसून येते. वेदाध्ययन म्हणजे पोपटपंची आहे, त्या योगाने बुद्धीमादय उत्पन्न होते, असे शुक्र या शास्त्रकाराने प्रतिपादित केलेले आहे. सध्याच्या

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणातसुद्धा पोपटपंचीला फाटा देऊन प्रत्यक्ष कृतीयुक्त शिक्षणावर भर दिला आहे. सर्व शास्त्रांच्या सर्व विषयांचे ज्ञान विद्यार्थी आपापल्या आवडीप्रमाणे व आवडत्या माध्यमातून घेऊ शकणार आहे. तसेच मातृभाषेतूनच प्राथमिक शिक्षण, उच्च शिक्षण मिळावे यासाठी तज्ञ मंडळी आग्रही आहेत. शासन दरबारी देखील याचा विचार होऊन काही राज्यांनी तशी अंमलबजावणी देखील केलेली आहे. विद्यासंपन्नता ही केवळ गुरु प्रयत्न प्राप्ती नाही तर शिष्याच्या बुद्धीवर व प्रयत्नावर ही ती बरीच अवलंबून आहे, हे त्याकाळीही व आजही मान्यच करावेच लागेल.

वितरती गुरुः प्राज्ञे विद्या यथैव तथा जडे l
न च खलु तयोर्ज्ञाने शक्ती करोत्यपहन्तीवा ll
भवति च पुनर्भुयान्भेदः फलं प्रति तद्यथ l
प्रभवति शुचिर्बिम्बोदग्रहि माणिर्न मृदाश्चयः ll

- उत्तर रामचरित अंक 2

प्राचीन काळी देखील विद्यार्थ्यांची वर्षाच्या शेवटी परीक्षा घेण्याचे तंत्र नव्हते, तर दररोज त्याला दिलेला पाठ दुसऱ्या दिवशी त्याला समजलेला आहे व त्याने तो कंठगत केला आहे, अशी गुरूची खात्री झाली म्हणजे मग पुढचा पाठ त्याला देण्यात येत असे. त्याप्रमाणे सध्याच्या परीक्षा पद्धतीत देखील समग्र प्रगती पत्रक व सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापन हे त्याचेच एक प्रारूप असल्याचे आपल्या लक्षात येईल. बालकांच्या सर्वांगीण विकासावर लक्ष केंद्रित करून भारतीय शिक्षण व्यवस्थेचे पुनरुज्जीवन करणे हे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 चे उद्दिष्ट आहे. त्यामुळे बालकांच्या बौद्धिक, भावनिक, सामाजिक आणि शारीरिक क्षेत्रांचा सर्वांगीण विकास करणारा पाठ्यक्रम निर्धारित करण्यात आला आहे.

सारांश :

वेद या शब्दाचे उत्पत्ती 'विद' म्हणजे जाणणे, माहित करून घेणे या संस्कृत धातूपासून झाली आहे. वेद अर्थात ज्ञानाचा भांडार किंवा ज्ञान मिळवण्याचे साधन. फार प्राचीन काळापासून हिंदू समाजाने शिक्षणाचे आपल्या जीवनातील स्थान किती महत्त्वपूर्ण आहे हे ओळखलेले होते. त्याचबरोबर हे ज्ञानाचे प्रमाण केवळ स्वतःमध्ये असणे महत्त्वाचे नसते तर आपल्याला जे माहित आहे त्याचा सर्वोत्तम वापर करणे होय. याच प्राचीन भारतीय ज्ञान परंपरेचा गाभा केंद्रस्थानी ठेवून भारत सरकारने राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 ची निर्मिती करून शिक्षण क्षेत्रात त्याची अंमलबजावणी सुरू केलेली आहे. मनुष्याला श्रेष्ठत्व हे वयाने वित्ताने किंवा कुलाने येत नाही तर विद्येनेच येते, असे मनुचे ठाम मत आहे. हेच वाक्य आपण आजच्या काळातही प्रमाण मानू शकतो. भारतीय ज्ञान, परंपरा केवळ पुरातन ज्ञान देत नाही तर ज्ञानविषयक एक सनातन जीवन दृष्टी प्रदान करते. ही जीवनदृष्टी या ज्ञानाला युगानुकूल, देशानुकुल परिभाषेत परिवर्तीत करते. परंपरा म्हणजे भूतकाळ नव्हे तर ती एक अंतर्गत चालणारी सतत ओघवती अशी प्रक्रिया आहे. हा ज्ञान परंपरेचा ओघ चार वेदांपासून आचार्य चाणक्य, संत ज्ञानेश्वर, समर्थ रामदास व पुढे बहिणाबाई यांच्या साहित्यकृती व आजचे तत्त्वचिंतक यांच्यापर्यंत प्रेषित झालेला आपणास दिसतो. हा ओघ असाच पुढे चालू ठेवायचा असेल तर भारतीय ज्ञान परंपरा हा विषय शिक्षणात असणे क्रमप्राप्त ठरते.

प्राचीन ज्ञान, संस्कृती व वाङ्मय यांचे शिक्षणामुळे संगोपन झाले व त्यामध्ये भरही पडत गेली. विचारस्वातंत्र्य, गुरुकुलपद्धती, प्रत्येक विद्यार्थ्यांकडे वैयक्तिक लक्ष, साधी राहणी व उच्च विचारसरणी, सार्वत्रिक शिक्षण, वाङ्मयात्मक व उपयुक्त शिक्षणाची सांगड या तत्त्वावर प्राचीन शिक्षण पद्धती अधिष्ठित होते. परिस्थितीप्रमाणे थोडाफार बदल करून ती आजच्या शिक्षण पद्धतीत अंतर्भूत केल्यामुळे नक्कीच उद्याचा भारत हा कार्यक्षम व संस्कारक्षम बनल्याशिवाय राहणार नाही अशी आशा वाटते !!!

संदर्भ सूची :

1) डॉ. आळतेकर, अनंत (1935). सदाशिव प्राचीन भारतीय शिक्षण पद्धती, सुविचार प्रकाशन मंडळ लिमिटेड, नागपूर
2) बेलसरे, के.व्ही. (1962). अध्यात्मदर्शन, त्रिदल प्रकाशन, गिरगाव मुंबई 400 004
3) आगलावे, प्रदीप (2000). संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे, विद्या प्रकाशन नागपूर
4) डॉ गायकवाड, सुभाष माणिकराव, (2024). भारतीय ज्ञान प्रणाली, ज्योती किरण पब्लिकेशन पुणे
5) संपादक, (2013) बालकांचा मोफत व सक्तीचा शिक्षण हक्क अधिनियम - 2009. पुणे : म. रा. शै.सं. प्र. परिषद
6) तांबोळी, इ. जा. डॉ. वाघमोडे शिवाजी, प्रा. डॉ. दंडे वीरभद्र, प्रा. डॉ. कोळेकर, प्रभाकर, प्रा. डॉ. तोडकरी, गोविंद, प्रा. डॉ. कुलकर्णी, रेवा, (2024) भारतीय ज्ञान प्रणाली, रिद्धी पब्लिकेशन, सोलापूर
7) संपादक, (2023). अजंठा – ISSN 2277, अजंठा प्रकाशन, छत्रपती संभाजीनगर.
8) संपादक, (2024). पायाभूत शिक्षण अभ्यासक्रम भाग 1 पुणे : म. रा. शै.सं. प्र. परिषद
9) संपादक, (2025). पायाभूत शिक्षण अभ्यासक्रम भाग 2 : म. रा. शै.सं. प्र. परिषद
10) https://www.researchgate.net
11) https://marathabplive.com
12) youtube वरील video/

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Issue 367 (B) : Indian Knowledge System
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
October 2025

तक्षशिला आणि नालंदा विद्यापीठांचे भारतीय ज्ञान परंपरेच्या विस्तारातील योगदान

डॉ. शोभा संग्राम पाटील
सहयोगी प्राध्यापिका
आझाद कॉलेज ऑफ एज्युकेशन, सातारा
मोबाईल क्र. ९७३०४८८६३३
ई मेल shobhapatil159@yahoo.com

सारांश :

*प्राचीन भारतातील ज्ञान आणि शिक्षण प्रणालीमध्ये **तक्षशिला** आणि **नालंदा** ही दोन विद्यापीठे सर्वोच्च स्थानावर होती. या संस्थांनी केवळ ज्ञानाचे केंद्र म्हणून काम केले नाही, तर भारतीय संस्कृती आणि बौद्धिक वारसा जगभरात पोहोचविण्यातही त्यांची महत्त्वपूर्ण भूमिका होती. तक्षशिला विद्यापीठ हे सध्याच्या पाकिस्तानमधील गांधार प्रांतात होते. आधुनिक विद्यापीठाप्रमाणे एकाच ठिकाणी इमारतींचा समूह नसून, हे अनेक आश्रम आणि शिक्षण केंद्रांचे जाळे होते, जिथे शिक्षक आपल्या विद्यार्थ्यांसोबत राहत होते. या विद्यापीठाने **चाणक्य** (कौटिल्य), **पाणिनी** आणि **चरक** यांसारखे महान विद्वान जगाला दिले, ज्यांच्या कार्यामुळे भारतीय ज्ञान प्रणालीला एक नवीन दिशा मिळाली. हे एक प्रकारे स्पेशलाइज्ड (specialized) शिक्षणाचे केंद्र होते. नालंदा विद्यापीठ हे बिहार राज्यातील नालंदा येथे होते आणि तेथे अनेक मोठे ग्रंथालये, व्याख्यान हॉल आणि विद्यार्थ्यांसाठी वसतिगृहे होती. तक्षशिला विद्यापीठाच्या तुलनेत हे अधिक संघटित आणि निवासी स्वरूपाचे होते. नालंदा हे प्रामुख्याने बौद्ध तत्त्वज्ञानाचे केंद्र होते, पण येथे तर्कशास्त्र, ज्योतिष, गणित, व्याकरण, चिकित्सा आणि कला यांसारख्या इतरही अनेक विषयांचे शिक्षण दिले जात होते. नालंदाने भारतीय ज्ञान जगाच्या कानाकोपऱ्यात पोहोचवले. चीन, कोरिया, तिबेट, मंगोलिया, आणि मध्य आशियातील अनेक विद्यार्थी आणि विद्वान येथे शिक्षण घेण्यासाठी येत होते. ह्युएन त्सांग आणि इत्सिंग यांसारख्या चीनी प्रवाशांनी नालंदाच्या समृद्ध ज्ञानपरंपरेचे विस्तृत वर्णन केले आहे. हे विद्यापीठ जागतिक स्तरावर ज्ञान आणि संशोधनाचे एक महत्त्वपूर्ण केंद्र बनले होते. तक्षशिला आणि नालंदा या दोन्ही विद्यापीठांनी प्राचीन भारतीय ज्ञान प्रणालीला आकार दिला. तक्षशिलेने स्पेशलाइज्ड आणि व्यावसायिक शिक्षणाला प्रोत्साहन दिले, तर नालंदाने एका मोठ्या, संघटित आणि आंतरराष्ट्रीय स्वरूपाच्या शिक्षण प्रणालीचा पाया रचला. या दोन्ही केंद्रांनी केवळ ज्ञानाचे जतन केले नाही, तर ते नवीन ज्ञान निर्मिती, चर्चा आणि संशोधनाचे केंद्र बनले. त्यांच्यामुळेच प्राचीन भारताला **'विश्वगुरु'** म्हणून ओळख मिळाली.*

प्रस्तावना :

भारतीय संस्कृती ही प्राचीन काळापासून ज्ञान, तत्त्वज्ञान आणि विद्वत्तेच्या परंपरेसाठी ओळखली जाते. वेद, उपनिषद, स्मृती, पुराणे, बौद्ध व जैन ग्रंथ या सर्वांनी मानवतेला ज्ञानाचा अखंड स्रोत दिला. या ज्ञानाचा प्रसार करण्यासाठी भारतात विविध केंद्रे, विद्यापीठे आणि गुरुकुल व्यवस्था उदयास आली. तक्षशिला, नालंदा, विक्रमशिला, वल्लभी यांसारखी प्राचीन विद्यापीठे तर दुसरीकडे असंख्य गुरुकुल, आश्रम व मठ हे ज्ञानसंवर्धनाचे व प्रसाराचे प्रमुख आधारस्तंभ होते. या केंद्रांमध्ये केवळ धार्मिक शिक्षणच नव्हे, तर गणित, खगोलशास्त्र, वैद्यकशास्त्र, व्याकरण, तत्वज्ञान, नाट्यकला व समाजशास्त्र अशा अनेक शास्त्रांचे अध्ययन-अध्यापन होत असे. भारतीय ज्ञान प्रसाराची ही केंद्रे केवळ शिक्षणापुरती मर्यादित नव्हती, तर संस्कृतीचे जतन, नैतिक मूल्यांची जोपासना आणि समाजासाठी जबाबदार नागरिक घडवणे हे त्यांचे ध्येय होते. म्हणूनच तक्षशिला व नालंदा विद्यापीठांचा अभ्यास हा भारतीय ज्ञानपरंपरेच्या वैभवाचा द्योतक ठरतो. प्राचीन भारताने ज्ञानाला सर्वोच्च स्थान दिले होते आणि ही दोन्ही विद्यापीठे याच तत्त्वज्ञानाचे मूर्त स्वरूप होती. एका बाजूला, तक्षशिला विद्यापीठाने हजारो वर्षे विविध विषयांतील सखोल ज्ञानाचे केंद्र म्हणून काम केले, तर दुसऱ्या बाजूला नालंदा विद्यापीठाने बौद्ध धर्माच्या तत्त्वज्ञानाचा आणि इतर

विज्ञानांचा जागतिक स्तरावर प्रसार केला. या विद्यापीठांनी केवळ विद्यार्थ्यांना ज्ञान दिले नाही, तर त्यांनी जगभरातून आलेल्या विद्वानांना आणि जिज्ञासूंना आकर्षित करून भारताला 'विश्वगुरु' (जगाचा शिक्षक) म्हणून ओळख मिळवून दिली. या विद्यापीठांनी भारताच्या सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक प्रगतीचा पाया रचला, ज्यामुळे भारतीय ज्ञानाचा आणि विचारांचा प्रभाव जगभरातील संस्कृतींवर दिसून आला. या पेपरमध्ये आपण या दोन्ही महान विद्यापीठांनी भारताच्या सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक प्रगतीत नेमकी कोणती भूमिका बजावली, याचा सविस्तर अभ्यास करणार आहोत.

तक्षशिला –

प्राचीन भारतामध्ये शिक्षणाची अनेक नावाजलेली केंद्र उदयाला आली होती या केंद्रांपैकी तक्षशिला विद्यापीठ हे महत्त्वाचे शिक्षण केंद्र होते.**'तक्षशिला'** विद्यापीठाला 'भारताची बौद्धिक राजधानी' म्हणून देखील संबोधले जाते. तक्षशिला हे जगातील पहिले विद्यापीठ मानले जाते. या ठिकाणी शिक्षण घेण्यासाठी परराज्यांतून तसेच परदेशांतूनही विद्यार्थी येत असत.तक्षशिला विद्यापीठ जे आजच्या पाकिस्तानात (रावळपिंडीपासून 18 मैल उत्तरेकडे) असलेले हे विद्यापीठ इसवी सनाच्या 700 वर्षे पूर्वी स्थापन करण्यात आले. जागतिक स्तरावर ख्याती असलेल्या या विद्यापीठाने अंदाजे 1200 वर्षे ज्ञानदानाचे प्रचंड मोठे कार्य केले. श्रेष्ठ आचार्यांची परंपरा निर्माण केली. अनेक जगप्रसिद्ध विद्यार्थी दिले. असे म्हणतात की, तक्षशिला या नगरीची स्थापना भरताने आपल्या मुलाच्या म्हणजे तक्षाच्या नावावर केली. पुढे येथेच विद्यापीठ स्थापन झाले. हे विद्यापीठ धार्मिक आणि धर्मनिरपेक्ष अशा दोन्ही विषयांचे शिक्षण देत असे, ज्यात वेद, वैद्यक, लष्करी रणनीती आणि राजकारण यांचा समावेश होता. तक्षशिला विद्यापिठातील चिकित्सा शास्त्राचे प्रगत केंद्र होते. इसवी सनाच्या 500 वर्षांपूर्वी, जेव्हा चिकित्सा शास्त्राचे नावही जगात कुठेच नव्हते, तेव्हा तक्षशिला विद्यापीठ हे चिकित्सा शास्त्राचे फार मोठे केंद्र मानले जात होते.या विद्यापीठाच्या स्थापनेनंतर म्हणजेच इसवी सनापूर्वी 700 वर्ष, येथून शिकून गेलेला पहिला जगप्रसिद्ध विद्यार्थी म्हणजे पाणिनी ! त्यांनी पुढे संस्कृत भाषेचे व्याकरण सिद्ध केले.

तक्षशिला विद्यापीठातील अभ्यासक्रम - तक्षशिला हे जगातील आणि भारतातील सर्वात प्राचीन विद्यापीठांपैकी एक होते. आधुनिक विद्यापीठांच्या तुलनेत त्याची रचना वेगळी होती. तक्षशिला केवळ उच्च शिक्षणाचे केंद्र होते आणि येथे १६ वर्षांवरील परिपक्व विद्यार्थ्यांनाच प्रवेश दिला जात असे. अभ्यासक्रमात विविध विषय समाविष्ट होते, ज्यात सैद्धांतिक आणि व्यावहारिक दोन्ही ज्ञानावर भर दिला गेला होता.

प्रमुख विषय- आजच्या आधुनिक विद्यापीठांप्रमाणेच, तक्षशिलामध्ये विविध विषयांचे शिक्षण दिले जात होते. या अभ्यासक्रमात वेद, व्याकरण, ज्योतिष, गणित, खगोलशास्त्र, वैद्यकशास्त्र (आयुर्वेद), शस्त्रक्रिया, धनुर्विद्या, राजकारण आणि अर्थशास्त्र यांसारख्या विषयांचा समावेश होता. या विविधतेमुळे विद्यार्थ्यांचे सर्वांगीण शिक्षण होत असे. वेद आणि त्यांच्या सहा सहायक शाखांचा सखोल अभ्यास केला जात असे.कौटिल्यासारख्या महान विद्वानांनी येथे अर्थशास्त्र आणि राजकारणाचे शिक्षण दिले.

इतर विषय- ज्योतिष, कृषिविज्ञान, वाणिज्य (Commerce), सांख्यिकी (Statistics), विज्ञान, लेखाशास्त्र (Accounting), संगीत, नृत्य, आणि चित्रकला यांसारख्या कला आणि व्यावसायिक विषयांचेही शिक्षण दिले जात होते. बौद्ध धर्माचा प्रभाव वाढल्यावर, बौद्ध तत्त्वज्ञानाचाही अभ्यासक्रमात समावेश झाला.

विद्यार्थी प्रवेश प्रक्रिया -तक्षशिला विद्यापीठ एक असे जागतिक केंद्र होते. जिथे विद्यार्थ्यांना विविध विषयांमध्ये सखोल ज्ञान दिले जाई आणि प्रवेश प्रक्रिया कठोर असली तरी ती गुणवत्ता आणि जिज्ञासेवर आधारित होती. साधारणपणे १६ ते १७ वर्षांच्या विद्यार्थ्यांनाच प्रवेश दिला जात होता. हे विद्यापीठ फक्त उच्च शिक्षणासाठी होते, त्यामुळे विद्यार्थ्यांना प्राथमिक आणि माध्यमिक शिक्षण पूर्ण करूनच यावे लागत होते. प्रवेशासाठी अत्यंत कठीण प्रवेश परीक्षा घेतली जात असे. या परीक्षेत उत्तीर्ण होणाऱ्या विद्यार्थ्यांनाच प्रवेश मिळत होता. काही स्त्रोतांच्या मते, केवळ २०% ते ३०% विद्यार्थीच प्रवेश परीक्षेत यशस्वी होत असत. प्रवेशासाठी कोणताही जातीय, धार्मिक किंवा सामाजिक भेद केला जात नव्हता. कोणत्याही वर्णातील आणि कुळातील विद्यार्थ्याला त्याच्या ज्ञानाच्या कुवतीनुसार

प्रवेश दिला जात होता. श्रीमंत विद्यार्थी प्रवेशासाठी शुल्क (सामान्यतः एक हजार सुवर्णनाणी) असत, तर गरीब विद्यार्थी गुरुगृही राहून दिवसा गुरूंसाठी कामे करत आणि रात्री अभ्यास करत. काही विद्यार्थी शिक्षण पूर्ण झाल्यावर पैसे मिळवून गुरुदक्षिणा देत असत. तक्षशिला केवळ भारतातील विद्यार्थ्यांसाठीच नव्हते, तर जगभरातून, विशेषत ग्रीस, पर्शिया (आताचा इराण), चीन आणि मध्य आशियातील विद्यार्थी येथे शिकण्यासाठी येत असत. त्यामुळे ते ज्ञानाचे आणि विचारांचे आंतरराष्ट्रीय केंद्र बनले.

गुरु-शिष्य परंपरा - महान विद्वानांचे केंद्र म्हणून या विद्यापीठाची ख्याती होती.कौटिल्य (चाणक्य) यांसारखे महान विद्वान येथे शिक्षक म्हणून कार्यरत होते. कौटिल्याने याच विद्यापीठात 'अर्थशास्त्र' हा ग्रंथ लिहिला. याव्यतिरिक्त, प्रसिद्ध व्याकरणकार पाणिनी, आणि वैद्यकशास्त्राचे जनक चरक यांसारख्या विद्वानांनी येथे शिक्षण घेतले. या महान व्यक्तिमत्वांमुळेच या विद्यापीठाची कीर्ती जगभर पसरली. तक्षशिला विद्यापीठातून मिळालेले ज्ञान आणि शिक्षण जगभर पसरले. उदा. ग्रीक आणि पर्शियन संस्कृतीतील विद्यार्थी येथे आले, त्यांनी येथील ज्ञान आत्मसात केले आणि ते आपल्या देशात घेऊन गेले. यामुळे भारतीय ज्ञानाचा प्रभाव इतर संस्कृतींवर दिसून आला. तक्षशिलामध्ये, प्रत्येक शिक्षक (गुरू) ही एक स्वतंत्र शैक्षणिक संस्था होती. त्यांच्या हाताखाली सुमारे ५०० विद्यार्थी असत, पण ते प्रत्येक विद्यार्थ्याच्या क्षमतेनुसार आणि आवडीनुसार त्याला मार्गदर्शन करत असत. गुरू विद्यार्थ्याच्या कमतरता आणि क्षमता ओळखून त्याला त्याप्रमाणे शिक्षण देत असत. यामुळे विद्यार्थी एखाद्या विशिष्ट विषयात पारंगत होऊ शकत होता, जसे की कौटिल्यने अर्थशास्त्रात चरकने वैद्यकशास्त्रात प्राविण्य मिळवले. नैतिक मूल्ये, आणि जीवनाचे धडेही शिकवले जात होते. विद्यार्थी गुरुची सेवा करत होते, ज्यामुळे त्यांच्यात नम्रता आणि जबाबदारीची भावना विकसित होत होती विद्यार्थी गुरुच्या घरीच राहत होते आणि त्यांच्या देखरेखीखाली शिक्षण घेत होते.

नालंदा विद्यापीठ

प्राचीन नालंदा विद्यापीठ हे जगातील सर्वात महत्त्वाचे आणि प्राचीन शिक्षण केंद्रांपैकी एक होते. या विद्यापीठाचा भारतीय ज्ञान प्रणालीच्या प्रसारामध्ये मोठा वाटा होता. प्राचीन नालंदा विद्यापीठ हे ५ व्या ते १२ व्या शतकादरम्यान बिहारमध्ये स्थित एक जागतिक दर्जाचे बौद्धिक शिक्षण केंद्र होते, जे जगातील पहिले निवासी विद्यापीठ मानले जाते.सुमारे ७०० वर्षे या विद्यापीठाने ज्ञानदानाचे काम केले आणि या काळात त्याची प्रतिष्ठा जगभरात पसरली. विद्यापीठात १०,००० विद्यार्थी शिक्षण घेत होते, त्यांतले ३००० तर विद्यापीठाच्या वसतिगृहात रहात होते. विद्यापीठात शिक्षण घेणाऱ्यांमध्ये चीन, कोरिया व तिबेट येथील विद्यार्थ्यांचा समावेश होता. प्रवेश देण्यासाठी कठीण अशी द्वारपरीक्षा घेतली जात असे.

अभ्यासक्रम -अभ्यासक्रमात हीनयान व महायान पंथाच्या तत्त्वज्ञानाबरोबरच वेदाध्ययन, अध्यात्म, व्याकरण, हेतुविद्या, आयुर्वेद, सांख्यदर्शन, धर्मशास्त्रे, ज्योतिष, व पाणिनीसूत्रे या विषयांचा समावेश होता. तसेच चित्रकला, शिल्पशास्त्र, मंत्रविद्या, दंडनीती, वेदविद्या, गणित, वैद्यक, ज्योतिष, इ. विषयांच्या अध्यापनाचीही व्यवस्था होती. तसेच बौद्ध व पाणिनीच्या सूत्रसंग्रह अभ्यासाला विशेष महत्त्व होते. इथले विद्यार्थी भिन्न भाषिक देशांतून येत असल्यामुळे त्यांना शिकविण्यासाठी बहुभाषाकोविद अध्यापकांची योजना केलेली असे. विद्यापीठात अध्ययनाच्या विषयांची विविधता असे आणि विषय निवडण्याचे स्वातंत्र्य विद्याथ्यांला असे. विद्याथ्यति निवडलेला विषय अध्यापक वैयक्तिक पद्धतीने शिकवीत असे. सर्वसामान्य ज्ञानाच्या वृद्धी साठी इथे रोज शंभर व्याख्याने होत असत आणि विद्यार्थी आपापल्या आवडीप्रमाणे त्या व्याख्यानांचा लाभ घेत.

प्रवेश परीक्षा - नालंदा विद्यापीठात उच्च शिक्षणाची सोय होती. या विद्यापीठात प्रवेश मिळण्यासाठी प्रथम प्रवेशपरीक्षा द्यावी लागे. ही परीक्षा घेण्यासाठी विविध विषयांवर अधिकार असलेले द्वार पंडित नेमलेले असत. ही प्रवेशपरीक्षा फार कठीण असे आणि द्वारपंडित विद्यापीठाच्या प्रतिष्ठेला बाधा येऊ नये यासाठी दक्ष असत. त्यामुळे कुणाही अपात्र व्यक्तीला इथे प्रवेश मिळत नसे. आशिया खंडातील सर्व देशांतून प्रवेशार्थी येत असत. परंतु त्यांपैकी

अनेकांना निराश होऊन परत जावे लागे. युजान च्वांग जाणि इत्सिग हे चिनी यात्रिक या विद्यापीठाचे विद्यार्थी म्हणून अनुक्रमे सात व दहा वर्षे राहिले होते.

गुरु-शिष्य परंपरा -नालंदा हे विद्यापीठ वसतिगृहयुक्त असल्यामुळे त्यातील गुरुशिष्यांचे संबंध घनिष्ठ असत. इथले गुरू शिष्यांची काळजी स्वतःच्या मुलांप्रमाणे घेत आणि विद्यार्थी गुरुचा मान प्राण-पणाने राखीत गुरु-शिष्यांचे आचरण आणि त्यांचे परस्पर संबंध यांचे नियम ठरलेले असत आणि त्यांचा कोणी भंग केल्यास त्याला विद्यापीठातून बहिष्कृत केले जात असे. युआन च्वांग आणि इत्सिग यांनी केलेल्या वर्णनानुसार नालंदा विद्यापीठात १०,००० भिक्षू राहत होते. या सर्वांना निवास, जेवणखाण, कपडालत्ता, औषधोपचार व शिक्षण विना-शुल्क देण्याची सोय होती. भिक्षूच्या निवासासाठी इथे ४००० खोल्या होत्या आणि अभ्यासासाठी १००० मोठाल्या खोल्या होत्या. निवासाच्या खोल्यांत झोपण्यासाठी एक-दोन ओटे असत आणि दिवा ठेवण्यासाठी कोनाडा असे. या खोल्यांचे वितरण दरवर्षी नव्याने होत असे.या ठिकाणी १५०० च्या वर अध्यापक अध्यापनाचे कार्य करीत. या अध्यापकांची कीर्ती केवळ भारतातच नव्हे, तर भारताबाहेरही गाजत होती. या अध्यापकांपैकी १००० आचार्य दहा निरनिराळ्या विषयांत पारंगत होते. ५०० आचार्य तीस विषयांचे अधिकारी होते. दहा जण ५० विषयांवर प्रभुत्व असेणारे होते, तर कुलपती शीलभद्र हा सर्वज्ञ होता. शीलभद्र हे विद्यापीठाचे मुख्य आचार्य (कुलगुरू) होते आणि धर्मपाल, जिनमित्र, प्रभामित्र व चंद्रपाल, शांतरक्षित, आतिश, आर्यदेव, ज्ञानचंद्र व वसुबंधू आदी विविध विषयातील तज्ज्ञ आचार्य अध्यापनाचे कार्य करीत होते. विद्यापीठात एकूण १५७० अध्यापक होते. विद्यापीठाच्या विविध सभागृहांत रात्रंदिवस वादविवाद, परिसंवाद, प्रश्नोत्तरे व चर्चासत्रे चालत. जवळपास ७०० वर्ष नालंदा विद्यापीठाने ज्ञान देण्याचे काम केल्याचं सांगितलं जातं.

नालंदा विद्यापीठाची वैशिष्ट्ये – 1) श्रेष्ठ राज्यकर्त्यांची मुक्त सढळ हाताने आर्थिक मदत 2) चारित्र्यसंपन्न व बुद्धिमान अध्यापक वर्ग 3) कुशल अध्यापन 4)व्यापक अध्ययनाची सोय 5) निसर्गरम्य वातावरण आणि उदार दृष्टिकोन 6) भव्य इमारती 7) विद्यार्थ्यांच्या व प्राध्यापकांच्या राहण्याची व जेवणाची मोफत सोय 8) समृद्ध ग्रंथ भांडार या वैशिष्ट्यांमुळे नालंदा विद्यापीठ सर्वोच्च पदावर राहिले.

तक्षशिला आणि नालंदा विद्यापीठांचे आजच्या आधुनिक शिक्षणामध्ये योगदान

तक्षशिला आणि नालंदा विद्यापीठांचे आजच्या आधुनिक शिक्षण प्रणालीमध्ये मोठे आणि महत्त्वाचे योगदान आहे. त्यांच्या शिक्षण पद्धतीतील अनेक मूळ तत्त्वे आजही जगातील सर्वोत्तम शिक्षण संस्थांमध्ये वापरली जातात.

१. निवासी शिक्षण प्रणाली (Residential University Model)

- नालंदा विद्यापीठात विद्यार्थी आणि शिक्षक एकाच कॅम्पसमध्ये (परिसरात) राहत होते. यामुळे शिक्षणाचे वातावरण २४ तास उपलब्ध असे. विद्यार्थी केवळ वर्गातच नव्हे, तर त्यांच्या दैनंदिन जीवनातही गुरुंकडून ज्ञान मिळवत असत.
- **आधुनिक योगदान:** हीच संकल्पना आजच्या अनेक आंतरराष्ट्रीय विद्यापीठांमध्ये 'निवासी शिक्षण प्रणाली' (Residential Education System) म्हणून ओळखली जाते. यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये केवळ पुस्तकी ज्ञानच नव्हे, तर सामाजिक कौशल्ये, शिस्त आणि व्यक्तिमत्त्व विकास साधला जातो.

२. सर्वांगीण आणि आंतरविद्याशाखीय शिक्षण (Holistic and Interdisciplinary Education)

- तक्षशिला आणि नालंदा येथे केवळ एकाच विषयावर लक्ष केंद्रित केले जात नव्हते. येथे तत्त्वज्ञान, तर्कशास्त्र, गणित, ज्योतिष, वैद्यकशास्त्र, व्याकरण, साहित्य आणि कला यांसारख्या अनेक विषयांचे शिक्षण दिले जाई.
- **आधुनिक योगदान:** ही संकल्पना आजच्या 'आंतरविद्याशाखीय शिक्षण' (Interdisciplinary Education) आणि 'लिबरल आर्ट्स' (Liberal Arts) अभ्यासक्रमांमध्ये दिसते. आधुनिक शिक्षण प्रणालीमध्येही विद्यार्थ्यांना विविध विषयांची निवड करण्याची आणि सर्वांगीण विकास साधण्याची संधी दिली जाते.

३. तर्कशास्त्र, वाद-विवाद आणि चर्चा (Logic, Debate and Discussions)

- या विद्यापीठांमध्ये तर्कशास्त्र (Logic) आणि वाद-विवादाला खूप महत्त्व होते. विद्यार्थी केवळ ज्ञान ग्रहण करत नव्हते, तर त्यावर सखोल चर्चा करून, प्रश्न विचारून आणि वादविवाद करून ते ज्ञान तपासत होते.
- **आधुनिक योगदान:** आधुनिक शिक्षण पद्धतीतील 'गट चर्चा' (Group Discussions), 'वादविवाद स्पर्धा' (Debate Competitions) आणि 'केस स्टडीज' (Case Studies) याच तत्त्वांवर आधारित आहेत. यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये गंभीर विचार (Critical Thinking) आणि समस्या सोडवण्याची क्षमता विकसित होते.

४. आंतरराष्ट्रीय ज्ञान देवाण-घेवाण (International Exchange of Knowledge)

- विशेषतः नालंदा विद्यापीठ चीन, कोरिया, तिबेट आणि मध्य आशियातील विद्यार्थ्यांसाठी एक जागतिक केंद्र होते. विविध संस्कृती आणि देशांतील विद्यार्थी एकत्र येऊन ज्ञान वाटून घेत होते.
- **आधुनिक योगदान:** आजच्या युगात 'ग्लोबल युनिव्हर्सिटीज' (Global Universities) आणि 'विद्यार्थी विनिमय कार्यक्रम' (Student Exchange Programs) याच संकल्पनेचा विस्तार आहेत. यामुळे विद्यार्थ्यांना जागतिक दृष्टिकोन मिळतो आणि सांस्कृतिक देवाण-घेवाण होते.

५. गुरु-शिष्य परंपरा आणि व्यक्तिमत्त्व विकास (Guru-Shishya Tradition)

- या विद्यापीठांमध्ये गुरु-शिष्य संबंध केवळ शैक्षणिक नव्हते, तर ते एका मार्गदर्शकाचे (Mentor) आणि विद्यार्थ्याचे होते. गुरु आपल्या शिष्याच्या सर्वांगीण व्यक्तिमत्त्वाच्या विकासाकडे लक्ष देत असत.
- **आधुनिक योगदान:** 'मेंटरिंग' (Mentoring) आणि 'वैयक्तिकृत शिक्षण' (Personalized Learning) या संकल्पनांमध्ये आजही याच गुरु-शिष्य परंपरेचा प्रभाव दिसतो. शिक्षक विद्यार्थ्याला केवळ विषय शिकवत नाहीत, तर त्याला भविष्यासाठी तयार करतात.

समारोप –

तक्षशिला आणि नालंदा विद्यापीठांनी जगाला एक अशी शिक्षण प्रणाली दिली, जिथे केवळ माहिती गोळा केली जात नव्हती, तर ज्ञानाचे संशोधन, चर्चा आणि उपयोग कसा करावा हे शिकवले जात होते. त्यांच्या या मूळ तत्त्वांनीच आजच्या प्रगत आणि आधुनिक शिक्षण व्यवस्थेचा पाया रचला आहे.

संदर्भसूची :

1) आहेर ,हिरा (1995) भारतीय समाजातील शिक्षण व शिक्षक : नागपूर विद्या प्रकाशन
2) कुंडले, म.बा.(1986) शैक्षणिक तत्वज्ञान व शैक्षणिक समाजशास्त्र: पुणे
3) जाधव, आरती भोसले, प्राची सरपोतदार. (2007)भारतीय शिक्षणाचा विकास, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर
4) अकोलकर ग. वि.(1973) शैक्षणिक समाजशास्त्र: श्री विद्याप्रकाशन, पुणे
5) महादेव शास्त्री जोशी. भारतीय संस्कृती कोश: पाचवा खंड, भारतीय संस्कृती कोश मंडळ, पुणे
6) गागरे, अमितकुमार (ऑगस्ट 2025) भारतीय शिक्षण

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Issue 367 (B) : Indian Knowledge System
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
October 2025

प्राचीन भारतीय शिक्षण पद्धती : एक चिकित्सक अभ्यास

प्रा. डॉ. युवराज गुंडू सुरवसे
संशोधक मार्गदर्शन
इतिहास विभाग
छत्रपती शिवाजी नाईट कॉलेज ऑफ आर्ट्स अँड कॉमर्स , सोलापूर

रुख्मिणी दत्तात्रय जोशी
संशोधक विद्यार्थीनी
इतिहास विभाग
छत्रपती शिवाजी नाईट कॉलेज ऑफ आर्ट्स अँड कॉमर्स, सोलापूर

प्रस्तावना :

प्राचीन काळापासून ते आजपर्यंत मानवाने जी प्रगती साधलेली आहे त्यामागे निश्चितच शिक्षण हा घटक महत्वाचा आहे. प्राचीन भारतात ज्ञानसाधना हेच जीवितध्येय असलेल्या असंख्य ऋषीमुनींनी सर्व प्रकारच्या ऐहिक सुखांचा त्याग करून आपले संपूर्ण आयुष्य ज्ञानप्राप्तीसाठी वेचले. भारतीय संस्कृतीचा अविभाज्य घटक असलेली भारतीय शिक्षण पद्धती प्राचीन भारताच्या इतिहासाइतकीच पुरातन आहे. भारतीय शिक्षण पद्धतीचा आद्य हेतू स्वतःचे जीवन जगण्यासाठी मानवाला सिद्ध करून त्याचे जीवन समृद्ध व परिपूर्ण बनविणे हा होता. संस्कृत भाषेनुसार शिक्षणाचा अर्थ उपदेश करणे, शिस्त लावणे, वळण लावणे, मार्गदर्शन करणे असा होतो. शिक्षण या शब्दास दुसरा शब्द 'विद्या' असा आहे. ऋग्वेदात म्हंटले आहे की, 'मानवाला जी स्वावलंबी व निस्वार्थी बनविते तीच विद्या होय.' 'सा विद्या या विमुक्तये' या ध्येयवाक्यात प्राचीन आर्यांनी शिक्षणविषयक आपला दृष्टिकोन व्यक्त केला आहे. विद्येला त्यांनी तृतीय नेत्र म्हटले आहे. विद्याध्ययन हाच मनुष्य आणि पशु यामधील फरक आहे असे त्यांना वाटत होते. मानवाला बुद्धिमान, चारित्र्यवान व नीतिमान बनविण्याकडे भारतीय शिक्षण पद्धतीचा विशेष भर होता. शिक्षण काळात विद्यार्थ्यांवर शिस्तीची अनेक कडक बंधने लादली जात असत. विद्यार्थी जीवनात ऐहिक सुखाचा त्याग करून त्याला खडतर जीवन जगावे लागे. यात नम्रता, शिस्त, स्वावलंबन यासारख्या मूल्यांवर भर दिला जात असे. हे मूल्य आताच्याही शिक्षणपद्धतीत विद्यार्थ्यांच्या मनावर रुजवण्याचा प्रयत्न सुरू आहे. यासाठी शासनाने विविध उपक्रम, व्यावसायिक अभ्यासक्रम, विविध कौशल्य योजना यांचा समावेश राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मध्ये केला आहे. प्राचीन भारतीय शिक्षण प्रणाली कशा पद्धतीची होती? याचा अभ्यास या शोधनिबंधाच्या माध्यमातून करण्यात आलेला आहे.

उद्दिष्टे :

- प्राचीन भारतीय शिक्षण पद्धतीचा अभ्यास करणे.
- प्राचीन भारतीय आश्रम व्यवस्थेचा अभ्यास करणे.
- प्राचीन भारतीय गुरुकुल शिक्षण पद्धतीचा अभ्यास करणे.
- प्राचीन भारतीय विद्यापीठांचा अभ्यास करणे.

आशय विश्लेषण

1) संस्कार :

शिक्षणविषयक सुरुवात ही प्राचीनकाळात विद्यारंभ संस्काराने होत असे. ज्यावेळी प्राथमिक शिक्षणास प्रारंभ होऊन मुले अक्षरे शिकू लागतात त्यावेळी हा संस्कार करावा असे शास्त्राकारांचे मत असे. काही अनपेक्षित अडचणीमुळे जर हा संस्कार आठव्या वर्षी झाला नाही तर तो मुंजीच्या आधी तरी अवश्य करावा असे बृहस्पतींचे मत होते. उपनयन (मुंज) हा संस्कार फार प्राचीन आहे. ऋग्वेदामध्ये एका ठिकाणी (10.109.5) ब्रह्मचर्याचा उल्लेख

आढळतो व अथर्ववेदाच्या दोन सुक्तांमध्ये (6.138; 11.5) ब्रह्मचारी त्यांचे कर्तव्य व आयुष्यक्रम आणि ब्रह्मचर्याचे महत्त्व या विषयांबद्दल चर्चा आढळते. यावरून असे दिसून येते की, अथर्ववेदकाळी ब्रह्मचर्याचे महत्व समाजास चांगले पटले होते. ब्रह्मचर्य म्हणजे पवित्र आचरण ठेवून एकाग्रमनाने जिवापाड परिश्रम करून विद्या संपादन करणे अशी त्यावेळीही लोकांची कल्पना होती. एकंदरीत गुरुगृही जाण्याआधी हा संस्कार करणे गरजेचे होते असे म्हटले जाते.

2) आश्रम व्यवस्था :

आश्रम व्यवस्था आणि वर्णव्यवस्था ही हिंदू धर्माची दोन वैशिष्ट्ये आहेत. हिंदूंची पारंपरिक समाजरचना म्हणजे वर्णाश्रमव्यवस्था होय. हिंदू धर्माला वर्णाश्रमधर्म असेही म्हटले जाते. वर्णव्यवस्थेत व्यक्तीची कर्तव्यकर्मे त्या व्यक्तीच्या वर्णाची द्योतक बनतात. आश्रम व्यवस्थेत वयानुसार व्यक्तीच्या आश्रमांची विभागणी होते व कर्तव्यकर्मे ठरतात. आश्रम चार आहेत : ब्रह्मचर्य, गृहस्थाश्रम, वानप्रस्थ आणि संन्यासाश्रम हे चार आश्रम चारही वर्णांना सारख्याच रितीने विहित नाहीत. आश्रम व्यवस्थेचा निर्देश प्रथम छांदोम्योपनिषदात केलेला दिसतो. (2.23.1)

2.1 ब्रह्मचर्याश्रम :-

उपनयन संस्कारानंतर ब्रह्मचर्याश्रमास सुरुवात होते. उपनयन हे वर्णक्रमाने वयाच्या आठव्या, अकराव्या आणि बाराव्या वर्षी होणे योग्य मानले जात असे. उपनयन होईपर्यंत व्यक्तीच्या सामाजिकीरणाची जबाबदारी मुलत: कुटुंब संस्थेकडे असायची. नंतर ती गुरुकुलासारख्या संस्थेकडे जात होती. ब्रह्मचारी हा विद्यार्थी असे. त्याने वेदांचे पठण करून ऋषीऋणातून मुक्त व्हावयाचे असते. गुरुगृही राहून गुरुची सेवा करणे व अध्ययन करणे ही त्याची कर्तव्य असायची. अर्थ व काम यांना ब्रह्मचर्याश्रमात स्थान नसे विद्येबरोबरच ब्रह्मचार्यास संयम, विवेक, सहनशीलता, विचारक्षमता इत्यादी गुण आत्मसात करावयाचे असायचे. .साधारणतः बारा वर्षे या आश्रमस्थितीत राहून गुरुदक्षिणा देऊन गृहस्थाश्रमात प्रवेश केला जात होता.

2.2 गृहस्थाश्रम :

विवाह संस्कारानंतरच गृहस्थाश्रमात प्रवेश मिळतो. या आश्रमाचा कालखंड सर्वात मोठा मानला जातो. या आश्रमास्थितीत चार पुरुषार्थांपैकी अर्थ व काम या पुरुषार्थाचे धर्मानुसार पालन केले जायचे. मातापित्यांची सेवा करणे, पितरांचे श्राद्ध करणे यासारखी कामे करावी लागत असत. साधारणतः पन्नाशीच्या पुढे सर्व ऐहिक सुखांचा उपभोग घेतल्यानंतर संसाराची धुरा आपल्या मुलांवर सोपवून व्यक्तीला वानप्रस्थाश्रमात प्रवेश करावा लागत असे.

2.3 वानप्रस्थाश्रम :

वानप्रस्थाश्रमात आपले मन व इंद्रिये यांच्यावर नियंत्रण मिळवून ऐहिक सुखाचा त्याग करावयाची भूमिका येथे महत्वाची ठरत असे. मुले कर्तीधरती झाल्यावर कौटुंबिक जबाबदारी मुलांवर सोपवून वनात जाण्याची प्रथा होती. स्वतः जवळ असलेल्या ज्ञानाचा आणि अनुभवाचा उपयोग करून समाजात योगदान देणे आणि लोकांना मार्गदर्शन करणे ही कामे प्रामुख्याने केली जात असत .थोडक्यात या काळात व्यक्तीने साधे जीवन जगून स्वाध्याय करणे, ध्यान करणे आणि इतरांशी समभावाने वागणे अपेक्षित होते.

2.4 संन्यासाश्रम :

काही काळ वानप्रस्थात व्यतीत करून वैराग्य प्राप्त करणे व जीवनाची संपूर्ण आसक्ती नष्ट झाल्यावर संन्यास घेण्यात येत असे. संन्यास घेतल्यावर व्यक्तीची समाजाशी असलेली सर्व बंधने तुटत असत. व्यक्तीला मोक्षप्राप्तीकरिता परमात्म्याच्या चिंतनात मग्न व्हावे लागत असे.

हिंदु तत्वज्ञानात मोक्षप्राप्ती हे व्यक्तीचे सर्वोच्च ध्येय मानल्याने व्यक्तीबद्दलच विचार केला गेला व समाजाबद्दल जास्त आस्था दाखवली गेली नाही, असा आरोप हिंदू तत्वज्ञानावर केला जातो; परंतु सर्वसाधारणतः प्रत्येक व्यक्ती चारही आश्रमातून गेल्याशिवाय मोक्षप्राप्ती होत नाही हे लक्षात घेतले म्हणजे समाजाच्या गरजांचा, कर्तव्यांचा व नैसर्गिक प्रवृत्तींचा विचार हिंदू तत्ववेत्यांनी केलेला होता हे लक्षात येते.

अशा प्रकारे आश्रमव्यवस्थेत व्यक्ती व समाज या दोहोंचा परस्परसंबंध साधून दोहोंच्या गरजा पूर्ण होतील अशी व्यवस्था होती. आश्रमव्यवस्था ही वयाप्रमाणे निश्चित केलेली असल्यामुळे वयोभेदामुळे नव्याजुन्या पिढीत कलह होण्याची शक्यताही टाळण्यात आली आहे .आश्रमव्यवस्थेतील शिक्षण, उद्योग आणि निवृत्ती ह्या मूलभूत कल्पना आजच्या जीवनपद्धतीतही उतरविता येण्यासारख्या आहेत.

3) गुरुकुल शिक्षण पद्धती :

प्राचीन काळापासून भारतीय लोक शिक्षणाप्रती सजग होते. भारतीय गुरुकुल पद्धती ही जगातील एक प्राचीन शैक्षणिक प्रणाली आहे. स्वाध्यायो S ध्येतव्य:| (नित्य अभ्यास करावा.), कृण्वन्तो विश्वमार्यम्| (संपूर्ण विश्व ज्ञानसंपन्न करावे.) या वचनांवरून ज्ञानाचे महत्व भारतभूमीला सर्वोतोपरी असल्याचे स्पष्ट होते. वैदिक काळापासूनच भारतात गुरुकुल ही अध्ययन-अध्यापनाची वैशिष्ट्यपूर्ण व अत्यंत प्रगत अशी पद्धती दिसून येते. भारत देशातील ज्ञान, अध्यात्म आणि सर्वांगीण शिक्षणाच्या समृद्ध परंपरेचे प्रतीक असणारी ही गुरुकुल शिक्षणपद्धती भारताच्या सांस्कृतिक व बौद्धिक वारशाचा एक महत्त्वाचा भाग आहे.

वैदिक गुरुकुल पद्धतीत अर्थार्जन हे एकच शिक्षणाचे ध्येय नव्हते तर व्यक्तीचे जीवन अर्थपूर्ण होणे हे उद्दिष्ट होते. धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष हे चार पुरुषार्थ म्हणजेच व्यक्तीच्या जीवनाची यशस्वी परिपूर्ती होय. गुरुकुल शिक्षण पद्धती ही या चार पुरुषार्थांवरच केंद्रित होती. गुरुकुल पद्धतीत स्वयंअध्ययन हा अध्ययनाचा मुख्य बिंदू होता. उपनिषदे, पुराणे इत्यादी साहित्यात असे अनेक उल्लेख आढळतात की, मी प्रमाणादींचा अभ्यास झाल्यावर विद्यार्थी स्वतःच स्वतःच्या प्रश्नांची म्हणजेच जिज्ञासेची उत्तरे शोधून काढत. यालाच 'तप' अशी संज्ञा आहे. गुरुकुल पद्धतीत स्वयंशिक्षणाला महत्व असल्याचे दिसून येते. आचार्यांकडून मिळालेल्या प्रत्येक धड्यावर चिंतन करण्याची सवय विद्यार्थ्यांना लागत असे. विद्यार्थ्याने निरर्थक संभाषणात वेळ वाया न घालवता स्वयंशिक्षण किंवा चिंतनात वेळ घालवावा हा गुरुकुल शिक्षणाचा प्राथमिक नियम असे. न्याय, आयुर्वेद, व्याकरण इत्यादी विषय चिंतन आणि विचारमंथनाने सिद्ध किंवा तयार केले जात असे. शुद्ध चिंतनातून मिळालेल्या अनुभवाने शिक्षणाची खरी अनुभूती मिळत असे. गुरु-शिष्य परंपरा हा गुरुकुल पद्धतीचा गाभा होता. विद्यार्थी त्यांच्या गुरूसोबत राहून ज्ञान, मुल्ये आणि कौशल्ये आत्मसात करत असत. विद्यार्थ्यांना शिक्षणासाठी कोणतेही शुल्क आकारली जात नसे. त्याऐवजी ते त्यांच्या अभ्यासाच्या शेवटी त्यांच्या इच्छेनुसार गुरूंना "गुरुदक्षिणा" (ऐच्छिक भेट) देत असत. गुरुकुल शिक्षण स्वयंपूर्णतेचे होते. विद्यार्थी शेतीच्या कामात, व्यवसायात, स्वयंपाकात आणि इतर दैनंदिन कामात भाग घेत असत.

4) प्राचीन भारतातील महत्त्वपूर्ण शिक्षण केंद्र :

प्राचीन भारतातील शैक्षणिक उत्क्रांतीमधील महत्वपूर्ण टप्पा म्हणून विद्यापीठ ही संकल्पना भारतानेच सर्वप्रथम जगाला दिली असे म्हटले जाते. गुरुकुल शिक्षण पद्धती अथवा अन्य कोणत्याही पद्धतीने प्राथमिक किंवा आवश्यक शिक्षण घेतलेले काही विद्यार्थी एखाद्या विषयात, शास्त्रात किंवा कलेत सखोल ज्ञान मिळवण्यासाठी उत्सुक असत. अशा जिज्ञासू व हुशार विद्यार्थ्यांच्या उच्च शिक्षणासाठी प्राचीन भारतातील विद्यापीठे निर्माण झालेली होती. भारतात आलेल्या चिनी प्रवाशी फाहियान व ह्यूएनत्सांग यांनी नोंदवलेल्या माहितीवरून तसेच प्राचीन विद्यापीठे ज्या ठिकाणी अस्तित्वात होती त्या ठिकाणी करण्यात आलेल्या उत्खननातून मिळालेल्या पुरातत्वीय अवशेषांवरून प्राचीन भारतातील प्रमुख विद्यापीठांची माहिती मिळते. प्राचीन भारतातील विद्यापीठांचे स्वरूप व व्यवस्थापन हल्लीच्या विद्यापीठांप्रमाणे नसले, तरी उच्च शिक्षणाच्या बाबतीत भारतात खूप प्रगत व्यवस्था विकसित झालेली होती व शैक्षणिक क्षेत्रात भारत संपूर्ण जगात आघाडीवर होता हे स्पष्ट होते. भारतामध्ये तक्षशिला, नालंदा, वल्लभी, विक्रमशिला इत्यादी विद्यापीठे विशेष प्रसिद्ध होती.

4.1 तक्षशिला विद्यापीठ :

तक्षशिला विद्यापीठ प्राचीन भारतातील सर्वात प्राचीन विद्यापीठ होय. तक्षशिला विद्यापीठाचा कालखंड इ. स. पूर्व 800 ते इ. स. 400 असा मानला जातो. प्राचीन काळी भरत नावाच्या राजाने आपला मुलगा तक्ष याच्या

नावाने तक्षशिला वसविले होते असा उल्लेख रामायणात आहे . इ.स. पूर्व सातव्या शतकातही तक्षशिला शिक्षणाचे महत्वपुर्ण व मोठे केंद्र होते आणि तेथे राजगृह, बनारस, मिथिला यासारख्या दूरदूरच्या ठिकाणांवरून विद्यार्थी शिक्षणासाठी येत असत. अलेक्झांडरच्या आक्रमणाच्यावेळी तक्षशिला विद्वानांचे आणि तत्वज्ञांचे आश्रयस्थान म्हणून विख्यात होते. तक्षशिला विद्यापीठात उच्चशिक्षणाची सर्व दालने सर्वांसाठी खुली होती. सर्व विषयांचे सम्यक ज्ञान देण्याच्या सर्व सोयी तक्षशीला विद्यापीठात उपलब्ध होत्या.

गौतम बुद्धांच्या समकालीन कोसलचा राजा प्रसेनजित, मल्ल सरदार बंधूल, लिच्छवी घराण्यातील महाली, व्याकरण सिद्धांत पारंगत पाणिनी, औषधीविद्या व शल्यतंत्र निपून जीवक तसेच अर्थशास्त्राचा लेखक कौटिल्य हे या विद्यापीठातील विद्यार्थी होते. तसेच पुढे त्यांनी या विद्यापीठातच आचार्य म्हणून विद्यार्थ्यांना ज्ञानदान केल्याचे संदर्भ मिळतात. हजार बाराशे वर्षे अव्याहत ज्ञानदानाचे कार्य करीत असलेले हे आंतरराष्ट्रीय दर्जाचे प्राचीन विद्यापीठ होते. शेवटी रानटी व क्रुर आक्रमकांनी इ. स. 400 च्या सुमारास तक्षशिला विद्यापीठ पूर्णपणे जमीनदोस्त केले.

4.2 नालंदा विद्यापीठ :

नालंदा हे प्राचीन विद्यापीठ बौद्ध धर्मीय विद्यापीठांचा मेरुमणी म्हणून ओळखले जात असे. सध्याच्या बिहार राज्यात पाटणापासून सुमारे 90 कि.मी. अंतरावर राजगीरजवळ नालंदा हे ठिकाण आहे. प्राचीन वाङमयात नालंदाची नल, नालक, नालकग्राम, नालंद अशी भिन्न-भिन्न नावे आढळतात. प्रारंभी नालंदा विद्यापीठ विहाराच्या स्वरूपात होते. या विहाराला अनेक राज्यांनी देणग्या दिल्या होत्या असा उल्लेख आढळतो. नालंदा विद्यापीठ केवळ ज्ञानाचे नाही तर कलांचे सुद्धा केंद्र होते. प्राचीन वाङमयीन पुराव्यानुसार नालंदाची प्राचीनता मौर्यकाळातील अशोकाच्या साम्राज्यापर्यंत जाते. गुप्त वंशातील राजा कुमारगुप्त पहिला याने या विहारास फार मोठी देणगी दिल्यामुळे त्याचे रूपांतर विद्यापीठात झाले. या विद्यापीठाची स्थापना इ. स. 5 व्या शतकात झाल्याचे मानले जाते व स्थापनेचे श्रेय कुमार गुप्त पहिला यास मिळते. नालंदा विद्यापीठाची उत्तरोत्तर प्रगती होऊन ते एक आंतरराष्ट्रीय ख्यातीचे विद्यापीठ बनले होते. नालंदा हे प्राचीन भारतातील उच्च शिक्षणाचे इ.स. 427 ते 1197 या कालखंडात प्रसिद्ध केंद्र होते. इ.स.410 मध्ये चिनी यात्रेकरू फाहियान याने नालंदाला भेट दिली होती. त्यावेळी नालंदाचे हे विहार बौद्ध विद्यालयाच्या स्वरूपात होते. तरीसुद्धा येथे इ. स. तिसऱ्या शतकात नागार्जून आणि इ.स. चौथ्या शतकात आर्यदेव हे दोन विद्वान पंडीत निर्माण झाले. यावरून या विद्यापीठाचे प्राचीन काळात किती महत्व असेल? याची कल्पना येते.

4.3 वल्लभी विद्यापीठ :

गुजरात राज्याच्या भावनगर जिल्ह्यातील वल्लभी येथील प्राचीन विद्यापीठ इ.स.7 व्या शतकात स्थापन झाले. विद्यापीठाची स्थापना व संवर्धन यांचे श्रेय मैत्रक राजांना दिले जाते. इ.स. 475 पासून सुमारे तीनशे वर्ष वल्लभी ही मैत्रक राजघराण्याची राजधानी होती. 'विद्येचे माहेरघर व आंतरराष्ट्रीय व्यापारी बंदर ' असा वल्लभीचा नावलौकिक असल्याचा उल्लेख काश्मिरी पंडित सोमदेव याच्या कथासरीत्सागरात व मैत्रक कालीन ताम्रपटांत आढळतो. चिनी प्रवासी इत्सिंगच्या मतानुसार वल्लभीत सुमारे शंभर बौद्ध मठ होते. या विद्यापीठात पाठनिर्देश व व्यावसायिक शिक्षणाला विशेष महत्व होते. प्राकृत व संस्कृत हे अध्यापनाचे माध्यम असे. हे शिक्षण मोफत दिले जाई. हे विद्यापीठ बौद्ध हीनयान (स्थविरवादी) पंथाचे एक प्रमुख केंद्र होते. तेराव्या शतकात मुस्लिम आक्रमणामुळे वल्लभी विद्यापीठ नष्ट झाले.

4.4 विक्रमशीला विद्यापीठ :

पालवंशातील बौद्धधर्मानुयायी राजा धर्मपाल याने नालंदापासून सुमारे वीस मैल अंतरावर विक्रमशीला विद्यापीठाची स्थापना केली. मगध प्रांतातील हे दुसरे बौद्ध विद्यापीठ होय असे मानले जाते. पालवंशाचा संस्थापक आणि धर्मपालाचे वडील गोपाल यांनी मोडकळीस आलेल्या नालंदा विहाराचे पुनरुज्जीवन केले. जवळपास चारशे वर्षे पाल राजांनी आपल्या कारकिर्दीत नालंदा, ओदंतपूर, विक्रमशीला, जगद्दल, सोमपूरी आदी अनेक विद्या स्थानांना उदारहस्ते राजाश्रय दिला होता. गंगेच्या तीरावरील एका टेकडीवर भव्य प्रकारात बांधलेल्या विक्रमशीला

विद्यापीठाच्या वास्तुत मुख्य मंदिरालगत 107 प्रकोष्ठ होते. या भव्य प्रकाराला सहा प्रवेशद्वारे होती. धर्मपालाने विक्रमशीला विद्यापीठाच्या रम्य परिसरात अनेक देवळे व विहार बांधल्याचा उल्लेख आढळून येतो. अध्यापनासाठी प्रशस्त खोल्या बांधण्यात आल्या होत्या. विहाराच्या व्यवस्थेसाठी 108 भिक्षूंची नेमणूक केलेली होती. विक्रमशीला विद्यापीठ नालंदा विद्यापीठापेक्षा बरेच लहान होते. तेथे केवळ 3000 विद्यार्थ्यांची सोय असून त्यांना शिक्षण देणाऱ्या शिक्षकांच्या संख्या सुमारे 700 पर्यंत होती. विक्रमशिला विद्यापीठात केवळ बौद्ध धर्माच्याच शिक्षणावर भर दिला जाई. तथापि, धार्मिक तत्त्वज्ञानापेक्षा त्याच्या तंत्रयाणाचा अभ्यास येथे अधिक काटेकोरपणे होत असल्यामुळे विक्रमशिलाचे महत्व नालंदाहूनही अधिक वाढले. इ.सनाच्या दहाव्या शतकात तर नालंदासह इतर सर्व विद्यापीठांना मागे टाकत विक्रमशिला विद्यापीठाने आपले अग्रेसरत्व प्रस्थापित केले होते. वरील विद्यापीठांशिवाय उदंतपुरी, काशी, जगद्दल, नादिया, पष्पगिरी, कांची, गुणशीला इत्यादी विद्या पिठेही प्रसिद्ध होती .

निष्कर्ष :

प्राचीन भारतीय शिक्षण पद्धती ही मानवतेवर आधारित, धर्मनिष्ठ आणि सर्वांगीण विकास घडविणारी होती. तिचे मुख्य वैशिष्ट्य म्हणजे मूल्यसंस्कार, नैतिकता आणि जीवनाचे उच्च ध्येय. आधुनिक काळात जरी शिक्षणाच्या पद्धती बदलल्या असल्या, तरी प्राचीन शिक्षण पद्धतीतील मूल्य आजही तितकीच महत्वाची आहेत. केवळ पैसे कमवण्यासाठीच बुद्धी आणि कौशल्याचा विकास केला जात नव्हता, तर संकुचित विचारांपलीकडे जाऊन चांगले चारित्र्य घडविणे, उच्च नितीमुल्य प्रस्थापित करणे, परिवारासाठी आणि राष्ट्रासाठी जबाबदार नागरिक घडविणे इत्यादी हेतूने प्राचीन भारतीय शिक्षण पद्धती विकसित झालेली होती.

संदर्भ सूची :

1. मुखर्जी राधा कुमुद, ***असिएंट इंडियन एजुकेशन ब्रह्मीनिकल एण्ड बुद्धिस्ट,*** फर्स्ट एडिशन, मैकमिलन एण्ड को, लंडन, 1947.
2. रावत प्यारे लाल, ***प्राचीन व आधुनिक भारतीय शिक्षा का इतिहास,*** भारत पब्लिकेशन्स, आगरा, 1955.
3. शुक्ल शाम नारायण, ***प्राचीन भारतीय पाठ्यचर्या और शिक्षण पद्धति का विश्लेषणात्मक अध्ययन और वर्तमान संदर्भ में इनकी प्रासंगिकता,*** (पीएच. डी. शोध प्रबंध), बुंदेलखंड विश्वविद्यालय, झांसी, 2004.
4. आचार्य धनंजय, ***प्राचीन भारत (प्रारंभापासून इ.स.1200 पर्यंत),*** प्रथमावृत्ती, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, जानेवारी 2005.
5. अळतेकर, अनंत सदाशिव, ***प्राचीन भारतीय शिक्षण पद्धती,*** सुविचार प्रकाशन मंडळ, नागपूर, 1935.
6. गायकवाड सुभाष माणिकराव, ***भारतीय ज्ञान प्रणाली,*** ज्योतीकिरण पब्लिकेशन, पुणे, 2024.
7. गुप्ता राजेश चंद्र, ***बौद्ध दर्शन एवं प्राचीन भारतीय शिक्षण पद्धति,*** राधा पब्लिकेशन, दिल्ली, 2020.
8. तांबोळी इ.जा. व वाघमोडे शिवाजी आणि इतर, ***भारतीय ज्ञान प्रणाली,*** रिद्धी पब्लिकेशन, सोलापूर, 2024.

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Issue 367 (B) : Indian Knowledge System
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
October 2025

भारतातील स्त्रीवाद आणि महिला चळवळ

प्रा. डॉ. राज चव्हाण
सहाय्यक प्राध्यापक व समाजशास्त्र विभाग प्रमुख,
छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा (स्वायत्त)
घटक महाविद्यालय, कर्मवीर भाऊराव पाटील विद्यापीठ, सातारा
मो. नं.९६५७८४०९४७, मेल आयडी: rajsoniya114@gmail.com

गोषवारा:

स्त्रीवाद हा शब्द महिलांना समान हक्क आणि कायदेशीर संरक्षण प्रस्थापित करण्याच्या उद्देशाने राजकीय, सांस्कृतिक किंवा आर्थिक चळवळीचे वर्णन करण्यासाठी वापरला जातो. स्त्रीवादामध्ये राजकीय, सांस्कृतिक आणि समाजशास्त्रीय सिद्धांत तसेच लिंगभेदाच्या मुद्यांशी संबंधित तत्त्वज्ञान यांचा समावेश होतो. स्त्रीवाद चळवळ आहे जी महिलांसाठी लैंगिक समानतेचा पुरस्कार करते. मॅगी हममच्या मते, महिलांचे हक्क आणि हितसंबंधांसाठी मोहीम राबवते. आणि रेबेका वॉकर, स्त्रीवादाचा इतिहास तीन लहरींमध्ये विभागला जाऊ शकतो. पहिली स्त्रीवादी लाट एकोणिसाव्या आणि विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीस होती, दुसरी १९६० आणि १९७० च्या दशकात होती आणि तिसरी १९९० पासून आतापर्यंत विस्तारली होती. या स्त्रीवादी चळवळींमधून स्त्रीवादी सिद्धांत उदयास आला. हे स्त्रीवादी भूगोल, स्त्रीवादी इतिहास आणि स्त्रीवादी साहित्यिक टीका यासारख्या विविध विषयांमध्ये प्रकट होते. पूर्व-वसाहतवादी सामाजिक संरचना आणि त्यात स्त्रियांची भूमिका हे स्पष्ट करते की, भारतात स्त्रीवादाचा सिद्धांत पश्चिमेपेक्षा वेगळा होता. "भारतीय संस्कृती" चे उपनिवेशिक अत्यावश्यकीकरण आणि सामाजिक सुधारणा चळवळींद्वारे त्या संस्कृतीचे प्रतीक म्हणून भारतीय स्त्रीत्वाची पुनर्रचना केल्यामुळे केवळ स्त्रीवाद म्हणून न राहता राष्ट्रवादाच्या रूपात राजकीय सिद्धांत तयार झाला.[3]. या "कागदावर" प्रगती असूनही, अनेक समस्या अजूनही आहेत ज्या या नवीन अधिकार आणि संधींचा पूर्णपणे फायदा घेण्यास प्रतिबंध करतात. उदा. भारताचे संविधान म्हणते की, स्त्रिया लोकसंख्येचा एक "कमकुवत विभाग" आहे आणि म्हणून त्यांना समानतेनुसार कार्य करण्यासाठी मदतीची आवश्यकता आहे.

या शोधनिबंधात स्त्रीवाद आणि स्त्रीवादी आणि स्त्री चळवळींचे भारतीय समाज आणि भारतातील स्त्रियांना बहाल केलेले अधिकार यांच्या संदर्भात विश्लेषण केले आहे.

मुख्य शब्द: स्त्रीवाद, महिला चळवळी, स्त्रियांचे हक्क, प्रभाव, भारतीय समाज

प्रस्तावना :

स्त्रीवादाने पाश्चात्य समाजातील संस्कृतीपासून कायद्यापर्यंतच्या विस्तृत क्षेत्रांमध्ये प्रमुख दृष्टिकोन बदलले आहेत. स्त्रीवादी कार्यकर्त्यांनी महिलांच्या कायदेशीर हक्कांसाठी (कराराचे अधिकार, मालमत्ता अधिकार, मतदानाचे हक्क) मोहीम चालवली आहे; महिलांच्या शारीरिक अखंडतेच्या आणि स्वायत्ततेच्या अधिकारासाठी, गर्भपाताच्या अधिकारांसाठी आणि पुर्नउत्पादक अधिकारांसाठी (गर्भनिरोधक आणि दर्जेदार प्रसूतीपूर्व काळजीच्या प्रवेशासह); कौटुंबिक हिंसाचार, लैंगिक छळ आणि बलात्कारापासून महिला आणि मुलींच्या संरक्षणासाठी; प्रसूती रजा आणि समान वेतनासह कामाच्या ठिकाणी हक्कांसाठी; दुराचार विरुद्ध; आणि महिलांवरील लिंग-विशिष्ट भेदभावाच्या इतर प्रकारांविरुद्ध[4].

स्त्रीवादी आणि अभ्यासकांनी चळवळीचा इतिहास तीन "लहरी" मध्ये विभागला आहे. पहिली लाट प्रामुख्याने एकोणिसाव्या आणि विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीच्या महिलांच्या मताधिकाराच्या हालचालींशी संबंधित आहे (मुख्यतः महिलांच्या मतदानाच्या अधिकाराशी संबंधित).

दुसरी लहर 1960 च्या दशकात सुरू झालेल्या स्त्री मुक्ती चळवळीशी संबंधित कल्पना आणि कृतींचा संदर्भ देते (ज्यांनी महिलांच्या कायदेशीर आणि सामाजिक हक्कांसाठी मोहीम राबवली). तिसरी लहर (थर्ड वेव्ह) 1990 च्या दशकात सुरू झालेल्या दुसऱ्या-लहरी स्त्रीवादाच्या कथित अपयशाच्या निरंतरतेचा आणि प्रतिक्रिया दर्शवते.

स्त्रीवादाचे प्रकार:

स्त्रीवाद हे साधे किंवा एकत्रित तत्वज्ञान नाही. बऱ्याच वेगवेगळ्या स्त्रिया (आणि पुरुष) स्वतःला स्त्रीवादी म्हणवतात आणि लोकांच्या या गटांच्या समजुती थोड्या वेगळ्या असतात. विविध प्रकारच्या स्त्रीवादावर येथे एक द्रुत प्राइमर आहे.

उदारमतवादी स्त्रीवाद:

उदारमतवादी स्त्रीवादाचे वैशिष्ट्य म्हणजे समानतेवर व्यक्तिवादी भर. या तत्त्वज्ञानानुसार, समाजालाच एखाद्या मोठ्या सेवेची गरज नाही तर कायदे बदलणे आवश्यक आहे आणि स्त्रियांना समाजात समानता मिळवून देण्यासाठी संधी खुली करणे आवश्यक आहे. एका उदारमतवादी स्त्रीवादीसाठी, प्रगतीचा पुरावा मोठ्या प्रमाणात स्त्रियांनी पुरुषांनी व्यापलेल्या पदांवर, विशेषतः शक्तिशाली पदांवरून दिसून येतो. युनायटेड स्टेट्स आणि बहुतेक पाश्चात्य जगामध्ये, उदारमतवादी स्त्रीवाद हा स्त्रीवादाचा सर्वात मुख्य प्रवाह आहे.

समाजवादी स्त्रीवाद:

समाजवादी स्त्रीवाद किंवा मार्क्सवादी स्त्रीवाद स्त्रियांच्या अत्याचाराला शोषण, अत्याचार आणि श्रम यांच्या मार्क्सवादी कल्पनांशी जोडतो. समाजवादी स्त्रीवाद्यांना वाटते की, कामाच्या ठिकाणी आणि घरगुती क्षेत्रात असमान स्थिती स्त्रियांना दाबून ठेवते. समाजवादी स्त्रीवादी वेश्याव्यवसाय, घरगुती काम, बालसंगोपन आणि विवाह असे पाहतात, ज्यामध्ये स्त्रियांचे पितृसत्ताक व्यवस्थेद्वारे शोषण केले जाते ज्यामुळे स्त्रियांचे अवमूल्यन होते आणि ते करत असलेल्या महत्त्वपूर्ण कामाचे. समाजवादी स्त्रीवादी त्यांची ऊर्जा वैयक्तिक आधारावर न ठेवता संपूर्ण समाजाला प्रभावित करणाऱ्या व्यापक बदलांवर केंद्रित करतात. त्यांना फक्त पुरुषांसोबतच नव्हे तर इतर सर्व गटांसोबत काम करण्याची गरज वाटते, कारण ते महिलांवर होणारे अत्याचार हे भांडवलशाही व्यवस्थेत सामील असलेल्या प्रत्येकाला प्रभावित करणाऱ्या मोठ्या पॅटर्नचा एक भाग म्हणून पाहतात.[५].

वर्ग दडपशाहीवर मात केल्यावर कार्ल मार्क्सला वाटले; लैंगिक अत्याचार देखील नाहीसे होईल[६]. काही समाजवादी स्त्रीवाद्यांच्या मते, लैंगिक अत्याचाराचा हा दृष्टिकोन वर्ग दडपशाहीचा उप-वर्ग आहे.[७] भोळसट आहे आणि समाजवादी स्त्रीवाद्यांचे बरेचसे कार्य लैंगिक घटनांना वर्गीय घटनांपासून वेगळे करण्याच्या दिशेने गेले आहे. समाजवादी स्त्रीवादाच्या काही योगदानकर्त्यांनी या पारंपरिक मार्क्सवादी विचारांवर टीका केली आहे की, ते व्यापक वर्गाच्या दडपशाहीच्या खाली न सोडता लिंग अत्याचारावर मोठ्या प्रमाणात मौन बाळगतात. इतर समाजवादी स्त्रीवादी, त्यांपैकी अनेक रॅडिकल वुमेन आणि फ्रीडम सोशालिस्ट पार्टीशी संबंधित आहेत.

मूलगामी स्त्रीवाद:

मूलगामी स्त्रीवाद हे समाजवादी स्त्रीवादासारखेच आहे कारण ते स्त्रियांसाठी खरी समानता प्राप्त करण्यासाठी नाट्यमय सामाजिक बदलाच्या गरजेवर भर देते (आणि कधीकधी ही दोन तत्त्वज्ञाने एकत्र केली जातात). कट्टर स्त्रीवादी[8] समाज अत्यंत पितृसत्ताक आहे असा विश्वास आहे आणि जोपर्यंत सर्व स्तरांवर पितृसत्ताक परिवर्तन होत नाही तोपर्यंत ही व्यवस्था अन्यायकारकच राहील. कट्टरवादी स्त्रीवादी अल्पसंख्याक आहेत *अलिप्ततावादी स्त्रीवादी*, ज्यांचा असा विश्वास आहे की पुरुष आणि स्त्रियांनी स्वतंत्र संस्था आणि नातेसंबंध राखणे आवश्यक आहे[९].

तिसरी लहर स्त्रीवाद:

थर्ड वेव्ह फेमिनिझम तरुण स्त्रियांमध्ये लोकप्रिय आहे, ज्यापैकी अनेक १९७० च्या स्त्रीवाद्यांची मुले आहेत (ज्यांना सेकंड वेव्ह फेमिनिस्ट म्हणून संबोधले जाते). उदारमतवादी स्त्रीवादाप्रमाणेच, थर्ड वेव्ह फेमिनिझम हा

अतिशय व्यक्तिवादी आहे. जरी ते राजकीय सक्रियता नाकारत नसले तरी, थर्ड वेव्ह फेमिनिझम सामाजिक बदलाची सुरुवातीची जागा म्हणून वैयक्तिक सक्षमीकरणावर अधिक केंद्रित आहे. थर्ड वेव्ह फेमिनिझम एका गुंतागुंतीच्या, पोस्टमॉडर्न जगात वैयक्तिक ओळख निर्माण करण्याचा उत्सव साजरा करतो आणि स्त्रियांना शक्यतेच्या स्मॉर्गसबॉर्डमधून त्यांच्या इच्छेनुसार परिभाषित करण्यासाठी आमंत्रित करतो.

भारतातील स्त्रीवाद:

भारतातील स्त्रीवादाचा इतिहास हा प्रामुख्याने एक व्यावहारिक प्रयत्न आणि बहुतांशी अस्तित्वात नसलेला म्हणून ओळखला जातो. इतर काही देशांच्या तुलनेत स्त्रीवादात केवळ विरळ सैद्धांतिक लेखन झाले आहे.

भारतीय संदर्भात स्त्रीवादाची व्याख्या:

पूर्व-वसाहतवादी सामाजिक संरचना आणि त्यात स्त्रियांची भूमिका हे स्पष्ट करते की, भारतात स्त्रीवादाचा सिद्धांत पश्चिमेपेक्षा वेगळा होता. "भारतीय संस्कृती" चे उपनिवेशिक अत्यावश्यकीकरण आणि सामाजिक सुधारणा चळवळींद्वारे त्या संस्कृतीचे प्रतीक म्हणून भारतीय स्त्रीत्वाची पुनर्रचना केल्यामुळे केवळ स्त्रीवाद म्हणून न राहता राष्ट्रवादाच्या रूपात राजकीय सिद्धांत तयार झाला.[10].

भारतातील ऐतिहासिक परिस्थिती आणि मूल्ये स्त्रियांच्या प्रश्नांना पाश्चात्य स्त्रीवादी विचारधारेपेक्षा वेगळे बनवतात. स्त्रियांची "शक्तिशाली" कल्पना धर्माच्या माध्यमातून पुरुषप्रधान संस्कृतीत सामावून घेतली जाते. यामुळे समाजातील सर्व घटकांमध्ये दृश्यमानता टिकून आहे; महिलांना पारंपरिक "सांस्कृतिक जागा" प्रदान करून. आणखी एक विचार असा आहे की, पश्चिमेमध्ये "स्व" ची संकल्पना स्पर्धात्मक व्यक्तिवादामध्ये आहे, जिथे लोकांचे वर्णन "स्वतंत्र तरीही सर्वत्र साखळदंडात जन्मलेले" असे केले जाते, याउलट भारतामध्ये व्यक्ती सामान्यतः मोठ्या सामाजिक समूहाचा फक्त एक भाग मानली जाते, ती त्याच्या अस्तित्वासाठी सहकार्यावर अवलंबून असते आणि अधिक चांगल्यासाठी आत्मत्याग करते.

भारतातील स्त्रीवादाची वेगळी ओळख निर्माण करण्यासाठी भारतीय स्त्रीवादी अभ्यासक आणि कार्यकर्त्यांना संघर्ष करावा लागतो. पाश्चात्य कल्पनांचे अविवेकीपणे अनुसरण होऊ नये म्हणून ते स्त्रीवादाची व्याख्या वेळ आणि अवकाशात करतात. भारतीय स्त्रिया जाचक पितृसत्ताक कौटुंबिक संरचनांच्या श्रेणीद्वारे जगण्याची वाटाघाटी करतात: वय, सामान्य स्थिती आणि मूळ कुटुंबाद्वारे पुरुषांशी संबंध, विवाह आणि संतती तसेच पितृसत्ताक गुणधर्म - हुंडा, मुलगे इ. - नातेसंबंध, जात, समुदाय, गाव, बाजार आणि राज्य. तथापि हे लक्षात घेतले पाहिजे की, भारतातील अनेक समुदाय जसे की, केरळचे नायर, काही मराठा कुळ आणि बंगाली कुटुंबे मातृसत्ताक प्रवृत्ती प्रदर्शित करतात, कुटुंब प्रमुख सर्वात वृद्ध पुरुषाऐवजी सर्वात वयस्कर महिला आहेत. शीख संस्कृती देखील तुलनेने लिंग-तटस्थ मानली जाते.

भारतीय अनुभवाची विषमता हे प्रकट करते की, अनेक पितृसत्ता आहेत आणि त्याचप्रमाणे अनेक स्त्रीवाद देखील आहेत. त्यामुळे भारतातील स्त्रीवाद ही एकेरी सैद्धांतिक अभिमुखता नाही; ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक वास्तव, चेतनेचे स्तर, वैयक्तिक स्त्रिया आणि एक समूह म्हणून स्त्रियांच्या समज आणि कृतींच्या संबंधात ते कालांतराने बदलले आहे. "समाजात, कामाच्या ठिकाणी आणि कुटुंबात महिलांच्या अत्याचाराची आणि शोषणाची जाणीव आणि ही परिस्थिती बदलण्यासाठी महिला आणि पुरुषांनी जाणीवपूर्वक केलेली कृती" ही व्यापकपणे वापरली जाणारी व्याख्या आहे. दैनंदिन जीवनात लैंगिकता मान्य करणे आणि स्त्रीत्व आणि पुरुषत्वाच्या परस्पर अनन्य संकल्पनांना जैविक दृष्ट्या निर्धारित श्रेणी म्हणून आव्हान देऊन ते दूर करण्याचा प्रयत्न केल्याने स्त्री आणि पुरुष दोघांसाठी समान समाजाचा मार्ग खुला होतो.

ध्रुवीय विरोधातील स्त्री-पुरुष विरोधाभास भारतीय संदर्भात नेहमीच खंडित केला जातो कारण पुरुषांनीच विविध सामाजिक वाईट गोष्टींविरुद्ध सामाजिक सुधारणांच्या चळवळी सुरू केल्या होत्या. पितृसत्ता ही पदानुक्रमांपैकी एक आहे. एकाच कुटुंबातील महिलांमधील नातेसंबंधातील पदानुक्रम अधिक प्रतिकूल आहेत. इथे महिलांना एकमेकांच्या विरोधात उभे केले जाते. सर्वच स्त्रिया प्रत्येक वेळी शक्तीहीन नसतात. जाती-समुदाय ओळख इतर सर्व

पदानुक्रमांना तीव्र करते. बहुईश्वरवादी हिंदू देवता स्त्रियांच्या पूजनीय प्रतिमा पुरुष देवतांच्या अद्वितीय आणि तरीही पूरक म्हणून प्रदान करते.

इतिहास:

पहिला टप्पा: 1850-1915:

आधुनिकतेच्या वसाहतीच्या उपक्रमाने लोकशाही, समानता आणि वैयक्तिक हक्कांच्या संकल्पना आणल्या. राष्ट्रवादाच्या संकल्पनेचा उदय आणि भेदभाव प्रथांच्या आत्मनिरीक्षणामुळे जात आणि लिंग संबंधांशी संबंधित सामाजिक सुधारणा चळवळींना सुरुवात झाली. भारतातील स्त्रीवादाचा हा पहिला टप्पा पुरुषांनी सती (विधवा भस्म) या सामाजिक दुष्कृत्यांचे समूळ उच्चाटन करण्यासाठी, विधवा पुनर्विवाहाला परवानगी देण्यासाठी, बालविवाहास प्रतिबंध करण्यासाठी आणि निरक्षरता कमी करण्यासाठी तसेच संमतीचे वय नियंत्रित करण्यासाठी आणि कायदेशीर हस्तक्षेपाद्वारे मालमत्तेचे हक्क सुनिश्चित करण्यासाठी सुरू केले होते. या टप्प्यातील स्त्रियांना बदलाचे स्वायत्त एजंट म्हणून ओळखले जाण्याऐवजी सामाजिक सुधारणा आणि कल्याणाचे विषय म्हणून खालच्या जातींसह वर्गीकृत केले गेले. काळजीच्या आधीपासून अस्तित्वात असलेल्या स्त्रीलिंगी भूमिकांमध्ये नवीन जागा पुन्हा निर्माण करण्यावर भर देण्यात आला. त्यात पुरुष कार्यकर्ते, उच्चभ्रू, पाश्चिमात्य शिक्षित, उच्चवर्णीय हिंदू यांच्याशी संबंधित महिलांचा समावेश होता.

दुसरा टप्पा: 1915-1947:

या काळात वसाहतवादी राजवटीविरुद्धचा संघर्ष तीव्र झाला. राष्ट्रवाद हे प्रमुख कारण बनले. भारतीय श्रेष्ठत्वाचा दावा करणे हे सांस्कृतिक पुनरुज्जीवनाचे साधन बनले ज्यामुळे व्हिक्टोरियन स्त्रीत्वाप्रमाणेच भारतीय स्त्रीत्वाचे एक अनिवार्य मॉडेल बनले, विशेष परंतु सार्वजनिक जागेपासून वेगळे. गांधींनी ब्रिटिश राजवटीविरुद्ध अहिंसक सविनय कायदेभंग चळवळीत आरंभ करून भारतीय महिलांच्या सार्वजनिक उपक्रमांना कायदेशीर आणि विस्तारित केले. त्यांनी काळजी, आत्म-त्याग, त्याग आणि सहिष्णुता या त्यांच्या स्त्रीलिंगी भूमिकांचा गौरव केला आणि सार्वजनिक जागेत असलेल्यांसाठी एक कोनाडा कोरला. ऑल इंडिया वुमेन्स कॉन्फरन्स (AIWC) आणि नॅशनल फेडरेशन ऑफ इंडियन वुमन (NFIW) सारख्या केवळ महिला संघटना उदयास आल्या. महिलांचा राजकीय सहभाग, महिलांचे मताधिकार, सांप्रदायिक पुरस्कार आणि राजकीय पक्षांमधील नेतृत्वाची भूमिका यासंबंधीच्या मुद्यांशी स्त्रिया झगडत होत्या.

स्वातंत्र्यलढ्यातील महिलांच्या सहभागामुळे स्वतंत्र भारतातील त्यांच्या भूमिका आणि अधिकारांबद्दल त्यांची गंभीर जाणीव विकसित झाली. याचा परिणाम भारतीय राज्यघटनेत महिलांच्या मताधिकार आणि नागरी हक्कांच्या परिचयात झाला. होकारार्थी कृती, माता आरोग्य आणि बाल संगोपन तरतूद, समान कामासाठी समान वेतन इत्यादीद्वारे महिलांच्या उन्नतीसाठी तरतूद होती. राज्याने महिलांसाठी संरक्षणाची भूमिका स्वीकारली. पाश्चिमात्य देशातील स्त्रियांप्रमाणे भारतातील स्त्रियांना मूलभूत हक्कांसाठी संघर्ष करावा लागला नाही. सामाजिक आणि सांस्कृतिक विचारधारा आणि संरचना मूलभूत अधिकार आणि लोकशाहीच्या नव्याने प्राप्त झालेल्या संकल्पनांचा सन्मान करण्यात अयशस्वी झाल्यामुळे युटोपिया लवकरच संपला.

स्त्रीवाद आणि समानतेच्या संकल्पना:

भारतात एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात उदारमताने उघडकीस आलेल्या पाश्चात्य-शिक्षित भारतीयांनी त्याची ओळख होईपर्यंत "समानता" ही संकल्पना पूर्णपणे परकी होती. तथापि 1947 मध्ये देशाला स्वातंत्र्य मिळेपर्यंत आणि लोकशाही सरकार स्वीकारेपर्यंत या शब्दाला अर्थ प्राप्त झाला नाही किंवा भारतीय जीवनात कार्यरत तत्त्वे बनली नाहीत. त्यानंतर भारतीय संविधानाने लिंग किंवा धर्मावर आधारित भेदभावापासून समानता आणि स्वातंत्र्य दिले आणि धार्मिक स्वातंत्र्याची हमी दिली.[11]. तसेच, महिलांना आरोग्य, शिक्षण, रोजगार आणि कल्याण देण्यासाठी

सात पंचवार्षिक योजना विकसित करण्यात आल्या. सहाव्या पंचवार्षिक योजनेत तर महिलांना "विकासातील भागीदार" घोषित केले आहे.

हे लक्षात घेणे महत्त्वाचे आहे की, भारतीय स्त्रियांची एक पाश्चात्य संकल्पना आहे जी स्वतः भारतीय महिलांना अजिबात मान्य नाही. भारतीय संस्कृतीच्या संदर्भात "स्त्रीवाद" ही संकल्पना अद्वितीय आहे; पाश्चात्य संस्कृतीतील स्त्रीवादाशी त्याची थेट तुलना होऊ शकत नाही. त्याऐवजी या समस्येकडे भारतीय संदर्भात "मानवी हक्क" म्हणून पाहिले पाहिजे.

याव्यतिरिक्त पाश्चात्य संस्कृती ज्या वैशिष्ट्यांना "दडपशाही" म्हणून लेबल करेल, त्याऐवजी भारतीय स्त्रिया "दु:खाचे" रूप म्हणून परिभाषित करतील. फरक महत्त्वपूर्ण आहे आणि हे समजून घेण्यासाठी लक्षात घेतले पाहिजे की भारतीय महिला आणि पाश्चिमात्य लोक समान समस्यांपैकी काही पूर्णपणे भिन्न प्रकाशात पाहणार आहेत. अशा अटींचा समावेश आहे:

१. भूक २. गरिबी ३. रोग ४· बालमृत्यू ५· जमीनदारांकडून त्यांच्या शरीराचा श्रमात वापर ६. प्रथेचा निर्दयीपणा ७. परंपरेचे ओझे ८. कर्मकांडाची अथक मागणी ९. विनाकारण मारहाण

भारतातील "स्त्रीवादी" चळवळीची सुरुवात:

पाश्चिमात्य स्त्रीवादी चळवळ सुरू होण्याच्या विरोधात, भारतातील स्त्रीवादी चळवळ सुरुवातीला **पुरुषांनी** सुरू केली व नंतर स्त्रियांनी त्यात सहभाग घेतला. या चळवळीला गती देणाऱ्या काही प्रमुख व्यक्ती म्हणजे: राजा राम मोहन रॉय, ईश्वरचंद्र विद्यासागर, केशवचंद्र सेन, महात्मा फुले, गोपाळ गणेश आगरकर, गोविंद रानडे आणि धोंडो केशव कर्वे या समाजसुधारकांनी केलेल्या प्रयत्नांमध्ये पुढील गोष्टींचा समावेश होता: **सती प्रथेचा अंत करणे** (विधवा आपल्या पतीच्या अंत्यसंस्काराच्या वेळी होमकुंडात आत्मदहन करीत असे ती प्रथा) [12] **बालविवाहाला आळा घालणे**, **विधवांचे विद्रूपीकरण थांबवणे** (उदा. केस कापणे, अंगावर पांढरे कपडे लादणे इ.), **उच्चवर्णीय हिंदू विधवांच्या पुनर्विवाहाला परवानगी मिळवणे**, **स्त्रीशिक्षणाचा प्रचार करणे**, **स्त्रियांना मालमत्तेचे कायदेशीर हक्क मिळवून देणे**, **दत्तक, वारसाहक्क इत्यादी बाबतीत महिलांचे मूलभूत अधिकार कायद्याने मान्य करणे.** [13]

अडथळे:

"कागदावरच्या" प्रगती असूनही, अनेक समस्या अजूनही आहेत ज्या या नवीन अधिकार आणि संधींचा पूर्णपणे फायदा घेण्यास प्रतिबंध करतात. उदा. भारताचे संविधान असेही म्हणते की स्त्रिया लोकसंख्येचा एक "कमकुवत विभाग" आहेत आणि म्हणून त्यांना समानतेनुसार कार्य करण्यासाठी मदतीची आवश्यकता आहे.

शेकडो वर्षांपासून भारताचा आणि तेथील लोकांचा मोठा भाग असलेल्या अनेक परंपरा आणि प्रथा आहेत. धार्मिक कायदे आणि अपेक्षा, किंवा प्रत्येक विशिष्ट धर्माद्वारे सूचीबद्ध केलेले "वैयक्तिक कायदे", बहुतेकदा भारतीय संविधानाशी विरोधाभास करतात, स्त्रियांना कायदेशीररित्या असले पाहिजेत असे अधिकार आणि अधिकार काढून टाकतात. या क्रॉसओवर कायदेशीरपणा असूनही, भारत सरकार धर्म आणि त्यांच्याकडे असलेल्या वैयक्तिक कायद्यांमध्ये हस्तक्षेप करत नाही[14]. हिंदू धर्माप्रमाणेच धर्म, स्त्रियांना देव आणि त्यांच्या पतींच्या विश्वासू सेवक होण्याचे आवाहन करतात. त्यांना एक संज्ञा आहे *पतिव्रता* ज्या पत्नीने आपल्या पती आणि तिच्या कुटुंबाची सेवा आणि भक्ती स्वीकारली आहे तिचे अंतिम धर्म आणि कर्तव्य म्हणून वर्णन केले आहे. भारतीय समाज कुटुंब आणि समुदायांमध्ये श्रेणीबद्ध प्रणालींनी बनलेला आहे. ही पदानुक्रमे वय, लिंग, क्रमिक स्थिती, नातेसंबंध (कुटुंबांमधील) आणि जात, वंश, संपत्ती, व्यवसाय आणि सत्ताधारी शक्तीशी (समुदायातील) संबंधांमध्ये विभागली जाऊ शकतात. जेव्हा सामाजिक परंपरा आणि आर्थिक गरजांवर आधारित कुटुंबात पदानुक्रम उदयास येतात, तेव्हा गरीब कुटुंबातील मुलींना असुरक्षितता आणि स्थिरतेचा दुष्पट परिणाम होतो. जन्मापासूनच मुलींना आपोआपच कमी हक्क मिळतात; खेळण्याच्या वेळेपासून, जेवणापर्यंत, शिक्षणापर्यंत, मुलींना नेहमी त्यांच्या भावांपेक्षा कमी हक्क मिळण्याची अपेक्षा

असते. मुलींना त्यांच्या कुटुंबाच्या उत्पन्नात आणि मालमत्तेमध्ये कमी प्रवेश असतो, जो गरीब, ग्रामीण भारतीय कुटुंबांमध्ये वाढतो. सुरुवातीपासूनच, हे समजले जाते की स्त्रियांना आयुष्यभर कठोर परिश्रम आणि थकवणाऱ्या जबाबदाऱ्यांचा भार पडेल, त्यांना नेहमीच कोणतीही भरपाई किंवा मान्यता मिळणार नाही.[१५].

भारत हा देखील एक पितृसत्ताक समाज आहे, जो व्याख्येनुसार अशा संस्कृतींचे वर्णन करतो ज्यामध्ये पुरुषांना वडील किंवा पती म्हणून गृहीत धरले जाते आणि घराचे अधिकृत प्रमुख मानले जाते. वंश आणि वारसा पुरुष रेषेद्वारे शोधला जातो, ज्याला पितृवंशीय प्रणाली म्हणून ओळखले जाते आणि ते सामान्यतः कौटुंबिक संसाधनांच्या वितरणावर नियंत्रण ठेवतात.

या परंपरा आणि भारतीय जीवनपद्धती इतक्या दीर्घ काळापासून लागू आहेत की, या प्रकारच्या जीवनशैलीची स्त्रियांना अपेक्षा असते आणि त्यांची सवय असते. भारतीय स्त्रिया त्यांच्या घटनात्मक अधिकारांचा पुरेपूर लाभ घेत नाहीत कारण त्यांना त्यांची योग्य माहिती किंवा माहिती नसते. महिलांमध्येही मतदानाच्या हक्काचा कमी वापर होत नाही कारण त्यांच्याकडे राजकीय जागरूकता आणि राजकीय परिणामकारकतेची भावना कमी असते. महिलांना समस्यांबद्दल माहिती दिली जात नाही किंवा त्यांना माहिती होण्यासाठी प्रोत्साहित केले जात नाही. राजकीय पक्ष महिला उमेदवारांमध्ये जास्त वेळ घालवत नाहीत कारण त्यांना त्यांच्यामध्ये फारशी क्षमता किंवा आश्वासन दिसत नाही आणि ते वाया गेलेली गुंतवणूक म्हणून पाहतात.[16].

भारतातील स्त्री-पुरुष प्रमाण ९३३ ते १००० आहे, हे दर्शविते की, देशात पुरुषांपेक्षा संख्यात्मकदृष्ट्या कमी स्त्रिया आहेत. हे भ्रूणहत्या, बहुधा स्त्री अर्भकांमध्ये, आणि स्त्री अर्भकांची आणि बाळंतपणाच्या स्त्रियांची खराब काळजी यासह अनेक कारणांमुळे आहे. जरी बेकायदेशीर असले तरी, ग्रामीण भारतात अजूनही बालहत्या अत्यंत लोकप्रिय आहेत[१७] आणि आणखी ठळक होत आहेत. हे या वस्तुस्थितीमुळे आहे की, विशेषत: ग्रामीण भागात, कुटुंबांना मुलींचे लग्न परवडत नाही कारण त्यांच्या मुलीचे लग्न झाल्यावर त्यांना द्यावा लागणारा हुंडा. भ्रूणहत्येप्रमाणे, हुंडा देणे देखील बेकायदेशीर आहे, परंतु तरीही ग्रामीण भारतात ही वारंवार आणि प्रचलित घटना आहे. स्त्रिया जर पुरुष मुलाला जन्म देण्यास "समर्थ" नसतील तर त्यांचे पती त्यांना "नालायक" समजतात आणि असे झाल्यास त्यांना अनेकदा अत्याचाराला सामोरे जावे लागते.[१८].

भारतीय कर्मचाऱ्यांमध्ये महिलांचे प्रतिनिधित्व कमी आहे. माध्यमिक आणि प्राथमिक शाळांमधून स्त्रियांचे गळतीचे प्रमाण पुरुषांपेक्षा दहा टक्के जास्त आहे, तसेच साक्षरतेचे प्रमाण पुरुषांपेक्षा कमी आहे. भारतात बेरोजगारीचे प्रमाणही जास्त असल्याने, नियोक्त्यांना कायद्यात फेरफार करणे सोपे आहे, विशेषत: स्त्रियांच्या बाबतीत, कारण महिलांनी पुरुषांशी वाद घालू नये हा भारतीय संस्कृतीचा भाग आहे. याव्यतिरिक्त, कामगार संघटना महिलांच्या गरजांबद्दल असंवेदनशील आहेत. स्त्रियांना पत्नी, माता आणि गृहिणी या नात्याने त्यांच्या जबाबदाऱ्यांचे पालन करणाऱ्या नोकऱ्यांमध्येही स्थायिक व्हावे लागते.

भारतातील हिंदू महिला:

हिंदू धर्मात लैंगिक समानता सुधारणा कायदे आणि कौटुंबिक कायद्याच्या बाबतीत अंशतः यश मिळाले आहे. भारतातील इतर धर्मांच्या तुलनेत ही एक मोठी प्रगती असली, तरी स्त्रीवाद आणि "दडपशाही" मधून मुक्त होण्याच्या दृष्टीने हा अजूनही पूर्ण विजय नाही.[१९] गांधी हे पद पुढे आले स्त्री शक्ती स्त्रीत्वाच्या संकल्पनेसाठी. हिंदू धर्मात, ख्रिश्चन, यहुदी किंवा इस्लामप्रमाणे देव केवळ पुरुष नाहीत. हिंदू धर्म स्त्रीविषयक तत्त्वांवर सकारात्मक प्रकाश टाकतो; स्त्रिया त्यांच्या पुरुष समकक्षांची प्रशंसा करतात आणि पूर्ण करतात असे मानले जाते. हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे की ज्ञान आणि संपत्ती या दोन्ही देवता स्त्री आहेत.

भारतातील मुस्लिम महिला:

सर्व स्त्री-पुरुषांना समान विषय मानणारा भारतीय कायदा असूनही, मुस्लिम धर्म त्यांना असे मानत नाही. मुस्लिम स्त्रिया त्यांच्या घटनात्मक अधिकारांकडे दुर्लक्ष केल्याबद्दल सर्वात उल्लेखनीय भारतीय नागरिक आहेत

आणि त्यांना नागरिक म्हणून कायद्याचे समान संरक्षण नाकारले जाते. ते भारतीय समाजातील सर्वात वंचित, गरीब आणि राजकीयदृष्ट्या उपेक्षित गट तसेच आर्थिक आणि सामाजिकदृष्ट्या सर्वात असुरक्षित मानले जातात. बहुसंख्य मुस्लिम महिला कधीही घराबाहेर काम करत नाहीत. ते मुस्लिम वैयक्तिक कायदे च्या अधीन आहेत, जे भारतीय राज्यघटनेला दुर्लक्ष करतात आणि पुरुषांच्या बाजूने अत्यंत लैंगिक पक्षपाती आहेत. तथापि मुस्लिम महिला आणि त्यांच्या परिस्थितीवर चर्चा करताना सापेक्षतावाद आणि सांस्कृतिक संदर्भ हा मुद्दा पुन्हा एकदा चर्चेत येतो. स्त्रीवादी कार्यकर्त्यांनी त्यांच्या देशाच्या घटनेत समानतेसाठी आणि त्यांना दिलेल्या अधिकारांसाठी लढा देण्यासाठी "मदत" करण्याचा प्रयत्न करण्यापूर्वी, मुस्लिम महिलांनी प्रथम त्यांची परिस्थिती ओळखली पाहिजे आणि कारवाई करण्यापूर्वी त्यांच्यावर होणारा अन्याय ओळखला पाहिजे. त्यांच्यासाठी असा निर्णय घेता येणार नाही हे लक्षात घेतले पाहिजे.

घटस्फोट आणि विवाह:

बहुतेक मुस्लिम विवाह पालकांनीच लावले आहेत. भारतामध्ये पितृसत्ताक समाज असल्याने, बायका नेहमी त्यांच्या पती आणि त्याच्या कुटुंबासोबत राहतात, जिथे त्यांना हुंडा देण्याशिवाय त्यांच्या (पत्नींच्या) पालकांशी संबंध तोडण्यासाठी पती आणि सासरच्या लोकांकडून त्यांच्यावर अनेकदा दबाव आणला जातो. जर त्यांच्या पतीने जास्तीत जास्त तीन अतिरिक्त बायका घेण्याचे ठरवले तर महिलांना बहुपत्नीक कुटुंबाचा भाग बनता येईल. घटस्फोट हे मुस्लिम समाजातील स्त्री-पुरुष असमानतेचे आणखी एक उदाहरण आहे. जर एखाद्या मुस्लिम पुरुषाला आपल्या पत्नीला (किंवा त्याच्या पत्नींपैकी एकाला) घटस्फोट घ्यायचा असेल तर तो न्यायव्यवस्थेच्या बाहेर फक्त उच्चार करून तसे करू शकतो. *तलाक* तिच्या संदर्भात, घटस्फोट घेण्याच्या कायदेशीर कारणाचीही गरज नसताना. या प्रक्रियेसाठी पत्नीला उपस्थित राहण्याची गरज नाही, आणि काहीवेळा तिच्या पतीकडून घटस्फोटाची माहिती दिली जाणार नाही, परंतु त्याऐवजी एका पत्रात किंवा वृत्तपत्रातील घटस्फोटाच्या जाहिरातीप्रमाणे चक्कर मारली जाईल. विरोधात, स्त्रिया इतक्या सहजपणे घटस्फोट घेऊ शकत नाहीत. पत्नीने आपल्या पतीला लग्नातून मुक्त करण्यासाठी विचारले पाहिजे या समजुतीने तिला बहुधा जे काही गमावावे लागेल *महर*, पैसे किंवा इतर मौल्यवान रक्कम, जे त्यांच्या लग्नात पत्नीला वचन दिले होते. तथापि, बहुपत्नीक विवाहातील स्त्रियांना त्यांच्या पतीने दुसऱ्या पत्नीच्या तुलनेत असमान वागणूक दिल्यास घटस्फोट घेण्याचे कायदेशीर कारण आहे. घटस्फोट घेतल्यास, महिलांना त्यांच्या मुलांचा तात्पुरता ताबा दिला जातो. त्यांना सात वर्षांपर्यंत मुलाचा ताबा मिळू शकतो आणि मुलगी वयात येईपर्यंत. मग वडिलांनी तसे करायचे ठरवल्यास त्यांच्यावर पुन्हा हक्क सांगण्याची कायदेशीर परवानगी आहे[20].

एकसमान नागरी संहिता (UCC) जो सर्व नागरिकांना लागू होईल, धार्मिक संबंध असला तरी, संविधान अंतर्गत प्रस्तावित आहे जे प्रामुख्याने विद्यमान मुस्लिम वैयक्तिक कायद्यांमधील लिंग पूर्वाग्रहाच्या मुद्द्यावर लक्ष केंद्रित करते. MLP मधील मुख्य समस्या म्हणजे पुरुषांना एकाच वेळी चार बायका ठेवण्याची, न्यायिक व्यवस्थेच्या बाहेर पत्नीला घटस्फोट देण्याची परवानगी आहे आणि घटस्फोटानंतर तीन महिन्यांनंतर त्यांच्या पत्नींसाठी भविष्यातील कोणतीही जबाबदारी नाही.[२१].

कामावर असलेल्या महिला:

सर्वसाधारणपणे भारतीय महिलांकडे आर्थिक ओझे म्हणून पाहिले जाते. उत्पादकतेमध्ये त्यांचे योगदान बहुतेक अदृश्य असतात कारण त्यांचे कौटुंबिक आणि घरगुती योगदान अयोग्यपणे दुर्लक्षित केले जाते. सन २००० पर्यंत एकूण रोजगारांपैकी भारतीय महिलांचे योगदान कृषी आणि संबंधित कामांमध्ये जवळपास ३६ टक्के, सेवा क्षेत्रात जवळपास १९ टक्के आणि उद्योग क्षेत्रात जवळपास १२.५ टक्के आहे. दुर्दैवी वास्तव हे आहे की स्त्रियांमधील उच्च निरक्षरतेचे प्रमाण त्यांना पुरुषांपेक्षा कमी पगाराच्या, अकुशल नोकऱ्यांमध्ये मर्यादित करते. कृषी नोकऱ्यांमध्येही जेथे स्त्री आणि पुरुषांचे काम कमालीचे सारखे असते, तरीही स्त्रियांना पुरुषांच्या समान रकमेसाठी आणि कामाच्या प्रकारासाठी कमी मोबदला मिळण्याची शक्यता जास्त असते.[22].

महिला आणि शिक्षण:

मुलींच्या शिक्षणाच्या इष्टतम स्तरापर्यंत पोचण्याची शक्यता कमी असण्याची काही मुख्य कारणे म्हणजे मुलींना त्यांच्या मातांना घरी मदत करणे आवश्यक आहे, घरगुती काम करणे हा त्यांचा नियत व्यवसाय आहे, अशा निरक्षर माता आहेत ज्या त्यांच्या मुलांना शिक्षण देऊ शकत नाहीत, पुरुषांवर आर्थिक अवलंबित्व आहेत आणि कधीकधी बालविवाहाला बळी पडतात.

1986 मध्ये, राष्ट्रीय शिक्षण धोरण (NPE) भारतात तयार करण्यात आले आणि सरकारने महिला समख्या नावाचा कार्यक्रम सुरू केला, ज्याचा फोकस महिलांच्या सक्षमीकरणावर होता. या कार्यक्रमाचे उद्दिष्ट हे आहे की महिलांना त्यांच्या क्षमतेची जाणीव करून देण्यासाठी शिक्षणाचे वातावरण निर्माण करणे, माहितीची मागणी करायला शिकणे आणि त्यांच्या स्वतःच्या जीवनाची जबाबदारी घेण्यासाठी ज्ञान शोधणे. भारतातील काही क्षेत्रांमध्ये प्रगती होत आहे आणि शाळांमध्ये मुलींची नोंदणी आणि शिक्षक वाढू लागले आहेत. महिलांना मिळणाऱ्या शिक्षणाचा स्तर पुरुष विद्यार्थ्यांच्या बरोबरीने सुधारण्यासाठी अजूनही प्रयत्न केले जात आहेत

लक्षात घेण्यासारखी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे सुशिक्षित स्त्रिया भारतातील कमी प्रजनन दराशी संबंधित होत आहेत आणि अशिक्षित भारतीय महिलांपर्यंत गर्भनिरोधकांचा वापर पसरवण्याचे प्रयत्न करत आहेत.

भारतातील महिलांसाठी घटनात्मक आणि कायदेशीर हक्क:

जर स्त्री-पुरुष समानतेचे तत्व भारतीय संविधानात दिलेले असेल तर भारतीय महिलांना त्यांच्याच देशात दुसरे नागरिक का मानले जाते? संविधान अधिकृतपणे महिलांना समानता प्रदान करते आणि महिलांच्या हितासाठी सकारात्मक भेदभावाचे उपाय अवलंबण्याचे अधिकार राज्याला देते. तथापि भारतातील स्त्रिया ज्या विविध प्रकारच्या भेदभावाच्या अधीन आहेत ते सकारात्मक नाहीत. महिलांचे हक्क आणि कायदेशीर हक्कांचे रक्षण करण्यासाठी १९९० मध्ये संसदेच्या कायद्याद्वारे राष्ट्रीय महिला आयोगाची स्थापना करण्यात आली. "भारतीय राज्यघटनेतील ७३ व्या आणि ७४ व्या घटनादुरुस्तीने (१९९३) महिलांसाठी पंचायत आणि नगरपालिकांच्या स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये जागा राखून ठेवण्याची तरतूद केली आहे, ज्यामुळे स्थानिक पातळीवर निर्णय घेण्यामध्ये त्यांच्या सहभागाचा मजबूत पाया घातला गेला आहे.

भारतीय राज्यघटनेतील कलम १४ राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक क्षेत्रात समानता सुनिश्चित करते. कलम १६ सर्व नागरिकांसाठी सार्वजनिक नियुक्तीच्या बाबतीत समान संधी प्रदान करते.

कलम १५ धर्म, वंश, जात, लिंग इत्यादी कारणांवरून कोणत्याही नागरिकाविरुद्ध भेदभाव करण्यास मनाई करते.

भारतीय राज्यघटनेचे कलम १५ (३) राज्याला महिला आणि मुलांसाठी कोणतीही विशेष तरतूद करण्याची परवानगी देते.

कलम ३९(अ) मध्ये नमूद केले आहे की राज्य सर्व नागरिक, स्त्री-पुरुष, उपजीविकेचे साधन सुरक्षित करण्याच्या दिशेने आपली धोरणे निर्देशित करेल.

कलम ३९ (सी) समान कामासाठी समान वेतन सुनिश्चित करते.

अनुच्छेद ४२ राज्याला न्याय्य आणि मानवी कामाची परिस्थिती सुनिश्चित करण्याचे निर्देश देते.

संविधानाने प्रत्येक नागरिकावर कलम १५ (ए) (ई) द्वारे महिलांच्या प्रतिष्ठेला अपमानित करणाऱ्या प्रथांचा त्याग करण्याचे मूलभूत कर्तव्य लादले आहे.

महिलांना हलक्या प्रतीच्या गुन्ह्यापासून संरक्षण देणारा दुसरा कायदा म्हणजे आयपीसीचे कलम ५०९. हा कायदा ज्या व्यक्तींनी स्त्रीच्या शालीनतेचा अपमान केला आहे त्यांना शिक्षा दिली जाते. आक्षेपार्ह भाषा, आवाज, हावभाव आणि महिलेच्या गोपनीयतेमध्ये घुसखोरी या कायद्यानुसार दंडनीय आहे. एखाद्या महिलेची विनयभंग करणे हे देखील आयपीसीच्या कलम ३५४ अंतर्गत दंडनीय आहे. या कायद्यानुसार, एखाद्या व्यक्तीने एखाद्या महिलेवर

हल्ला केला, तिच्यावर फौजदारी बळाचा वापर केला किंवा इतर कोणत्याही प्रकारे तिचा विनयभंग केला तर त्याला २ वर्षांपर्यंतच्या कारावासाची शिक्षा होऊ शकते.

अनैतिक वाहतूक (प्रतिबंध) कायदा, सती प्रतिबंध कायदा, हुंडा प्रतिबंध कायदा आणि महिलांचे अशोभनीय प्रतिनिधित्व (प्रतिबंध) कायदा यासारखे कायदे स्त्रियांना बलात्कार, अपहरण, हुंडाबळी, छळ, विनयभंग, लैंगिक छळ आणि मुलींची विक्री यासारख्या "पारंपरिक" गुन्ह्यांपासून संरक्षण करतात. आयपीसी कलम ३०६ नुसार आत्महत्या करणाऱ्या पतीला दोषी आढळल्यास १० वर्षांपर्यंत कारावासाची शिक्षा होऊ शकते.

निष्कर्ष:

लोक म्हणतात की, स्त्रीवाद कालबाह्य आणि अनावश्यक आहे. त्यांचे म्हणणे आहे की, स्त्रियांना शंभर वर्षांपूर्वी त्यांची गरज होती जेव्हा ते मतदान करू शकत नव्हते किंवा मालमत्ता घेऊ शकत नव्हते. 30 वर्षांआधी, महिला सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायमूर्ती आणि स्पेस शटल पायलट होत्या. पण आजकाल, मुली काहीही असू शकतात आणि स्त्रीवाद काही लोकांना अवशेष वाटतो. स्त्रियांच्या हक्कांच्या चळवळीने दरवाजे उघडले, त्यांची विचारसरणी नक्कीच आहे, परंतु स्त्रीवाद अजूनही प्रासंगिक आहे.

अनेक कारणांमुळे. नॅशनल ऑर्गनायझेशन फॉर वुमन येथे इंटर्न करणाऱ्या हायस्कूल आणि कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांप्रमाणे मी तरुण स्त्रियांशी बोलतो तेव्हा मला अशा स्त्रिया दिसतात ज्या त्यांच्या स्वप्नांच्या मागे जाण्यास घाबरत नाहीत आणि त्यांची स्वप्ने खरोखर मोठी आहेत. मला अभिमान आहे की, त्या आणि माझ्या मुली अशा जगात वाढत आहेत जिथे त्यांच्या संधी अमर्याद दिसत आहेत. परंतु जग आपल्याला पाहिजे तितके न्याय्य कसे नाही याबद्दल मला बऱ्याच चिंता देखील ऐकू येतात. शाळा आणि कॉलेज कॅम्पसमध्ये, काही मुलींना मुलांकडून त्रास दिला जातो, अगदी मारहाणही केली जाते. बऱ्याच मुली वर्गात हात वर करण्यास नाखूष राहतात आणि तरीही त्यांना रात्री उशिरा घरी चालणे असुरक्षित वाटते.

पॉप संस्कृती आणि जाहिरातदार मुलींना कसे दिसले पाहिजे याविषयी हानिकारक संदेशांचा भडिमार करतात त्यांना सांगतात की, ते पातळ, सुंदर आणि मादक असले पाहिजेत, मग ते कोणत्याही करिअरची इच्छा असली तरीही. अनेक तरुण स्त्रिया पुनरुत्पादक स्वातंत्र्याला त्यांचा जन्मसिद्ध हक्क मानतात, तरीही हा लढा सतत आघातात राहतो. समान नोकऱ्यांसाठी महिलांना अजूनही पुरुषांपेक्षा कमी पगार दिला जातो आणि काही महिला मोठ्या कॉर्पोरेशन चालवत आहेत. आणि युनायटेड स्टेट्सने अद्याप एकही महिला राष्ट्राध्यक्ष किंवा उपाध्यक्ष निवडलेली नाही. तुम्हाला जगातील सर्व संधी मिळू शकतात, परंतु जर तुम्हाला सुरक्षित वाटत नसेल, तुमचे शरीर तुमचे स्वतःचे नसेल आणि तुम्ही कोण आहात त्याबद्दल तुमचा आदर आणि कौतुक होत नसेल तर ते मोजले जात नाही. सर्वात महत्त्वाची गोष्ट अशी आहे की स्त्रियांना मिळालेल्या संधीचे वास्तविक सामाजिक प्रगतीमध्ये भाषांतर करणे आवश्यक आहे.

संदर्भ:

१. हम्म, मॅगी (1990).*स्त्रीवादी सिद्धांताचा शब्दकोश*. कोलंबस: ओहायो स्टेट युनिव्हर्सिटी प्रेस. पृष्ठ 278
२. वॉकर, रेबेका (1992), "बिकमिंग द थर्ड वेव्ह", *कु* (जानेवारी/फेब्रुवारी, 1992): 39-41
३. हम्म, मॅगी (1990).*स्त्रीवादी सिद्धांताचा शब्दकोश*. कोलंबस: ओहायो स्टेट युनिव्हर्सिटी प्रेस. पृष्ठ 278
४. क्रोलोक्के, शार्लोट; ॲनी स्कॉट सोरेन्सन (2005). "थ्री वेव्हज ऑफ फेमिनिझम: फ्रॉम सफ्रेगेट्स टू ग्रर्ल्स". *लिंग संप्रेषण सिद्धांत आणि विश्लेषण: शांततेपासून कार्यप्रदर्शनापर्यंत*. ऋषी. पृष्ठ 24
५. एहरेनरीच, बार्बरा. "सोशलिस्ट फेमिनिझम काय आहे" WIN मॅगझिन, 1976.
६. मार्क्स, कार्ल, *भांडवल* B. Fowkes (पेंग्विन क्लासिक्स, 1990) द्वारे अनुवादित

७. कोनोली, क्लारा; लिन सेगल, मिशेल बॅरेट, बीट्रिक्स कॅम्पबेल, ऍनी फिलिप्स, अँजेला वेअर, एलिझाबेथ विल्सन (उन्हाळा 1986). "स्त्रीवाद आणि वर्गीय राजकारण: एक गोलमेज चर्चा". *स्त्रीवादी समीक्षा* (समाजवादी-स्त्रीवाद: आउट ऑफ द ब्लू):
८. टेलर, व्हर्टा (शरद ऋतू, 1993). "महिला संस्कृती आणि लेस्बियन स्त्रीवादी सक्रियता: सांस्कृतिक स्त्रीवादाचा पुनर्विचार
९. इकोल्स, ॲलिस (1989). वाईट होण्याचे धाडस: अमेरिकेतील मूलगामी स्त्रीवाद, 1967-1975. मिनियापोलिस: युनिव्हर्सिटी ऑफ मिनेसोटा प्रेस. pp. 416
१०. पार्थ चॅटर्जी, "द नॅशनलिस्ट रिझोल्यूशन ऑफ द वुमन प्रश्न," रीकास्टिंग वुमन: एसेज इन कॉलोनियल हिस्ट्री, कुमकुम संगारी आणि सुदेश वैद, एड्स. न्यू ब्रन्सविक: रटगर्स युनिव्हर्सिटी प्रेस
११. चौधरी, मैत्रयी. भारतातील स्त्रीवाद (समकालीन भारतीय स्त्रीवादातील समस्या) न्यूयॉर्क: झेड, 2005.
१२. अधिकार महिलांचे दागिने आणि हिंदू भारतातील मजकूर परंपरा. न्यूयॉर्क: ऑक्सफर्ड यूपी, 2002.
१३. चौधरी, मैत्रयी. भारतातील स्त्रीवाद (समकालीन भारतीय स्त्रीवादातील समस्या) न्यूयॉर्क: झेड, 2005.
१४. नरेन, वृंदा. राष्ट्रावर पुन्हा दावा करणे: मुस्लिम महिला आणि भारतातील कायदा. टोरोंटो [ऑन.]: टोरोंटो विद्यापीठ, 2008.
१५. भट्ट, एला आर. आम्ही गरीब आहोत पण बरेच: भारतातील स्वयंरोजगार महिलांची कहाणी. न्यूयॉर्क: ऑक्सफर्ड यूपी, 2005.
१६. चौधरी, मैत्रयी. भारतातील स्त्रीवाद (समकालीन भारतीय स्त्रीवादातील समस्या) न्यूयॉर्क: झेड, 2005.
१७. हरवलेल्या महिला: स्त्री-निवडक गर्भपात आणि बालहत्या. दिर. मॅनन लोइझ्यू, मानवता आणि विज्ञानासाठी चित्रपट. फिल्म्स मीडिया ग्रुप कंपनी, 2006.
१८. नरेन, वृंदा. राष्ट्रावर पुन्हा दावा करणे: मुस्लिम महिला आणि भारतातील कायदा. टोरोंटो [ऑन.]: टोरोंटो विद्यापीठ, 2008.
१९. भारतातील मुस्लिम महिलांच्या जीवनातील विविधता. न्यूयॉर्क: रटगर्स यूपी, 2005.
२०. जागतिकीकरणाच्या पार्श्वभूमीवर महिला. नवी दिल्ली: मालिका प्रकाशन, 2007.

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Issue 367 (B) : Indian Knowledge System
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
October 2025

भारतीय ज्ञान परंपरेचा ऐतिहासिक विकास

डॉ. एस. एन. गायकवाड
प्राध्यापक, इतिहास विभाग,
श्रीमती सी.बी. शाह महिला महाविद्यालय सांगली.
मोबईल नं.८२७५५०८५५३, e-mail sanjaygaikwad745@gmail.com

सारांश:

भारतीय ज्ञान परंपरा ही जगातील सर्वात जुनी आणि व्यापक बौद्धिक वारशांपैकी एक आहे. वेदांमध्ये रुजलेली आणि तात्विक शाळा, वैज्ञानिक प्रगती आणि साहित्यिक कामगिरीद्वारे पुढे विकसित झालेली, तिने हजारो वर्षांपासून सांस्कृतिक, आध्यात्मिक आणि बौद्धिक जीवनाला आकार दिला आहे. हा लेख भारतीय ज्ञान परंपरांच्या ऐतिहासिक विकासाचा शोध घेतो, प्राचीन काळापासून आधुनिक काळापर्यंत त्यांच्या उत्क्रांतीचा मागोवा घेतो. तो तत्वज्ञान, विज्ञान, भाषाशास्त्र, वैद्यकशास्त्र, गणित आणि कला यामधील योगदानाचे परीक्षण करतो, तसेच बदलत्या ऐतिहासिक परिस्थितीत ज्ञानाची सातत्य आणि परिवर्तन यावर प्रकाश टाकतो. हा अभ्यास भारतीय विचारांच्या समग्र स्वरूपावर अधोरेखित करतो, जो विषयांच्या परस्परसंबंधावर, सिद्धांताचे व्यवहाराशी एकीकरण आणि भौतिक कल्याण आणि आध्यात्मिक मुक्ती या दोन्हींचा शोध घेण्यावर भर देतो.

प्रस्तावना:

मानवी संस्कृतीचा इतिहास ज्ञानाच्या इतिहासाशी खोलवर गुंफलेला आहे. भारतीय संदर्भात, ज्ञान (विद्या किंवा ज्ञान) नेहमीच केवळ माहिती म्हणून नव्हे तर मुक्ती (मोक्ष) कडे नेणारे ज्ञान म्हणून आदरणीय राहिले आहे. भारतीय ज्ञान परंपरा कोणत्याही एका शाखेपुरती मर्यादित नाही - ती तत्वज्ञान, ज्ञानशास्त्र, व्याकरण, तर्कशास्त्र, वैद्यकशास्त्र, गणित, खगोलशास्त्र, राजकीय विचार आणि कला यांचा समावेश करते. विज्ञानांना तत्वज्ञान किंवा कलापासून वेगळे करणाऱ्या अनेक आधुनिक शैक्षणिक परंपरांपेक्षा, भारतीय ज्ञान परंपरा एका एकात्मिक चौकटीत विकसित झाल्या जिथे आध्यात्मिक, नैतिक आणि व्यावहारिक चिंता अविभाज्य होत्या.भारतीय बौद्धिक जीवनाचे सर्वात जुने स्रोत म्हणजे वेद, जे सुमारे १५०० ईसापूर्व किंवा त्यापूर्वी रचले गेले, त्यानंतर उपनिषद, महाभारत आणि रामायण सारखे महाकाव्ये, शास्त्रीय तत्वज्ञान, वैज्ञानिक ग्रंथ आणि साहित्यिक ग्रंथ आले.

१. वैदिक काळातील पाया :

भारतीय ज्ञानपरंपरेची सुरुवात वैदिक संग्रहापासून होते, ज्यामध्ये ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद आणि अथर्ववेद यांचा समावेश आहे. या ग्रंथांमध्ये स्तोत्रे, विधी, विश्वविज्ञान आणि अस्तित्वावरील प्रारंभिक चिंतन आहेत. वेदांमध्ये वेदांग म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या सहाय्यक विज्ञानांचा देखील समावेश आहे:

- शिक्षण (ध्वन्यात्मकता)
- व्याकरण (व्याकरण)
- छंद (मापनशास्त्र)
- निरुक्त (व्युत्पत्तिशास्त्र)
- ज्योतिष (खगोलशास्त्र/ज्योतिष)
- कल्प (विधी नियम)

यामुळे भाषा, ध्वनी आणि वैश्विक व्यवस्थेसाठी पद्धतशीर दृष्टिकोन प्रदान केले गेले. ध्वनी (शब्द) आणि विधींचे कार्य मानवी जीवनाला वैश्विक व्यवस्थेशी (ऋत) जुळवू शकतात या प्राचीन भारतीय श्रद्धेचे ते प्रतिबिंबित करतात.

८००-३०० ईसापूर्व दरम्यान रचलेल्या उपनिषदांनी कर्मकांडापासून तात्विक चौकशीकडे लक्ष केंद्रित केले. त्यांनी आधिभौतिक प्रश्नांचा शोध घेतला: वास्तवाचे (ब्रह्म) स्वरूप काय आहे? स्वतःचे (आत्मा) कोण आहे? जीवनाचे अंतिम उद्दिष्ट काय आहे? चिंतनाच्या या परंपरेने नंतरच्या तत्वज्ञानाच्या शाळांचा पाया घातला.

२. तत्वज्ञानाच्या सहा प्रणाली :

शास्त्रीय भारतीय तत्वज्ञान सहा रूढीवादी प्रणालींमध्ये (आस्तिक दर्शन) विकसित झाले, ज्या सर्वांनी वैदिक अधिकार स्वीकारले आणि वेगळे दृष्टिकोन दिले:

१. न्याय - ज्ञानाच्या साधनांवर लक्ष केंद्रित करणारी तर्कशास्त्र प्रणाली (प्रमाण) आणि वैध तर्क.
२. वैशेषिक - अणुवादी वास्तववाद, पदार्थ, गुणवत्ता, गति आणि विश्व यासारख्या वास्तवाच्या श्रेणींचे विश्लेषण करणे.
३. सांख्य - पुरुष (चेतना) आणि प्रकृती (निसर्ग) वेगळे करणारे द्वैतवादी तत्वज्ञान.
४. योग - ध्यान आणि नीतिमत्तेचे व्यावहारिक शिस्त, पतंजलीच्या योग सूत्रांनी व्यवस्थित केले.
५. मीमांसा - धर्मावर भर देणारे धार्मिक विधी आणि वैदिक आदेशांचे स्पष्टीकरण.
६. वेदांत - ब्रह्म आणि मुक्तीबद्दलचे आधिभौतिक चौकशी, ज्याचा शेवट अद्वैत (अद्वैतवाद) आणि विषिष्टाद्वैत (पात्र अद्वैतवाद) सारख्या विविध शाळांमध्ये झाला.

या शाळा एक उल्लेखनीय बौद्धिक बहुलवादाचे प्रतिनिधित्व करतात: आधिभौतिकशास्त्र आणि ज्ञानशास्त्रात भिन्नता असताना, त्यांनी एकमेकांच्या कल्पनांना परिष्कृत करून कठोर वादविवादात भाग घेतला. त्यांच्या पद्धतींमध्ये औपचारिक तर्कशास्त्र, भाषिक विश्लेषण आणि अनुभवात्मक पद्धतींचा समावेश होता, ज्यामुळे भारतीय तर्कसंगत चौकशीची खोली दिसून येते.

३. व्याकरण आणि भाषाशास्त्र :

भाषा भारतीय विचारसरणीचा केंद्रबिंदू होती. पाणिनीचे अष्टाध्यायी (सुमारे चौथे शतक ईसापूर्व) हे मानवी बुद्धिमत्तेच्या महान कामगिरींपैकी एक आहे. त्यांनी संक्षिप्त नियम आणि मेटा-भाषेचा वापर करून संस्कृत व्याकरणाला एका उत्पादक चौकटीत व्यवस्थित केले. पाणिनी यांचे कार्य आधुनिक संरचनात्मक भाषाशास्त्र आणि औपचारिक भाषा सिद्धांताची अपेक्षा करते.

नंतर पतंजली (महाभाष्यचे लेखक) आणि भर्तृहरी (वाक्यपदीय) सारख्या व्याकरणकारांनी अर्थ, वाक्य एकता आणि भाषेचे तत्वज्ञान (शब्द-ब्राह्मण) यांचे सिद्धांत विकसित केले. भारतीय भाषिक परंपरेवरून असे दिसून येते की भाषा तत्वज्ञानाशी किती खोलवर जोडली गेली होती - ध्वनी स्वतः सर्जनशील शक्ती बाळगतो असा विश्वास.

४. तर्कशास्त्र आणि ज्ञानशास्त्र :

न्याय शाळेने तर्कशास्त्रात अग्रणी योगदान दिले. त्यात ज्ञानाच्या चार प्राथमिक माध्यमांचे वर्गीकरण केले: धारणा (प्रत्यक्ष), अनुमान (अनुमान), तुलना (उपमान) आणि मौखिक साक्ष (शब्द). नंतरच्या विचारवंतांनी आणखी वर्ग जोडले.

दिग्नाग आणि धर्मकीर्ती सारख्या बौद्ध तर्कशास्त्रज्ञांनी धारणा आणि अनुमानाच्या सिद्धांतांना परिष्कृत केले, ज्यामुळे हिंदू आणि जैन शाळांमध्ये वादविवादांवर प्रभाव पडला. या परंपरांनी ग्रीक आणि नंतरच्या युरोपियन तत्वज्ञानाशी तुलना करता येणारी तर्कसंगत युक्तिवाद आणि ज्ञानशास्त्रीय विश्लेषणाची समृद्ध संस्कृती निर्माण केली.

५. वैद्यक आणि जीवनशास्त्र :

भारतीय ज्ञान परंपरेने उपयोजित विज्ञानांवर देखील भर दिला. आयुर्वेद, जीवनाचे विज्ञान, चरक संहिता आणि सुश्रुत संहिता (सुमारे ६०० ईसापूर्व-२०० ईसापूर्व) सारख्या ग्रंथांमध्ये रुजलेले आहे.

• चरकने शरीरविज्ञान, निदान आणि समग्र उपचारांवर भर दिला.
• सुश्रुत यांनी शस्त्रक्रियेवर लक्ष केंद्रित केले, नासिकाशोथ आणि मोतीबिंदू शस्त्रक्रिया यासारख्या तंत्रांचे वर्णन केले.

आयुर्वेदाने आरोग्याकडे शारीरिक विनोद (दोष), आहार, जीवनशैली आणि पर्यावरण यांचे संतुलन म्हणून पाहिले. त्यात प्रतिबंधात्मक काळजी, मानसिक कल्याण आणि नीतिमत्ता यांचा समावेश होता. ही तत्त्वे आधुनिक समग्र औषधांशी जुळतात.

६. गणित आणि खगोलशास्त्र :

गणितातील भारतीयांचे योगदान मूलभूत आहे:

- शून्य (शून्य) ची संकल्पना संख्यात्मक आणि तात्विक दोन्ही कल्पना म्हणून.
- स्थान-मूल्य दशांश प्रणाली, जी इस्लामिक जगात आणि युरोपमध्ये पसरली.
- ग्रहांच्या गती आणि त्रिकोणमितीवर आर्यभट (४९९ इ.स.) यांचे कार्य.
- ब्रह्मगुप्त (७ वे शतक) बीजगणित आणि शून्य/ऋण संख्यांसाठी नियम.
- भास्कर दुसरा (१२ वे शतक) कॅल्क्युलससारख्या पद्धतींवर.

खगोलशास्त्रात, भारतीयांनी सूर्य आणि चंद्रग्रहण, ग्रहांच्या कक्षा आणि तारकाचा कालावधी उल्लेखनीय अचूकतेने मोजला. सूर्य सिद्धांताने गणितीय सिद्धांतासह निरीक्षणाचे संयोजन करून अत्याधुनिक खगोलशास्त्रीय मॉडेल्स सादर केले.

७. राजकीय विचार आणि अर्थशास्त्र :

अर्थशास्त्र (कौटिल्य, सुमारे तिसरे शतक ईसापूर्व) सारखे ग्रंथ राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र आणि राजनैतिक कूटनीतिचा पद्धतशीर अभ्यास सादर करतात. हे कार्य कर आकारणी, कायदा, प्रशासन आणि हेरगिरी यावर चर्चा करते, नैतिक चिंतांसोबत व्यावहारिक रणनीती देखील देते.

त्याचप्रमाणे, धर्मशास्त्र साहित्याने (उदा. मनुस्मृती) सामाजिक नियम, कर्तव्ये आणि कायदे यांचे संहिताकरण केले आहे, जे नैतिक आणि राजकीय व्यवस्थेचे परस्परसंबंध प्रतिबिंबित करते.

८. साहित्य, कला आणि सौंदर्यशास्त्र :

महाभारत, रामायण आणि शास्त्रीय संस्कृत कवितेमध्ये मूर्त स्वरूप असलेल्या भारतीय साहित्यिक परंपरा नैतिक, तात्विक आणि कलात्मक परिमाणांना एकत्र करतात. भरत (सुमारे २०० ईसापूर्व-२०० ईसापूर्व) यांनी लिहिलेल्या नाट्यशास्त्रात नाट्यशास्त्र, नृत्य आणि सौंदर्यशास्त्राचे पद्धतशीर वर्णन केले आहे, रस (सौंदर्य अनुभव) च्या सिद्धांताची ओळख करून दिली आहे.

या परंपरेने कला तत्वज्ञानाशी जोडली, असे मानून की कामगिरी आध्यात्मिक उन्नतीकडे नेते. भारतीय कला अशा प्रकारे "केवळ मनोरंजन" नव्हत्या तर ज्ञान आणि परिवर्तनाचे साधन होत्या.

९. भेटी आणि परिवर्तन :

मौर्य काळापासून मुघल काळापर्यंत, भारतीय ज्ञान प्रणाली बाह्य प्रभावांशी संबंधित होत्या:

- हेलेनिस्टिक युगात खगोलशास्त्र आणि वैद्यकशास्त्रात ग्रीक-भारतीय देवाणघेवाण.
- संस्कृत ग्रंथांच्या पर्शियन भाषांतरांद्वारे इस्लामिक योगदान आणि इंडो-इस्लामिक संस्कृतीची भरभराट.
- वसाहतवादी काळात, पाश्चात्य विज्ञान आणि बुद्धिमत्तावादाने भारतीय बौद्धिक जीवनाला आकार दिला, परंतु राजा राम मोहन रॉय, स्वामी विवेकानंद आणि महात्मा गांधी यांसारख्या भारतीय विचारवंतांनी आधुनिक संदर्भात पारंपारिक ज्ञानाचा पुनर्व्याख्या केला.

या गतिमान सहभागाने अनुकूलन वाढवताना सातत्य सुनिश्चित केले.

१०. समकालीन प्रासंगिकता :

आज, भारतीय ज्ञान परंपरा अनेक क्षेत्रांमध्ये प्रभावशाली आहेत:

- आरोग्य आणि निरोगीपणासाठी योग आणि ध्यान जागतिक स्तरावर ओळखले जाते.

- आयुर्वेद आणि समग्र औषध पर्यायी आरोग्य प्रणालींना प्रेरणा देतात.
- गणितीय वारसा आधुनिक विज्ञानाचा पाया म्हणून ओळखला जातो.
- तत्वज्ञान आणि अध्यात्म ज्ञानाच्या जागतिक साधकांना प्रेरणा देत राहतात.

त्याच वेळी, टीकात्मक विद्वत्ता परंपरेबद्दलच्या आदराचे वैज्ञानिक तपासणीशी संतुलन साधण्याची गरज अधोरेखित करते. हस्तलिखितांचे जतन करणे, प्राचीन ग्रंथांचे डिजिटलायझेशन करणे आणि आंतरविद्याशाखीय संशोधन या वारशाचे पुनरुज्जीवन करण्यासाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

निष्कर्ष :

भारतीय ज्ञान परंपरेचा ऐतिहासिक विकास सत्य, संतुलन आणि मुक्तीसाठी सततचा शोध प्रतिबिंबित करतो. वेदांच्या स्तोत्रांपासून ते न्यायाच्या तार्किक कठोरतेपर्यंत, सुश्रुताच्या शल्यक्रियेच्या अचूकतेपासून ते भरताच्या सौंदर्यात्मक सिद्धांतांपर्यंत, भारतीय विचारवंतांनी बौद्धिक चौकशी आणि व्यावहारिक ज्ञान दोन्ही म्हणून ज्ञानाचा पाठलाग केला. ही परंपरा कधीही स्थिर नव्हती. ती संवाद, वादविवाद आणि नवीन परिस्थितीशी जुळवून घेण्याद्वारे विकसित झाली.

जागतिकीकरण आणि तांत्रिक बदलाच्या समकालीन युगात, भारतीय ज्ञान परंपरा सखोल अंतर्दृष्टी देते: नीतिमत्तेसह ज्ञानाचे एकत्रीकरण, विज्ञान आणि अध्यात्माचे सुसंवाद आणि सांसारिक कल्याण आणि अंतिम स्वातंत्र्य या दोन्हीचे साधन म्हणून ज्ञानाचे दर्शन. ही परंपरा समजून घेणे ही केवळ एक शैक्षणिक कसरत नसून ती मानवी उत्कर्षात ज्ञानाच्या भूमिकेची पुनर्कल्पना करण्याच्या दिशेने एक पाऊल आहे.

संदर्भ:

१. पाणिनी. (१९९९). अष्टाध्यायी (सं. श्री. द. जोशी). पुणे विद्यापीठ.
२. कौटिल्य. (१९९२). अर्थशास्त्र (भा. ल. रांगराजन, अनुवाद). पेंग्विन क्लासिक्स.
३. सुश्रुत. (२०००). सुश्रुतसंहिता (के. के. भिषग्न, अनुवाद). चौखंबा सीरीज.
४. भरत. (२००६). नाट्यशास्त्र (म. घोष, अनुवाद). एशियाटिक सोसायटी.
५. चॅटर्जी, एस., &दत्ता, द. म. (१९८४). भारतीय तत्त्वज्ञानाची ओळख. कलकत्ता विद्यापीठ.
६. सेन, अमर्त्य. (२००५). द आर्ग्युमेंटेटिव्ह इंडियन. फरार, स्ट्रॉस अँड गिरॉक्स.
७. वुजास्तिक, डॉ. डॉमिनिक. (२००३). द रूट्स ऑफ आयुर्वेदा. पेंग्विन.
८. बॅशाम, ए. एल. (१९५४). द वंडर दॅट वॉज इंडिया. सिडग्विक अँड जॅक्सन.
९. बाशम, ए. एल. (संपादक). (१९५४). द वंडर दॅट वॉज इंडिया. लंडन: सिडगविक आणि जॅक्सन.
१०. डोनिगर, डब्ल्यू. (अनुवाद). (१९९१). द ऋग्वेद: ॲन ॲथॉलॉजी. पेंग्विन क्लासिक्स.
११. ऑलिव्हेल, पी. (अनुवाद). (१९९६). उपनिषदे. ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस.
१२. राधाकृष्णन, एस. (अनुवाद). (१९९४). द प्रिन्सिपल उपनिषदे. हार्परकॉलिन्स.
१३. पतंजली. (१९९०). द योगसूत्र ऑफ पतंजली (एस. प्रभावानंद आणि सी. ईशरवुड, अनुवाद). वेदांत प्रेस.
१४. अल्तेकर, ए. एस. (१९५१). प्राचीन भारतातील शिक्षण. वाराणसी: नंद किशोर आणि ब्रदर्स
१५. राधाकृष्णन, एस., आणि मूर, सी. ए. (संपादक). (१९५७). भारतीय तत्वज्ञानातील एक स्रोत. प्रिन्स्टन युनिव्हर्सिटी प्रेस.
१६. स्टाल, एफ. (१९६१). भारतीय तर्कशास्त्र आणि अणुवाद: न्याय-वैशेषिक प्रणालीचे प्रदर्शन. मोतीलाल बनारसीदास.
१७. पिंग्री, डी. (१९८१). ज्योतिशास्त्र: सूक्ष्म आणि गणितीय साहित्य.
१८. सुब्बरायप्पा, बी. व्ही. (२००१). भारतातील विज्ञान: एक ऐतिहासिक दृष्टीकोन. भारतीय विज्ञान, तत्त्वज्ञान आणि संस्कृतीचा इतिहास (PHISPC) प्रकल्प.
१९. वुजास्तिक, डी. (२००३). आयुर्वेदाची मुळे. पेंग्विन पुस्तके.
२०. झिमर, एच. (१९५१). भारताचे तत्वज्ञान (जे. कॅम्पबेल, एड.). प्रिन्स्टन युनिव्हर्सिटी प्रेस.

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Issue 367 (B) : Indian Knowledge System
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
October 2025

भारतीय ज्ञान प्रणाली आणि रखमाबाई खटला : परंपरा, कायदा आणि सामाजिक सुधारणांचा संगम

प्रतिक लालासो सोनावले
संशोधक विद्यार्थी, इतिहास विभाग,
न्यू आर्ट्स, कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेज,
अहमदनगर (स्वायत्त).
सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ.
ईमेल: pratik1134.ps@gmail.com
दूरध्वनी क्र.: ८३८१०२६३७२

डॉ. मीना साळे
संशोधन मार्गदर्शक व प्राध्यापक,
न्यू आर्टस्, कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेज,
अहमदनगर (स्वायत्त).
सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ.
ईमेल: meenasale71@gmail.com
दूरध्वनी क्र.: ९५५२५७०२५७

गोषवारा:

भारतीय ज्ञान प्रणाली (Indian Knowledge System – IKS), जी आपल्या जुन्या ग्रंथांमध्ये आणि परंपरांमध्ये सापडते, त्यात तत्वज्ञान, विज्ञान, औषध, कायदा आणि सामाजिक चालीरीतींसारख्या ज्ञानाच्या अनेक गोष्टींचा समावेश आहे. या ज्ञानाने अनेक वर्षांपासून भारतीय समाजाला आकार दिला आहे, त्यांची मूल्ये, श्रद्धा आणि रीतिरिवाजांना आकार दिला आहे. परंतु, जेव्हा ब्रिटीश लोक भारतात आले, तेव्हा भारतीय ज्ञान प्रणाली आणि पाश्चात्त्य विचारांमध्ये संघर्ष झाला, ज्यामुळे समाजात आणि कायद्यात काही मूलभूत बदल झाले. याचे एक उदाहरण म्हणजे रखमाबाई खटला. हा एकोणिसाव्या शतकातला एक महत्त्वाचा खटला होता, ज्यात लग्न, स्त्रियांचे हक्क आणि जुन्या व नव्या विचारांमधील संघर्ष यासारख्या गंभीर प्रश्नांवर चर्चा झाली. प्रस्तुत शोधनिबंधात आपण भारतीय ज्ञान प्रणाली आणि रखमाबाई खटल्याचा संबंध पाहणार आहोत. त्या काळात समाजात रूढ असलेल्या सामाजिक नियम आणि कायदेशीर प्रथांचा रखमाबाई प्रकरणावर कसा परिणाम झाला, हे आपण तपासणार आहोत. तसेच, जुन्या आणि नव्या विचारांमधील तणाव यावरही प्रकाश टाकणार आहोत. याव्यतिरिक्त, हा शोधनिबंध सामाजिक सुधारणा आणि स्त्रियांच्या हक्कांना रखमाबाई प्रकरणाने कसे प्रभावित केले हे शोधतो आणि लिंगभाव समानतेच्या लढ्यात त्याचे महत्त्व काय आहे, हे देखील दाखवतो. हा शोधनिबंध वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीने लिहिलेला आहे, ज्यामुळे आपल्याला या संबंधित विषयाची सखोल माहिती मिळते.

बीज शब्द: रखमाबाई खटला, भारतीय ज्ञान प्रणाली (IKS), सामाजिक सुधारणा, रखमाबाई प्रकरण, कायदा.

प्रस्तावना:

एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात भारत देशात खूप मोठे सामाजिक आणि बौद्धिक बदल घडत होते. इंग्रजांच्या राजवटीमुळे देशावर फक्त राजकीय बंधनेच नव्हती, तर त्याचबरोबर लोकांना पाश्चात्त्य विचारांची आणि आधुनिकतेची ओळख देखील होत होती. त्यामुळे लोकांना स्वतःच्या परंपरा, सामाजिक नियम आणि चालीरीती यांचे नव्याने मूल्यांकन करण्याची गरज वाटली. या काळात रखमाबाई यांचे प्रकरण खूप महत्त्वाचे ठरले. भारतीय ज्ञान प्रणाली (IKS) म्हणजे आपल्या देशाचे ज्ञान, परंपरा, सुधारणा आणि स्त्रियांचे हक्क यांबद्दल देखील लोकांच्या मनात अनेक प्रश्न निर्माण झाले. रखमाबाई खटला हे त्याचे एक मोठे उदाहरण होते. हा खटला म्हणजे फक्त एका न्यायालयातील लढाईच नव्हती, तर समाजात बदल घडत असताना धर्म, कर्तव्य, कायदा, नीती आणि न्याय म्हणजे काय, याचा अर्थ लावण्यासाठी ते एक महत्त्वाचे माध्यम बनले होते. हा खटला अशा काळात घडला, जेव्हा भारतात सामाजिक आणि राजकीय बदल होत होते. इंग्रजांचे भारतावर वसाहतवादी राज्य होते आणि त्यांनी नवीन कायदे आणि नियम आणले होते. त्याच वेळी, समाजात सुधारणा करण्याची चळवळ सुद्धा जोर धरत होती. या चळवळीत

बालविवाह, सती प्रथा आणि स्त्रियांच्या शिक्षणास विरोध यांसारख्या अनिष्ट गोष्टी बंद करण्याची मागणी करण्यात आली. या चळवळीत धार्मिक ग्रंथांमध्ये सांगितलेल्या गोष्टींचा आणि लोकांच्या रूढीवादी विचारांचा विरोध करण्यात आला. भारतीय संस्कृतीचा आदर करत, समाजाला आधुनिक बनवण्यास ही चळवळ प्रयत्नशील होती. प्रस्तुत शोधनिबंध रखमाबाईंच्या खटल्याची माहिती देतो. त्यावेळची सामाजिक आणि ऐतिहासिक परिस्थिती, न्यायालयामध्ये त्यांनी मांडलेले युक्तिवाद, स्त्रियांचे हक्क, अर्थ आणि त्या अनुषंगाने भारतीय ज्ञान प्रणालीत होत असलेले बदल याबद्दल माहिती देतो.

संशोधन उद्दिष्ट्ये:

१. रखमाबाई खटल्याने भारतीय ज्ञान प्रणालीत (IKS) धर्माच्या अर्थावर, विशेषतः 'महिलांचे हक्क आणि स्वायत्तता' या संदर्भात कसा प्रभाव टाकला याचे विश्लेषण करणे.
२. समाजसुधारणेच्या काळात रखमाबाई खटला भारतीय ज्ञान प्रणालीतील (IKS) 'परंपरा आणि आधुनिकता' यांच्यातील 'गतिशील आंतरक्रिया' कशी दर्शवितो याचा अभ्यास करणे.

संशोधन परिकल्पना:

१. रखमाबाई खटल्यामुळे भारतीय ज्ञान प्रणालीत (IKS) धर्माची ताठर कल्पना हळूहळू बदलली. स्त्रियांची कर्तव्ये ठरवताना 'कठोर नियम' बाजूला सारून 'स्वतःची निवड' आणि 'नैतिक विचार' ह्या दोन बाबींचा देखील विचार होऊ लागला.
२. वसाहतवादामुळे समाजात बदल झाले पण रखमाबाई खटला व त्या अनुषंगाने गतिमान झालेल्या सुधारणा चळवळींमुळे, भारतीय ज्ञान प्रणालीने (IKS) 'स्वतःची मूळ संस्कृती' जपून 'नवीन कल्पनांचा स्वीकार' करत बदलत्या जगासोबत जुळवून घेतले.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत ऐतिहासिक संशोधन 'वर्णनात्मक' तसेच 'गुणात्मक विश्लेषण' पद्धतीचा वापर करते. मुख्यत्वे, ते रखमाबाई प्रकरणाशी संबंधित कायदेशीर कागदपत्रे आणि समकालीन वृत्तपत्रांतील लेखांसारख्या प्राथमिक स्रोतांचे विश्लेषण करते, जे अभिलेखागार संशोधनाद्वारे उपलब्ध आहेत. याला भारतीय सामाजिक सुधारणा आणि स्त्रियांचा इतिहास यांवरील विद्वत्तापूर्ण पुस्तके आणि लेखांच्या 'दुय्यम-स्रोत विश्लेषणाची' जोड आहे. प्रस्तुत विश्लेषण वसाहतवादी भारतातील सामाजिक-ऐतिहासिक संदर्भ, कायदेशीर युक्तिवाद व धर्म, स्त्रियांचे हक्क व परंपरा यांचा चिकित्सक अर्थ लावण्यावर केंद्रित आहे.

खटल्याची पार्श्वभूमी:

'रखमाबाई प्रकरण' ही एक मोठी सामाजिक घटना होती. १८६४ मध्ये जन्मलेल्या रखमाबाईंचे लग्न त्या अवघ्या 'अकरा' वर्षांच्या असताना 'एकोणीस' वर्षीय दादाजी भिकाजी नावाच्या पुरुषाशी झाले. पण रखमाबाई त्यांच्या आई-वडिलांसोबतच राहिल्या आणि त्यांनी शिक्षण चालू ठेवले. त्यांनी आपल्या पतीच्या घरी जाण्यास नकार दिला. हा नकार त्यांनी सुधारणावादी विचार आणि स्वतःच्या मजबूत मूल्यांमुळे दिला. त्यांना असे वाटत होते की त्यांची संमती नसताना त्यांना लग्नात राहण्यास भाग पाडले जाऊ नये. १८८४ मध्ये दादाजी भिकाजींनी त्यांच्या 'वैवाहिक हक्कांच्या पुर्नस्थापनेसाठी' न्यायालयामध्ये रखमाबाईंविरोधात खटला दाखल केला. इंग्रजी सामान्य कायद्यातून घेतलेल्या या तरतुदीमुळे पतीला आपल्या पत्नीला परत बोलावून आणण्याचा आणि तिच्या "वैवाहिक जबाबदाऱ्या" पूर्ण करण्यास भाग पाडण्याचा हक्क मिळाला. हे प्रकरण मुंबई उच्च न्यायालयात गेले, जिथे भारतीय रूढी आणि परंपरांना इंग्रजी कायदा कसा लागू करायचा यासंबधित कठीण प्रश्न उभे राहिले. न्यायाधीश रॉबर्ट हिल पिन्हे यांनी १८८५ मध्ये एक महत्त्वाचा निर्णय दिला, जो रखमाबाईंच्या बाजूने होता. त्यांनी सांगितले की न्यायालय अशा लग्नाला मान्यता देऊ शकत नाही जे लहानपणी, दोन्ही पक्षांच्या संमतीशिवाय झालेले आहे. पिन्हे यांचा निर्णय समानता आणि न्यायाच्या तत्वांवर आधारित होता, ज्यामध्ये व्यक्तीच्या स्वातंत्र्याला आणि निवड करण्याच्या

अधिकाराला महत्त्व दिले गेले होते. पण या निर्णयामुळे समाजातील काही घटकांनी खूप विरोध केला, कारण त्यांचा असा ग्रह झाला की हे त्यांच्या धार्मिक आणि सांस्कृतिक प्रथांचे उल्लंघन आहे. या निर्णयावर पुन्हा विचार करण्यासाठी अपील करण्यात आले आणि १८८७ मध्ये दुसरी सुनावणी झाली. यावेळी, न्यायालयाने रखमाबाईंच्या विरोधात निर्णय दिला, त्यांच्या लग्नाला मान्यता दिली आणि त्यांना त्यांच्या "पतीसोबत" राहण्याचा आदेश दिला.

भारतीय ज्ञान प्रणाली (IKS): परंपरा आणि संस्कृतीचा आधार

'भारतीय ज्ञान प्रणाली' म्हणजे ज्ञानाचा एक मोठा आणि गुंतागुंतीचा साठा आहे, जो अनेक वर्षांपासून तयार झाला आहे. ही प्रणाली भारतीय संस्कृती आणि तिच्या परंपरांमध्ये खोलवर रुजलेली आहे. लोकांच्या वागण्यापासून ते सामाजिक संस्थांपर्यंत, जीवनातील अनेक गोष्टींना भारतीय ज्ञान प्रणाली आकार देते. भारतीय ज्ञान प्रणाली म्हणजे 'एकसंध संस्था' नाही, तर 'वेगवेगळ्या विचारांच्या आणि पद्धतींचा समूह' आहे. प्रत्येकाचा स्वतःचा एक वेगळा दृष्टिकोन आणि अर्थ आहे. भारतीय ज्ञान प्रणालीचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे 'धर्मावर जोर देणे'. धर्म म्हणजे काय? तर धार्मिकता, कर्तव्य आणि नीती नियम. धर्म हा 'सुसंवादी समाजाचा' पाया आहे, जो व्यक्तींना त्यांच्या कृती आणि परस्पर संवादामध्ये मदत करतो. भारतीय ज्ञान प्रणाली 'कुटुंब' आणि 'समाजाला' खूप महत्त्व देते. व्यक्ती एकमेकांवर अवलंबून असतात आणि त्यांच्या एकमेकांबद्दल काही जबाबदाऱ्या असतात, यावर जोर दिला जातो. 'लग्न' आणि 'स्त्रियांच्या' भूमिकेबद्दल भारतीय ज्ञान प्रणालीमध्ये "पतिव्रता" या गोष्टीला महत्त्व दिले आहे. पतिव्रता म्हणजे पत्नीने पतीशी एकनिष्ठ राहणे आणि त्यांची आज्ञा पाळणे. स्त्रियांची प्राथमिक भूमिका पत्नी आणि आईची मानली जात होती आणि त्यांचे जीवन मोठ्या प्रमाणात घरगुती क्षेत्रात 'मर्यादित' होते. काही अपवाद वगळता बहुतेक ठिकाणी पुरुषप्रधान विचारधारेमुळे स्त्रियांचे स्वातंत्र्य कमी होते.

भारतीय ज्ञान प्रणाली (IKS) आणि रखमाबाई प्रकरणाचे विश्लेषण:

रखमाबाई प्रकरण हे 'भारतीय ज्ञान प्रणाली' आणि 'भारतातील सामाजिक बदल' यांच्यातील संबंधांचे एक महत्त्वाचे उदाहरण आहे. हे प्रकरण त्यावेळच्या सामाजिक रूढी आणि कायद्यांमध्ये खोलवर रुजलेल्या समस्यांवर प्रकाश टाकते. या समस्या भारतीय ज्ञान प्रणालीने प्रभावित होत्या. त्याच वेळी, या प्रकरणाने या परंपरांना आव्हान देऊन सुधारणांची गरज आणि स्त्रियांचे हक्क व त्यांची स्वतःची ओळख याबद्दल महत्त्वाचे प्रश्न निर्माण केले. भारतीय ज्ञान प्रणालीने पारंपरिकपणे "विवाह संस्थेवर" मोठा भर दिला आहे, तिला एक पवित्र बंधन मानले आहे जे कुटुंब आणि समाजाच्या निरंतरतेसाठी आवश्यक आहे. धर्म, पती-पत्नीच्या भूमिका आणि जबाबदाऱ्या भारतीय ज्ञान प्रणालीत महत्त्वाच्या आहेत. 'पतिव्रता' हा आदर्श, जो पत्नीची निष्ठा आणि आज्ञाधारकतेवर जोर देतो, भारतीय ज्ञान प्रणालीचा एक महत्त्वाचा भाग आहे. रखमाबाई खटल्यात, भारतीय ज्ञान प्रणालीतील विवाह आणि स्त्रियांच्या भूमिका या मुद्द्यांवर दोन्ही पक्षांकडून सखोल विवेचन झाले. रखमाबाईंचा दादाजी भिकाजींशी विवाह प्रचलित रूढींनुसार, त्या लहान असतानाच ठरवण्यात आला होता. अपेक्षा ही होती की त्यांनी "पत्नी" म्हणून आपले कर्तव्य आपल्या पतीसोबत राहून आणि आपली "घरगुती कर्तव्ये" पार पाडून पूर्ण करावी. तथापि, रखमाबाईंनी या अपेक्षांचे पालन करण्यास नकार देऊन विवाहाच्या या पारंपरिक समजाच्या मुळावरच घाव घातला. भारतीय ज्ञान प्रणालीने भारतातील कायद्यांवरही परिणाम केला आहे, विशेषतः कौटुंबिक कायदा आणि वैयक्तिक कायद्याशी संबंधित असलेल्या बाबींमध्ये. मनुस्मृतीसारख्या पारंपरिक कायदेशीर ग्रंथांनी विवाह, घटस्फोट, वारसा आणि इतर संबंधित बाबींसाठी मार्गदर्शक तत्त्वे प्रदान केली आहेत. हे नियम अनेकदा पुरुषांना अधिक अधिकार देतात आणि स्त्रियांची स्थिती दुय्यम ठरवतात. रखमाबाई खटल्यात, दोन्ही पक्षाच्या वकिलांनी पारंपरिक कायदे आणि रूढींचा अर्थ लावून आपापल्या बाजू मांडल्या. दादाजी भिकाजींच्या वकिलांनी असा युक्तिवाद केला की, धार्मिक तसेच इंग्रजी सामान्य कायद्यानुसार त्यांना 'वैवाहिक हक्क' मिळवण्याचा अधिकार आहे. तर, रखमाबाईंच्या वकिलांनी 'व्यक्तीगत स्वातंत्र्य' आणि 'नैसर्गिक न्याया'ची तत्त्वे पुढे करून, त्यांची इच्छा नसलेल्या व्यक्तीसोबत राहण्यास त्यांना भाग पाडले जाऊ नये, असे म्हटले. या विश्लेषणातून आपण पाहू शकतो की, रखमाबाई प्रकरण हे भारतीय ज्ञान प्रणाली आणि

सामाजिक बदलाच्या दरम्यानच्या संघर्षाचे एक महत्त्वाचे उदाहरण आहे. या प्रकरणाने स्त्रियांच्या हक्कांमध्ये आणि समाजाच्या विचारसरणीत बदल घडवण्याची गरज आहे, हे स्पष्ट केले.

धर्माची नवीन ओळख: कर्तव्याकडून निवडीकडे जाण्याचा प्रवास

रखमाबाई खटला भारतीय विचारजगात धर्माच्या बदलाच्या प्रवासातील एक महत्त्वाचा टप्पा होता. पूर्वी धर्म म्हणजे 'शास्त्रांनी ठरवून दिलेली कर्तव्ये आणि जबाबदाऱ्यांचे पालन करणे' असे मानले जायचे. असा धर्म अनेकदा सामाजिक 'श्रेणीबद्ध रचना' आणि 'पितृसत्ताक नियमां'ना बळकट करत होता. लग्नाच्या बाबतीत, धर्म म्हणजे 'पतीची आज्ञा पाळणे आणि त्याची सेवा करणे' असेच समजले जायचे. पण रखमाबाईंनी या जुनाट विचारांना आव्हान दिले. त्यांनी स्वतःच्या मनाविरुद्ध लग्न करायला नकार दिला आणि धर्माची कल्पना शास्त्रांनी ठरवून दिलेल्या कर्तव्यां ऐवजी 'स्वतःच्या विचारांची, स्वतःच्या आवडीची आणि स्वतःच्या भल्याची' गोष्ट आहे हे दाखवून दिले. त्यांच्यामुळे धर्माच्या दृष्टिकोन बदलला आणि 'बाह्य जबाबदाऱ्यांऐवजी' 'अंतर्गत मूल्ये आणि नैतिक विचार' महत्त्वाचे आहेत हे लोकांनी ओळखले. यामुळे लोकांना सामाजिक समस्यांकडे अधिक विचारपूर्वक आणि लवचिकपणे पाहता आलं. रखमाबाईंच्या प्रकरणाने हेही दाखवून दिले की धर्म म्हणजे फक्त 'धार्मिक ग्रंथांचा' आधार घेणं नाही. काही लोक धार्मिक ग्रंथांचा वापर करून चुकीच्या गोष्टींचं समर्थन करत होते, पण रखमाबाई खटल्याच्या अनुषंगाने सुधारकांनी 'तर्क, अनुभव आणि बदलत्या समाजाच्या' आधारावर धर्माचा अर्थ लावणं महत्त्वाचे आहे हे सांगितले. या नवीन विचारामुळे लोकांना त्यावेळच्या नैतिक समस्यांविषयी नव्याने विचार करता आले आणि जुन्या प्रथा योग्य आहेत की नाही हे तपासता आले.

सामाजिक बदलांचा वेध: परंपरा, आधुनिकता आणि भारतीय ज्ञान प्रणाली (IKS)

रखमाबाई खटला फक्त एक कायदेशीर लढाई किंवा फक्त धर्माबद्दल नवीन विचार मांडणेच नव्हते, तर भारतीय ज्ञान प्रणालीत सामाजिक बदल कसे होतात, याचा तो एक महत्त्वाचा भाग होता. रखमाबाई प्रकरणात 'जुन्या चालीरीती आणि नवीन विचार', 'आपली भारतीय मूल्यं आणि पाश्चात्त्य लोकांचा प्रभाव' यांच्यातील संघर्ष स्पष्टपणे दिसला. रखमाबाईंनी समाजात रूढ असलेले नियम आणि पुरुषप्रधान पद्धतीला आव्हान दिलं. त्यांच्यामुळे स्त्रियांचे हक्क, शिक्षण आणि स्वतःचे निर्णय घेण्याचा अधिकार यावर समाजात चर्चा झाली. स्त्रिया सुद्धा आपल्या जीवनाबद्दल निर्णय घेऊ शकतात, हे लोकांना पटले. या खटल्यामुळे 'पाश्चात्त्य आधुनिकते' चा समाजावर काय परिणाम होतो, हे दिसून आलं. काही सुधारकांना 'पाश्चात्त्य व्यक्तीस्वातंत्र्य' आणि 'सर्वांसाठी समानता' हे विचार चांगले वाटले, तर काहींना 'भारतीय मूल्यं आणि परंपरां' चा आधार घेऊन सामाजिक बदल घडवावेत असे वाटले. रखमाबाईंनी 'पाश्चात्त्य कायद्याचा आधार' आणि 'भारतीय नीतिमूल्ये' यांचा वापर करून आपली बाजू मांडली. रखमाबाईंच्या खटल्यातून भारतीय ज्ञान प्रणालीची 'सामाजिक बदलांना प्रतिसाद देण्याची आणि नवीन विचार स्वीकारण्याची क्षमता' दिसून आली. समाजाने धर्माचा अर्थ बदलून आणि नवीन कल्पना व दृष्टिकोन स्वीकारून महत्त्वाच्या सामाजिक समस्या सोडवल्या आणि एका चांगल्या भविष्याकडे वाटचाल केली तर येथेदेखील न्याय आणि समानता या दोन्ही गोष्टी एकत्रपणे नांदत असताना दिसतील याची जाणीव रखमाबाई प्रकरणाने करून दिली.

रखमाबाई प्रकरण: एक कायदेशीर आणि सामाजिक रणभूमी

रखमाबाई प्रकरण म्हणजे एकोणिसाव्या शतकातील उत्तरार्धातील वसाहतकालीन भारतातील किचकट सामाजिक-कायदेशीर परिस्थितीचे एक महत्त्वाचे उदाहरण होय. हे प्रकरण भारतीय ज्ञान प्रणाली, ब्रिटिशांनी लादलेली कायदेशीर चौकट आणि पाश्चात्त्य विचारांचा वाढता प्रभाव यांच्यातील परस्परसंबंधांचं प्रतीक आहे. ही फक्त एक कायदेशीर लढाई नव्हती. रखमाबाई प्रकरण पुढे जाऊन एक महत्त्वाचे "रणक्षेत्र" बनले, जिथे भारतीय ज्ञान प्रणालीत (IKS) रुजलेल्या आणि पितृसत्ताक पद्धतींना बळकटी देणाऱ्या 'पारंपरिक रूढी' स्त्रियांच्या 'वैयक्तिक हक्कांच्या' कल्पनांशी संघर्ष करत होत्या. हे प्रकरण 'परंपरा' आणि 'आधुनिकता' यांच्यातील तणाव स्पष्टपणे दाखवते. भारतीय ज्ञान प्रणालीने धर्म आणि पतिव्रता या आदर्शांवर भर देऊन सामाजिक व्यवस्था आणि कुटुंबाची स्थिरता यासाठी एक

चौकट तयार केली, पण त्याचबरोबर स्त्रियांचं दमन आणि बालविवाहासारख्या प्रथांनाही प्रोत्साहन दिलं. रखमाबाईंनी 'प्रस्थापित नियमांचे उल्लंघन' करून पारंपरिक सामाजिक संरचनेत असलेल्या 'असमानता आणि अन्याय' उघडकीस आणला. बालविवाहाच्या अपेक्षेला नकार देऊन त्यांनी स्त्रियांच्या जीवनावरील आणि त्यांच्या निवडींवरील पितृसत्ताक नियंत्रणलाच जणू आव्हान दिले. ब्रिटिश कायदेशीर प्रक्रियेच्या सहभागामुळे परिस्थिती आणखीनच कठीण झाली. वसाहतवादी न्यायालयांना भारतीय रूढी आणि ब्रिटिश कायद्याच्या तत्वांच्या कठीण परिस्थितीतून मार्ग काढायचा होता, ज्यामुळे अनेकदा विरोधाभासी निर्णय आले आणि वसाहतवादी कायदेशीर प्रकल्पातील 'विसंगती' उघड झाली. काही न्यायाधीशांनी रखमाबाईंच्या दुःखाबद्दल सहानुभूती दर्शवली आणि सामाजिक सुधारणेची गरज ओळखली, तर काही जण पारंपरिक गोष्टींमध्ये हस्तक्षेप करण्यास तयार नव्हते, ज्यामुळे सामाजिक असमानता दूर करण्यात वसाहतवादी कायदेशीर प्रक्रियेच्या मर्यादा स्पष्ट झाल्या. पाश्चात्त्य विचारधारा, विशेषतः 'व्यक्तिवाद आणि स्त्रियांचे हक्क' यांच्याशी संबंधित विचारांनी या प्रकरणाच्या सार्वजनिक चर्चेला आकार देण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली. जागतिक स्तरावर जोर धरणाऱ्या या कल्पनांनी पारंपरिक पितृसत्ताक नियमांना एक 'पर्यायी कथा' दिली, ज्यात व्यक्तीच्या स्वातंत्र्यावर जोर देण्यात आला आणि 'प्रस्थापित लिंगभाव भूमिकाना आव्हान देण्यात आले. रखमाबाईंचा संघर्ष या नवीन कल्पनांशी जुळला आणि सामाजिक बदल घडवण्याची गरज ओळखणाऱ्या समाजसुधारक आणि कार्यकर्त्यांकडून त्यांना पाठिंबा मिळाला. रखमाबाई प्रकरणाचा भारतातील सामाजिक सुधारणा आणि स्त्रियांच्या हक्क चळवळीवर मोठा आणि कायमस्वरूपी परिणाम झाला. याने रखमाबाई खटल्याच्या विशिष्ट तपशिलांच्या पलीकडे जाऊन राष्ट्रीय स्तरावर चर्चा सुरू केली, समाजात स्त्रियांची स्थिती, बालविवाहाची कायदेशीरता आणि स्त्रियांचे हक्क जपण्यासाठी कायदेशीर आणि सामाजिक सुधारणांची गरज याबद्दल मूलभूत प्रश्न उपस्थित केले. १८९१ चा संमती वय कायदा हा जरी एक मर्यादित उपाय होता, तरीही या खटल्याने निर्माण केलेल्या सार्वजनिक दबावाचा तो एक थेट परिणाम होता, ज्यामध्ये सामाजिक बदल घडवण्यात लोकांच्या मताची शक्ती दिसून आली. याव्यतिरिक्त, या प्रकरणाने स्त्रियांच्या शिक्षणाच्या महत्त्वाच्या वाढत्या जाणिवेला हातभार लावला, कारण शिक्षण हे 'सशक्तीकरण आणि सामाजिक गतिशीलतेचे' एक महत्त्वाचं साधन आहे हे ओळखले गेले. या प्रत्यक्ष परिणामांच्या पलीकडे, रखमाबाई प्रकरणाचे एक सखोल महत्त्व आहे. याने व्यक्तीच्या कृतीशीलतेचं महत्त्व आणि अन्यायकारक सामाजिक नियमांना आव्हान देण्याच्या व्यक्तीच्या शक्तीवर जोर दिला. वैयक्तिक निवड आणि शारीरिक स्वायत्ततेचा आपला हक्क स्थापित करण्याच्या रखमाबाईंच्या दृढ निश्चयाने सुधारक आणि कार्यकर्त्यांच्या पिढीला प्रेरणा दिली आणि 'लिंगभाव समानतेच्या' भावी संघर्षांचा पाया घातला. रखमाबाई खटल्याचा वारसा आपणास सतत प्रेरणा देत आहे. भेदभावपूर्ण रूढी आणि प्रथांना आव्हान देण्याची आणि अधिक न्याय्य आणि समान समाजासाठी प्रयत्न करण्याची आपली सततची गरज आपल्याला आठवण करून देत आहे. जिथे स्त्रिया स्वतःच्या निवडी करण्यास आणि परिपूर्ण जीवन जगण्यास सक्षम आहेत. म्हणूनच, रखमाबाई खटला ही केवळ एक ऐतिहासिक घटना नाही; तर ती 'प्रतिकार, लवचिकता आणि सामाजिक न्याया'च्या चिरस्थायी शोधाचं एक शक्तिशाली प्रतीक आहे.

समारोप:

रखमाबाई प्रकरण हे भारतातील सामाजिक बदलांना आकार देण्यात भारतीय ज्ञान प्रणाली (IKS), ब्रिटिश कायदेशीर व्यवस्था आणि पाश्चात्त्य विचारधारा यांच्यातील गुंतागुंतीच्या आंतरक्रियेचा पुरावा आहे. हे प्रकरण 'परंपरा' आणि 'आधुनिकता' यांच्यातील तणाव तसेच वेगवेगळ्या सांस्कृतिक आणि कायदेशीर व्यवस्था एकमेकांशी संवाद साधत असताना त्यामध्ये येणारी 'आव्हाने' आणि त्यातून पुढे जाण्यास उपलब्ध होणारी 'संधी' यावर प्रकाश टाकते. रखमाबाई खटल्याचा भारतातील स्त्रियांचे हक्क आणि सामाजिक सुधारणांच्या चर्चेवर खूप मोठा आणि कायमस्वरूपी परिणाम झाला. विवाहाशी संबंधित कायदेशीर सुधारणा, संमतीचे वय आणि स्त्रियांचे शिक्षण यासाठी वाढत असलेल्या प्रयत्नांमध्ये या खटल्याने मदत केली. या खटल्याने लोकांची मते बनवण्यात आणि

सामाजिक बदलाच्या गरजेबद्दल जागरूकता वाढविण्यात खूप महत्त्वाची भूमिका बजावली. रखमाबाईंच्या धैर्याने आणि दृढनिश्चयाने अनेक पिढ्यांच्या स्त्रियांना पुरुषप्रधान नियमांना आव्हान देण्यास आणि त्यांच्या हक्कांसाठी लढण्यास प्रेरणा दिली. त्यांचा खटला अन्यायाविरुद्धच्या प्रतिकाराचे प्रतीक आणि वैयक्तिक कृतीच्या सामर्थ्याचा पुरावा बनला. तात्काळ परिणामाव्यतिरिक्त, रखमाबाईंचा खटला आजही तितकाच महत्त्वाचा आहे. तो लिंगभाव समानतेच्या चालू असलेल्या लढाईची आणि परंपरेशी विचारपूर्वक आणि समजूतदारपणे जुळवून घेण्याच्या महत्त्वाचे आपणास स्मरण करून देतो. बदलत्या सामाजिक वास्तवांना प्रतिसाद देण्याची आणि विकसित होण्याची भारतीय ज्ञान प्रणालीची क्षमताही हा खटला दाखवतो. रखमाबाई खटला भारतातील सामाजिक सुधारणांच्या इतिहासातील एक महत्त्वाचा टप्पा आहे. हा एक गुंतागुंतीचा आणि बहुअंगी प्रसंग होता ज्यात कायदेशीर लढाया, सार्वजनिक चर्चा आणि पारंपरिक मूल्यांचे सखोल पुनर्मूल्यांकन समाविष्ट होते. प्रस्थापित नियमांना आव्हान देऊन आणि धर्माचा अर्थ बदलून, रखमाबाई खटल्याने स्त्रियांचे हक्क आणि भारतीय ज्ञान प्रणालीतील आवश्यक बदलांच्या दिशेवरील चर्चेत महत्त्वाची भूमिका बजावली. या खटल्याने वैयक्तिक कृतीचे महत्त्व, शिक्षणाचे सामर्थ्य आणि सामाजिक सुधारणांची गरज दाखवून दिली. रखमाबाई खटला आजही महत्त्वाचा वाटतो कारण तो आपल्याला लिंगभाव समानतेची चालू असलेली लढाई व भारतीय ज्ञान प्रणालीची तिच्याशी जुळवून घेण्याची व काळानुरूप विकसित होण्याची क्षमता याची सतत आठवण करून देतो.

संदर्भ:

१. चंद्रा, एस. (१९९८). एन्स्लेव्हड डॉटर्स: कॉलोनियलिझम, लॉ अँड विमेन्स राइट्स. ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस.
२. बर्टन, ए. (१९९८). फ्रॉम चाइल्ड ब्राइड टू "हिंदू लेडी": रखमाबाई अँड द डिबेट ऑन सेक्स्युअल रिस्पेक्टेबिलिटी इन इम्पीरियल ब्रिटन. द अमेरिकन हिस्टॉरिकल रिव्ह्यू, १०३(४), १११९-११४६.
३. फोर्ब्स, जी. (१९९६). विमेन इन मॉडर्न इंडिया. केंब्रिज युनिव्हर्सिटी प्रेस.
४. कुमार, आर. (१९९३). द हिस्ट्री ऑफ डुईंग: ॲन इलस्ट्रेटेड अकाउंट ऑफ मूव्हमेंट्स फॉर वुमन्स राइट्स अँड फेमिनिझम इन इंडिया, १८००-१९९०. काली फॉर वुमन.
५. मणी, एल. (१९९८). कंटेंशियस ट्रॅडिशन्स: द डिबेट ऑन सती इन कॉलोनियल इंडिया. युनिव्हर्सिटी ऑफ कॅलिफोर्निया प्रेस.
६. मुखर्जी, एम. (२०१८). द रखमाबाई केस: वुमन, लॉ अँड कॉलोनियल कोर्ट्स इन नाइन्थ-सेंचुरी इंडिया. ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस.

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Issue 367 (B) : Indian Knowledge System
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
October 2025

लोककथा, दंतकथा व म्हणी - ग्रामसंस्कृतीतील नैतिक मूल्ये : एक समालोचनात्मक अभ्यास

डॉ. संतोष अभिमन्यू जेठीथोर
सहयोगी प्राध्यापक व इतिहास विभाग प्रमुख,
डी. आर. माने महाविद्यालय, कागल
मो. ९४२१६११५७६

प्रस्तावना:

भारतीय समाजजीवनाचा पाया हा ग्रामसंस्कृती आहे. खेड्यापाड्यातील लोकांनी अनुभवातून तयार केलेली कथा, दंतकथा आणि म्हणी या केवळ मनोरंजनाचे साधन नसून ज्ञान, संस्कार आणि मूल्यांचे माध्यम आहेत. लेखी परंपरेपूर्वी लोकांच्या स्मरणशक्तीतूनच हे साहित्य पुढे आले. म्हणूनच त्याला लोकसाहित्य किंवा लोकवारसा असेही म्हटले जाते. भारतीय संस्कृतीत "लोकसाहित्य" हे समाजाच्या सामूहिक स्मृतीचे जतन आहे. गावोगावी सांगितल्या जाणाऱ्या लोककथा, दंतकथा, म्हणी या ग्रामीण समाजातील अनुभव, शहाणपण आणि नैतिक मूल्ये पुढील पिढ्यांपर्यंत पोहोचवण्याचे साधन आहेत.

लोककथा मनोरंजन करतात, दंतकथा इतिहास व संस्कृती जिवंत ठेवतात, तर म्हणी जीवनातील व्यवहारज्ञान संक्षेपात व्यक्त करतात. या तिन्हींचा संगम म्हणजेच ग्रामसंस्कृतीचे मूल्यशिक्षण.

ग्रामसंस्कृती ही नैतिकतेवर आधारित आहे. सहजीवन, प्रामाणिकपणा, परिश्रम, परोपकार, निसर्गाशी सुसंगती, स्त्री-पुरुष समानता अशी मूल्ये लोककथा, दंतकथा व म्हणींतून सतत व्यक्त होतात.

लोककथा : नैतिक मूल्यांचा खजिना

लोककथा म्हणजे पिढ्यानपिढ्या तोंडी परंपरेतून चालत आलेल्या कथा होय.[१] लोककथा म्हणजे पिढ्यानपिढ्या चालत आलेल्या कथनाची परंपरा. प्रत्येक गावात "आजीच्या गोष्टी", "पंचतंत्र", "हितोपदेश" यांसारख्या कथांमधून जीवनमूल्ये रुजवली जातात. अशा या लोककथा मधील काही उदाहरणे पुढीलप्रमाणे –

इतिहास:

1. आदिमानव काळ: जेव्हा लेखनकला नव्हती, तेव्हा माणूस आपल्या अनुभव, भीती, नैसर्गिक घटना यांना कथा रूप देत असे. या कथा तोंडी परंपरेतून पुढे गेल्या.

2. भारतीय परंपरा: पंचतंत्र, हितोपदेश, जातककथा या प्राचीन ग्रंथांमध्ये लोककथांचे रूप दिसते. गावोगावी भट, गवळणी, वाघ्या-मुरळी, गोंधळी यांच्याद्वारे लोककथा सांगितल्या जात.

3. मध्ययुगीन काळ: संतांनी लोकांना समजेल अशा भाषेत शिकवणी देण्यासाठी लोककथांचा वापर केला. उदा. तुकाराम महाराजांनी अभंगात "गाढव-घोडा" अशा कथा सांगितल्या.

4. आधुनिक काळ: गो. नी. दांडेकर, वि. स. खांडेकर यांसारख्या लेखकांनी लोककथांना साहित्यिक रूप दिले. लोककथा मुलांच्या साहित्यात मोठ्या प्रमाणावर वापरल्या जाऊ लागल्या.[२]

अ) महाराष्ट्रातील लोककथा

सातवाहन राजाची कथा (जुन्नर परिसर): सातवाहन राजाने प्रजेच्या भल्यासाठी सोन्याची नाणी वाटली. यामधून दानशीलता व प्रजेची काळजी हे मूल्य समोर येते.

विदर्भातील शेतकरी आणि वाघाची कथा: शेतकऱ्याने वाघाशी प्रामाणिकपणे करार केला की कापणी झाल्यावर त्याला पिकाचा एक भाग मिळेल. शेवटी चातुर्याने शेतकऱ्याने वाघाला फसवले. यातून हुशारी, कष्टाचे महत्त्व व अन्याय्य शक्तीला झुकू न देणे ही मूल्ये दिसतात.

सावित्री-सत्यवानाची लोककथा (मराठवाडा): सावित्रीने यमराजालाही आपल्या पतीसाठी झुकवले. यात स्त्रीचे धैर्य, निष्ठा व बुद्धिमत्ता अधोरेखित होते.[३]

ब) नैतिक मूल्ये अधोरेखित करणारे पैलू

प्रामाणिकपणा – "राजा हरिश्चंद्र" सत्यवादी राजा हरिश्चंद्र यांची कथा ही सत्यनिष्ठेचे प्रतीक. ग्रामीण समाजात अजूनही "हरिश्चंद्रासारखा सत्यप्रिय" अशी उपमा दिली जाते.

परिश्रम – "गाय-गुरांची काळजी घेणाऱ्या गवळी मुलाची कथा" शेतकऱ्यांची कथा – "कष्ट केल्याशिवाय फळ नाही" हे मूल्य अधोरेखित करते.

सहजीवन – "चार प्राण्यांची मैत्री" "चार मित्रांची कथा" – भिन्न स्वभावाच्या मित्रांनी एकत्र राहून प्रगती साधली. यातून सहकार्य व एकोपा शिकवला जातो.

निसर्गाशी सुसंगती: पावसाळ्याच्या कथा – निसर्गावर अवलंबित्व व त्याचा सन्मान याची शिकवण देतात.[४]

दंतकथा : ऐतिहासिक स्मृती व मूल्ये

दंतकथा म्हणजे एखाद्या खऱ्या व्यक्ती किंवा घटनेभोवती लोकांनी रचलेल्या अद्भुत गोष्टी.[५] दंतकथा या ऐतिहासिक घटकांच्या, धार्मिक स्थळांच्या आणि लोकनायकांच्या भोवती गुंफलेल्या असतात.

इतिहास:

1. प्राचीन भारत: रामायण, महाभारत यामधील अनेक प्रसंग दंतकथांसारखे झाले आहेत. उदा. भीमाने गदेला फेकून पर्वत निर्माण केला – या प्रकारच्या कथा म्हणजे दंतकथा.

2. प्रदेशनिहाय दंतकथा: महाराष्ट्रात छत्रपती शिवाजी महाराजांभोवती असंख्य दंतकथा तयार झाल्या. उदा. शिवाजींनी अफझलखानाचा वध करताना भवानीच्या कृपेने "वाघनखं" वापरलं. संत तुकाराम, ज्ञानेश्वर, नामदेव यांच्या चमत्कारकथाही दंतकथांमध्ये मोडतात.

3. लोकविश्वासातून जन्म: नदी, डोंगर, मंदिरे, गावे यांशी निगडित दंतकथा निर्माण झाल्या. उदा. पंढरपूरची पांडुरंगाची मूर्ती विठोबाने स्वतः उभी केली ही दंतकथा.

4. आधुनिक दंतकथा: स्वातंत्र्यसैनिक, समाजसुधारक यांच्या जीवनाभोवतीही दंतकथा निर्माण झाल्या. उदा. टीळकांनी 'सरकारच्या तोंडावर गणेशोत्सव' सुरू केला ही दंतकथेसारखी गोष्ट लोकात सांगितली जाते.[६]

- **धैर्य व त्याग:** महाराष्ट्रात संत एकनाथ, संत तुकाराम यांच्या दंतकथांतून निस्वार्थी भक्ती, समर्पण, अन्यायाविरुद्ध लढा यांची शिकवण मिळते.
- **पंढरपूरची विठोबा दंतकथा:** पुंडलिकाने आई-वडिलांची सेवा करताना भगवान विष्णूला दारात थांबवले. यातून पालकसेवा, भक्ती आणि कर्तव्याला प्राधान्य हे मूल्य शिकवले जाते.
- **कन्हेरी गुंफांची दंतकथा:** साधू-भिक्षूंनी प्रजेसाठी ज्ञानदान केले. यातून शिक्षण, सामायिकरण व समाजकल्याण ही मूल्ये प्रकट होतात.
- **न्याय व समता:** छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या दंतकथांमधून हिंदवी स्वराज्य, स्त्रियांचा सन्मान, प्रजेला न्याय, परधर्मीयांचा आदर ही मूल्ये अधोरेखित होतात.
- **कोल्हापूरच्या महालक्ष्मीची दंतकथा:** देवीने दुष्टांचा नाश करून प्रजेला संरक्षण दिले. यातून स्त्रीशक्ती व न्यायासाठीचा संघर्ष अधोरेखित होतो.
- **ग्रामदेवता दंतकथा:** प्रत्येक गावाची एखादी ग्रामदेवतेशी संबंधित दंतकथा असते. यामध्ये नैतिक नियम – चोरी करू नये, हिंसा टाळावी, शेजाऱ्याला मदत करावी – अशी शिकवण असते. उदा. तुळें गावातील तुलजा भवानी देवीची कथा – चोरी, खोटे बोलणे टाळावे, गावातील शिस्त पाळावी अशी सामाजिक बंधने यातून व्यक्त होतात.[७]

म्हणी : जीवनानुभवाचा सार

म्हणी म्हणजे अनुभवातून आलेले धडे. म्हणींमध्ये ग्रामीण जीवनाचे सूक्ष्म निरीक्षण व मूल्यव्यवस्था दिसून येते.

- **परिश्रमाचे महत्त्व:** "जशी करणी तशी फळं." "ओंजळीतलं पाणी पिणाऱ्याला लागतं."
- **सहकार्य:** "एकीने आणी माशी जरी मारली." "एक हाताने टाळी वाजत नाही."
- **नैतिक मूल्ये:** "सत्याचा मार्ग काटेरी असतो." "जसा राजा तशी प्रजा."
- **निसर्गाशी नाते:** "पावसाळा आल्याशिवाय बेडूक ओरडत नाही." "जशी वेल तशी वडाखालची सावली."[८]

तुलनात्मक अभ्यास : लोकसाहित्य व आधुनिक समाज

पैलू	लोककथा/दंतकथा/म्हणी	आधुनिक समाजातील उपयोग
शिक्षण	आजीच्या गोष्टींतून मूल्यशिक्षण	शालेय अभ्यासक्रमातील "मूल्यशिक्षण"
न्याय व प्रामाणिकपणा	हरिश्चंद्र कथा 'सत्याला आडोसा लागत नाही'	कायदे व्यवस्था, न्यायालयीन तत्वे
स्त्री शक्ती	सावित्री – सत्यवान, देवी महालक्ष्मी दंतकथा	महिलांचे अधिकार व सबलीकरण
पर्यावरण संरक्षण	पाउस देवाच्या कथा 'उन्हात पेरलेलं बीज'	जलसंवर्धन, शाश्वत शेती, पर्यावरण शिक्षण, जलसंवर्धन चळवळी
सहकार्य	'चार मित्राची कथा' 'एकीचे बळ'	मित्रत्व, एकोपा सहकारी चळवळी, ग्रामसभा सहकारी बँका, ग्रामसभा

आव्हाने:

१. **आधुनिक माध्यमांचा प्रभाव:** मोबाईल, टीव्हीमुळे आजी-आजोबांच्या गोष्टी ऐकण्याची परंपरा कमी झाली.
२. **शहरीकरण:** ग्रामीण संस्कृतीकडील मूल्यव्यवस्था विस्मरणात जात आहे.
३. **भाषेतील बदल:** स्थानिक बोलीतील म्हणी नव्या पिढीस कळत नाहीत.
४. **लिखित पुराव्यांचा अभाव:** अनेक मौखिक परंपरा दस्तऐवजीकरणाशिवाय नाहीशा होत आहेत.[९]

शाश्वत विकासात भूमिका

१. **मूल्यशिक्षण शिक्षणासाठी उपयुक्त :** शाळात लोककथा – नाटिका, म्हणीच्या स्पर्धा, दंतकथावरील चर्चा सत्रे आयोजित केली पाहिजेत
२. **संस्कृती - जतन :** ग्रामपंचायत स्तरावर 'लोककथा महोत्सव' घेता येईल.
३. **डीजीटल आर्काईव्ह :** बोलीभाषेतील म्हणी व दंतकथा संकलित करून जतन करणे.
४. **समाजप्रबोधन :** कीर्तन, पोवाडा, लावणी यातून नैतिक संदेश समाजापर्यंत पोहोचवणे.[१०]

निष्कर्ष :

ग्रामसंस्कृतीतील लोककथा, दंतकथा आणि म्हणी या केवळ मनोरंजनापुरत्या नाहीत तर त्या नैतिक मूल्यांच्या संवर्धनाचे जिवंत साधन आहेत. सत्य, परिश्रम, सहकार्य, न्याय, निसर्गाशी सुसंगती या मूल्यांचा प्रसार करण्यासाठी लोकसाहित्य आजही उपयुक्त आहे. या वारशाचे जतन करणे म्हणजे भारतीय संस्कृतीची आत्मा जपणे होय. महाराष्ट्रातील लोककथा, दंतकथा आणि म्हणी या ग्रामीण संस्कृतीतील नैतिक मूल्यांचे जिवंत दर्शन आहेत. त्या सत्य, प्रामाणिकपणा, परिश्रम, सहकार्य, स्त्रीशक्ती आणि निसर्गसंरक्षण यांची शिकवण देतात. आधुनिक तंत्रज्ञान व शहरीकरणामुळे या परंपरेवर धोका आला असला तरी शालेय शिक्षण, लोकमाध्यमे व डिजिटल साधने यांचा वापर

करून त्यांचे संवर्धन करता येईल. लोकसाहित्याचे जतन करणे म्हणजेच भारतीय संस्कृतीची नैतिक मुळे मजबूत करणे होय.

संदर्भ सूची :

१. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर – लोकसाहित्य विचार
२. डॉ. रामचंद्र चिटणीस – भारतीय लोकसाहित्याचा इतिहास
३. रानडे, माधवराव (1998). मराठी लोकसाहित्य. पुणे: कॉन्टिनेंटल प्रकाशन. (पृ. 112-140).
४. केळकर, आशालता (2005). मराठीतील लोककथा व म्हणींचा अभ्यास. मुंबई: साहित्य प्रकाशन. (पृ. 56-78).
५. डॉ. आ. सु. कर्वे – मराठी लोककथा व दंतकथा
६. रा. चि. ढेरे – लोकायत
७. Naik, K. S. (2011). Folk Literature in Maharashtra: A Socio-Cultural Study. New Delhi: Atlantic Publishers. (pp. 45-67).
८. Apte, Vaman Shivram (1964). Marathi Proverbs and Sayings. Pune: Deccan College. (pp. 10-35).
९. भारतीय लोककथा प्रकल्प (2018). भारतीय लोककथा व दंतकथा. दिल्ली: भारतीय भाषा परिषद.
१०. Joshi, A. (2020). Role of Folk Narratives in Value Education. Indian Journal of Cultural Studies, 15(2), p.89-102.

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Issue 367 (B) : Indian Knowledge System
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
October 2025

पिरकोन येथील वाघेश्वर मंदिरातील घंटेचा प्रवास

श्री.तुषार चंद्रकांत म्हात्रे
tusharmhatre1@gmail.com
मो. ९८२०३४४३९४

प्रस्तावना:-

रायगड जिल्ह्यातील उरण तालुक्यातील अनेक गावांना ऐतिहासिक वारसा लाभला आहे. मुंबई नजीक असल्याने व अरबी समुद्राशी थेट जोडला गेला असल्याने उरणमधील काही ठिकाणी पुरावशेष आढळून येतात. या तालुक्यातील पिरकोन येथील वैशिष्ट्यपूर्ण गोष्टींची ऐतिहासिक दृष्टीकोनातून नोंद व्हावी यासाठी स्थानिक अभ्यासक श्री तुषार म्हात्रे यांनी प्रयत्न केले. सदर अभ्यासांती या परिसरातील ग्रामदैवत असणाऱ्या वाघेश्वर मंदिराबाबत उपलब्ध माहितीचा नव्याने अन्वयार्थ लावता आला.

संशोधनाची उद्दिष्टे:-

१. वाघेश्वर मंदिराशी संबंधित वस्तूंचा अभ्यास करणे.
२. मंदिरात उपलब्ध असलेल्या घंटांचे ऐतिहासिक संदर्भ शोधणे.
३. मंदिरातील मुख्य घंटेचे ऐतिहासिक महत्व शोधणे.

संशोधनाची पद्धती:-

प्रस्तुत संशोधनासाठी पिरकोन येथील वाघेश्वर मंदिरातील वस्तूंचे सर्वेक्षण करून व ज्येष्ठ नागरिकांशी चर्चा करून माहितीचे स्पष्टीकरण केले आहे. या वस्तूंशी संबंधित माहितीचे संकलन केले आहे. मंदिरातील घंटांचे मोजमाप व सर्वेक्षण करून आवश्यक त्या ठिकाणी छायाचित्रे जोडण्यात आली आहेत. तसेच प्रस्तुत लेखनासाठी सर्वेक्षण पद्धती, प्रत्यक्ष निरीक्षण, मुलाखती व संदर्भ संशोधन पध्दतीचा उपयोग केला आहे.

वाघेश्वर मंदिराचे स्थान:

रायगड जिल्ह्यातील उरण तालुका हा मुंबई नजीक किनारी भागात आहे. तालुक्याच्या दक्षिणेस सुमारे १५ किमी अंतरावर पिरकोन हे गाव वसले आहे. शिलाहार राजवंशातील महाकुमार केशिदेवाच्या ई.स. ११२०च्या ठाणे ताम्रपटात 'परुकुने' अर्थात 'पिरकोन' गावाचा उल्लेख आढळतो[१]. पिरकोन ग्रामपंचायतीची पश्चिम हद्द जिथे संपते तिथे पाले गावची लोकवस्ती सुरू होते. या वेशीवरच पिरकोनचे ग्रामदैवत वाघेश्वराचे मंदिर आहे. जुनी परंपरा असणाऱ्या या मंदिराचा अलीकडेच जिर्णोद्धार झाला आहे.(छायाचित्र क्रमांक १)

मंदिरास भेट घदेण्याची परंपरा:-

आपल्या अपेक्षांच्या पूर्ततेसाठी आपल्या श्रद्धास्थानांना विविध स्वरूपातींल वस्तूंचे दान करण्याची प्रथा पुरातन काळापासून चालू आहे. आर्थिक स्वरूपातील दान, वस्तुरुपातील दान, अन्नदान यांसारखी विविधता दानामध्ये आहे. वास्तुरुपातील दानामध्ये नित्योपयोगातील वस्तूंचा समावेश असतो. आसपासच्या इतर गावांतील भाविकही वाघेश्वर देवस्थानाला भेट देत असतात.

घंटांची जडणघडण व महत्त्व :-

घंटांची निर्मिती सर्वप्रथम आशिया खंडात झाली. तेराव्या शतकापासून घंटेच्या रचनेत सुधारणा होऊ लागली. पंधराव्या शतकात नादमधुरता आणि आवाजाची शुद्धता या गोष्टींना प्राधान्य देण्यात येऊन युरोपात घंटांची निर्मिती सुरु झाली[२].

हिंदू, जैन ख्रिस्चन या धर्मामध्ये घंटांनां विशेष महत्त्व आहे. भारतात मुख्यता पितळेच्या किंवा काशाच्या घंटा आढळतात. हिंदू, बौद्ध, ख्रिश्चन, जैन या सर्व धर्मांमध्ये विशेष महत्त्व असणारी ही वस्तू म्हणजे घंटा. सर्वसाधारणपणे देवालयाच्या प्रवेशद्वारांवर, सभामंडपात किंवा गाभाऱ्यात एक किंवा अधिक घंटा टांगलेल्या असतात. देवदर्शनासाठी येणाऱ्या भक्ताने देवालयात प्रवेश करताना प्रथम घंटानाद करून देवाला आपल्या आगमनाची सूचना करावयाची असते, असा एक संकेत आहे [३].

ख्रिस्ती प्रार्थनामंदिराच्या मनोऱ्यातही घंटा टांगलेली असते. प्रार्थनेची सूचना देण्यासाठी ती वाजवितात, तसेच जन्म, मृत्यू, युद्धातील विजय किंवा पराभव, परकीय आक्रमण, आग आणि महापूर अशा घटनांची सूचना देण्यासाठीही घंटानाद करण्याची प्राचीन रूढी आहे. फक्त इस्लाम धर्मात मात्र घंटेचा वापर टाळलेला आहे. काही आदिम जमातींत घंटानाद त्यांच्या मंत्रतंत्रात्मक उपचाराचा एक भाग असल्याचे आढळते.

गाई-म्हशी, घोडे, उंट, हत्ती वगैरे पाळीव प्राण्यांच्या गळ्यातही घंटा बांधण्याची पूर्वापार पद्धत आहेच. त्यामुळे त्यांचे संरक्षण होते, अशी कल्पना आहे. काही अलंकारांत व दागदागिन्यांतही बारीक बारीक अशा नादमधुर घंटिकांच्या झुपक्यांचा उपयोग केला जातो [४].

जहाजावर घंटेचा उपयोग जगभरात होत आहे. संकेत (Signal) देण्यासाठी, वेळ मोजण्यासाठी, अलार्म म्हणून घंटेचा उपयोग जहाजावर पूर्वीपासून होत आहे [५].

वाघेश्वर मंदिरातील घंटा:-

वाघेश्वर मंदिरात एकूण सहा घंटा एकत्र टांगलेल्या स्थितीत होत्या. आजमितीस त्यातल्या तीन घंटा दिसून येतात. या सर्व घंटांपैकी एक घंटा आकाराने सर्वात मोठी आहे. (छायाचित्र क्रमांक २). ही घंटा या ट्रॉलर-मच्छिमार समूहाकडून मिळाली असल्याची माहीती स्थानिक नागरिक छगन गावंड यांनी दिली. सन १९८४ मध्ये या वाघेश्वर मंदिराला पिरकोन आणि शेजारच्या गोवठणे गावातील ट्रॉलरद्वारे मासेमारी करणाऱ्या एका समूहाकडून दान स्वरूपात एक भेटवस्तू देण्यात आली.

या घंटेचे निरीक्षण केल्यानंतर त्यावर ठळक इंग्रजीत (रोमन लिपीत) लिहिले असल्याचे दिसते. या घंटेच्या विशेषत्वाचा हा पहिला पुरावा. त्याचे वाचन केल्यास त्यावर 'JALAGANGA' (असे स्पष्टपणे कोरलेले दिसते. (छायाचित्र क्रमांक ३) पूर्वीच्या काळी मोठ्या जहाजांवर वेळ दर्शवण्यासाठी, धोक्याचा इशारा देण्यासाठी, तसेच तेथील सांस्कृतिक कार्यक्रमांसाठी धातूच्या घंटेचा वापर होत असे. या घंटेवर त्या जहाजाचे नाव कोरण्याचीही पद्धत आहे. वाघेश्वर मंदिराला ही घंटा भेट स्वरूपात दान देणाऱ्यांकडून मुंबईतून 'एका मोठ्या जहाजावरील घंटा' आणल्याचे सांगीतले होते. प्रत्यक्ष दानकर्त्यांकडून मिळालेली माहीती घंटेवरील 'JALAGANGA' हे नाव एखाद्या जहाजाचे असल्याचे संकेत देते. अर्थातच हे नाव भारतीय धाटणीचे आहे. जहाजबांधणी, जलवाहतूक क्षेत्रातील जाणकारांकडून अधिक माहीती घेतल्यानंतर जगभरातील अधिकृत नौकांची आंतरराष्ट्रीय मेरिटाईम संघटनेकडून व्यवस्थितपणे नोंद होत असल्याचे समोर आले.

नौकांविषयीच्या या नोंदी तपासल्यानंतर वाघेश्वर मंदिरातील घंटेवर ज्या जहाजाचे नाव कोरले आहे, ही घंटा ज्या जहाजावरील असण्याची शक्यता सर्वाधिक होती त्या 'जलगंगा' नावाचा शोध लागला. जलगंगा नावाचे आणखी दुसरे जहाज असण्याची शक्यता नाहीसे करणारे दुसरे वैशिष्ट्य म्हणजे या नावातील अक्षरे. सामान्यत: 'जलगंगा' या शब्दाचे स्पेलिंग सर्वत्र 'JALGANGA' असे पहायला मिळते, परंतु जहाजाच्या नावाचे स्पेलिंग जादा 'A' असलेले JALAGANGA' असे थोडे वेगळे आहे.

या नावाचा उपयोगही नेमके जहाज ठरवण्यात झाला. इंग्लंडमधील संडरलँडच्या सर जेम्स लेईंग् अँड सन्स (लिमिटेड) या कंपनीने 1958च्या सुमारास ही बोट बांधून पूर्ण केली. जहाजबांधणी क्षेत्रात स्वस्त आधुनिक तंत्रज्ञानाची मुहुर्तमेढ रोवणाऱ्या सर जेम्स लेईंग यांच्या कंपनीद्वारे या जहाजाची लंडनच्या बंदरात प्रथम नोंद करण्यात

आली. त्यावेळचे तिचे नाव होते सिल्व्हरलेक (SILVERLAKE). सन 1963 साली ब्रिटनची ही चंदेरी लेक भारताच्या सिंदिया स्टीम नॅव्हिगेशन या वालचंद हिराचंद संस्थापित कंपनीने विकत घेतली. सिंदिया स्टीम नेव्हीगेशन कंपनीच्या उद्घाटनप्रसंगी महात्मा गांधी, पं.मोतीलाल नेहरू उपस्थित होते यावरून या कंपनीचे महत्त्व लक्षात येईल. मूळ इंग्लंडच्या या कन्येचे सिंदीया कंपनीद्वारे 'जलगंगा' असे बारसे झाले. म्हणजे उपरोक्त घंटा जहाज भारतात आल्यानंतर बसवण्यात आली असावी. जवळपास साडेचारशे फूट लांबी आणि साठ फूट रुंद असणारे हे जहाज जनरल कार्गो व्हेसल या प्रकारातील होते. आंतरराष्ट्रीय मेरिटाईम संघटनेद्वारे IMO-5328354 या नोंदणीद्वारे भारताची ही जलगंगा समुद्रामध्ये धावू लागली [६]. सतरा वर्षाच्या सागरी प्रवासानंतर 1980 साली हे जहाज भंगारात काढण्याचा निर्णय घेण्यात आला. जे.एम. इंडस्ट्रीज द्वारे पुढील प्रक्रीया उरकण्यात आली.

प्रवास जलगंगेचा:-

सर जेम्स लेईंग्! इंग्लंडमधील डरहॅम परगण्याचे शेरीफपद भूषवलेला माणूस. रिव्हर वेअर कमीशनर्स आणि सुएझ कॅनाल कंपनी या लोकप्रिय संस्थांचे अध्यक्ष म्हणून त्यांनी काम पाहीले आहे. डेप्टफोर्ड हाऊस, संडरलँड येथील सर जेम्स लेईंग् अँड सन्स (लिमिटेड) या जहाज बांधणी करणाऱ्या कंपनीचे ते संस्थापक. ब्रिटीश सरकारद्वारे नाईटहूड पारितोषकाने सन्मानित असणाऱ्या या अवलियाचे सन 1901 मध्ये निधन झाले. दुसरे व्यक्तीमत्त्व वालचंद हिराचंद दोशी! आधुनिक भारताच्या औद्योगिकीकरणाचे प्रमुख शिल्पकार तसेच वालचंद उद्योगसमूहाचे संस्थापक. भारताच्या किनाऱ्यावरून चालणारी ब्रिटिश जहाजकंपन्यांच्या अखत्यारीतील जहाजवाहतूक भारतीयांच्या हाती येण्याच्या दृष्टीने वालचंदांनी सरकारशी सतत वाटाघाटी केल्या. अखेर दादाभाई नौरोजी यांच्या प्रेरणेतून आणि नरोत्तम मोरारजी यांच्या सहकार्याने वालचंदांनी 'सिंदिया स्टीम नॅव्हिगेशन कंपनी' ही भारतीय जहाजकंपनी स्थापन केली. आंतरराष्ट्रीय वाणिज्य मंडळाचे ते दोन वर्षे उपाध्यक्ष, 'ओरिएंटल' या भारतीय विमा कंपनीचे संचालक, 'बँक ऑफ बडोदा'चे अध्यक्ष म्हणूनही त्यांनी काम केले आहे. सन 1953 साली त्यांचे वयाच्या 71 व्या वर्षी निधन झाले. औद्योगिक व सामाजिक क्षेत्रामध्ये नाव कमावणारी ही दोन भिन्न प्रकृतींची व्यक्तीमत्त्वे. या दोन व्यक्तीमत्त्वांचा आणि मुंबईच्या दक्षिणेकडील 'पिरकोन' या लहानशा गावाचा दुरान्वयेही काही संबंध असण्याची शक्यता वाटत नाही. पण "जग खूप लहान आहे" या उक्तीचा परिचय घडवून देणाऱ्या गोष्टी नेहमीच घडत असतात. इथेही असेच काहीसे घडलेय.

लंडनच्या किनाऱ्यावरून सुरू झालेला हा प्रवास मुंबईच्या किनारी थांबला. जहाजाच्या काही भागांचा पुनर्वापर झाला तर काही निरूपयोगी भाग समुद्रात विसावले. पण या विघटनाच्या प्रक्रीयेत या जहाजावरील एक वस्तू मुंबईतल्या बाजारातून पिरकोन गावी पोहोचली. ज्या आवाजाने कधी काळी जहाजावरील कर्मचाऱ्यांना इशारा मिळत असे, तो आवाज आता वाघेश्वराच्या मंदिरात घुमतोय. आपल्या अंगावरील नाव मिरवत समुद्राच्या विशाल प्रवाहात मार्गक्रमण करत ज्या घंटेने प्रवास केला ,तीच घंटा आता वाघेश्वर महाराजांच्या सेवेत दाखल झाली.

संदर्भ:-

१. मोकाशी रुपाली, महाकुमार केशिदेव याचा ठाणे ताम्रपट, श्रीस्थानकाचे शिलाहार, २०२३, पान क्र. ६७
२. तेंडूलकर महेश, जडणघडण, हिन्दू देवालयातील पोर्तुगीज घंटा, २००८, पान क्र. ११,१२
३. तेंडूलकर महेश, धार्मिक महत्त्व, हिन्दू देवालयातील पोर्तुगीज घंटा, २००८, पान क्र. १३
४. कानडे, गो. चिं.; जोशी, चंद्रहास; रानडे, अशोक, घंटा, मराठी विश्वकोश
५. The Ship's Bell, Naval history and heritage command,जून २००४, संपादन २०२४
६. JALAGANGA, Baltikshipping.com

(छायाचित्र क्रमांक १)

(छायाचित्र क्रमांक २)

(छायाचित्र क्रमांक ३)

1

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Issue 367 (B) : Indian Knowledge System
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
October 2025

आटपाडी तालुक्याचे शिक्षण महर्षी श्रीमंत बाबासाहेब देशमुख

प्रा. डॉ. सौ.सुजाता सचिन देशमुख
सहा. प्राध्यापक,
श्रीमंत बाबासाहेब देशमुख महाविद्यालय, आटपाडी.
ता. आटपाडी. जि. सांगली.
मो. नं.9130817933, Email.ID- rajshri.sujata13@gmail.com

प्रास्ताविक :-

पूर्वी जसा हा भाग होता आणि लोक मागासलेले होते ते तसेच आहेत. दुष्काळ, दारिद्र्य आणि कर्जबाजारीपणा त्यांच्या पाचवीलाच पुजलेला होता. अनिष्ट रूढी, परंपरा, अंधश्रद्धा आणि बुरसटलेली विचारसरणी जशीच्या तशीच आहे. पोटाची खळगी भरण्यासाठी पिढ्यानपिढ्या चालत आलेले धनगरांचे, शेतमजुरांचे, बहुजनांचे आणि गरीबबेकारांचे स्थलांतर आजही तसूभर झालेले नाही. आणि मग त्याचे विचारचक्र सुरू झाले. यावर उपाय काय ? या भोळ्या-भाबड्या, अज्ञानी जनतेचे जीवन कशाने बदलेल ? त्यांच्या जीवनातला अंधकार कशाने नष्ट होईल ? त्याचवेळी त्यांच्या लक्षात आले की, 19 व्या शतकातील समाज सुधारक महात्मा फुले यांची भूमिका, महात्मा फुले शूद्र- अतिशुद्राच्या गुलामगिरीचे, दुःखाचे कारण अविद्या आहे असे म्हणत. म्हणून त्यांनी शेतकऱ्यांचा आसूड या ग्रंथात म्हटले आहे की,

विद्येविना मती गेली | मती विना निती गेली ||
निती विना गती गेली | गति विना वित्त गेले ||
वित्त विना शुद्र खेचले | एवढे अनर्थ एका अविद्याने केले ||

हा महात्मा फुले यांचा संदेश म्हणजे क्रांतिकारक बदलच आहे. हा बदल आपण केलाच पाहिजे. राजर्षी शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी शिक्षणातून समाज परिवर्तन घडवण्याचा प्रयत्न केला आपणही तेच केले पाहिजे. शिक्षणाशिवाय हा समाज ज्ञानी होणार नाही, त्याला. स्वत्वाचे भान येणार नाही. इथल्या तरुणांचा सर्वांगीण विकास करण्यासाठी आणि गरीबी व बेरोजगारी घालवण्यासाठी शिक्षणाची गंगा आटपाडी तालुक्यात आणणे गरजेचे आहे हे लक्षात घेऊन आटपाडी तालुक्याचे शिक्षण महर्षी श्रीमंत बाबासाहेब देशमुख यांनी अनेक सहकारी मंडळींना बरोबर घेऊन 12 डिसेंबर 1953 रोजी दि. आटपाडी एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना केली. या सोसायटीच्या माध्यमातून कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या शिष्याला शोभावे असे काम त्यांनी शिक्षण क्षेत्रात केले. आटपाडी तालुक्यातील शैक्षणिक क्रांतीचे दादा हे अग्रदूत आहेत. या कामामध्ये श्री रंगलाल सर व अनेक सहकारी मंडळीचे मौलिक असे सहकार्य आणि मार्गदर्शन दादांना मिळाले. दादांनी आटपाडी तालुक्यांमध्ये सर्वांच्या मदतीने शैक्षणिक संस्थाचे जाळे विणून टाकून ग्रामीण आणि दुष्काळ भागातील गोरगरीब मुला-मुलींना शिक्षणासाठी ज्ञानाचे दरवाजे खुले करून दिले.

आतापर्यंत बाबासाहेब देशमुखांनी आटपाडी महालातील सर्व खेड्यांच्या दोन वेळा प्रवास केला होता. इ.स 1938- 39 साली बॅ. आप्पा पंताबरोबर कारण प्रौढ शिक्षण मोहीम राबविणे हे कारण होते. दुसरा प्रवास इ.स 1951

साली म्हणजे बरोबर 12 वर्षानंतर एका तपानंतर त्याच निमित्त होत ' गाव तिथे प्राथमिक शाळा' हा प्रकल्प राबविणे.. म्हणजेच हे दोन्हीही प्रवास त्यांनी शिक्षण प्रसारानिमित्त केले होते. हे प्रवास करत असताना दुसऱ्यावेळी त्यांच्या हुशार नजरेत एक गोष्ट आली आणि ती म्हणजे एका तपाचा काळ उलटून गेला तरी या भागातले लोक पूर्वी जसे होते तसेच आहेत. भारत देशाला स्वातंत्र्य मिळाले असले तरी त्यांच्या जीवनात आणि राहणीमानात काही फरक पडलेला नाही.

अल्पपरिचय:-

बाबा आटपाडीचे वतनदार. त्यांचे खरे नाव रुस्तुमराव पण सर्वजण लाडाने त्यांना बाबा म्हणत. त्यामुळे तेच नाव पुढे रूढ झाले. अप्पापंत तर त्यांना आटपाडी चा 'राजा' म्हणत. बाबांच्या घराण्याचा मूळ पुरुष चित्रोजी चव्हाण-देसाई उर्फ देशमुख. मध्ययुगीन इतिहास काळात विजापूरच्या आदिलशहाने त्यांना "सेन खासकेल समशेर बहादूर सरसुभे प्रांत आटपाडी". ही मानाची पदवी आणि जहागिरी दिलेली होती. बनपुरी हे त्यांचे इनामी गाव काही काळानंतर आटपाडी येथे वास्तव्य. पुढे आटपाडी भाग मराठी राज्यात सामील करून नंतर औंध संस्थानाला जोडून आटपाडीकर चव्हाण-देशमुख हे औंध संस्थानचे एक नंबरचे सरदार झाले1. शंकराचार्यांनी . त्यांना 'महाजन ' ही पदवी आणि ताम्रपट देऊन न्यायदानाचे बावन्न अधिकारीही बहाल केले. अशा या थोर ऐतिहासिक वारसा लाभलेल्या घराण्यात श्री चित्रोजीराव व सूर्याक्कादेवी यांच्यापोटी 10 मार्च 1923 रोजी बाबासाहेबांचा जन्म झाला. इ.स.1937 साली वडिलांच्या अनपेक्षित झालेल्या मृत्यूनं बाबासाहेबांच्या बालमनावर जबर परिणाम झाला. त्यांच शिक्षणातील लक्ष उडाले. जणू काही सरस्वती देवीवर बाबा रुसूनच बसले. परिस्थिती अत्यंत कठीण होती. औंधचे पंतप्रतिनिधी श्रीमंत बाळासाहेब महाराजांची या देशमुख घरावर विशेष मर्जी होती. पंतप्रतिनिधी प्रत्येक शैक्षणिक वर्षारंभाला आटपाडीला भेट देत असत. यावेळी त्यांनी सुपुत्र बॅ. अप्पापंत यांना आटपाडीला भेट देण्यासाठी पाठवले होते. शाळा तपासून झाल्यानंतर बाबासाहेबांना औंधला घेऊन जाणे हा दुहेरी हेतू पूर्ण करण्यासाठी त्यांनी आपल्या सुपुत्राला पाठवले होते. बॅ. आप्पासाहेब बाबांना स्वतःच्या मोटारीमध्ये बसवून औंधला घेऊन आले. पण बाबांचं शिक्षणात आणि औंधमध्ये मन रमेना. त्यांचं मन रमवण्यासाठी आणि त्यांनी शिक्षण घ्यावे म्हणून राजेसाहेब व बॅ. अप्पापंतांनी त्यांना अनेक सुविधा पुरविल्या. परंतु बाबांचे कशातच लक्ष नव्हते. बाबा एक दिवस आपला बाडाबिस्तारा घेऊन आटपाडीला आले. पण येताना त्या लहान वयात त्यांनी दोन गोष्टी बरोबर आणल्या. एक औंधच्या राजाचे सुसंस्कार आणि बॅ. अप्पापंत त्यांची कर्तव्यतत्परता. या गोष्टी पुढे त्यांच्या आयुष्याचा ठेवा झाल्या.

निसर्गाच्या अवकृपेने अवर्षणग्रस्त प्रदेश:-

ऐतिहासिक व सांस्कृतिकदृष्ट्या वैभवशाली परंपराचा सुकाळ असलेल्या माणदेशाला विशेषत: आटपाडी तालुक्याला निसर्गाच्या अवकृपेने मात्र सतत दुष्काळी व शापितच ठेवलेले आहे. आयुष्यभर दारिद्र्य व कर्जबाजारी असलेल्या कष्टकरी, शेतमजूर, शेतकरी, शिक्षणाचा गंध नसल्याने अनिष्ट रूढी, परंपरा ,चालीरीती ,अंधश्रद्धा इत्यादीला बळी पडलेला समाज होता. त्याचबरोबर दैववादी व परावलंबी बनलेला समाज होता, पुरेशा व नियमित्त पर्जन्याच्या अभावाने शेती ओस पडल्याने आपल्या डोळ्यातच पाणी साठवून दैनंदिन प्रापंचिक गरजा भागवण्यासाठी 'सावकारीपाशात अडकून' आयुष्यभर येथील समाज कर्जबाजारी बनला आहे. बालविवाहाच्या अनिष्ट प्रथा, खोट्या प्रतिष्ठेच्या कल्पना व अंधश्रदेच्या प्रभावाने स्त्री शिक्षणाबाबत पूर्ण अंधार होता. 'चूल आणि मूल' हेच तिचे कार्यक्षेत्र ठरले होते.निराशा व संभ्रमाने ग्रासून विकासाच्या नव्या वाटा शोधण्यासाठी 21 व्या शतकाकडे डोळे लावून पिढ्यानपिढ्या वाटचाल करीत असलेल्या युवा पिढीला 'परिवर्तनाच्या' नव्या दिशेची गरज होती. ही गरज बाबासाहेब देशमुख या सर्वस्पर्शी अष्टपैलू युगप्रवर्तक व्यक्तिमत्त्वाच्या उद्याने पूर्ण झाली.

आटपाडी एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना :-

बाबासाहेब देशमुख यांनी आटपाडी महालातील सर्व खेड्यांचा दोन वेळा प्रवास दौरा केला. पहिला दौरा इ.स.1938- 39 ला बॅ. अप्पापंतांच्याबरोबर प्रौढशिक्षण मोहिमेसाठी केला. तर दुसरा प्रवास दौरा त्यांनी इ.स. 1951 साली " गाव तिथे प्राथमिक शाळा" हा प्रकल्प राबवण्यासाठी बरोबर 12 वर्षानंतर केला होता. .हे दोन्हीही दौरे त्यांनी शिक्षण प्रसारानिमित्त केले होते.त्यावेळीच त्यांच्या अभ्यासू आणि हुशार नजरेत एक गोष्ट आली ती म्हणजे एका तपाचा काळ लोटला तरी या भागातले लोक पूर्वी जसे होते तसेच आहेत. देशाला स्वातंत्र्य मिळाले असले तरी त्यांच्या दैनंदिन जीवनात आणि राहणीमानात काहीच फरक पडलेला नाही. पूर्वी जसा हा भाग आणि लोक मागासलेले होते, तसेच ते आहेत. दुष्काळ, दारिद्र्य आणि कर्जबाजारीपणा त्यांच्या पाचवीलाच पुजलेला आहे. अनेक रूढी, प्रथा- परंपरा, अंधश्रद्धा आणि बुरसटलेली विचारसरणी जशीच्या तशी आहे. पोटाची खळगी भरण्यासाठी पिढ्यानपिढ्या चालत आलेले धनगरांचे, शेतमजुरांचे आणि गरीबबेकारांचे स्थलांतर आजही तसूभर कमी झालेले नाही. आणि मग बाबासाहेबांचे विचारचक्र सुरू झाले…….. यावर उपाय काय? या भोळ्याभाबड्या अज्ञानी जनतेचे जीवन कशाने बदलेलं ? त्यांच्या जीवनातील हा अंधकार कशाने नष्ट होईल ? ते विचारशील, बुद्धिवान, हुशार कशाने होतील ? याचे उत्तर एकच ते म्हणजे शिक्षण. म्हणूनच महात्मा गांधीजींनी संस्थानातील प्रजेला साक्षर करण्याची अट घातली होती. आणि त्यामुळेच बॅ.अप्पापंत हातात कंदील घेऊन संस्थानातील भागात रात्री अप रात्री 5-6 महिने या भागात पायी हिंडत होते. शिक्षण हा माणसाचा तिसरा डोळा आहे. हा डोळा उघडल्याशिवाय आपला समाज ज्ञानी होणार नाही. त्याला स्वत्वाची जाणीव होणार नाही. या समाजाचा सर्वांगीण विकास करायचा असेल तर शिक्षणाची गंगा घरोघरी पोहोचवणे गरजेचे आहे. हे बाबासाहेबांनी ओळखले होते.

औंध संस्थान आणि आटपाडीचे फार पूर्वीपासूनचे जुने ऋणानुबंध. औंधच्या राजाने (भवानराव पंतप्रतिनिधी) या परिसरात विकासासाठी अनेक उपक्रम राबवले होते. विशेष करून त्यांनी शिक्षण प्रसारावर अधिक लक्ष दिले होते. इ. स. 1916 सालीच महाराजांनी संस्थानात प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे केले होते. आटपाडीमध्ये ना. रुस्तुमराव देशमुख यांच्या प्रयत्नामुळे इ.स.1942 ला भवानी हायस्कूल सुरू केले होते. त्यामुळे तालुक्यातील गोरगरिबांच्या मुला-मुलींच्या शिक्षणाची सोय झाली होती. परंतु इ.स. 1948 ला संस्थांचे विलीनीकरण झाल्याने औंधच्या मंडळींनी भवानी हायस्कूलच्या जबाबदारीतून अंग काढून घेतले. त्यामुळे सरकारने भवानी हायस्कूल पंढरपूरच्या कवठेकर एज्युकेशन सोसायटीकडे चालवण्यास दिले. वास्तविक पाहता सरकारने भवानी हायस्कूल आटपाडीतील जाणत्या मंडळींना चालवायला द्यायला पाहिजे होते. पण केवळ या मंडळींना हायस्कूल चालवण्याचा अनुभव नाही म्हणून पंढरपूरच्या संस्थेकडे ती जबाबदारी दिली. याची सल आटपाडीकरांच्या मनात होती. म्हणूनच आपणही एखादी संस्था स्थापन करून नंतर भवानी हायस्कूल मिळवण्याचा प्रयत्न करू या असा आटपाडीकरांचा विचार झाला. आणि हा विचार निश्चितच काळाच्या पुढचा होता. हा पुढचा विचार करूनच बाबासाहेब देशमुख यांनी १२ डिसेंबर 1953 रोजी आटपाडी एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना केली.

आटपाडी एज्युकेशन सोसायटीची ध्येय व उद्दिष्टे :-

"तर्योर्यत सत्य यतरंत ऋजिय" जे चिरकाल टिकते ते सत्य असते. या ब्रीद वाक्याची ओळख दादांनी आपल्या कार्य कर्तुत्वातून करून दाखवली.

1. सामान्य समाजात सुसंस्कारी शिक्षणप्रसाराच्या साधनाने समाजाचे परिवर्तन घडवून आणणे.
2. संस्थेच्या शाखा उपशाखातून जात, धर्म, पंथ अथवा वर्ण यांचा भेदभाव करणार नाही अशा चारित्र्यसंपन्न व्यक्ती निर्माण करणे.

3. सामान्य समाजाच्या विकासासाठी, ध्येयासाठी उत्स्फूर्तपणे वाहून घेणारे आदर्श समाजसेवक निर्माण करणे.
4. जीवनात प्रत्येक घडीला साधेपणा आणि काटकसर यांची जपणूक संस्था व संस्थेतील घटक करतील.
5. स्वतंत्र विचारवृत्ती व नवनिर्मिती निर्माण करण्याची कुवत प्रत्येकात विकसित करणे.

आटपाडी एज्युकेशन सोसायटीचा विस्तार :-

हायस्कूलमध्ये शिकलेल्या मुला- मुलींना पुढचे शिक्षण घेण्यासाठी आटपाडीपासून 60-70 मैल दूर जावे लागे. बाहेर राहून शिक्षण घ्यायचे म्हणजे खर्च आलाच. आटपाडीसारख्या दुष्काळी भागातील मुलांना ते शक्यच नव्हते. शिवाय मुलींना तर बाहेरगावी राहून शिक्षण घेणे अगदीच अशक्य होते. म्हणून बाबासाहेब देशमुख यांनी आटपाडी येथे कॉलेज सुरू करायचे ठरवले. पण अनेक अडचणी असलेल्या भागात महाविद्यालय सुरू करण्याची कल्पना करणे व ती पूर्ण स्वरूपात आणणे हे खरोखरच अत्यंत कष्टाचे व धाडसाचे पाऊल होते. कॉलेजने विद्यापीठाकडे जे डिपॉझिट ठेवायचे असते तेवढे पैसेसुद्धा संस्थेकडे नव्हते. अशा कठीण परिस्थितीत कोणताही विचार न करता बाबासाहेबांनी आपली अंगठी झटकन मोडून आर्थिक जुळवाजुळव करून विद्यापीठाकडे डिपॉझिट भरून इ.स. 1969 ला आटपाडी कॉलेज आटपाडी सुरू केले. पहिल्या वर्षी फक्त 54 विद्यार्थ्यांवर सुरू झालेले हे कॉलेज आज शिवाजी विद्यापीठात नावारूपाला आलेले कॉलेज आहे. आज या महाविद्यालयात आर्ट्स, कॉमर्स व सायन्स या तिन्ही शाखा असून काही विषयांची पदव्युत्तर शिक्षणाची ही सोय आहे. 3000 पेक्षाही अधिक विद्यार्थी येथे शिक्षण घेत असून दिवसेंदिवस ही संख्या वाढतच आहे. त्याचबरोबर स्थानिक पातळीवर स्वतंत्र संस्था स्थापन झाल्याने प्रारंभी श्री भवानी विद्यालयाची मागणी शासनाकडे केली. पण त्यास शासनाने नकार दिला. परंतु त्यामुळे नाउमेद न होता तालुक्याच्या खेड्यापाड्यात जाऊन एखादे नवीन हायस्कूल काढून ते यशस्वी चालवून आपली 'योग्यता' सर्वार्थीने सिद्ध करण्याच्या विचाराने प्रेरित होऊन दिघंची येथील दिघंचीकरांच्या सक्रिय सहकारातून इ. स. 1958 जूनमध्ये संस्थेचे पहिले हायस्कूल सुरू करून ते यशस्वी चालून पुढे लगेच जून 1959 मध्ये करगणीत तर इ. स. 1960 मध्ये सोलापूर जिल्ह्यातील बलवडी येथे माध्यमिक शाळा काढून उत्तम प्रकारे चालवून दाखविल्याचे सिद्ध केल्याने तत्कालीन महाराष्ट्राचे शिक्षणमंत्री मा. बाळासाहेब देसाई यांनी मे 1961 मध्ये कवठेकर एज्युकेशन सोसायटी पंढरपूरकडे चालविण्यास दिलेले श्री भवानी विद्यालय आटपाडी एज्युकेशन सोसायटीला सन्मानाने चालविण्यास सुपूर्द करून स्वतंत्र शिक्षण संस्थेच्या माध्यमातून शिक्षण प्रसार करण्याच्या बाबासाहेबांच्या सक्षम योग्यतेवर एक प्रकारे शिक्कामोर्तबच केले. अशाप्रकारे अनेक हायस्कूलची निर्मिती करून आटपाडी एज्युकेशन सोसायटीच्या माध्यमातून "शिक्षणातून समाजपरिवर्तनाचे" कार्य सांगली जिल्ह्यासह शेजारील सोलापूर, सातारा जिल्ह्यातून शिक्षण संस्थांचे जाळे विणणे सुरू झाले. बाबासाहेबांच्या इ.स. 1986 पर्यंतच्या कारकिर्दीत 19 माध्यमिक शाळा, 2 उच्च माध्यमिक, 1 जुनियर कॉलेज, 1 सिनियर कॉलेज, 1 बालवाडी 4 वस्तीग्रहे, 4 वाचनालये असा सर्व शिक्षण प्रक्रियेचा डोलारा निर्माण केला. इ.स. 1953 मध्ये आटपाडी एज्युकेशन सोसायटीच्या माध्यमातून लावलेले

इवलेसे रोप लावियेले द्वारी | त्याचा वेलू गेला गगनावरी ||1||
मोगरा फुलला मोगरा फुलला | फुले वेचिताची भार | कळीयीसी आला |

या उक्तीप्रमाणे आटपाडी एज्युकेशन सोसायटीचा संख्यात्मक व गुणात्मक विकास बाबासाहेबांचे सुपुत्र मा. अमरसिंह (बापूसाहेब) यांच्या मार्गदर्शनाखाली चालूच आहे.

स्वतंत्र मुलींची हायस्कूल्स : स्त्री उद्धाराचे कार्य :-

"जिच्या हाती पाळण्याची दोरी ती जगाचा उद्धार करी" .या समाज सुधारकांच्या उक्तीप्रमाणे श्री शिक्षणातून समाज परिवर्तन अधिक सुलभ व प्रभावी होते. हा ऐतिहासिक अनुभव लक्षात घेऊन "स्त्रीशिक्षणाला चालना"

देण्यासाठी आटपाडी एज्युकेशन सोसायटी या संस्थेच्या माध्यमातून आटपाडी, दिघंची, शेटफळे, करगणी इत्यादी ठिकाणी स्वतंत्र गर्ल्स हायस्कूल सुरू करून स्त्रीशिक्षणाचा प्रसार प्रभावीपणे केला. त्याचबरोबर त्यांना एक गोष्ट नेहमी खटकत असायची ती म्हणजे मराठ्यांच्या मुलींचे शिक्षण. त्यांना त्यांचा खानदानीपणा त्यांच्या शिक्षणाच्या आड यायचा. बाबासाहेब देशमुख नेहमी म्हणायचे, "ज्याअर्थी श्रेष्ठ वर्गीय ब्राह्मणांच्या मुली शाळा कॉलेजात जातात. उच्च शिक्षण घेतात. नोकरी करतात. मग आपल्या क्षेत्रीय घराण्यातील मुलींनी का शिक्षण घेऊ नये ? एक मुलगी शिकली तर सारे घर शिकते. सर्व कुटुंब शिकते. या विचारांचा परिपाक म्हणजे " सौ. वत्सलादेवी देसाई कन्या प्रशाला" या सर्व कामात बाळासाहेब देसाई यांचे योगदान मोठे होते. म्हणून संस्थेच्या संचालक मंडळांने त्यांना विनंती करून त्यांनी केलेल्या कामाचे स्मरण राहावे म्हणून आटपाडी येथे त्यांच्या मातोश्रींच्या नावाने मुलींचे हायस्कूल सुरू करावे असा आग्रह धरून त्यांच्या मातोश्रीच्या नावाने श्रीमती वत्सलादेवी गर्ल्स हायस्कूल इ.स. 1961 साली सुरू केले. बाबासाहेब देशमुखांचे विचार हे काळाच्या पुढचे होते. स्त्री शिक्षणातून समाज परिवर्तन होते. हे अत्यंत प्रभावीपणे बाबासाहेब देशमुख यांनी फार पूर्वीच जाणले होते. एवढ्यावर बाबासाहेब देशमुख थांबले नाहीत तर हायस्कूलमध्ये शिकलेल्या मुलींना पुढचे शिक्षण घेण्यासाठी आटपाडी येथे उच्च शिक्षणाची सोय केली. गोरगरिबांच्या मुलींना कमी पैशात शिक्षण मिळू लागले. ज्या ज्या वाड्यावस्त्यावर स्वर्गीय बॅ. अप्पापंतांबरोबर दादा साक्षरता मोहिम राबविण्यासाठी हातात कंदील घेऊन पायी फिरले त्या प्रत्येक गावात आणि वाडीवस्तीवर दादांनी शिक्षणाची गंगा पोहोचवली. त्यांचे स्वप्न तर पूर्ण झालेच पण ज्या औंधच्या राजाने साक्षरतेचे स्वप्न पाहिले होते ते सुद्धा त्यांनी पूर्ण केले.

शैक्षणिक क्रांतीचे अग्रदूत :-

एका छोट्याशा कुपीमध्ये असंख्य फुलांचा सुगंध सामावणे कठीण असते किंवा एका घागरीमध्ये विशाल सागर सामावणे कठीण असते. त्याचप्रमाणे दादांचे समृद्ध आणि संघर्षमय जीवन एका छोट्याशा संशोधन पर लेखात शब्दांच्या पिंजऱ्यात बंद करणे हे काम खूपच कठीण आहे. कारण अनेक शतकानंतर एखादा महामानव जन्माला येतो आणि आपल्या अविश्रांत कष्टांनी व आकाशाला गवसनी घालणाऱ्या स्वप्नांनी कालचक्राला कलाटणी देत संपूर्ण आटपाडी तालुक्याचा चेहरामोहराच बदलून टाकला. ज्या आटपाडीविषयी पूर्वी निर्मनुष्य प्रदेश म्हणून उल्लेख केला जायचा तो हा प्रदेश अशा महामानवाच्या प्रयत्नांनी इतका बदलतो की कालचा तो हाच का प्रदेश ? असा प्रश्न मनाला पडतो. श्रीमंत बाबासाहेब देशमुख आटपाडीला लाभलेले असेच एक महामानव ज्यांनी बहुजन समाजाला शिक्षण देऊन त्यांची सर्वांगीण प्रगती साध्य करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य केले. व आजसुद्धा आटपाडी एज्युकेशन सोसायटी आटपाडी या शिक्षण संस्थेच्या माध्यमातून हे कार्य सातत्याने सुरू आहे. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या शिष्याला शोभेल असेच काम दादांनी शिक्षण क्षेत्रात केले. त्यामुळे दादां आटपाडी तालुक्यातील शैक्षणिक क्रांतीचे अग्रदूत आहेत असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही. अशा या ज्ञानगंगेच्या भगीरथाने शिक्षणाचा विकास करण्यासाठी अनेक विविध शिक्षण संस्था निर्माण करून ज्ञानाला हापापलेल्या सर्वसामान्य समाजाला ज्ञानरूपी गंगेचे पाणी पाजून तृप्त केले. अशा या बहुअंगी नेतृत्व असणाऱ्या शिक्षण महर्षीची प्राणज्योती 30 मे 1986 रोजी अनंतात विलीन झाली. अशा या शिक्षण महर्षिने आपल्या आयुष्यात जे कार्य केले ते इतरांना अनेक जन्म घेऊनही करता येणार नाही. सलाम त्यांच्या कार्याला आणि अभिवादन त्यांच्या कर्तुत्वाला.

निष्कर्ष :-

आटपाडी तालुक्यातील शैक्षणिक कार्यामधील मूल्यमापन करत असताना असे दिसून येते की, दि. आटपाडी एज्युकेशन सोसायटीच्या माध्यमातून श्रीमंत बाबासाहेब देशमुख यांनी शैक्षणिक कार्य खूप महत्वपूर्ण केले आहे. इ.

स. 1953 पासून आज अखेरपर्यंत सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक परिवर्तन करण्याचे कार्य अखंडपणे सुरू आहे. यामध्ये गरिबीने ग्रासलेल्या, रंजल्या गांजलेल्यांना दुष्काळग्रस्त भागांमध्ये प्रतिकूल परिस्थितीतही शिक्षणाच्या माध्यमातून नवसंजीवनी देण्याचे कार्य त्यांनी केले आहे. शैक्षणिक कार्यांबरोबर सामाजिक बांधिलकीची जपणूकही केली आहे. श्रीमंत बाबासाहेब देशमुख जन्मशताब्दी निमित्त आटपाडीत एक लाख पुस्तके वाचण्याचा उपक्रम राबवून वाचन संस्कृती समृद्ध केली आहे. त्याचबरोबर विविध उपक्रमांमध्ये सहभाग घेऊन दादांनी आपल्या संस्थेचा महाराष्ट्रात नावलौकिक वाढवला आहे. दादा चांगल्या वेळेची वाट बघण्यापेक्षा चांगली वाट निर्माण करणारे शिक्षणतज्ञ होते. त्या वाटेवर एकट्याने चालण्याऐवजी सर्वांना सोबत घेऊन जाणारे ते वाटसरू होते. त्या वाटेवरून जाताना ऊन-वारा-पाऊस यातून सहीसलामत इच्छित स्थळी पोहोचवणारे ते दीपस्तंभ होते. स्वतः जळून इतरांना प्रकाश मान करणारे दादा आणि अमृतजोत होते. संस्थाननिर्मितीपासून प्रगतीपर्यंतचे काम आपल्या विलक्षण जिद्दीने पूर्णत्वास नेणारे दादा हे खऱ्या अर्थाने आटपाडी तालुक्याचे शिल्पकार होते.आज आटपाडी तालुक्याने सांगली जिल्ह्यात, महाराष्ट्रात, देशात आणि जगातही आपली ओळख निर्माण केली आहे. ही ओळख निर्माण करणारे बीज बाबासाहेब देशमुख यांनी लावले होते.

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये दि. आटपाडी एज्युकेशन सोसायटीचे संस्थापक श्रीमंत बाबासाहेब देशमुख यांच्या अपार कष्टामुळे व अविरत प्रयत्नामुळे आज आटपाडी तालुक्याची वेगळी ओळख निर्माण झाली आहे. त्यामुळे त्यांच्या शैक्षणिक विकासातील योगदानाचा मी थोडक्यात आढावा घेतलेला आहे.

संदर्भ ग्रंथ :-

1) प्रा. विश्वनाथ जाधव, श्रीमंत बाबासाहेबब देशमुख,शब्द शिवार प्रकाशन,मंगळवेढा. 10 मार्च 2021.पृष्ठ क्र. 08.
2) कित्ता पृष्ठ क्र.09.
3) प्रा. विश्वनाथ जाधव, संघर्षपर्व (चरित्र) श्रीमंत बाबासाहेबब देशमुख, शब्द शिवार प्रकाशन, मंगळवेढा,30 मे 2022 .पृष्ठ क्र. 24.
4) कित्ता पृष्ठ क्र. 23.
5) कित्ता पृष्ठ क्र. 26.
6) प्रा. अण्णासाहेब भांबुरे, स्मरणिका,शिवाजी विद्यापीठ इतिहास परिषद, आटपाडी कॉलेज आटपाडी. 9 व10 फेब्रुवारी 2008. पृष्ठ क्र.29.
7) कित्ता पृष्ठ क्र. 31.
8) प्रशांत भंडारे, भाग्यविधाते पुढारी पुरवणी माय सांगली 10 मार्च मार्च 2022.पृष्ठ क्र.3
9) प्रा. सदाशिव मोरे, इतिहास विभाग प्रमुख, दैनिक पुण्यनगरी,सांगली. जन्मशताब्दी विशेष पृष्ठ क्र. 04
10) श्री आटपाडकर बी.व्ही. खवासपूर हायस्कूल खवासपूर. श्री भवानी हायस्कूल सुवर्ण महोत्सवी अंक 1992.एम.डी. जवळे.पृष्ठ क्र. 116.
11) अण्णासाहेब भांबुरे उपरोक्त पृष्ठ क्र. 89.
12) कित्ता पृष्ठ क्र. 31.
13) प्रा. विश्वनाथ जाधव, माणमुद्रा, लोकायत. 8 नोव्हेंबर 2018. पृष्ठ क्र.116.

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Issue 367 (B) : Indian Knowledge System
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
October 2025

भगवद्गीता का दार्शनिक संदेश और प्रबंधन विज्ञान : एक समकालीन अध्ययन

डॉ. हरीश कुमार सिंह
एसोसिएट प्रोफेसर इतिहास
रामस्वरूप ग्रामोद्योग परास्नातक महाविद्यालय पुखरायां कानपुर देहात
छत्रपति साहू जी महाराज विश्वविद्यालय कानपुर उत्तर प्रदेश
harishcsjmu09@gmail.com, 9415581574

सारांश :

"यह शोधपत्र भगवद्गीता के दार्शनिक संदेश और आधुनिक प्रबंधन विज्ञान के बीच संबंधों का विश्लेषण करता है। गीता का निष्काम कर्मयोग कार्य को परिणाम से निर्लिप्त होकर प्रक्रिया-उन्मुखता (process orientation) और तनाव-प्रबंधन (stress management) की दृष्टि प्रदान करता है। समत्वभाव सफलता और असफलता में संतुलित रहने का मार्ग दिखाता है, जो आज के प्रतिस्पर्धात्मक परिवेश में भावनात्मक संतुलन के लिए प्रासंगिक है। लोकसंग्रह का सिद्धांत टीमवर्क और corporate social responsibility (CSR) से मेल खाता है, जबकि आत्म-नियंत्रण आधुनिक self-management और अनुशासन की नींव है।आधुनिक प्रबंधन जहाँ योजना, संगठन, नेतृत्व, निर्णय क्षमता, प्रेरणा और नियंत्रण पर आधारित है, वहीं गीता इन प्रक्रियाओं को नैतिकता और मानवीय मूल्यों से जोड़ती है। यह अध्ययन भारतीय प्रबंधन मॉडल (Indian Ethos in Management) के विकास में गीता की प्रासंगिकता को रेखांकित करता है।"

शोध के उद्देश्य

इस शोधपत्र का प्रमुख उद्देश्य भगवद्गीता के दार्शनिक संदेश को गहराई से समझना और उसे आधुनिक प्रबंधन विज्ञान के सिद्धांतों से जोड़कर समकालीन परिप्रेक्ष्य में उसकी प्रासंगिकता को स्पष्ट करना है। गीता केवल धार्मिक या आध्यात्मिक ग्रंथ नहीं है, बल्कि इसे एक प्रबंधन ग्रंथ के रूप में भी देखा जा सकता है, जो व्यक्ति और समाज को सही दिशा प्रदान करता है। आज की प्रतिस्पर्धात्मक और तनावपूर्ण दुनिया में गीता का संदेश यह सिखाता है कि किस प्रकार मनुष्य निष्काम भाव से कार्य करते हुए सफलता और असफलता में समभाव रख सकता है। इसलिए इस अध्ययन का पहला उद्देश्य गीता के प्रमुख दार्शनिक सिद्धांतों – जैसे कर्मयोग, ज्ञानयोग, भक्तियोग, आत्मसंयम, नेतृत्व, समत्व भाव और लोकसंग्रह – का गहन विश्लेषण करना है।दूसरा उद्देश्य प्रबंधन विज्ञान की मूल अवधारणाओं और प्रक्रियाओं का अध्ययन करना है। आधुनिक प्रबंधन का आधार योजना निर्माण, संगठन, नेतृत्व, प्रेरणा, निर्णय क्षमता, और नियंत्रण जैसे तत्वों पर टिका है। शोध पत्र में यह दिखाया गया है कि गीता में प्रतिपादित सिद्धांत आधुनिक प्रबंधन विज्ञान के इन पहलुओं से किस प्रकार समानांतर और पूरक हैं।तीसरा उद्देश्य गीता के संदेश और प्रबंधन विज्ञान के सिद्धांतों का तुलनात्मक अध्ययन करना है। उदाहरण के लिए, गीता में निष्काम कर्म की जो अवधारणा दी गई है, वह आधुनिक प्रबंधन में process-oriented approach से मेल खाती है, जहाँ ध्यान परिणाम पर न होकर कार्य की गुणवत्ता और निरंतरता पर दिया जाता है। इसी प्रकार, गीता में वर्णित लोकसंग्रह का भाव आज के transformational leadership और ethical leadership से समानता रखता है। इस तुलनात्मक अध्ययन के माध्यम से शोधपत्र में यह सिद्ध करने का प्रयास किया गया है कि गीता के संदेश केवल आध्यात्मिक जीवन तक सीमित नहीं हैं, बल्कि आधुनिक संगठनात्मक जीवन में भी अत्यंत प्रासंगिक हैं।चौथा उद्देश्य समकालीन कॉरपोरेट और प्रशासनिक जीवन की चुनौतियों के समाधान हेतु गीता के दार्शनिक संदेश को व्यावहारिक रूप से प्रस्तुत करना है। आधुनिक कार्यस्थल में तनाव, प्रतिस्पर्धा, नैतिक संकट, नेतृत्व का अभाव और टीम वर्क की चुनौतियाँ बढ़ती जा रही हैं। गीता का संदेश योगस्थः कुरु कर्माणि (समत्व भाव), आत्मनं उद्धरेत् आत्मना (आत्म-प्रेरणा) और लोकसंग्रह (सामूहिक हित) इन सभी समस्याओं का समाधान प्रस्तुत करता है। अतः यह शोध इस तथ्य को प्रतिपादित करता है

कि है गीता केवल धार्मिक जीवन के लिए ही नहीं, बल्कि संगठनात्मक और कॉरपोरेट जीवन के लिए भी मार्गदर्शक है।पाँचवाँ उद्देश्य भारतीय प्रबंधन मॉडल की संभावना पर विचार करना है। आज अधिकांश प्रबंधन सिद्धांत पाश्चात्य दृष्टिकोण पर आधारित हैं, जिनमें प्रतिस्पर्धा और लाभ अधिक महत्वपूर्ण माने जाते हैं। जबकि गीता का दर्शन सहयोग, नैतिकता और समत्व पर आधारित है। इस अध्ययन का उद्देश्य यह दिखाना है कि यदि गीता के सिद्धांतों को आधुनिक प्रबंधन शिक्षा और व्यवहार में सम्मिलित किया जाए, तो एक संतुलित, मानवीय और सतत विकासशील प्रबंधन प्रणाली विकसित की जा सकती है।अंततः इस शोध का समग्र उद्देश्य यह है कि भगवद्गीता को केवल धार्मिक या दार्शनिक ग्रंथ तक सीमित न मानकर, उसे एक शाश्वत प्रबंधन मार्गदर्शिका के रूप में स्वीकार किया जाए। यह अध्ययन यह प्रतिपादित करता है कि गीता का दार्शनिक संदेश आज भी उतना ही प्रासंगिक है जितना सहस्रों वर्ष पहले था और यह न केवल व्यक्तिगत जीवन बल्कि संगठनों, संस्थानों और राष्ट्रों के प्रबंधन के लिए भी दिशा-दर्शक सिद्ध हो सकता है।

शोधपद्धति

इस शोध में गुणात्मक पद्धति अपनाई गई है। प्राथमिक स्रोत के रूप में भगवद्गीता का गहन अध्ययन किया गया तथा द्वितीयक स्रोतों में प्रबंधन संबंधी पुस्तकों, शोधपत्रों और जर्नलों का संदर्भ लिया गया। तुलनात्मक विश्लेषण के माध्यम से गीता के दार्शनिक सिद्धांतों और प्रबंधन विज्ञान की अवधारणाओं का अध्ययन कर उनके समकालीन महत्व को रेखांकित किया गया है।

मूलभूत तत्व

भगवद्गीता का दार्शनिक संदेश मानव जीवन को संतुलित, उद्देश्यपूर्ण और नैतिक बनाने का मार्गदर्शन करता है। इसमें विशेष रूप से **कर्मयोग** का महत्व बताया गया है, "कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन" जहाँ व्यक्ति को अपने कर्तव्य का पालन करते हुए फल की चिंता न करने का उपदेश दिया गया है।[1] यह सिद्धांत आधुनिक जीवन और प्रबंधन दोनों के लिए अत्यंत प्रासंगिक है क्योंकि यह कार्य के प्रति निष्ठा और समर्पण पर बल देता है। **ज्ञानयोग** में विवेक, आत्मज्ञान और सत्य की खोज पर जोर है, जो निर्णय क्षमता और नेतृत्व में स्पष्टता लाता है भगवद्गीता में ज्ञानयोग को मुक्ति का प्रमुख साधन माना गया है। ज्ञानयोग का अर्थ है – आत्मा और ब्रह्म की वास्तविकता को समझना तथा अज्ञान के अंधकार को दूर करना। गीता कहती है – *"न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते"* अर्थात् इस संसार में ज्ञान से बढ़कर कोई पवित्र वस्तु नहीं है।[2] ज्ञानयोग का मुख्य उद्देश्य है — आत्मा और शरीर में भेद को समझना। गीता स्पष्ट करती है कि आत्मा शाश्वत और अविनाशी है, जबकि शरीर नश्वर है इस दृष्टि से ज्ञानयोग जीवन को स्थिर दृष्टिकोण देता है और प्रबंधन विज्ञान में यह **सतत् शिक्षा, निर्णय क्षमता और विवेकपूर्ण नेतृत्व** के लिए आधार बन सकता है। भगवद्गीता में **भक्तियोग** को मोक्ष का सबसे सरल और सर्वोच्च साधन बताया गया है। भगवान कहते हैं – *"मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु, मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे"* ।[3] इस श्लोक में स्पष्ट है कि ईश्वर की भक्ति, स्मरण और समर्पण के द्वारा साधक परमगति प्राप्त करता है। भक्तियोग में भक्ति के स्वरूप को विस्तार से समझाया गया है। यहाँ भगवान कहते हैं कि जो साधक अनन्य भाव से भक्ति करता है, वही मुझे सर्वाधिक प्रिय है। यह योग केवल भावनात्मक समर्पण नहीं बल्कि आचरण में **समत्व, क्षमा, करुणा और निःस्वार्थ सेवा** को भी आवश्यक मानता है।भक्तियोग का दार्शनिक आधार यह है कि ईश्वर को जीवन के केंद्र में रखकर किया गया प्रत्येक कर्म स्वयं योग बन जाता है। आधुनिक प्रबंधन के संदर्भ में भक्तियोग *values-based leadership, humility और servant-leadership* का आधार प्रस्तुत करता है। यह व्यक्ति को कार्य में निष्ठा और संगठन में सामूहिक सद्भाव प्रदान करता है।

भगवद्गीता और आधुनिक प्रबंधन विज्ञान, यद्यपि समय और संदर्भ की दृष्टि से भिन्न हैं, परंतु उनके मूलभूत सिद्धांतों में आश्चर्यजनक समानता देखने को मिलती है। आधुनिक प्रबंधन योजना, संगठन, नेतृत्व, निर्णय क्षमता, प्रेरणा और नियंत्रण पर आधारित है। दूसरी ओर, गीता का दर्शन *कर्मयोग, ज्ञानयोग, भक्तियोग, समत्व भाव, आत्म-नियंत्रण*

और लोकसंग्रह जैसे तत्वों को प्रतिपादित करता है। दोनों दृष्टिकोणों का उद्देश्य मनुष्य और संगठन को सही दिशा में आगे बढ़ाना है।

उदाहरण के लिए, गीता का **कर्मयोग** निष्काम भाव से कार्य करने की प्रेरणा देता है, जो आधुनिक प्रबंधन की प्रक्रिया-उन्मुखता (process orientation) से मेल खाता है। **समत्व भाव** सफलता-असफलता में संतुलित रहने का संदेश देता है, जो आज के stress management और emotional balance से जुड़ा है। गीता का **लोकसंग्रह का भाव** आधुनिक transformational leadership और corporate social responsibility के सिद्धांतों के समान है। इसी प्रकार **आत्म-नियंत्रण** आधुनिक प्रबंधन के self-management और discipline से मेल खाता है।[4]

इस प्रकार तुलनात्मक अध्ययन स्पष्ट करता है कि गीता केवल धार्मिक ग्रंथ नहीं, बल्कि आधुनिक प्रबंधन की भी शाश्वत मार्गदर्शिका है। जहाँ आधुनिक प्रबंधन बाह्य संगठन पर केंद्रित है, वहीं गीता अंतर्मन को साधकर उसे संगठनात्मक व्यवहार से जोड़ती है। इस दृष्टि से गीता का दर्शन आज भी आधुनिक प्रबंधन विज्ञान को एक संतुलित, नैतिक और मानवीय दिशा प्रदान करता है

कॉरपोरेट और प्रशासनिक जीवन आज अत्यधिक प्रतिस्पर्धा, तनाव और नैतिक संकट से जूझ रहा है। ऐसे में भगवद्गीता के सिद्धांत संगठन और नेतृत्व को सही दिशा प्रदान करते हैं। कर्मयोग निष्काम भाव से कार्य करने का संदेश देता है, जो कर्मचारियों को केवल लाभ की मानसिकता से हटाकर कर्तव्य-निष्ठा और गुणवत्ता पर केंद्रित करता है। उदाहरणस्वरूप, सफल कंपनियों में कर्मचारियों को result-driven नहीं बल्कि process-driven बनाने पर बल दिया जाता है, जो गीता की शिक्षाओं से मेल खाता है। समत्व भाव प्रशासनिक अधिकारियों और प्रबंधकों को सफलता-असफलता या आलोचना-प्रशंसा में संतुलित रहने की शक्ति देता है। इससे निर्णय क्षमता बेहतर होती है और संगठन में सकारात्मक माहौल बनता है। लोकसंग्रह का सिद्धांत टीमवर्क और corporate social responsibility (CSR) के लिए मार्गदर्शक है, जहाँ व्यक्तिगत हित से ऊपर उठकर सामूहिक हित को प्राथमिकता दी जाती है। उदाहरण के लिए, टाटा समूह द्वारा सामाजिक जिम्मेदारी के कार्य गीता की लोकसंग्रह भावना का आधुनिक रूप हैं।5

साथ ही, आत्म-नियंत्रण और नेतृत्व संगठनात्मक अनुशासन तथा नैतिक प्रबंधन के लिए आवश्यक हैं। गीता प्रेरित नेता आदेश देने वाला नहीं, बल्कि मार्गदर्शन और प्रेरणा देने वाला होता है। इस प्रकार गीता का दर्शन कॉरपोरेट और प्रशासनिक जीवन को नैतिकता, संतुलन और प्रभावशीलता प्रदान कर समकालीन प्रबंधन को स्थायी आधार देता है। भगवद्गीता का दार्शनिक संदेश आधुनिक प्रबंधन विज्ञान को नैतिकता और मानवीयता से जोड़कर एक संतुलित दृष्टिकोण प्रदान करता है। गीता के कर्मयोग, समत्व, आत्म-नियंत्रण और लोकसंग्रह जैसे सिद्धांत केवल व्यक्तिगत आचरण ही नहीं, बल्कि संगठनात्मक जीवन के लिए भी मार्गदर्शक हैं। आधुनिक प्रबंधन जहाँ लाभ, प्रतिस्पर्धा और दक्षता पर केंद्रित है, वहीं भारतीय प्रबंधन मॉडल Indian Ethos in Management कर्तव्य-निष्ठा, सामूहिक कल्याण और सतत विकास पर बल देता है।6 गीता का निष्काम कर्म सिद्धांत process orientation और stress management के लिए उपयोगी है, जबकि लोकसंग्रह की भावना teamwork और CSR को प्रोत्साहित करती है।7 आत्म-नियंत्रण और नेतृत्व संगठन को अनुशासन, प्रेरणा और दूरदर्शिता प्रदान करते हैं। आज के वैश्विक प्रबंधन में जब नैतिकता, कार्य-संतुलन और सामाजिक जिम्मेदारी की चुनौतियाँ बढ़ रही हैं, तब भारतीय प्रबंधन मॉडल एक समग्र और शाश्वत विकल्प के रूप में उभर रहा है। इस प्रकार, गीता के दार्शनिक संदेश से प्रेरित भारतीय मॉडल वैश्विक प्रबंधन को मानवीय और स्थायी दिशा दे सकता है।आज के युग में संगठनात्मक दबाव, तीव्र प्रतिस्पर्धा, नैतिक संकट और पर्यावरणीय असंतुलन प्रबंधन विज्ञान के लिए गंभीर चुनौतियाँ हैं। भगवद्गीता इन समस्याओं का शाश्वत समाधान प्रस्तुत करती है। कर्मयोग व्यक्ति को निष्काम भाव से कार्य में लगने की प्रेरणा देता है, जिससे तनाव कम होता है। समत्व भाव सफलता और असफलता में संतुलन सिखाता है, जो मानसिक शांति प्रदान करता है। धर्म और लोकसंग्रह नैतिकता तथा सामूहिक हित की भावना को प्रबल करते हैं, जिससे संगठन सामाजिक जिम्मेदारी निभा पाता है। साथ ही, प्रकृति और आत्मा की एकता का संदेश पर्यावरणीय संतुलन की दिशा में मार्गदर्शन करता

है।निष्कर्षतः यह स्पष्ट होता है कि भगवद्गीता केवल एक धार्मिक ग्रंथ मात्र नहीं, बल्कि आधुनिक प्रबंधन विज्ञान की भी शाश्वत मार्गदर्शिका है। गीता का दर्शन कर्मयोग, ज्ञानयोग, भक्तियोग, समत्व, आत्म-नियंत्रण और लोकसंग्रह जैसे सिद्धांतों के माध्यम से व्यक्ति और संगठन दोनों को संतुलन, नैतिकता और दिशा प्रदान करता है। आधुनिक प्रबंधन के मूल तत्त्व – योजना, संगठन, नेतृत्व, निर्णय क्षमता, प्रेरणा और नियंत्रण – गीता के इन संदेशों से गहराई से जुड़ते हैं।

आज जब संसार प्रतिस्पर्धा, संगठनात्मक दबाव, नैतिक संकट और पर्यावरणीय असंतुलन जैसी चुनौतियों का सामना कर रहा है, गीता के सिद्धांत स्थायी और मानवीय समाधान प्रस्तुत करते हैं। गीता न केवल आत्म-विकास का मार्ग दिखाती है, बल्कि कार्यस्थल में संतुलित नेतृत्व, नैतिक निर्णय और सामाजिक उत्तरदायित्व की प्रेरणा भी देती है। इस प्रकार गीता का दार्शनिक संदेश प्रबंधन विज्ञान को एक समग्र, नैतिक और शाश्वत आधार प्रदान करता है।

सन्दर्भ सूची -

1. भगवद्गीता, अध्याय 2, श्लोक 47 (गीता प्रेस, गोरखपुर, 2018, पृ. 83)
2. भगवद्गीता, अध्याय 4, श्लोक 38 –(गीता प्रेस, गोरखपुर, 2018, पृ. 157)
3. भगवद्गीता, अध्याय 18, श्लोक 65 – (गीता प्रेस, गोरखपुर, 2018, पृ. 326)
4. Radhakrishnan, S. The Bhagavadgita, Harper Collins, 2008, pp. 122–130
5. भगवद्गीता, अध्याय 2, श्लोक 48 – "योगस्थः कुरु कर्माणि…" (गीता प्रेस, गोरखपुर, 2018, पृ. 85
6. Chakraborty, S.K. Management by Values, Oxford University Press, 1991, pp. 45–52
7. गीता का निष्काम कर्म सिद्धांत process orientation और stress management के लिए उपयोगी है, जबकि लोकसंग्रह की भावना teamwork और CSR को प्रोत्साहित करती है।

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Issue 367 (B) : Indian Knowledge System
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
October 2025

भारतीय साहित्य का विविध भाषाओं से संबंध

डॉ. अमृत लाल जीनगर
असिस्टेंट प्रोफेसर, हिन्दी विभाग
माधव विश्वविद्यालय, पिण्डवाड़ा (राजस्थान)
सम्पर्क सूत्र : 9460170747
Gmail – amritjinger@gmail.com

भारतीय साहित्य संस्कृत जैसी प्राचीन भाषाओं से लेकर पालि, प्राकृत, अपभ्रंश तथा हिन्दी, तमिल, बंगाली, उड़िया, मलयालम, पंजाबी, मराठी, गुजराती जैसी प्रमुख भारतीय भाषाओं में विकसित हुआ है। यह साहित्य भाषाओं का आदान-प्रदान करने, धार्मिक और दार्शनिक विचारों का विस्तार करने तथा सांस्कृतिक विविधता के माध्यम से समृद्ध और विस्तृत परम्परा का हिस्सा है, जहाँ विभिन्न भाषाओं तथा शैलियों का साहित्य एक-दूसरे को प्रभावित करने का कार्य करता हैं। भारतीय साहित्य आजादी से पहले तक भारतीय उपमहाद्वीप एवं तत्पश्चात भारत गणराज्य में निर्मित वाचिक और लिखित साहित्य से है। विश्व का सबसे पुराना वाचिक साहित्य आदिवासी भाषाओं में मिलता है। इस दृष्टि से देखा जाए तो हमारा आदिवासी साहित्य सभी साहित्य का मूल स्रोत है।

भारत का सबसे प्राचीन जीवित साहित्य ऋग्वेद है, जो संस्कृत भाषा में रचित है। संस्कृत, पालि, प्राकृत तथा अपभ्रंश आदि अनेक भाषाओं से लेकर आज भारतीय साहित्य आधुनिक युग तक पहुँचा हैं। भारत में 30 से अधिक प्रमुख भाषाएँ हैं तथा 100 से भी अधिक क्षेत्रीय भाषाएँ है। लगभग सभी भाषाओं में साहित्य का प्रचुर विकास हुआ है। भारतीय भाषाओं के साहित्य में लिखित और मौखिक दोनों ही महत्त्वपूर्ण हैं। प्राचीन भारतीय साहित्य में हिन्दू धार्मिक ग्रंथो की अहम भूमिका रही। वेदों के साथ-साथ रामायण और महाभारत जैसे महाग्रंथों की रचना प्राचीन भारत में हुई है। इनके अलावा भी प्राचीन ग्रंथो में वास्तुशास्त्र, कौटिल्य अर्थशास्त्र, पंचतंत्र, हितोपदेश आदि प्रमुख है, जिनका संबंध भारतीय भाषाओं से है।

भारतीय संविधान में 22 आधिकारिक मान्यता प्राप्त भाषाएँ है। यदि हम भारत में विविध भाषाओं में दिए जाने वाले पुरस्कारों की बात करें तो वर्तमान समय में भारत में मुख्यतः दो साहित्यिक पुरस्कार प्रदान किए जाते हैं - साहित्य अकादमी पुरस्कार तथा ज्ञानपीठ पुरस्कार। हिन्दी तथा कन्नड भाषाओं को आठ-आठ ज्ञानपीठ पुरस्कार प्रदान किए जाते हैं। बांग्ला तथा मलयालम को पाँच-पाँच, उड़िया को चार, गुजराती, मराठी, तेलुगु तथा उर्दू को तीन-तीन एवं असमिया, तमिल को दो-दो और संस्कृत को एक ज्ञानपीठ पुरस्कार प्रदान किया जाता है, जो भारतीय साहित्य का विविध भाषाओं से संबंध को दर्शाता है।

भारत विविध भाषाओं का विशाल देश है - उत्तर-पश्चिम में पंजाबी, हिन्दी और उर्दू, पूर्व में उड़िया, बंगाल में असमिया, मध्य-पश्चिम में मराठी और गुजराती और दक्षिण में तमिल, तेलुगु, कन्नड और मलयालम। इनके अलावा भी कतिपय और भी भाषाएं हैं, जिनका साहित्यिक एवं भाषा-वैज्ञानिक महत्त्व है। जैसे - कश्मीरी, डोगरी, सिंधी, कोंकणी, तुलू आदि। इनमें से प्रत्येक भाषा का विशेषतः पहली बारह भाषाओं में से प्रत्येक का, अपना साहित्य है, जो प्राचीनता, वैविध्य, गुण और परिमाण सभी की दृष्टि से अत्यंत समृद्ध है। यदि आधुनिक भारतीय भाषाओं के ही सम्पूर्ण वाङ्मय का संचयन किया जाए तो वह यूरोप के संकलित वाङ्मय से किसी भी दृष्टि से कम नहीं होगा।

भारत का वैदिक संस्कृत, संस्कृत, पालि, प्राकृतों तथा अपभ्रंशों का समावेश करने पर उसका अनन्त विस्तार कल्पना की सीमा को पार कर जाता है। ज्ञान का अपार भंडार, हिन्द महासागर से भी गहरा, भारत के भौगोलिक विस्तार से भी व्यापक, हिमालय के शिखरों से भी ऊँचा और ब्रह्म की कल्पना से भी अधिक सूक्ष्म। भारत में विभिन्न रूपों में विविध भाषा बोली जाती है, जिसमें ब्रज भाषा और अवधी, भोजपुरी, मगही और मैथिली, राजस्थानी और

खड़ी बोली सम्मिलित हैं। राजस्थानी भी हिन्दी का ही एक भिन्न रूप या बोली है। यह वर्गीकरण एक लम्बी अवधि में रचनाकारों द्वारा सृजित साहित्य के आधार पर किया गया। तुलसीदासजी ने 'रामचरितमानस' में जिस भाषा का प्रयोग किया गया है, उसे अवधी, और विद्यापति द्वारा प्रयुक्त भाषा को 'मैथिली' भाषा कहा गया है।

भारत की प्रत्येक भाषा के साहित्य का अपना स्वतन्त्र और प्रखर वैशिष्ट्य है, जो अपने प्रदेश के व्यक्तित्व से मुद्रांकित है। भारतीय साहित्य में पंजाबी तथा सिंधी, हिन्दी तथा उर्दू की प्रदेश-सीमाएं कितनी मिली हुई हैं, परन्तु उनके अपने-अपने साहित्य का वैशिष्ट्य अधिक प्रखर है। इसी प्रकार गुजराती तथा मराठी का जन-जीवन परस्पर ओत-प्रोत है। दक्षिण भारत की भाषाओं का उद्गम भी एक है, जो सभी द्रविड़ परिवार की विभूतियां हैं, परन्तु क्या कन्नड़ तथा मलयालम या तमिल तथा तेलुगु के स्वारूप्य के विषय में शंका हो सकती है? कदापि नहीं। यही बात बांग्ला, असमिया तथा उड़िया के विषय में सत्य है। बंगाल के गहरे प्रभाव को पचाकर असमिया तथा उड़िया भाषा अपने स्वतंत्र अस्तित्व को बनाये हुए हैं।

भारतीय साहित्य में अपनी-अपनी विशिष्ट विभूतियां हैं। तमिल का संगम-साहित्य, तेलुगु के द्विअर्थी काव्य और उदाहरण तथा अवधान-साहित्य, मलयालम के संदेश-काव्य एवं कीर-गीत (किलिप्पाट्टु) तथा मणिप्रवालम शैली, मराठी के वोवाडे, गुजराती के आख्यान और फागु, बँगला का मंगल काव्य, असमिया के बरगीत और बुरंजी साहित्य, पंजाबी के रम्याख्यान तथा वीरगति, उर्दू की गजल और हिन्दी का रीतिकाव्य तथा छायावाद आदि अपने-अपने भाषा-साहित्य के वैशिष्ट्य के उज्ज्वल प्रमाण हैं। फिर भी कदाचित यह पार्थक्य आत्मा का नहीं है। जिस प्रकार अनेक धर्मों, विचारधाराओं तथा जीवन प्रणालियों के रहते हुए भी भारतीय संस्कृति की एकता असंदिग्ध है, इस कारण अनेक भाषाओं और अभिव्यंजना-पद्धतियों के होते हुए भी भारतीय साहित्य की मूलभूत एकता का अनुसंधान सहज संभव है। भारतीय साहित्य का प्राचुर्य और वैविध्य तो अपूर्व है ही, उसकी यह मौलिक एकता और भी रमणीय है।

भारतीय साहित्य का विविध भाषाओं से खास संबंध रहा है। भारतीय साहित्य में प्रारम्भिक काल से ही प्रचुर परिणाम में साहित्य सृजित होता रहा है। अपभ्रंश भाषा का अधिकांश साहित्य तथा वीर-गाथाओं का सम्पूर्ण साहित्य इसी प्रदेश की देन है। साहित्यिक भाषा डिंगल के अतिरिक्त ब्रज साहित्य की रचना भी काफी हुई है। इस दृष्टि से भारत की साहित्यिक परम्परा बहुत ही समृद्धशाली रही है।

मौर्यकाल में अशोक महान के शासनकाल से ही संस्कृत का प्रयोग अभिजात वर्ग में बढ़ता गया। आम आदमी उस समय प्राकृत भाषा बोलते थे। बौद्ध साहित्य पालि में लिखा गया था, पालि प्राकृत भाषा का ही एक रूप है। इसी काल में ब्राह्मी लिपि का भी विकास हुआ। यह लिपि इतिहास के लिए बहुत ही महत्त्वपूर्ण थी। अशोक के शासनादेश तथा गांवों में पत्थरों पर लिखे गये लेखों को ब्राह्मी और खरोष्टी लिपी में लिखा गया। तत्पश्चात प्राकृतभाषा अपभ्रंश हो गई तथा यह मिली-जुली भाषा के रूप में प्रयोग होने लगी। संस्कृत और प्राकृत से कई भाषाएँ निकली हैं, जिनका प्रयोग आज हम भारतीय साहित्य लिखने में करते है। जिनमें -हिन्दी, बंगला, मराठी, उड़िया, गुजराती, पंजाबी आदि सम्मिलित हैं। तमिल, द्रविड़ों की सबसे पुरानी भाषा रही है तत्पश्चात दक्षिण भारत में कन्नड़, मलयालम, तेलुगु आदि भाषाओं का भी विकास भारतीय भाषाओं के अंतर्गत हुआ।

प्रारंभिक मध्यकाल तक आते-आते भारत में विविध भाषाएँ विकसित हुई। तब-तक प्राचीन अपभ्रंश भाषाएँ कुछ क्षेत्रों में नए रूप ले चुकी थीं तथा भिन्न रूपों में विकसित होने की प्रक्रिया में थी। ये भाषाएँ दो स्तरों पर विकसित हो रही थी, जिसमें एक बोलचाल की भाषा के स्तर पर तथा और दूसरी लिखित भाषा के स्तर पर थी। अशोक महान के शासनकाल में इसकी वर्णमाला आकार में विषम थी, परन्तु हर्षवर्धन के समय तक अक्षर समान आकार के तथा नियमित हो गए थे, जो सुघड़ को प्रदर्शित करते हैं।

मध्यकाल में मुगलों व तुर्कों के शासनकाल में अरबी तथा फारसी दो भाषाएँ भारत में प्रचलित हुई। फारसी और अरबी भाषा के मेल से उर्दू जैसी लोकप्रिय भाषा का विकास हुआ। उत्तरी भारत के शहरों में उर्दू काफी प्रचलित रही है। गद्य और पद्य दोंनों ही मामलों में उर्दू काफी समृद्ध भाषा है। यूरोप के लोगों के साथ-साथ वहाँ की अंग्रेजी,

पुर्तगाली और फ्रेंच जैसी भाषाओं का भारत में आर्विभाव हुआ, जो भारत में शासन करने की भाषाएँ बन गयी। इन भाषाओं में इतिहास व कानून, साहित्य की रचना भी की गई।

आधुनिक काल में विभिन्न भारतीय भाषाओं का उदय हुआ। आज हिन्दी को जिस रूप में हम जानते हैं, इसी खड़ी बोली का प्रयोग उर्दू के प्रसिद्ध कवि अमीर खुसरों ने 13वीं शताब्दी में किया था। खुसरों ने भी भारतीय भाषाओं को लोकप्रिय बनाने में अपनी महत्त्वपूर्ण भूमिका निभाई थी। जैसे-जैसे समय गुजरता गया अभिजात वर्ग में भी इसका प्रयोग होने लगा। खुसरों ने उर्दू भाषा में शायरी की तथा कविता के अलावा, सुन्दर गद्य, लघु कहानियाँ, उपन्यासों और नाटकों की 18वीं-19वीं शताब्दी में रचना की। उर्दू के साथ-साथ लगभग अन्य सभी आधुनिक भारतीय भाषाएँ जैसे- बांग्ला, असमी, ओडिया, खड़ी बोली, पंजाबी, गुजराती, मराठी, तथा चार दक्षिण भारतीय भाषाएँ जैसे-तमिल, तेलुगू, कन्नड़, मलयालम, इस अवधि में अपने मौजूदा रूप में विकसित हुई। कश्मीरी और सिंधी ने भी अपना रूप अपनाया तथा अपनी लिपियों एवं भाषाओं का विकास भारतीय साहित्य लेखन में किया गया। जिससे भारतीय साहित्य का विविध भाषाओं से संबंध बढ़ता गया।

भारतीय साहित्य में विविध भाषाओं का जन्मकाल प्रायः सभी का समान है। तेलुगु साहित्य के प्राचीनतम ज्ञात कवि नन्नय हैं, जिनका समय ईसा की ग्यारहवीं सदीं हैं। कन्नड का प्रथम उपलब्ध ग्रन्थ 'कविराजमार्ग' है, जिसके रचनाकार राष्ट्रकूट वंश के नरेश नृपतुंग तथा मलयालम की प्रथम कृति 'रामचरित' है, जिसके विषय में रचनाकाल तथा भाषा-स्वरूप आदि की अनेक समस्याएं जो अनुमानित तेरहवीं सदी की रचना है। गुजराती तथा मराठी का आविर्भाव लगभग एक ही है। गुजराती का आदि ग्रन्थ 1185 ई. में रचित शालिभद्र सुरि का 'भारतेश्वरबाहुबलिरास' है। मराठी के आदिम साहित्य का आविर्भाव बारहवीं सदी में हुआ था। यह बात पूर्व की भाषाओं में सत्य है। बँगला की चर्यागीतों की रचना शायद दसवीं तथा बारहवीं सदी के बीच किसी समय हुई होगी, असमिया साहित्य के सबसे प्राचीन उदाहरण प्रायः तेरहवीं सदी के अंत के हैं, जिनमें सर्वश्रेष्ठ 'हेम सरस्वती' की रचनाएँ 'प्रह्लादचरित्र' तथा 'हरिगौरीसंवाद' है। उड़िया भाषा में भी तेरहवीं सदी में निश्चित रूप से व्यंग्यात्मक काव्य तथा लोकगीतों के दर्शन होते हैं।

भारतीय साहित्य का विविध भाषाओं से सीधा संबंध भारतीय संस्कृति और भारतीय राष्ट्र कि धारणा के साथ जुड़ा हुआ है, जिस प्रकार सहस्त्राब्दियों से धर्म, जाती, भाषा आदि के वैविध्य के रहते हुए भी भारतीय संस्कृति में मूलभूत एकता रही है तथा भारतीय राष्ट्र जीवंत सत्य के रूप में विद्यमान है, इसी प्रकार भारतीय साहित्य कि मूलभूत एकता का निषेध भी नहीं किया जा सकता है। तत्त्वरूप में भारतीय सहतीय एक इकाई है, उसका समेकित अस्तित्व है, जो भारतीय साहित्य कि अनेकता में अंतर्व्याप्त एकता को अभिव्यक्त करता है।

भारतीय भाषाओं का परिवार यद्यपि एक नहीं है, फिर भी उनकी साहित्यिक आधारभूमि एक ही है। रामायण, महाभारत, पुराण, भागवत, संस्कृत का अभिजात्य साहित्य अर्थात कालिदास, भवभूति, बाणभट्ट, श्रीहर्ष, अमरूक तथा जयदेव आदि की अमर कृतियाँ, पालि, प्राकृत तथा अपभ्रंश में लिखित बौद्ध, जैन तथा अन्य धर्मों का साहित्य भारत की समस्त भाषाओं को उत्तराधिकार में मिला। शास्त्र के अन्तर्गत उपनिषद्, षड्दर्शन, स्मृतियाँ आदि और उधर काव्यशास्त्र के अनेक अमर ग्रंथ - नाट्यशास्त्र, ध्वन्यालोक, काव्यप्रकाश, साहित्यदर्पण, रसगंगाधर आदि की विचार-विभूति का उपयोग भी सभी ने निरन्तर किया है। वास्तव में आधुनिक भारतीय भाषाओं के ये अक्षय प्रेरणा-स्त्रोत हैं, जो प्रायः सभी को समान रूप से प्रभावित करते रहे हैं। इनका प्रभाव निश्चय ही अत्यन्त समन्वयकारी रहा है जिससे प्रेरित भारतीय साहित्य में विविध भाषाओं की समानता स्वतः आती गई है। इस प्रकार समान साहित्यकि आधारभूमि पर पल्लवित-पुष्पित भारतीय साहित्य में समानता एक सहज घटना है, जो भारतीय साहित्य का विविध भाषाओं से संबंध स्थापित करता है।

भारत की विविध भाषाओं के साहित्य की समष्टि का नाम भारतीय साहित्य है। भारतवर्ष अनेक भाषाओं का विशाल देश है। भारत के उत्तर पश्चिम में पंजाबी, हिन्दी और उर्दू भाषाएं बोली जाती हैं। पूर्वी प्रदेश में उड़िया, बंगला

और असमिया, मध्य पश्चिम में मराठी व गुजराती तथा दक्षिण में तमिल, तेलुगु, कन्नड़ एवं मलयालम। इसके अतिरिक्त कश्मीरी, डोंगरी, सिंधी, कोंकणी आदि भाषाएँ हैं, जिनका साहित्यिक एवं भाषा वैज्ञानिक महत्त्व कम नहीं है। इनमें से प्रत्येक का अपना साहित्य है। कुछ भाषाओं को छोड़कर अधिकांश भाषाएं प्राचीनता, गुण परिमाण आदि सभी दृष्टियों से अत्यन्त समृद्ध हैं। इनमें वैदिक संस्कृत, लौकिक संस्कृत या संस्कृत पालि, प्राकृत और अपभ्रंश भाषाओं को भी सम्मिलित किया जाता है। इनमें से प्रत्येक साहित्य का अपना स्वतन्त्र और प्रखर वैशिष्ट्य है। जैसे तमिल का संगम साहित्य, तेलुगु के द्विअर्थी काव्य, मलयालम के सन्देश काव्य, मराठी के पवाड़े, गुजराती के अख्यान, बंगला का मंगलकाव्य, असमिया के बड़गीत, पंजाबी के वीरगीत, उर्दू की ग़ज़ल तथा हिन्दी का रीतिकाव्य छायावादी काव्य आदि। इस प्रकार भारतीय साहित्य विविध भाषाओं का संचित कोष है।

वर्तमान परिप्रेक्ष्य में देखा जाए तो साहित्यिक अवसरों पर भारतीय साहित्य का विविध भाषाओं से संबंध देखा जाता हैं। इस दृष्टि से देखें तो किसी साहित्य समारोह का सफल आयोजन गौरव का विषय होता है, परन्तु इसका दूसरा पक्ष यह भी है कि साहित्य समारोह में भारत से ज्यादा लोग विदेशों से आते है। हिन्दी भाषा से ज्यादा लेखक अन्य भाषाओं के होते है, यह संबंध विविध भाषाओं का ही है। इसी कारण आधुनिक रचनाकारों की भारत में अभिव्यक्ति की आजादी, विभिन्न देशों की संस्कृतियों और प्रणालियों में समानता पायी जाती है। भारत से इतर देशों में जों भारतीय साहित्य रचा जा रहा है, उससे अनायास ही भारतीय साहित्य समृद्ध हुआ है तथा उसका एक वैश्विक स्वरूप विकसित हुआ है। पिछले कुछ वर्षों में भारतीय साहित्य का विविध भाषाओं से संबंध बड़ी तेजी से हो रहा है, जो भारतीय साहित्य का विविध भाषाओं से संबंध को दर्शाता है।

संदर्भ सूची :

1. नयना दासगुप्ता (समन्वयकर्ता), हमारी संस्कृति : विविधता में एकता, सामाजिक विज्ञान, राष्ट्रीय मुक्त विद्यालय शिक्षा संस्थान, नोएडा, 2011
2. आधुनिक भारतीय भाषाओं का उदय, मध्यकालीन भारत, भारतीय संस्कृति और विरासत, राष्ट्रीय मुक्त विद्यालयी शिक्षा संस्थान, नोएडा, 2011
3. भारतीय भाषाएँ और साहित्य-1, भारतीय संस्कृति और विरासत, राष्ट्रीय मुक्त विद्यालयी शिक्षा संस्थान, नोएडा, 2011
4. सुधाकर पाण्डेय (संपादक), हिन्दी भाषा और साहित्य (विविध आयाम), नागरी प्रचारिणी सभा, वाराणसी, 2015
5. डॉ. अमित कुमार पाण्डेय, हिन्दी भाषा और साहित्य के विविध परिदृश्य, मनीष प्रकाशन, वाराणसी, 2012
6. डॉ. आर. आई. शांति एवं डॉ. प्रकाश ए. (संकलनकर्ता), भारतीय साहित्य, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली, 2023
7. संजय सिंह बघेल, हिन्दी भाषा और साहित्य का वस्तुनिष्ठ इतिहास, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली, 2020

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Issue 367 (B) : Indian Knowledge System
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
October 2025

भारत की बहुभाषी क्षेत्रो में ज्ञान का प्रचार- प्रसार

प्रा. ज्ञानेश्वर किसन बगनर
सहायक प्राध्यापक, हिंदी विभाग
महात्मा फुले कला, विज्ञान एवं वाणिज्य महाविद्यालय, पनवेल
मो. ९३२५४०८०७६, ईमेल-dnyaneshwarbagna90@gmail.com

प्रास्ताविक-

भारत एक बहुभाषी देश है, जहाँ सैकड़ों भाषाएँ बोली जाती हैं। यह भाषाई विविधता भारत की सांस्कृतिक विरासत का एक अभिन्न अंग है। भारत में बहुभाषावाद को बढ़ावा देने के लिए, सरकार और शिक्षाविद कई पहल कर रहे हैं, जैसे कि बहुभाषी शिक्षा कार्यक्रम और भाषाई अल्पसंख्यकों के लिए विशेष प्रावधान हो रहा है भारत की बहुभाषी विरासत ज्ञान के प्रसार में महत्वपूर्ण भूमिका निभाती है। यह न केवल भाषाई विविधता को बढ़ावा देती है, बल्कि संज्ञानात्मक विकास, सांस्कृतिक समझ और सामाजिक सद्भाव को भी बढ़ाती है। बहुभाषावाद एक से अधिक भाषाओं को बोलने, समझने, पढ़ने और लिख सकने की क्षमता है। यह व्यक्तिगत या सामाजिक क्षमता हो सकती है, जो इस बात पर निर्भर करती है कि कोई व्यक्ति या समुदाय एक से अधिक भाषाओं का प्रयोग करता है या नहीं। बहुभाषावाद को विभिन्न प्रकारों में वर्गीकृत किया जा सकता है, भाषा संचार, अधिगम और सांस्कृतिक अभिव्यक्ति का एक शक्तिशाली साधन है। यह मानव विकास और पहचान का एक प्रमुख पहलू भी है। भारत जैसे विविध और बहुभाषी देश में शिक्षा के लिये भाषा उल्लेखनीय चुनौतियाँ भी उत्पन्न कर सकती है।

आज के परिदृश्य में, बहुभाषावाद ऐसी स्वाभाविक घटना मानी जाने लगी है जिसका सकारात्मक सम्बन्ध विवेकपूर्ण आचरण प्राप्त होता है। भाषा शोध बहुभाषावाद के महत्व को उजागर करती है। भाषा में विविधता, लक्षित भाषा सीखने की राह में एक बाधा समझी जाती है। भाषा सामाजिक शोषण को बढ़ावा देती है। समय के साथ हम ऐसी स्थिति में पहुँच गए हैं जहाँ सामाजिक एवं राजनीतिक रूप से उदासीन सहानु-भूतियाँ उपेक्षित वर्ग की भाषा को नुकसान ही पहुँचाएँगी। ज़रूरत इस बात की है कि ''भाषा सजगता को न्याय एवं समानता हेतु सामाजिक संघर्ष का एक अभिन्न अंग बनाया जाए। यदि अर्थपूर्ण और सृजनात्मक शिक्षा सामाजिक संघर्ष की कुंजी है तो भाषा सभी प्रकार की शैक्षणिक क्रियाओं का केन्द्र-बिन्दु है''।[1] हमारा अधिकतम ज्ञान, भाषा के माध्यम से ही अर्जित किया जाता है तथा भाषा संरचनाएँ हमारे बीच मौजूद सामाजिक विविधताओं एवं शोषण को समाहित किए रहती हैं, इसके अलावा भाषा गहनता से हमारे विचारों की संरचना तथा उनकी अभिव्यक्ति की सीमाएँ तय करती हैं।

ज्ञान प्रसार में बहुभाषावाद का महत्व

➢ संज्ञानात्मक विकास का संवर्द्धन:-

शोध से पता चलता है कि एक से अधिक भाषा सीखने से मस्तिष्क के कार्यों, जैसे स्मृति, ध्यान, समस्या-समाधान और रचनात्मकता को बढ़ावा मिल सकता है। यह 'मेटालिंग्विस्टिक अवेयरनेस' में भी सुधार कर सकता है, जो भाषा संरचनाओं एवं नियमों पर गंभीरता से मनन करने और कुशलतापूर्वक उनका उपयोग कर सकने की क्षमता है।

➢ सांस्कृतिक विविधता को बढ़ावा देना:-

विभिन्न भाषाओं को सीखने की प्रक्रिया में छात्र विभिन्न संस्कृतियों, दृष्टिकोणों और मूल्यों से परिचित हो सकते हैं। यह उनमें अंतर-सांस्कृतिक क्षमता विकसित करने में भी मदद कर सकता है, जो विविध पृष्ठभूमि के लोगों के साथ प्रभावी ढंग से और उचित रूप से संवाद कर सकने की क्षमता है। आधिकारिक तौर पर मान्यता प्राप्त 22 से अधिक भाषाओं और सैकड़ों उप-भाषाओं/बोलियों के साथ भाषा हमारी पहचान का एक महत्त्वपूर्ण पहलू है।

➢ शैक्षणिक उपलब्धि में सुधार:-

अध्ययनों से लगातार पुष्टि हुई है कि जो छात्र अपनी मातृभाषा या घर में प्रचलित भाषा में शिक्षा प्राप्त करते हैं, वे स्कूल में उन छात्रों की तुलना में बेहतर प्रदर्शन करते हैं जिन्हें विदेशी या अपरिचित भाषा में शिक्षण प्रदान किया जाता है। ऐसा इसलिये है क्योंकि वे पाठ्यक्रम सामग्री तक अधिक आसानी और आत्मविश्वास से पहुँच सकते हैं तथा अपने कौशल एवं ज्ञान को अन्य भाषाओं में स्थानांतरित कर सकते हैं।

- **सामाजिक समावेशन को बढ़ावा देना:-**

कई भाषाओं में शिक्षा प्रदान करने से यह सुनिश्चित हो सकता है कि प्रत्येक बच्चे को अधिगम तक समान पहुँच और अवसर प्राप्त हो, चाहे उनकी भाषाई पृष्ठभूमि कुछ भी हो। यह अल्पसंख्यक भाषा बोलने वाले लोगों के बीच अपनेपन और पहचान की भावना को भी बढ़ावा दे सकता है तथा भेदभाव और वंचना को कम कर सकता है।

बहुभाषी शिक्षा के लाभ:

बहुभाषावाद संज्ञानात्मक कौशल, जैसे कि समस्या-समाधान, आलोचनात्मक सोच और रचनात्मकता को बढ़ाता है। बहुभाषी व्यक्ति एक ही समय में कई भाषाओं के उपयोग के कारण बेहतर ध्यान केंद्रित करने और जानकारी संसाधित करने में सक्षम होते हैं। बहुभाषी शिक्षा छात्रों को अपनी मातृभाषा में बेहतर ढंग से समझने और सीखने में मदद करती है, जिससे उनकी शैक्षणिक सफलता में सुधार होता है। यह छात्रों को विभिन्न भाषाओं और संस्कृतियों के बारे में जानने और समझने में भी मदद करता है, जिससे उनकी सांस्कृतिक समझ बढ़ती है। बहुभाषावाद आर्थिक विकास को भी बढ़ावा देता है। ''बहुभाषी व्यक्ति वैश्विक अर्थव्यवस्था में अधिक प्रतिस्पर्धी होते हैं और विभिन्न संस्कृतियों और बाजारों तक उनकी पहुंच आसान होती हैबहुभाषावाद सामाजिक सद्भाव और समावेशिता को बढ़ावा देता है। विभिन्न भाषाओं के लोगों को एक-दूसरे को बेहतर ढंग से समझने और सम्मान करने में मदद करता है''।[2] यह विभिन्न समुदायों के बीच पुल का काम करता है और राष्ट्रीय एकता को मजबूत करता है। बहुभाषी शिक्षा शिक्षार्थियों को जीवन के विभिन्न क्षेत्रों जैसे शिक्षा, रोज़गार, अनुसंधान, नवाचार आदि में भाग लेने के लिये आवश्यक भाषा कौशल एवं दक्षताओं से लैस कर सकती है। यह वैश्वीकृत दुनिया में उनकी रोज़गार पात्रता और गतिशीलता को भी बढ़ा सकती है। बहुभाषी शिक्षा भारत की भाषाई विविधता और विरासत को संरक्षित करने और उनका पुनरुद्धार करने में मदद कर सकती है। यह विभिन्न भाषाओं के लोगों के भाषाई अधिकारों और सम्मान को भी बढ़ावा दे सकती है, विशेष रूप से उन लोगों के लिये जो हाशिये पर स्थित हैं। बहुभाषी शिक्षा विभिन्न भाषाओं के लोगों और विभिन्न संस्कृतियों के बीच परस्पर समझ एवं सम्मान को बढ़ावा दे सकती है। यह भारत में विविध आबादी समूहों के बीच सामाजिक एकता और सद्भाव को भी बढ़ा सकती है। अपनी मातृभाषा में शिक्षा शुरू करने से राष्ट्रीय भाषा और अंग्रेज़ी सहित अतिरिक्त भाषाओं को सीखने के लिये एक सुदृढ़ आधार प्राप्त होता है, जिससे बहुभाषावाद को बढ़ावा मिलता है। जब छात्रों के लिये सीखना आसान होता है तो उनके स्कूल में बने रहने और अपनी शिक्षा पूरी करने की संभावना भी अधिक होती है।

बहुभाषी शिक्षा के उपाय और चुनौतियाँ

बहुभाषी शिक्षा शिक्षार्थियों और समुदायों की भाषाई वास्तविकताओं एवं आवश्यकताओं पर आधारित होनी चाहिये। इसे संवैधानिक प्रावधानों और राष्ट्रीय शिक्षा नीति (NEP 2020) के त्रि-भाषा फॉर्मूले का भी सम्मान करना चाहिये। आदर्शतः बहुभाषी शिक्षा का आरंभ शिक्षा के माध्यम के रूप में शिक्षार्थियों की मातृभाषा या घरेलू भाषा से होना चाहिये और फिर धीरे-धीरे अन्य भाषाओं को विषय या शिक्षा के अतिरिक्त माध्यम के रूप में पेश किया जाना चाहिये। भाषाओं का शिक्षाशास्त्र: बहुभाषी शिक्षा के तहत शिक्षार्थी-केंद्रित और परस्पर संवादात्मक शिक्षाशास्त्र को अपनाना चाहिये जो भाषा जागरूकता और दक्षता को बढ़ावा दे। शिक्षार्थियों के बीच क्रॉस-लिंग्विस्टिक हस्तांतरण और बहु-साक्षरता कौशल को भी बढ़ावा देना चाहिये। इसके अलावा इसमें सांस्कृतिक रूप से प्रासंगिक और संदर्भ आधारित उपयुक्त सामग्रियों एवं विधियों का उपयोग किया जाना चाहिये जो भाषाओं और

संस्कृतियों की विविधता एवं समृद्धि को दर्शाते हों। ''बहुभाषी शिक्षा में निष्पक्ष और वैध मूल्यांकन साधनों एवं मानदंडों का उपयोग किया जाना चाहिये जो विभिन्न भाषाओं में शिक्षार्थियों के अधिगम प्रतिफलों एवं प्रगति की माप करते हैं। इसे शिक्षार्थियों को उनके भाषा कौशल में सुधार करने के लिये रचनात्मक प्रतिक्रिया और सहायता भी प्रदान करनी चाहिये। इसके अलावा इसे बहुभाषी शिक्षा में शिक्षार्थियों की उपलब्धियों और प्रयासों को चिह्नित करना चाहिये तथा उन्हें पुरस्कृत करना चाहिये''।[3]

बहुभाषी शिक्षा को लागू करने के लिये पर्याप्त संसाधनों की आवश्यकता होगी जैसे प्रशिक्षित शिक्षक, उपयुक्त पाठ्यक्रम, गुणवत्तापूर्ण पाठ्यपुस्तकें, मूल्यांकन उपकरण और डिजिटल प्लेटफॉर्म। हालाँकि कई स्कूलों में, विशेषकर ग्रामीण और दूरदराज के इलाकों में, इन संसाधनों की कमी पाई जाती है। NEP 2020 और निपुण भारत मिशन बहुभाषी शिक्षा की वकालत करते हैं, लेकिन नीति और व्यवहार के बीच अभी भी अंतर मौजूद है। कई राज्यों ने अभी तक इन नीतियों को प्रभावी ढंग से अंगीकृत या क्रियान्वित नहीं किया है। केंद्र एवं राज्य सरकारों, शैक्षणिक संस्थानों, नागरिक समाज संगठनों और समुदायों जैसे विभिन्न हितधारकों के बीच अधिक समन्वय एवं सहयोग की भी आवश्यकता है। माता-पिता, शिक्षक, छात्र और नीति-निर्माताओं की एक बड़ी संख्या बहुभाषी शिक्षा के लाभों से अवगत नहीं है। कुछ भाषाओं या बोलियों के बारे में वे गलतफहमियों या पूर्वाग्रह के शिकार हो सकते हैं। वे शिक्षा के माध्यम के रूप में अंग्रेज़ी को प्राथमिकता भी दे सकते हैं, जहाँ वे यह धारणा रखते हैं कि यह उनके बच्चों के भविष्य के लिये बेहतर अवसर प्रदान करेगी। राष्ट्रीय या मानकीकृत पाठ्यक्रम के साथ मातृभाषाओं या क्षेत्रीय भाषाओं के उपयोग को संतुलित करना चुनौतीपूर्ण सिद्ध हो सकता है। यह सुनिश्चित करना महत्त्वपूर्ण है कि छात्रों को सर्वांगीण शिक्षा तक पहुँच प्राप्त हो और साथ ही उनकी भाषाई पृष्ठभूमि को भी महत्त्व दिया जाए। विभिन्न भाषाओं में निष्पक्ष और मानकीकृत मूल्यांकन पद्धति विकसित करना कठिन सिद्ध हो सकता है। कई भाषाओं का उपयोग करते समय छात्रों का निष्पक्ष और लगातार मूल्यांकन सुनिश्चित करना चुनौतीपूर्ण सिद्ध हो सकता है।

निष्कर्ष:

भारत की बहुभाषी विरासत ज्ञान के प्रसार के लिए एक मूल्यवान संपत्ति है। बहुभाषावाद को बढ़ावा देकर, भारत न केवल अपनी भाषाई विविधता को संरक्षित कर सकता है, बल्कि अपने नागरिकों को अधिक समृद्ध, सक्षम और वैश्विक रूप से प्रतिस्पर्धी भी बना सकता है। बहुभाषावाद का समर्थन करके और शिक्षकों को पर्याप्त प्रशिक्षण एवं संसाधन प्रदान करके भाषाई कौशल को बढ़ाने, संज्ञानात्मक विकास में सुधार लाने और सांस्कृतिक रूप से विविध एवं बौद्धिक रूप से समृद्ध शैक्षिक वातावरण का सृजन करने में मदद करेगा। बहुभाषावाद समाज में विभिन्न समुदायों के लोगों के बीच समृद्धि और समानता को प्रोत्साहित करने का एक महत्वपूर्ण सिद्धांत है। वैश्विक परिवेश में बहुभाषावाद के बहुमुखी महत्त्व को देखते हुए भारत को अपनी अन्य सभी क्षेत्रीय भाषाओं को संवैधानिक मान्यता देनी चाहिए। बहुभाषावाद में न केवल संज्ञानात्मक लाभ बल्कि विविध संस्कृतियों को समृद्ध करने की क्षमता भी शामिल है।

संदर्भ सूची-

१. बहुभाषिकता आज की जरुरत-चंदन कुमार मिश्र पृष्ठ- १२४
२. द्विभाषिक बौधिकता का उत्थान और पतन- रामचंद्र गुहा, पृष्ठ- ७४
३. बहुभाषिकता आवश्यकता और चुनौतीया- सिंग, अमर, पृष्ठ- ३८

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Issue 367 (B) : Indian Knowledge System
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
October 2025

भारतीय ज्ञान और पारंपरिक प्रथाओं का वैज्ञानिक विश्लेषण

डॉ. धर्मराज शिवाजी पवार
सहायक प्राध्यापक, इतिहास विभाग
यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय, तुळजापूर
Shridharm7.india@gmail.com, मो. ९८२८१०८९२३

सारांश :-

भारतीय सभ्यता ने ज्ञान को अत्यधिक महत्व दिया है और भारत की ज्ञान परंपरा गंगा नदी के प्रवाह की तरह प्राचीन और अबाध है। वर्तमान समय में भारत के लोगों को अपने इतिहास, परम्पराएं और रीति रिवाजों का ज्ञान होना अनिवार्य है। इस बात की पुष्टि करते हुए हाल ही में हमारे देश की राष्ट्रीय शिक्षा नीति (२०२०), भारतीय ज्ञान प्रणाली और भारत की प्राचीन परंपराओं को प्राथमिकता देने की बात करती है। इसके अनुसार ज्ञान, प्रज्ञा, और सत्य की खोज को हमेशा भारतीय विचार और दर्शन में सर्वोच्च मानवीय उद्देश्य के रूप में देखा गया है और इस संकल्पना को स्वीकार करते हुए राष्ट्रीय शिक्षा नीति (२०२०) यह मानती है कि किसी भी देश की शिक्षा के स्वरुप में वहां की संस्कृति, प्रकृति एवं प्रगति की झलक होनी चाहिए। यही नहीं भारत और इसकी समृद्ध, विविध, ऐतिहासिक और आधुनिक संस्कृति, ज्ञान प्रणाली और रीति-रिवाजों में गर्व पैदा करना इसका लक्ष्य है। नई राष्ट्रीय शिक्षा नीति (२०२०) के अनुसार-मूलभूत स्तर से सभी पाठ्यक्रम और शिक्षाशास्त्र को पूरी तरह से संशोधित किया जाएगा ताकि वे भारतीय और स्थानीय संदर्भ और संस्कृति, परंपराओं, विरासत, रीति-रिवाजों, भाषा, दर्शन, भूगोल, प्राचीन और समकालीन ज्ञान, सामाजिक और लोकाचार के संदर्भ में गहराई से जड़ें जमा सकें। यह सत्य है कि हर परंपरा या प्रथा का पालन बिना महत्व के नहीं किया जा सकता। आज की पीढ़ी परंपराओं को मात्र विश्वासों पर आधारित मानती है। प्राचीन काल से, भारतीयों ने अपने दैनिक जीवन में सुबह से शाम तक कई अनुष्ठानों और परंपराओं का पालन किया है। कुछ वैदिक शास्त्रों में बताए गए हैं और कुछ बाद में ब्राह्मण शास्त्रों के काल में शामिल किए गए थे। भारतीय समाज में इन अनुष्ठानों को अंधविश्वास के साथ जोड़कर धार्मिक रूप से पालन किया जाता था। लेकिन, अब समय आ गया है कि हम यह समझें कि हमारे पूर्वज हमसे कहीं अधिक दूरदर्शी और बुद्धिमान थे। धर्म और विज्ञान का विरोध नहीं है अपितु धर्म में विज्ञान समाहित है और उनके बीच एक मजबूत संबंध है। यह लेख अनुष्ठानों, रीति-रिवाजों और परंपराओं के संभावित वैज्ञानिक कारणों और उनके महत्व को बताता है। कई उदाहरण दिए गए हैं जो यह दर्शाते हैं कि पौराणिक काल से ही हमारे रीति-रिवाज और धार्मिक विश्वासों के पीछे वैज्ञानिक आधार थे।

मुख्य शब्दः- प्राचीन भारत, ऋग्वेद, धार्मिक विश्वास, ज्ञान और विज्ञान, अहक्सीजन, कार्बन आदी।

भारत एक ऐसा देश है जहाँ धार्मिक विश्वासों और प्रथाओं की विविधता है। भारतीय उपमहाद्वीप दुनिया के चार प्रमुख धर्मों का जन्मस्थान है- हिंदू धर्म, बौद्ध धर्म, जैन धर्म और सिख धर्म। भारतीय संविधान की प्रस्तावना में कहा गया है कि भारत एक धर्मनिरपेक्ष राज्य है। भारतीय इतिहास में, 'धर्म' देश की संस्कृति का एक महत्वपूर्ण हिस्सा रहा है। सन् 2011 की जनगणना के अनुसार, भारत की 79-8% जनसंख्या हिंदू धर्म, 14-2% इस्लाम, 2-3% ईसाई धर्म, 1-7% सिख धर्म, 0-7% बौद्ध धर्म और 0-4% जैन धर्म का पालन करती है। भारत में पूजा स्थल, जैसे- मंदिर, गिरजाघर, मस्जिद, या विहार एक दूसरे से भिन्न हैं, उनमें मूर्ति या प्रतीक भी एक नहीं हैं, उनके विधि और विधान भी भिन्न हैं, परन्तु अलग-अलग रीति-रिवाजों और मान्यताओं के पीछे की सोच और वैज्ञानिक तर्क लगभग एक जैसे ही हैं । भारत का प्राचीन साहित्य इस बात का पर्याप्त प्रमाण देता है कि भारत में धार्मिक स्वीकृति और सहिष्णुता के तथ्य को

सभी इतिहासकार सदैव एकमत के साथ स्वीकार करते रहे हैं। अतः धार्मिक विविधता और सहिष्णुता दोनों ही इस देश की सुंदरता को सदैव बढाते रहे हैं।

भारतीय ज्ञान और विज्ञान- भारतीय सभ्यता ने ज्ञान को अत्यधिक महत्व दिया है और भारत की ज्ञान परंपरा गंगा नदी के प्रवाह की तरह प्राचीन और अबाध है। भारतीय सभ्यता में विज्ञान और प्रौद्योगिकी की एक मजबूत परंपरा थी। प्राचीन भारत ऋषियों और संतों की भूमि के साथ-साथ विद्वानों और वैज्ञानिकों की भूमि भी मानी जाती है। आर्यभट्ट पाँचवीं शताब्दी के गणितज्ञ, खगोलशास्त्री, ज्योतिषी और भौतिक विज्ञानी थे। भारत में 500 ईसा पूर्व, गणितज्ञ आर्यभट्ट, शून्य के लिए एक प्रतीक बनाने वाले पहले व्यक्ति थे और उनके प्रयासों के माध्यम से जोड़ और घटाव जैसे गणितीय कार्यों में अंक का उपयोग शुरू हुआ। साथ ही, उन्होंने सही ढंग से प्रतिपादित किया कि पृथ्वी गोल है और सूर्य के चारों ओर घूमती है (सूर्यकेंद्रित सिद्धांत)। उन्होंने सूर्य और चंद्र ग्रहण, दिन की अवधि और साथ ही पृथ्वी और चंद्रमा के बीच की दूरी के बारे में भी वर्णन किया। वेद बताते हैं कि चंद्रमा सूर्य के प्रकाश से चमकता है, अपने आप नहीं। चन्द्रमा के प्रकाश के विषय में वेदों (ऋग्वेद 1/84/15) अर्थववेद 20/41 और सामवेद (05/03/09) में यह वर्णन है- अत्राह गोरमन्वत नाम त्वष्टुरपिच्यम् इत्या चन्द्रमसो गृहे।। अर्थात् मनीषी घूमते हुए चंद्र भूमि में हैं, उन्हें पता चलता है कि सूर्य का प्रकाश है, चंद्रमा सूर्य के प्रकाश से चमक रहा है। माना जाता है कि आधुनिक काल में महर्षि सायण, जो वेदों के महान भाष्यकार थे, ने 14 वीं सदी में प्रकाश की गति की गणना की थी जिसका आधार ऋग्वेद के प्रथम मंडल के 50 वें सूक्त का चौथा श्लोक था जो इस प्रकार है- तरणिर्विश्वदर्शतो ज्योतिष्कृदसि सूर्य। विश्वमा भासि रोचनम।... ऋग्वेद 1/50/4। अर्थात् हे सूर्य, तुम तीव्रगामी एवं सर्वसुन्दर तथा प्रकाश के दाता और जगत् को प्रकाशित करने वाले हो। वेदों में दूसरा श्लोक जो समय तथा दूरी की इकाई की बात करता है, मनुस्मृति में सम्मलित है और कुछ इस प्रकार है- निमेषे दश चाष्टौ च काष्ठा त्रिंशत्तु ताः कलाः। त्रिंशत्कला मुहूर्तः स्यात् अहोरात्रं तु तावतरू ।। मनुस्मृति 1-64 के अनुसार, समय की इकाई का वर्णन करते हुए, वेद श्लोक यह बताता है कि पलक झपकने के समय को 1 निमिष कहा जाता था-

18 निमीष = 1 काष्ठ

30 काष्ठ = 1 कला

30 कला 1 मुहूर्त

30 मुहूर्त 1 दिन व रात (लगभग 24 घंटे) । इससे पता चलता है कि प्राचीन भारत के ऋषि-मुनि पहले से ही विज्ञान के तथ्यों के बारे में जानकार थे और उस अवधि में विज्ञान और प्रौद्योगिकी के क्षेत्र में प्रमुख विकास हुए।

700 ईसा पूर्व से 600 ईस्वी के बीच लिखे गए सूर्य सिद्धांत में पाए जाने वाले हिंदू ब्रह्माण्ड संबंधी समय चक्र, पृथ्वी को 365-2563627 दिनों में सूर्य के चारों ओर चक्कर लगाने में लगने वाले समय को बताते हैं। महावीराचार्य एक भारतीय गणितज्ञ (जैन) थे जिन्होंने 850 ईसा पूर्व में, 'गणित सार संग्रह लिखा, जो वर्तमान समय में अंकगणित पर पहली पाठ्यपुस्तक के समान है। भारत में, लगभग 800 ईसा पूर्व से 500 ईसा पूर्व के बीच 'बौधायन शुल्बसूत्र' में पायथागहरियन प्रमेय के साथ-साथ एक समद्विबाहु समकोण त्रिभुज के लिए ज्यामितीय प्रमाण शामिल हैं, जो महर्षि बोधायन की देन है- दीर्घचतुरश्रस्याक्ष्णया रज्जुः पार्श्वमानी तिर्यग् मानी च यत् पृथग् भूते कुरूतस्तदुभयं करोति ।। बौधायन के इस सूत्र का अर्थ है- विकर्ण पर कोई रस्सी तानी जाय तो उस पर बने वर्ग का क्षेत्रफल ऊर्ध्व भुजा पर बने वर्ग तथा क्षैतिज भुजा पर बने वर्ग के योग के बराबर होता है। यह कथन 'पाइथागोरस प्रमेय' का सबसे प्राचीन लिखित कथन है। कणाद प्राचीन भारत के उल्लेखनीय वैज्ञानिकों में से एक थे, जिनके बारे में कहा जाता है कि उन्होंने जहन डाल्टन के जन्म से पूर्व कई वर्ष पहले परमाणु सिद्धांत य।जवउपब जीमवतलद्ध स्थापित किया था। उन्होंने एक परमाणु की तरह अणु या छोटे अविनाशी कणों के अस्तित्व का अनुमान लगाया। जिसे हम विज्ञान की भाषा

में एटम य ।जवउद्ध के नाम से जानते हैं। भारत के वराहमिहिर ने जल विज्ञान, भूविज्ञान, गणित और पारिस्थितिकी के क्षेत्र में महान योगदान दिया। यह दावा करने वाले पहले वैज्ञानिक थे कि दीमक और पौधे भूमिगत जल की उपस्थिति के संकेतक हो सकते हैं। उन्होंने अपनी बृहत्संहिता में भूकम्पीय मेघ सिद्धांत दिया था, जिसने विज्ञान जगत को सदैव आकर्षित किया है। आर्यभट्ट और वराहमिहिर द्वारा ज्योतिष और प्रकाश का विज्ञान व्यवस्थित रूप में वैज्ञानिक रूप से प्रस्तुत किया गया था।

धातु विज्ञान - भारतीय धातु विज्ञान बहुत उन्नत था। भारत में विकसित एक अग्रणी स्टील मिश्र धातु मैट्रिक्स, वूट्ज स्टील एक क्रूसिबल स्टील है, जिसे प्राचीन दुनिया में कई अलग-अलग नामों से जाना जाता था जैसे उक्कू, हिंदवानी और सेरिक आयरन। इस स्टील का उपयोग पुराने समय की प्रसिद्ध दमिश्क तलवारों को बनाने के लिए किया जाता था । 200 ईसा पूर्व चेर राजवंश द्वारा निर्मित, प्राचीन दुनिया का बेहतरीन स्टील सीलबंद मिट्टी के क्रूसिबल में कार्बन की उपस्थिति में काले मैग्नेटाइट अयस्क को गर्म करके बनाया जाता था। यही नहीं प्राचीन साहित्य के अनुसार, वजन तराजू का सबसे पुराना अस्तित्व भी सिंधु घाटी सभ्यता में 2400 ईसा पूर्व-1800 ईसा पूर्व के बीच का माना जाता है, जहां माप की तुलना करने और व्यापार में वस्तुओं की तुलना करने के लिए तराजू का उपयोग किया जाता था। भारत आसवन प्रक्रिया द्वारा जिंक को गलाने वाला पहला देश था। यही नहीं, ऐसा माना जाता है कि जस्ता उत्पादन की आसवन तकनीक 12 वीं शताब्दी ईस्वी पूर्व की है और विज्ञान की दुनिया में भारत का एक महत्वपूर्ण योगदान है।

चिकित्सा विज्ञानः- चरक, भारत के पहले चिकित्सक थे जिन्हे भारतीय चिकित्सा के पिता कहा जाता है। जिन्होंने अपनी पुस्तक चरकसंहिता में पाचन, चयापचय यडमजंइवसपेउद्ध और प्रतिरक्षा Immunity की अवधारणा प्रस्तुत की। इतिहासकारों के अनुसार, सिंधु घाटी सभ्यता ने 7000 ईसा पूर्व तक दंत चिकित्सा के अभ्यास के साक्ष्य प्रकट किए हैं। चिकित्सा विज्ञान में, सुश्रुत संहिता को प्राचीन शल्य चिकित्सा पर सबसे व्यापक ग्रंथों में से एक माना जाता है। संहिता में प्लास्टिक सर्जरी की जटिल तकनीकों के साथ-साथ विभिन्न बीमारियों, पौधों, तैयारी और इलाज का उल्लेख है। प्लास्टिक सर्जरी (2000 ईसा पूर्व) में सुश्रुत संहिता का सबसे प्रसिद्ध योगदान नाक का पुनर्निर्माण है, जिसे राइनोप्लास्टी के रूप में भी जाना जाता है।

यौगिक विज्ञानः- चिकित्सा विज्ञान के साथ-साथ यौगिक विज्ञान भी भारत का एक बहुत बड़ा योगदान था। भारत में महर्षि पतंजलि को योग के पिता के रूप में जाना जाता है, जिन्होंने 195 योग सूत्रों का संकलन किया था। पतंजलि के योग सूत्र में ओम् को ईश्वर के प्रतीक के रूप में बोला गया है। वह ओम् को लौकिक ध्वनि के रूप में संदर्भित करता है। वर्ष 2015 में संयुक्त राष्ट्र द्वारा सार्वभौमिक आह्वान के रूप में वैश्विक लक्ष्य अपनाये गए। सतत विकास लक्ष्य (2030) बेहतर स्वास्थ्य, गरीबी उन्मूलन और सबके लिए शांति और समृद्ध जीवन सुनिश्चित करने के लिए सभी से कार्रवाई का आह्वान करता है जो एसडीजी (2030) लक्ष्यों को प्राप्त करने में मदद करेगा। भारतीय सभ्यता एवं परम्परा-भारत परंपरा, संस्कृति और रीति-रिवाजों से समृद्ध देश है। भारतीय परम्परा में कई विशेषताएं हैं जो अन्य परम्पराओं से बिल्कुल भिन्न हैं। भारतीय परंपरा इस बात को मानती है कि - ॐ सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चित् दुःख भाग्भवेत। जिसका अर्थ है कि सब सुखी हों, सब निरोगी रहें। सभी मंगलमय परिस्थितियों के साक्षी बनें और किसी को भी दुःख का भागी न बनना पड़े। भारतीय वेदों में प्रमुख कल्याणकारी मन्त्रों में से एक मंत्र जो महोपनिषद्, अध्याय-4] श्लोक-71 से लिया गया है कुछ इस प्रकार है- अयं निजः परोवेति गणना लघुचेतसाम् । उदारचरितानांतु वसुधैव कुटुम्बकम् ।। अर्थात् पूरी दुनिया एक बड़ा परिवार है और यह मेरा अपना है और यह नहीं है जो व्यक्ति इस तरह की गणना करता है, छोटे चित्त वाला समझा जाता है। उदार हृदय वाले लोग तो सम्पूर्ण धरती को ही अपना परिवार मानते हैं। भारतीय संस्कृति विश्व की प्राचीनतम संस्कृतियों में अग्रणी रही है, जो उदारवादी और लोककल्याणकारी भावना से समन्वित है। भारतीय वेदों में कहा गया है- परोपकाराय सतां विभूतयः' अर्थात, परोपकार सज्जनों की संपत्ति होती है।

भारतीय संस्कृति संयुक्त परिवार प्रथा की पक्षधर रही है। उसमें परिवार शब्द का संकीर्ण अर्थ नहीं लिया गया है अपितु वसुधैव कुटुम्बकम जैसी मान्यता को प्रतिष्ठा मिली है। भारतीय संस्कृति में व्यक्ति को जीव मात्र न मानकर उसे ब्रह्म रूप देने और समुचित सम्मान देने का भाव निहित है। भारतीय प्राचीन ग्रन्थ वेद शुकरहस्योपनिषद् (श्लोक 22) में कहा गया है- ॐ प्रज्ञानम् ब्रह्म ।।1।। ॐ हं ब्रह्मास्मि ।।2।। ॐ तत्त्वमसि ।।3।। ॐ अयमात्मा ब्रहा ।।4।। इसका अर्थ है प्रकृष्ट ज्ञान ब्रह्म है, मैं ब्रह्म हूँ, वह ब्रह्म तुम्ही हो, यह आत्मा ब्रह्म है अर्थात् जो मनुष्य मन स्वच्छ, शक्तिवान, उत्तम स्वास्थ्ययुक्त, सत्य, अहिंसा, ब्रह्मचर्य एवं पंचशील सिद्धान्त पर चलने वाला है, वह मनुष्य रूप में ब्रह्म के समान है। भारत इसी आदर्श के अनुयायियों के कारण विश्व के शिखर पर स्थित हो विश्व गुरु कहलाता है। भारत में सबसे बड़ी परम्परा इस देश की पवित्रता की भावना है। यहाँ के पहाड़, जंगल, नदी नाले, पेड़, पल्लव, ग्राम नगर, मैदान, यहाँ तक कि टीले और मिटटी भी पवित्र तीर्थ हैं। यहाँ के जलचर, स्थलचर, नभचर सबमें पूज्य और पवित्र भावना का अस्तित्व माना गया है। यहाँ की तिथि, दिन, मुहूर्त सभी पवित्र माने जाते हैं।

परंपरा एवं प्रथाओं का वैज्ञानिक परिप्रेक्ष्य

हिंदू धर्म विश्व का सबसे पुराना धर्म माना जाता है, जिसकी जड़ें 5000 साल, प्रागैतिहासिक यच्तम. भ्पेजवतपबद्ध काल से भी पुरानी मानी जाती हैं। हिंदू शब्द, मूल रूप से एक भौगोलिक विवरण है, जो संस्कृत भाषा के शब्द सिंधु से (सिंधु नदी) से निकला है, और सिंधु नदी की भूमि से एक व्यक्ति को संदर्भित करता है। हिंदू धर्म के मूल में अन्य भारतीय सभ्यताओं के साथ सिंधु घाटी सभ्यता के सांस्कृतिक तत्त्व भी शामिल हैं। हिंदू धर्म का सबसे पुराना जीवित पाठ ऋग्वेद है, जो वैदिक काल (1500 से 500 ईसा पूर्व) के दौरान निर्मित हुआ था। रामायण और महाभारत मोटे तौर पर 500 से 100 ईसा पूर्व में लिखे गए थे। हालांकि, ये इस अवधि से पहले सदियों से मौखिक रूप से परिवारों के माध्यम से भारतीय ज्ञान को प्रेषित किया जाता था। 200 ईसा पूर्व के बाद, सांख्य, योग, न्याय, वैशेषिक, पूर्व-मीमांसा, और वेदांत सहित कई विचारधाराओं को भारतीय दर्शन में औपचारिक रूप से संहिताबद्ध किया गया। भारतीय श्रुति, स्मृतियों में ऐसे असंख्य सूत्र हैं। पुराणों, इतिहासों आदि में वही सूत्र कथा के साथ समझाये गये हैं। प्राचीन भारतीय शिक्षा में 18 विद्या स्थान शामिल थे। जो तक्षशिला, नालंदा और अन्य शिक्षण संस्थानों में पढ़ाए जाते थे। भारतीय धर्म और पौराणिक कथाएँ आपस में घनिष्ठ रूप से जुड़ी हुई हैं। अनंत काल से भारत ने अपनी परंपराओं और रीति-रिवाजों का पालन किया है। जिनमे विज्ञान निहित है। भले ही आम जनता विज्ञान से अनभिज्ञ थी, लेकिन उन्होंने समय के साथ इसका काफी बारीकी से पालन किया। भारत में अनुष्ठानों का अवलोकन क्षेत्रों, गांवों और व्यक्तियों के बीच बहुत भिन्न होता है। यहाँ धर्मनिष्ठ व्यक्ति स्नान के बाद पूजा करना, अग्नि यज्ञ करना, दीपक जलाना, धार्मिक ग्रंथों का पाठ, भजन आदि दैनिक रूप से करते हैं। इस लेख में भारतीय ज्ञान, परंपराओं और उसमें निहित विज्ञान की जानकारी साझा करने का प्रयास है ।

भारत के सभी धर्म देवत्व देखना सिखाते हैं, जिसमें प्रकृति के रूप शामिल हैं। सभी धर्मों में पौधे विशेष रूप से पूजनीय हैं क्योंकि वे प्रकृति के सौर ऊर्जा के सबसे बड़े संसाधक हैं और हमारे अस्तित्व के लिए महत्वपूर्ण है। हम इसके सभी तत्वों की पूजा करते हैं। वेदों में पीपल के पेड़ का विशेष वर्णन है। यह देखा गया है की पीपल का पेड़ अपनी छाया को छोडकर सामान्य व्यक्ति के लिए लगभग अनुपयोगी होता है। पीपल में कोई स्वादिष्ट फल नहीं होता और उसकी लकड़ी भी मजबूत नहीं होती फिर जन सामान्य उसकी पूजा क्यों करे या उसकी देखभाल ही क्यों करे। परन्तु, भारत में पीपल के पेड़ की प्रासंगिकता अधिक थी क्योंकि प्राचीन भारत में लोग इस पेड की उपयोगिता के बारे में जानते थे । पद्म पुराण के अनुसार, राक्षसों से बचने के लिए विष्णु पीपल के पेड़ में छिप गए। स्कंद पुराण भी पीपल के वृक्ष को भगवान विष्णु का प्रतीक मानता है। कहा जाता है कि भगवान का जन्म वृक्ष के नीचे हुआ था। वैदिक काल में इसकी लकड़ी का उपयोग घर्षण द्वारा आग बनाने के लिए किया जाता था। पीपल के पेड़ को पवित्र त्रिमूर्ति के रूप में पूजा जाता है और ऐसा माना जाता है कि इस पेड़ पर भगवान ब्रह्मा, भगवान विष्णु और भगवान शिव निवास

करते हैं। भगवतगीता, पाठ १५ श्लोक १ के अनुसार- **ऊर्ध्वमूलमधः शाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् । छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ।।१५/१।।** अर्थात, पीपल का पेड़ अविनाशी है जिसकी जड़ें ऊपर की ओर और उसकी शाखाएँ नीचे की ओर हैं और जिसकी पत्तियों वैदिक मंत्र हैं। जो इस पेड़ के विषय में जानता है वह वेदों का ज्ञाता है। मोहनजोदड़ो में खुदाई के दौरान पुरातत्व वेदों को कुछ मिट्टी के सिक्के प्राप्त हुए उनमें से कुछ पर स्त्रियों को पीपल की पूजा करते हुए दिखाया गया है जो अति प्राचीन काल से पीपल के पेड़ की पूजा का साक्ष्य है। हमारे पूर्वज जानते थे कि पीपल उन गिने चुने पेड़ों में से एक है जो २४ घंटे ऑक्सीजन देता है। विज्ञान के अनुसार, पीपल का पेड़ बहुत ही उपयोगी बताया गया है जो हर समय ऑक्सीजन प्रदान करता है। पौधे जब दिन के समय प्रकाश संश्लेषण की प्रक्रिया से गुजरते हैं, तब कार्बन डाइऑक्साइड लेते हैं और ऑक्सीजन छोड़ते हैं और वे श्वसन के परिणामस्वरूप ब्२ लेते हैं और रात के दौरान छोड़ते हैं। कार्बन स्थिरीकरण के लिए पौधों द्वारा अनुकूलित ०३ प्रकाश संश्लेषण मार्ग हैं अर्थात् ब्३ मार्ग ;ब्३ चंर्जीूल), कैल्विन चक्रब्द्ध ;ब्ंसअपद बलबसमब्द्ध ब्४ मार्ग और क्रसुलेसियन एसिड मेटाबहलिज्म ;ब्ंडब्द्ध। ब्३ और ब्४ स्थलीय पौधों में आम है और इन दोनों में से ब्३ सबसे आम है। ब्ंड मुख्य रूप से रेगिस्तानी पौधों और एपिफाइट्स में होता है (पौधे जो अन्य पौधों पर रहते हैं, आमतौर पर बड़े पेड़)। पानी के नुकसान को कम करने के लिए ब्ंड पौधे दिन के दौरान अपने रंध्र ;जवउंजंद्ध नहीं खोलते हैं। रात के दौरान, वे अपना रंध्र खोलते हैं और ब्ब्२ को मैलेट के रूप में स्थिर करते हैं। दिन के दौरान, वे मैलेट को तोडते हैं और ब्३ पौधों के समान शक्कर ;नहंतद्ध का उत्पादन करने के लिए कल्विन चक्र ;ब्ंसअपद बलबसमब्द्ध के माध्यम से जारी ब्ब्२ का उपयोग करते हैं। पीपल का पेड़ अपने मूल निवास स्थान में एक हेमीपिफाइट है यानी बीज अंकुरित होते हैं और अन्य पेड़ों पर एक अधिपादप के रूप में विकसित होते हैं और फिर जब मेजबान पेड मर जाता है, तो वे मिट्टी पर स्थापित हो जाते हैं। यह सुझाव दिया गया है कि जब वे एक अधिपादप के रूप में रहते हैं, तो वे कार्बोहाइड्रेट का उत्पादन करने के लिए ब्ंड मार्ग का उपयोग करते हैं और जब वे मिट्टी पर रहते हैं, तो वे प्रकार के प्रकाश संश्लेषण में बदल जाते हैं। इसलिए एक पीपल का पेड भी रात के दौरान अहक्सीजन छोड़ता है यह इस बात पर निर्भर करता है कि यह एक अधिपादप है या नहीं। नीम का पेड़, एलोवेरा, जरबेरा, तुलसी कुछ अन्य पौधे हैं, जो रात में ऑक्सीजन छोड़ते हैं। यही नहीं हमारे पूर्वज यह भी जानते थे कि पीपल के पेड़ को अस्थमा और कब्ज जैसी बीमारियों का इलाज करने वाले पवित्र पेड़ों में से एक माना जाता है। यह दांतों की सड़न के उपचार के साथ-साथ मधुमेह नियंत्रक के रूप में भी काम करता है। इसलिए इस पेड़ को बचाने के लिए इसकी अनूठी संपत्ति के कारण पूर्वजों ने पीपल को भगवान और धर्म से जोड़ा। हिंदू धर्म के अलावा बौद्ध धर्म के कुछ नियमों के अनुसार भी यह पेड़ पवित्र है।

हिन्दू धर्म ने तुलसी को माता का दर्जा प्रदान किया है। वैदिक ऋषि तुलसी के लाभों को जानते थे, इसीलिए उन्होंने इसे एक देवी के रूप में प्रतिष्ठित किया और पूरे समुदाय को स्पष्ट संदेश दिया कि इसकी देखभाल सभी लोगों (थाडे पढ़े-लिखे हों या अनपढ़) को करनी चाहिए। तुलसी स्तोत्रम् में लिखा गया है- नमस्तुलसि कल्याणि नमो विष्णुप्रिये शुभे। नमो मोक्षप्रदे देवि नमः सम्पत्प्रदायिके ।।१।। अर्थात् (देवी तुलसी को नमस्कार) जो जीवन में अच्छाई लाती हैं, जो श्री विष्णु की प्रिय हैं और जो शुभ हैं। मुक्ति और समृद्धि प्रदान करने वाली देवी तुलसी को नमस्कार है। तुलसी का पौधा बहुत सारे लाभों से भरा हुआ है। यह न केवल एंटीबायोटिक, एंटी वायरल, एंटी. बैक्टीरियल और एंटी. कार्सिनोजेनिक है, यह फाइटोन्यूट्रिएंट्स आवश्यक तेलों जैसे विटामिन ए और सी से भी भरा हुआ है। तुलसी में ओसीमुमोसाइड्स ए और बी होता है। ये तनाव को कम करते हैं और मस्तिष्क में न्यूरोट्रांसमीटर सेरोटोनिन और डोपामाइन को संतुलित करते हैं। तुलसी के यह गुण अनेक बीमारियां जैसे सूजन और रक्तचाप को कम करने में सहायक है। धार्मिक संदर्भ में कुछ लोगों का मानना है कि तुलसी के पत्तों को चबाना अपमानजनक है क्योंकि तुलसी भगवान विष्णु की पत्नी हैं जो पूजनीय है इसलिए पौधे को पवित्र माना जाता है। लेकिन इतना ही नहीं इसका एक वैज्ञानिक पक्ष भी है जो यह बताता है कि तुलसी के पत्तों को चबाने की जगह निगलना सबसे अच्छा होता

है। जिसका वैज्ञानिक कारण यह है कि तुलसी के पत्तों में उच्च मात्रा में पारा (Mercury) और आयरन (Iron) होता है जो इन्हें चबाने पर निकलता है। ये खनिज आपके दांतों को नुकसान पहुंचाने और दन्त समस्याओं का कारण बन जाता हैं। इसके अलावा तुलसी के पत्ते प्रकृति में थोड़े अम्लीय भी होते हैं और चूंकि हमारे मुंह में वातावरण क्षारीय (Acidic) होता है इसलिए बहुत अधिक मात्रा में नियमित रूप से सेवन करने पर यह दांतों के इनेमल को खराब कर सकता है। इसलिए प्राचीन समय में लोग तुलसी के पत्तों को चबाए जाने के बजाय एक गिलास पानी के साथ निगलने की सलाह देते थे।

भारत में मंदिर ऐसे स्थानों पर स्थित होते हैं जहां उत्तरी ६ दक्षिणी ध्रुव प्रणोद के चुंबकीय और विद्युत् तरंग वितरण से सकारात्मक ऊर्जा प्रचुर मात्रा में उपलब्ध होती है। मुख्य मूर्ति को मंदिर के मुख्य केंद्र में रखा जाता है, जिसे 'गर्भगृह' के नाम से जाना जाता है। दरअसल, मंदिर का ढांचा मूर्ति रखे जाने के बाद बनाया जाता है। यह मूलस्थान वह स्थान है जहाँ पृथ्वी की चुंबकीय तरंगें सबसे अधिक पाई जाती हैं। मुख्य मूर्ति के नीचे वैदिक श्लोकों से अंकित कुछ ताम्रपत्र रखे जाते हैं। वास्तव में तांबे की प्लेट पृथ्वी की चुंबकीय तरंगों को अवशोषित करती है और इसे आसपास के वातावरण में विकीर्ण करती है। इस प्रकार एक व्यक्ति जो नियमित रूप से एक मंदिर में जाता है और मुख्य मूर्ति के चारों ओर दक्षिणावर्त चलता है, उसे किरणित चंबकीय तरंगें प्राप्त होती हैं और उसका शरीर उसे अवशोषित कर लेता है। यह एक बहुत ही धीमी प्रक्रिया है जिसमें व्यक्ति को सकारात्मक ऊर्जा प्राप्त होती है। वैज्ञानिक रूप से यह वह सकारात्मक ऊर्जा है जिसकी हम सभी को स्वस्थ जीवन के लिए आवश्यकता होती है। मानव शरीर में ७ प्रमुख ऊर्जा केंद्र होते हैं जिन्हें चक्र कहा जाता है। ये चक्र नाड़ियों के प्रमुख जंक्शन बिंदु हैं. यानी चौनलों का नेटवर्क जिसके माध्यम से शरीर में ऊर्जा प्रवाहित होती है। भौंहों के बीच में वह बिंदु है, जहां आज्ञा चक्र नामक छठा चक्र स्थित है। भारतीय परंपरा के अनुसार इस बिंदु पर ऊर्जा के नुकसान को रोकने के लिए तिलक लगाया जाता है। यह एकाग्रता, अंतर्ज्ञान और स्मृति को भी मजबूत करने में सहायक होती है। हालाँकि धार्मिक विधि के अनुसार तिलक बनाने की एक प्रमुख विधि होती है और उसके लिए सामग्री में हल्दी, चंदन का पेस्ट, कपूर और चूना पाउडर शामिल किये जाते हैं। चूंकि हल्दी जमीन के अंदर उगाई जाती है। इसमें पृथ्वी (मिट्टी) के सभी १८ पोषक तत्व होते हैं और महत्वपूर्ण लोहा होता है, इसलिए जब इसे माथे (भौंहों के बीच) पर लगाया जाता है, तो यह शरीर की आभा को नियंत्रित करता है और अच्छे स्वास्थ्य को बढ़ावा देता है। इसके अलावा, एक्यूप्रेशर की प्राचीन प्रथा के अनुसार, इस बिंदु को हर दिन कुछ सेकंड के लिए दबाने (जो कि तिलक लगाते समय किया जाता है) का सुझाव दिया जाता है जिससे साइनस में जमाव को रोकने, सिरदर्द से राहत देने, दृष्टि और सुनने में सुधार जैसे कई स्वास्थ्य लाभ होते हैं। यह प्रथा केवल महिलाओं तक ही सीमित नहीं थी। परंपरा के अनुसार, पुरुष और नारी दोनों ही तिलक को धारण करते थे।

भारत में मंदिर या घर में देवता की मूर्ति को पंचामृत चढ़ाया जाता है। पंचामृत पांच वस्तुओं से बना प्रसाद के रूप में दिया जाने वाला एक मीठा मिश्रण है। यह नाम संस्कृत से आया है, पंच, जिसका अर्थ है ष्पाँच,ष और अमृत, जिसका अर्थ है अमर या देवताओं का अमृत। पंचामृत में पांच सामग्री शामिल हैंरू कच्चा दूध, दही, शहद, चीनी और घी। आमतौर पर, पंचामृत को देवता या देवताओं को चढ़ाया जाता है और पूजा के अंत में इसका सेवन किया जाता है। जब प्रार्थना पूरी हो जाती है, तो पंचामृत भक्तों में बांटा जाता है जो इसे अपने दाहिने हाथ की हथेली को अपने बाएं हाथ की हथेली के नीचे रखकर प्राप्त करते हैं। भक्त पूरी श्रद्धा के साथ पंचामृत ग्रहण करते हैं। मंदिरों में, हिंदू पुजारी भक्तों को पंचामृत बांटते समय एक विशेष मंत्र का जाप करते हैं। शास्त्रों में लिखा विशेष मंत्र कुछ इस प्रकार है- अकालमृत्युहरणं सर्वव्याधिविनाशनम् । विष्णुपादोदकं पीत्वा पुनर्जन्म न विद्यते ।। अर्थात, चरणामृत अकाल मृत्यु को दूर रखता है। जो कोई भी पंचामृत ग्रहण करता है उसे लंबी आयु, दिव्यता प्राप्त होती है और वह मृत्यु और पुनर्जन्म के दुश्चक्र से छुटकारा पाने के लिए मोक्ष प्राप्त करता है।

पंचामृत का उपयोग आमतौर पर अभिषेक या हिंदू देवताओं की मूर्तियों पर डालने के लिए किया जाता है। पंचामृत को देवताओं को अर्पित किया जाता है और फिर सेवन किया जाता है। भगवान की मूर्तियों

आमतौर पर मिट्टी या पत्थर से बनी होती हैं, जिनमें बहुत कम मात्रा में धातुएँ (कांस्य जो तांबे, टिन के साथ अन्य घटकों का संयोजन होता है) होती है। धातु संयोजन, जिसे पंचलोहा कहा जाता है – सोना, चांदी, तांबा, जस्ता और लोहा। इसलिए, ऐसी मूर्ति को पंचामृत से स्नान कराने से यह धातुओं के सूक्ष्म कणों से समृद्ध हो जाती है। पंचामृत से मूर्ति को स्नान कराने के बाद उसे उसे चरणामृत का नाम दिया जाता है और मौखिक रूप से ग्रहण किया जाता है, जिससे मनुष्यों को सूक्ष्म मात्रा में पंचामृत और धातु दोनों के औषधीय गुण मिलते हैं। चरणामृत का अर्थ है अमृत जल. जिसका उपयोग देवताओं को स्नान कराने के लिए किया जाता है, जो उनके चरण कमलों तक जाता है और एक पीतल या कांसे के बर्तन में एकत्रित होता है। तांबे के बर्तन का उपयोग इसलिए किया जाता है ताकि तांबे के ही औषधीय गुण चरणामृत में भी समा जाएं। आयुर्वेद के अनुसार तांबा कई रोगों का नाश कर सकता है। वैज्ञानिक रूप से देखा जाए तो पांचों तत्त्वों का मिश्रण स्वास्थ्य पर चमत्कार करता है।

दूध-पित्त और वात दोष को संतुलित करता है।
घी-पित्त और वात को संतुलित करता है।
छही-वात को संतुलित करता है।
चीनी-वात और पित्त को संतुलित करता है।
शहद-कफ को संतुलित करता है।

पंचामृतम आयुर्वेद की रसशास्त्र शाखा में कई धातु सामग्री के शुद्धिकरण के लिए उपयोग किया जाता है। पंचामृत को रस कर्म प्रसाद के रूप में समझाया गया है और धातु और पारे (Mercury) को बनाने में उपयोग में लाया जाता है। उदाहरण के लिए, इसका उपयोग ताम्र भस्म को एक सुरक्षित और अमृत समान रूप में परिवर्तित करने में किया जाता है। इस प्रक्रिया को ताम्र अमृतीकरण के रूप में समझाया गया है। आधुनिक विज्ञान के अनुसार ताँबा एक अत्यंत जहरीली धातु है। लेकिन ताम्बे में अत्यधिक एंटी-बैक्टीरियल और एंटी-कैंसर प्रभाव होते हैं। बिना विषाक्तता पैदा किए इसके औषधीय गुणों का उपयोग कैसे करें? तांबे को शुद्ध करने और भस्म करने के बाद भी इसके कुछ प्रतिकूल प्रभाव होते हैं। इसलिए, इसे सुरक्षित बनाने के लिए इसे आगे संसाधित किया जाता है। यह प्रक्रिया अमृतीकरण है, जहां पंचामृत का उपयोग किया जाता है। पंचामृत का उपयोग पाचन संबंधी विकारों जैसे एनोरेक्सिया कमजोर पाचन, अपच के उपचार में किया जाता है यह मानसिक विकारों, राक्षसी वेदनाओं, माइक्रोबियल संक्रमणों के उपचार में उपयोगी है। यह वात्त दोष को संतुलित करता है, सूजन, न्यूरोलहजिकल और मस्कुलोस्केलेटल विकारों में उपयोगी होता है. जो दुर्बलता, मांसपेशियों की बर्बादी, कमजोरी और डी-पोषण से जुड़ा होता है। यह मस्तिष्क की शक्ति, एकाग्रता में सुधार के लिए मानसिक विकारों के उपचार के लिए भी प्रयोग किया जाता है।

भारत में हिन्दू परंपरा में ऐसा माना जाता है कि पूजा को संपूर्ण करने के लिए हवन करना अति आवश्यक होता है, चाहे वह शांति हवन हो, चाहे वह शुद्धि हवन। हिंदू धर्म के अनुसार, हर पदार्थ पांच तत्वों से बना है। पंच महाभूतों (जल, अग्नि, वायु, पृथ्वी, आकाश) में अग्नि का दूसरा स्थान है और इस अग्नि से ही हमारा शरीर भी बना है। परंपरा अनुसार पूजा में अग्नि को महत्वपूर्ण स्थान दिया जाता है, अतः हवन किया जाता है। विशेषकर, उत्तर और दक्षिण भारत में हवन को हर पूजा के बाद किया जाता है। हवन को यज्ञ, होमा या अग्नि अनुष्ठान के नाम से भी जाना जाता है, जहाँ हम पवित्र अग्नि को जड़ी-बूटियाँ प्रदान करते हैं। अग्नि को एक छोटे तांबे के पिरामिड, विशिष्ट आकार के हवन कुंड में तैयार किया जाता है। आम की लकड़ी, हवन सामग्री, गुड़, भूरे चावल, सूखे गोबर (खाद), और घी (अनसाल्टेड मक्खन) मंत्र जप के दौरान जलाए जाने वाले पदार्थ हैं। वैज्ञानिक दृष्टि से हवन एक प्राचीन कर्मकांड, है जो वातावरण को शुद्ध करने के लिए किया जाता है। हवन में मुख्य सामग्री आम की लकड़ी होती है, जिसे जलाने पर फहर्मिक एल्डिहाइड गैस निकलती है, जो हानिकारक जीवाणुओं को मारती है और इस प्रकार वातावरण को शुद्ध करती है। हवन में जलाया जाने वाला गुड़ फॉर्मिक एल्डिहाइड गैस भी छोड़ता है। एक

वैज्ञानिक टाउटलीक ने पाया कि जहां हवन किया जा रहा हो वहां हम आधा घंटा रुकें तो टाइफाइड ज्वर के कीटाणु मर जाते हैं।

वेदों में गाय के घी को हवन के अत्यंत महत्वपूर्ण घटक और विष नाशक के रूप में वर्णित किया है। इसकी सुगंध से भौतिक वातावरण शुद्ध होता है। घी जब आग में जलाया जाता है तो वातावरण में ऊपर चला जाता है और वसा के कण वातावरण में धूल के कणों से चिपक जाते हैं और बारिश के रूप में वापस पृथ्वी पर आ जाता है जिस से वनस्पतियों का पोषण भी होता है। शहद और गुड़ जैसी मिठाईयाँ, घी और सूखे मेवे जैसे पोषण, इलायची, दालचीनी जैसी सुगंधित जड़ी-बूटियाँ, लवंग गुलाब की पंखुड़ियां, गुग्गल, ग्याल जैसी एंटीबायोटिक जड़ी बूटियां, और घी सामग्री जैसे पदार्थ जलते हैं तो बारिश होती है जिस से वातावरण शुद्ध होता है। यही नहीं, हवन की अग्नि सुगन्धित जड़ी-बूटियों जलने पर अपनी सुगन्ध द्वारा वातावरण की दुर्गन्ध को भी दूर करती हैं। एलोपैथिक चिकित्सा में डह्. कुंदन लाल एम. डी. द्वारा किए गए शोध के अनुसार पाया गया कि १ किग्रा. आम की लकड़ी को बंद कमरे में जलाया गया लेकिन जब उसे हवन सामग्री से जलाया गया तो बैक्टीरिया की संख्या ९४ प्रतिशत कम हो गई। २४ घंटे के बाद भी हवा के नमूने से पता चला कि बैक्टीरिया की संख्या ९६ प्रतिशत कम थी। इसलिए हवन टी. बी. जैसे वायुजनित संक्रमणों को रोकने में सहायक है, और अन्य वायरल संक्रमण। भारत में हवन की राख को जल में विसर्जित करने की भी प्रथा है। वेदों के अनुसार कुछ ऋषि-मुनि उपचार के लिए राख का उपयोग भी करते थे। वैज्ञानिक रूप से हवन की राख का उपयोग पर्यावरण को कीट-पतंगों से बचाने के लिए किया जाता है। फह्र्मलडिहाइड का छिड़काव दीवारों और छतों को कीटाणुरहित करने के लिए किया जाता है और इसका उपयोग फलों को फह्र्मिक एसिड के रूप में संरक्षित करने के लिए भी किया जाता है जो आम की लकड़ी और गुड़ (गुड़) को जलाने से उत्पन्न होता है। किए गए प्रयोगों के अनुसार हवन के धुएँ में एस्परगिलस, पेनिसिलियम, कर्कुलेरिया और क्लैडोस्पोरियम आदि जैसे कवक को मारने की क्षमता होती है। चूंकि, फॉर्मलडिहाइड केवल पानी की उपस्थिति में प्रभावी होता है, इसलिए हवन कुंड के चारों ओर और हवा में पानी छिड़कने की प्रथा है। हवन का धुआं आयुर्वेद से प्राप्त इनहेलेशन थेरेपी ;प्दींसंजपवद जीमतंचलद्ध की तरह है और मन को शांत एवं शरीर को ठीक करता है। हवन के दौरान जप किए गए पवित्र छंदों (मंत्रों) के कारण आध्यात्मिक रूप से भी सकारात्मक प्रभाव पड़ता है। हवन में हम अग्नि की ऊष्मीय ऊर्जा और मन्त्रों की ध्वनि ऊर्जा का उपचारात्मक उपयोग के लिए उपयोग करते हैं, जो हवा को शुद्ध करती है और पर्यावरण में सद्भाव लाती है। भारत के कुछ स्थानों में एक धार्मिक प्रथा के रूप में हवन के बाद हवन की पवित्र राख की एक चुटकी खाने के लिए दी जाती है। राख में गैर-दहनशील नमकीन, अकार्बनिक घटक होते हैं। इसमें धातु के लवण शामिल हैं जो छ्ं (सोडियम), ज्ञ (पोटेशियम), और ब्ंर (कैल्शियम) जैसे आयनों की आवश्यकता वाली प्रक्रियाओं के लिए महत्वपूर्ण हैं। इसमें ट्रेस खनिज भी शामिल हैं जो अद्वितीय अणुओं, जैसे क्लोरोफिल और हीमोग्लोबिन के लिए आवश्यक हैं। शोध से पता चलता है कि कम मात्रा में सेवन करने पर यह किसी के शरीर में ट्रेस मिनरल की आवश्यकता को संतुलित करता है। हवन की राख आयरन और खनिज की कमी से संबंधित स्वास्थ्य समस्याओं से निवारण में सहायक मानी गई है। मधुमेह, गठिया, कब्ज, इत्यादि की समस्याओं वाले लोगों को पूजा एवं हवन के बाद एक चुटकी राख का सेवन करने का सुझाव दिया जाता है। हवन की राख को माथे पर और शरीर पर भी लगाया जाता है। ऐसा माना जाता है, शरीर पर भस्म लगाने से त्वचा के सभी छिद्र बंद हो जाते हैं। साथ ही इसे शरीर पर लगाने के बाद गर्मी में गर्मी और सर्दी में सर्दी नहीं लगती है। यह पद्धति भारत में पारंपरिक चिकित्सकों द्वारा उपयोग में लायी जाती है।

सुश्रुत ऋषि, आयुर्वेद के अग्रणी सर्जन, सिर पर संवेदनशील स्थान को अधिपति मर्म के रूप में वर्णित करते हैं, जहां सभी नसों का गठजोड़ होता है। शिखा (सर पर चोटी) इस स्थान की रक्षा करती है। नीचे, मस्तिष्क में, ब्रह्मरंध्र होता है, जहां शरीर के निचले हिस्से से सुषुम्ना (तंत्रिका) आती है। योग में, ब्रह्मरंध्र सबसे ऊँचा, सातवाँ चक्र है, जिसमें हजार पंखुड़ियाँ हैं। यह ज्ञान का केंद्र है। गांठदार शिखा इस केंद्र

को बढ़ावा देने और इसकी सूक्ष्म ऊर्जा को संरक्षित करने में मदद करती है, जिसे ओजस् के रूप में जाना जाता है।

भारतीय संस्कृति में किसी से मिलने पर हाथ जोड़ कर नमस्कार किया जाता है। जिसके पीछे एक वैज्ञानिक कारण होता है। दोनों हाथों को मिलाने से सभी अंगुलियों को एक साथ स्पर्श करना सुनिश्चित होता है, जो आंखों, कानों और दिमाग में दबाव बिंदुओं से जुड़े होते हैं। कहा जाता है कि उन्हें एक साथ दबाने से ये सक्रिय हो जाते हैं, जिससे हमें उस व्यक्ति को लंबे समय तक याद रखने में मदद मिलती है। भारत में लोग मंदिर में प्रवेश करने पर घंटी बजाते हैं क्योंकि कहा जाता है कि इसकी आवाज भक्ति पर हमारी पूरी एकाग्रता बनाए रखते हुए हमें सक्रिय रहने में मदद करती है। शास्त्रों के अनुसार घंटी का प्रयोग अनिष्ट शक्तियों को दूर रखने के लिए किया जाता है और घंटी की आवाज भगवान को प्रिय होती है। वैज्ञानिक दृष्टि से अगर हम देखें, घंटी अष्टधातु (आठ धातु) से बनी होती है जो निश्चित अनुपात में मिश्रित होती है। जब सही मात्रा में बल से मारा जाता है तो ब्रह्मांडीय कंपन ओम की आवृत्ति के समान कंपन उत्पन्न होता है। यह कंपन सूक्ष्म रूप से हमें दिव्य कंपन से जोड़ता है और शरीर के ७ हीलिंग चक्रों को संतुलित करता है। ऐसा माना जाता है कि प्राचीन काल में संरचना, द्रव्यमान, कंपन, लटकने की ऊँचाई, झुकाव, संतुलन और प्रतिध्वनि सुनिश्चित करने के लिए भारत के ऋषियों द्वारा धातु विज्ञान पर संपूर्ण शोध किया गया है। इन घंटियों से निकलने वाली ध्वनि हमारे दिमाग के बाएं और दाएं हिस्सों में एकता पैदा करती है। घंटी की गूंज की अवधि हमारे शरीर के सभी सात उपचार केंद्रों को सक्रिय करने के लिए आदर्श है, जिससे हम नकारात्मकता से मुक्त हो जाते हैं।

भारतीय पारंपरिक चिकित्सा प्रणाली, आयुर्वेद का मानना है कि कई बीमारियों का मूल कारण पाचन तंत्र में विषाक्त पदार्थों के संचय के कारण होता है। विषाक्त पदार्थों की नियमित सफाई से व्यक्ति स्वस्थ रहता है। अतः आयुर्वेद उपवास रखने की सलाह देता है। उपवास करने से पाचन अंगों को आराम मिलता है और शरीर के सभी तंत्रों की सफाई और सुधार होता है। भारत के विभिन्न धर्मों में उपवास रखा जाता है, हिंदू धर्म कई अवधियों के उपवास द्वारा चिह्नित है। लोग उपवास के दिन चावल, गेहूं, अनाज और दाल का सेवन नहीं करते और आमतौर पर फल, दूध, डेयरी उत्पाद और कुछ जड़ वाली सब्जियों का सेवन करते हैं। ऐसा मानते हैं कि उपवास का सीधा प्रभाव व्यक्ति की आध्यात्मिकता पर भी पड़ता है। यह दिमाग को रिलैक्स और भौतिक शरीर की सफाई तथा शरीर को डिटहक्स करता है। वेदों के अनुसार भारत देश में प्रतिदिन सूर्य को अर्घ्य देने का नियम है। हालाँकि आजकल व्यवहार में सूर्य अर्घ्य का अवलोकन करना एक दुर्लभ दृश्य है। सूर्य अर्घ्य करने का सबसे अच्छा समय सूर्योदय के बाद पहले घंटे के दौरान होता है। वैज्ञानिक रूप से यह देखा गया है, जब सूरज की रोशनी पानी से होकर गुजरती है तो वह सात किरणों में टूट जाती है। इन सात रंगों से प्राप्त ऊर्जा हमारे शरीर में सात चक्रों को सक्रिय करती हैं। सूर्य को अर्घ्य देने से आंखों की रोशनी में सुधार होता है और मन को शक्ति भी मिलती है। सूर्य समस्त ऊर्जा का स्रोत है।

भारतीयों शास्त्रों के अनुसार हमें उत्तर दिशा में सिर करके नहीं सोना चाहिए। विज्ञान यह कहता है कि जब हम उत्तर दिशा की ओर सिर करके सोते हैं तो हमारे शरीर का चुंबकीय क्षेत्र पृथ्वी के चुंबकीय क्षेत्र के बिल्कुल विपरीत हो जाता है। यह रक्तचाप से संबंधित समस्याओं का कारण बनता है और चुंबकीय क्षेत्र की इस विषमता को दूर करने के लिए हमारे हृदय को अधिक मेहनत करने की आवश्यकता होती है। इसके अलावा एक और कारण यह है कि हमारे शरीर में हमारे खून में आयरन की महत्वपूर्ण मात्रा होती है। जब हम इस पोजीशन में सोते हैं तो पूरे शरीर का आयरन दिमाग में इकट्ठा होने लगता है। इससे सिरदर्द, अल्जाइमर रोग, संज्ञानात्मक गिरावट, पार्किंसंस रोग और मस्तिष्क अधः पतन हो सकता है। ऐसा भी मानना है, जब बुजुर्गों के पैर छूते हैं, तो उनके हृदय से सकारात्मक विचार और ऊर्जा निकलती है, जिसे वे अपने हाथों और पैर की उंगलियों से संचारित करते हैं। संक्षेप में, पूर्ण सर्किट ऊर्जा के प्रवाह को सक्षम बनाता है और ब्रह्मांडीय ऊर्जा को बढ़ाता है, दो दिमागों और दिलों के बीच त्वरित जुड़ाव पर स्विच करता है। उंगलियां और हथेलियां ऊर्जा की श्ग्राहीश बन जाती हैं और दूसरे व्यक्ति के पैर ऊर्जा के दाता बन जाते हैं,

जिससे आशीर्वाद के रूप में हमें बुजुर्गों से ऊर्जा प्राप्त होती है। इमली का पेड़ भारत में बुरी आत्माओं से संबंधित माना जाता है। ऐसी धारणा है कि इस पेड़ पर बुरी आत्माएं रहती हैं। इसलिए अगर कोई इस पेड़ के नीचे सोएगा तो वह बीमार पड़ जाएगा। ऐसा इसीलिए कहा जाता था क्योंकि हमारे पूर्वज यह जानते थे कि इमली के पेड़ के पास हमें रात के समय पर्याप्त अहक्सीजन नहीं मिल पाती है। इसकी पत्तियाँ मुड़ जाती हैं और वायु संचार नहीं हो पाता है। इसमें टार्टरिक अम्ल होने के कारण इसके चारों ओर की मिट्टी बंजर हो जाती है। इसलिए इसके आसपास कोई दूसरा पौधा नहीं उगता है। इससे इसके आसपास का वातावरण अहक्सीजन की कमी से अस्वस्थ हो जाता है। जैसा कि हम सभी जानते हैं कि कोई व्यक्ति अहक्सीजन के बिना सांस नहीं ले सकता, इमली के पेड़ के नीचे सोने वाला व्यक्ति अहक्सीजन की कमी के कारण बीमार पड़ सकता है। इसलिए इमली के पेड़ के नीचे सोने से आम जनता को डराया जाता था। ऐसी ही अनेक भारतीय पारम्परिक प्रथाएं अनेक वर्षों से चली आ रही हैं जिनमे धार्मिक के साथ-साथ वैज्ञानिक तर्क भी सम्मलित हैं।

निष्कर्ष

आज का समाज, विज्ञान की चकाचौंध से प्रभावित होकर प्राचीन आचार-विचार पर अत्यधिक तर्क करने लगा है। आधुनिक शिक्षा एवं संस्कारों ने और अधिक भ्रम उत्पन्न किया है, परन्तु धीरे-धीरे आज का विज्ञान तुलसी पत्र, हरिद्रा, दूर्वा और बिल्वपत्र आदि वस्तुओं का वैज्ञानिक स्वरूप प्रतिपादित करने लगा है। हस्त-पाद प्रक्षालन, नित्य स्नान तथा भोजन की पवित्रता को भी आज का सभ्य समाज स्वीकारने लगा है। भारतीय ज्ञान और परम्पराएं सूक्ष्म वैज्ञानिक विचारों से पूर्ण हैं। भारतीय संस्कृति में जन्म से मृत्यु तक मानव जीवन को सार्थक बनाने हेतु संस्कारों द्वारा सतत् शोधन तथा आत्मसत्ता के अभिवर्धन की अभिनव व्यवस्था है। प्राचीन काल से, भारतीयों ने अपने दैनिक जीवन में सुबह से शाम तक कई अनुष्ठानों और परंपराओं का पालन किया है, कुछ वैदिक शास्त्रों में बताए गए हैं और कुछ बाद में ब्राह्मण शास्त्रों के काल में शामिल किए गए। वैश्वीकरण के इस आधुनिक युग में हमें भारतीय ज्ञान, परंपराओं और विज्ञान को पाटने का निरंतर प्रयास करते रहना चाहिए। हमारा प्राचीन ज्ञान हमारी धरोहर है, जिसे हमें संजोकर रखना है और सभी की उन्नति के लिए सभी के साथ बाँटना है।

संदर्भ ग्रंथ सूचीः -

१. अगिरस रमाकान्त भारतीय चेतना एवं चिन्तन : हमारे संस्कार, आर्य प्रकाशन, नई दिल्ली, पृ. १६।
२. उपाध्याय, रामजी भारत की सांस्कृतिक साधन, (१९६७), रामनारायण लाल वेणीमाधव इलाहाबाद, पृ. २०।
३. टंडन, किरण, भारतीय संस्कृति (२००६), ईस्टेन बुक लिंकर्स, दिल्ली, पृ. -५, ५४, ५६, ६०, ६१, ६२, ६४, ६५, ७२, ७६, ८२, ८४, ८७, ६५ १२२, २३६।
४. पांडेय नित्यानन्द, संस्कृति और शिक्षा, शिक्षा मित्र, सितम्बर २०१०, पृ. ५।
५. शास्त्री, देवर्षि कलानाथ, भारतीय संस्कृति सिद्धान्त और स्वरूप (२००४), जगदीष संस्कृत पुस्तकालय, जयपुर, पृ. ८३।
६. सिंह, राजकिशोर, श्भारतीय संस्कृति (१९८५), विनोद पुस्तक मन्दिर, आगरा पृ. ११५।
७. संस्कृत हिन्दी कोश
8- Census of India 2001: Data on religion (PDF) Government of India (Office of the Registrar General) Retrieved 28 May 2007.
9- Devanandan] P. D. (1955) The Renaissance of Hinduism: A Survey of Hindu Religious History from 1800&1950. Theology Today, 12 (2), 189-205. https://doi.org/10.1177
10- Gupta, Sandeep. (2018). Scientific terminologies derived from Sanskrit. 10. 13140 /RG. 2.2. 17261. 28649.
11- History of Religions in India www.indohistory.com.Archived from the original on 25 December 2018. Retrieved 1 January, 2008.
12- Koushal S. (2017). Why do we do Havan? Why do we do Havan? | Dharam Vigyaan

13- Malhotra, Rajiv (2011). Being Different: An Indian Challenge to Western Universalism. Harper Collins. ISBN 978-9-350-29190-0.

14- Sarma, K. V. (1985). A survey of source materials. Indian Journal of History of Science. 20(n-d), 1-20.

15- Shourie, Arun (1979). Hinduism, essence, and consequence: A study of the Upanishads, the Gita, and the Brahma-Sutras. Sahibabad, Distt. Ghaziabad: Vikas. ISBN 9780706908343.

वेबसाइट :-

1. https://prepp.in/news/e-492-science-and-technology-in-ancient-india-ancient-india-history-notes
2. https://www.slideshare.net/akshaykale52687/scientific-roots-of-indian-culture
3. http://www.english-for-students-com/science-behind-ancient-indian-beliefs.html
4. https://www.ancient-originsnet/history-famous-people/ancient-indian-sages-advanced-knowledge-science-technology-00102635
5. https://upanishads.org.in/otherupanishads/78/21

COSMOS IMPACT FACTOR

Search Journal | Search

HOME | INDEXED JOURNAL | SUGGEST JOURNAL | REQUEST IF | DOWNLOAD LOGO | REVIEWER PANEL

Category

- INDEXED JOURNAL
- SUGGEST JOURNAL
- JOURNAL IF
- REQUEST FOR IF
- DOWNLOAD LOGO
- CONTACT US

- SAMPLE CERTIFICATE
- SAMPLE EVALUATION SHEET

Journal Detail

Journal Name	RESEARCH JOURNEY
ISSN/EISSN	2348-7143
Country	IN
Frequency	Quarterly
Journal Discipline	General Science
Year of First Publication	2014
Web Site	www.researchjourney.net
Editor	Prof. Dhanraj Dhangar & Prof. Gajanan Wankhede
Indexed	Yes
Email	researchjourney2014@gmail.com
Phone No.	+91 7709752380
Cosmos Impact Factor	2015 : 3.452

GIF
GLOBAL IMPACT FACTOR

Inst

News Updates Due to large number of application please allow us time to update your journal

Get Involved

- Home
- Evaluation Method
- Journal List
- Apply for Evaluation/Free Service
- Journal Search

Recently Added Journals

Research Journey	
ISSN	2348-7143
Country	India
Frequency	Quarterly
Year publication	2014-2015
Website	researchjourney.net
Global Impact and Quality Factor	
2014	0.565
2015	0.676

Research Journey

SJIF 2019:

6.625

Area: Multidisciplinary

Evaluated version: online

Previous evaluation SJIF

2018: 6.428
2017: 6.261
2016: 6.087
2015: 3.986

The journal is indexed in:

SJIFactor.com

Basic information

Main title	**Research Journey**
Other title [English]	Research Journey
Abbreviated title	
ISSN	2348-7143 (E)
URL	http://WWW.RESEARCHJOURNEY.NET
Country	India
Journal's character	Scientific
Frequency	Quarterly
License	Free for educational use
Texts availability	Free

Contact Details

Editor-in-chief	Prof. Dhanraj Dhangar
	M.G.V.'S ARTS & COMMERCE COLLEGE, YEOLA, DIST NASHIK
	India
Publisher	MRS. SWATI SONAWANE

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Price : Rs. 1000/-

For Details Visit To : www.researchjourney.net